

318.944

SPECIMINA NOVA

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX
INSTITUTO HISTORIÆ ANTIQUÆ ET
ARCHÆOLOGIÆ UNIVERSITATIS
QUINQUEECCLESIENSIS

19/2005- XIX-XX
-20/2006

318.944
(19/20)

ÖRÖKSÉGI 5
FÜZETEK

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTO
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS**

REDACTIO:

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÓKORTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI
TANSZÉK
7624 Pécs, RÓKUS U. 2.

EDIDIT:
VARGYAS, PÉTER

ADIUVANTIBUS:
FEKETE, MÁRIA
KISS, MAGDOLNA
VILMOS, LÁSZLÓ
VISY, ZSOLT

Redigerunt:

Szabó, Ádám - Tóth, István

Pagina extrinsecus:
MORVAI, LÁSZLÓ

ISSN 0238-4078

Typis expressit:
BORNUS NYOMDA Kft. Pécs

Terminus inmittendarum in redactionem dissertationum: Kalendis Septembribus

CONTINENTUR

MAKKAY, JÁNOS: An imported pottery fragment of the Boian culture and its context in the Hungarian Middle Neolithic	3
DIETZ OTTO, EDZARD: Gilgames und sein Epos im Alten Mesopotamien	17
EVERLING, JÁNOS: The modern history of a Sumerian tablet	25
FÁBIÁN, ZOLTÁN IMRE: Friezes in Post-Amarna Tombs of Thebes	31
PROHÁSZKA, PÉTER: Emil Hoenig O'Caroll és a Magyar Nemzeti Múzeum (Új adatok a Púchov-kultúra kutatástörténetéhez)	47
KOVÁCS, PÉTER: C. Iulius Passar I. Some notes on the laterculus CIL VI 32627	55
MRÁV, ZSOLT: Ala I Thrac(um) vet(erana) cui preest [A]el(ius) Publianus [p(rimi)]p(ilus) leg(ionis) II Ad[i(utricis)]	61

MRÁV, ZSOLT – OTTOMÁNYI, KATALIN: A pag(us) Herc(ulius) és vicusainak Terra Mater oltára Budaörsről	71
FEHÉR, BENCE: Szintaktikai kérdések a pannoniai latin nyelvhasználatban. Összetett mondatok	119
LŐRINCZ, BARNABÁS: P. Kovács, Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum	139
GAÁL, ERNŐ: Gyászbeszéd Kákosy László ravatalánál	141
TÖRÖK, LÁSZLÓ: Gaál Ernő 1941-2005	145
VÖRÖS, ISTVÁN: Adatok a római fémkantárok használatához Pannoniában	147
SZABÓ, ÁDÁM: Daciai Augustalisok töredékes felirataihoz	171

CONTINENTUR

FEHÉR, BENCE:

A poetiviói Victorinus
püspök műveinek
jelentősége a pannoniai latin
nyelvtörténetben

3

NAGY, LEVENTE:

Die Typen von Totengeistern
in der De anima von
Tertullian und in der
frühkaiserzeitlichen Literatur

13

T. BÍRÓ, MÁRIA:

Altercatio Heracliani – egy
sirmiumi hitvita ráánkmaradt
feljegyzése

37

TÓTH, ENDRE:

A pogány és keresztény
Sopianae. (A császárkultusz-
központ Pannonia
Inferiorban, valamint a
pogány és keresztény
temetkezések elkülönítésének
a lehetőségéről: a II.
sírkamra)

49

LÓRINCZ, BARNABÁS:

Spätromische Offiziere und
Unteroffiziere im
pannonischen Heer aufgrund
der Ziegelstempel

103

OTTOMÁNYI, KATALIN:

A szentendrei tábor besimított
diszítésű kerámiája

121

MAYER, ADÉL – NAGY,
ÁGNES – NAGY,
MARCELLA:

Antropologische Angaben
über die Bevölkerung von
Savaria in den spätrömischen
Zeiten 147

HORVÁTH, SZILVIA:

Restoration of the Roman
Great-Empire in Jordanes'
Getica 159

SCHRAMEK, LÁSZLÓ:

Einige neue Aspekte zur
Problematik der fünf
..... 173
Regiones Transtigritanae

GESZTELYI, TAMÁS:

Sol-Christus in rota.
Ikonographie und Ikonologie
des mittelalterlichen Siegels
von Tirnau 181

PÓCZY, KLÁRA:

Raffaello Magyarország
térképe Rómában,
a Vatikánban 195

FEDELES, TAMÁS:

Die kirchenhistorische
Bedeutung des
altchristlichen
Begräbnisstätten von
Sopianae (Pécs/Fünfkirchen) 207

AUCTORES HORUM

VOLUMINUM 215

IN VOLUMINIBUS

PRIORIBUS 217

CONTINENTUR

JÁNOS MAKKAY:

AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT OF THE BOIAN
CULTURE AND ITS CONTEXT IN THE HUNGARIAN
MIDDLE NEOLITHIC

In my 1993 paper¹ a short reference was made to a small pottery fragment found in an initial tell settlement in the Körös valley (SE Hungary) in 1976. The site lies on the bank of the dead arm of the Körös River in the outskirts of Szarvas, presently belonging to the village of Békésszentandrás, called Furugy (pronounced Furudj) by the villagers.² Further details and a more thorough description then was kept for future publication. The purpose of this article is to publish the piece together with its contextual finds.

The district of Szarvas is the area where the ground reconnaissance works of the Intensive Field Survey of Hungary were made between 1974 and 1979. Good results³ of the surface sherding on site 1/28 suggested that a trial excavation was desirable if the finds from this key site were to be fully evaluated. The range of the surface fragments has provided invaluable typological connections between the Alföld Linear Pottery (abbreviated as ALP) and Szakálhát types which suggested that transitional types would be found between these two phases of the Linear Pottery. The threat to the site posed by deep ploughing made this work particularly urgent. A trial excavation was undertaken jointly by the Institute of Archaeology and the Museums of Békés County under the direction of J. Makkay. Two short seasons of excavations were carried out in 1975-1976. During the two seasons two trenches II and III (6x3.5 and 3x3.5 m² respectively, with a 30 cms wide

---

¹ J. Makkay: Pottery links between Late Neolithic cultures of the Pontic and Anatolia, and the origins of the Hittites. *Anatolica* 19, 1993, Special Issue on Anatolia and the Balkans, ed. by J. Roodenberg, 120, Fig. 1,1. This time the piece was said to have come from a Vadastra cultural milieu.

² J. Makkay (ed.): *Magyarország Régészeti Topográfiája, a Szarvasi járás*. Budapest, 1989, 76-78: site 1/28.

³ Characteristic pottery fragments of both the Alföld Linear Pottery and the Szakálhát group literally covered the surface of the site as a dense scatter.

J. MAKKAY: AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT

bauk between them) were excavated in arbitrary 20-centimetre spits to archaeologically sterile soil, which lay c. 1.6-1.9 m below the modern ground surface. Later the area of excavation was extended to explore surviving remains of an oven.

As already noted above, surface survey conducted prior to excavation produced both ALP (i.e. earlier) and Szakálhát (later) varieties of Linear Pottery ware. Within two excavation seasons we established that occupation at the Furugy tell spanned two main periods, the Early Middle (ALP) and Late Middle (Szakálhát) Neolithic, without any further occupation.

There are obvious distinctions between the two cultural phases which manifest themselves both in vessel shapes and decorative motifs. I plan to discuss in this paper only a few instances. Both phases used globular/rounded shapes for bowls and $\frac{3}{4}$ spherical bowls for large containers. One of the main differences in pottery shapes is that as seen from above, some vessels of the ALP have a quadrangular construction: bases and rims are circular, the central body of the bowls, however, is shaped in a quadrangular fashion. This quadrangularity does not occur on the vessels of the Szakálhát group. Pedestalled bowls with mid size and very high pedestals and high and wide conical upper parts were only characteristic of the ALP types (Pl. 2,2, Pl. 3,1-3, Pl. 4,12, etc.) and are not present in Szakálhát assemblages. Necked and high-necked bottles are common among the ALP features (Pl. 1,3, Pl. 6,1), but they rarely occur in Szakálhát contexts.

Decorative motifs of incised lines on the ALP vessels show a U in section while Szakálhát motifs are characterized by incised lines having a V-shape. The latter were made by using a sharp and pointed bone or stone tool and the lines were not polished over, while AVK-lines were made using blunt tools and were polished over and/or the excess clay was removed or smeared on the surface.

Linear decorations of vessels of ALP type frequently consist of four fields separated from each other by vertical lines or vertical fields between parallel lines. This design is not characteristic of the Szakálhát vessels⁴ which (i.e. rounded bowls with lengthened upper parts) often show the running spiral pattern (running dogs, S-spirals): unpolished fields (bands) between such parallel lines running around the body were painted red while surfaces above

---

⁴ It rarely occurs that small knobs are applied at the joins of the running spirals. This reminds us of the original division of motifs into four fields on ALP-vessels.

and below were kept unpainted and finely polished (dark grey, even blackish in colour: Pl. 2,3, Pl. 5,1, 2,5, 7-9, Pl. 6,1). Very rarely the opposite case can be seen: the running bands were polished and neighbouring surfaces were painted. Paint of the Szakálhát pottery was always red crusted and applied after burning while the ALP applied dark (black?) paint on brown, red or yellowish slipped background before burning. The running spiral motif is an exclusive and exquisite attribute of the Szakálhát pottery industry together with the total lack of medium high and very high pedestals. Such types are also not present in the assemblages of the genetic successor of the Szakálhát group i.e. in the Tisza culture. The densely incised meanders, on the other hand, show genetic descent of the Tisza pottery from its Szakálhát predecessor.

Although the full analysis of the Furugy pottery assemblage is not yet complete, my preliminary study has identified three phases of occupation within the Middle Neolithic period. The arbitrary layers on the top between 30 and 60 cms were characterised by developed Szakálhát ware with occasional presence of ALP sherds, which can also be considered stray finds i.e. pieces in secondary position. These ALP-sherds often show somewhat distorted motifs as for example the irregular arrowhead pattern.

The second stratum of arbitrary layers lay between 60 and 90 to 120 cms including many ALP fragments as well as the distinctive Painted-Polished ware known to be Early and Classic Szakálhát in date. The assemblage therefore is of mixed character with ALP and Szakálhát types. It can be argued that the two cultural periods overlapped, but can also be seen that the number of ALP sherds gradually decreases in upper arbitrary layers. Or, in other words, the upper phases of the Furugy tell are distinguished by an increase in typical Szakálhát pottery and the gradual decrease of the ALP style.

The lower deposits below 90/120 cms revealed a surprising number of broken vessel fragments of ALP types. This assemblage includes sporadic pieces of Szakálhát vessel types, too. The incision technique of these rarely occurring sherds is of ALP character while the alternating crusted painted/dark polished bands within – and outside of – parallel lines are already present (Pl. 3,2,4, Pl. 4,2, Pl. 5,2b). This decoration technique also appears in trench III where below a thin (2-3 cms high) yellow deposit a heavily trampled black surface was recorded in most part of the trench with a thin ash layer on its top. Pottery below this undisturbed surface lying in a depth of 110 cms (which sealed debris between 110-170 cms) yielded characteristic ALP-fragments, but in a

J. MAKKAY: AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT

few cases sharply (Szakálhát-like) incised lines also appear on sherds which are decorated with the alternating painted-polished technique (Pl. 3,7, Pl. 4,2-3,12, Pl. 5,3-5). At the same time, there are typical ALP-sherds of ALP shapes which show red crusted (i.e. Szakálhát-type) paint between meandering or parallel incised lines (Pl. 3,1-4). Fragments of a ca. 35 cm high pedestalled bowl⁵ (Pl. 2,2) also belong to this category. These two types clearly show that the origins of the Szakálhát ware go back to the pottery technology of the Middle or Developed Phase of the ALP pottery. Both the introduction and use of red crusted paint and the finely polished dark surface treatment can be correlated with the similar and contemporary pottery technology of the Vinča A period. The appearance of this technology and style could be here the result of the northern distribution of an invention of hitherto unknown origin.

Field notes and photos made shortly after the excavations record the sporadic appearance of different types of pottery: fragments of red slipped and finely polished vessels of Esztár type. The Esztár pottery was a contemporary of the Classic and Late Phase of the ALP on the eastern periphery of the Great Hungarian Plain and was strongly related to its eastern neighbour and variant: the Lumea Noa painted ware in Central Transylvania. It applied fine dark red and intentionally coloured slip which usually was heavily polished, even burnished. Black painted strips were painted onto this fine surface before burning, but occasionally probably also after burning. Finely polished and black-on-red painted Esztár sherds often occur in closed ALP (and also Early Szakálhát) contexts and most (but not all!) Esztár assemblages also include typically decorated ALP-sherds. Characteristic Esztár fragments were found in trench II (in a depth of 60-90 cms), in context with Classic Szakálhát and ALP fragments. Other pieces with worn surfaces came to light in trench III/North, 100-120 and 140-170 cms and III/South, 90-110 cms. A small fragment from trench II (120-150 cms) is probably a part of a bowl of Bükk type as is another fragment of a paint container with traces of red paint on the inner wall. Incised decoration of further fragments strongly resemble fine ware of the Bükk culture. Some painted or extremely fine polished black and dark-grey coloured fragments resemble the strange pottery excavated on a nearby site of the Körös valley in Endrőd, site 36, with its fine dark grey and black polished fragments belonging to high-necked rounded bottles (Pl. 5,2a). As my former analysis has shown, incised and painted decoration motifs suggest a contemporaneity

⁵ Reconstructed height. The highest existing pedestalled bowl of the ALP-culture.

of this fine dark grey and black polished ware of Endrőd 36 with Classic ALP and Esztár types. Curiously enough, Szakálhát fragments were not found in the assemblages of the hitherto excavated three features of Endrőd 36.⁶ This means that Endrőd 36 was a site with a very short duration of occupation.

The number of painted and incised types could be increased by going through all of the existing sherds, but those described above suffice to make the point that the Furugy layers represent the time of the ALP-Szakálhát transition. The position of the imported sherd can be precisely fit into this sequential transition.

The piece under discussion was found in trench II in a depth of 30-60 cms (Pl. 1,1).⁷ Unfortunately, the site supervisor for that time did not record the exact context of the discovery, but according to the field notes the excavator (J. Makkay) arriving to the site in the company of V. S. Titov unanimously approved its context with Classic Szakálhát types and related it to typically decorated Boian or Vadastra vessels. The piece is significant, because to my knowledge it is the first case when such a ceramic fragment was found in securely dated context of Neolithic pottery in Hungary: it is clearly an import from areas lying to the South of the Carpathian Range. Since this type of decoration is otherwise totally unknown on this part of the Great Hungarian Plain, it can be excluded that the piece once came into this stratigraphical position as intrusive from the uppermost (ploughed) soil. The wall fragment of a large coarse container is decorated with incrustated bead motif: a row of small plastic lentil-shaped knobs (made as a sunken relief) is surrounded with white inlay (Pl. 1,2). This type is also totally unknown in the decorative repertoire of both the ALP and Szakálhát wares, therefore it can also be considered as foreign in terms of decoration.

Such ware may have been made locally by people originally from other regions, but can also be brought to the site from distant places by itinerant tradesmen. Our present knowledge cannot provide data that would be helpful in determining the region in which these vessels were made, but they seem to be of foreign origin, not locally made. The closest parallels of the piece Pl.1,1 can be found amongst similar decorated vessels of the Giuleşti Phase of the

⁶ Makkay 1993, op. cit., Fig. 1,4-20.

⁷ The piece unfortunately cannot be located in the collections of the responsible museums (i.e. Békéscsaba and Szarvas). As I have pointed out, the excavated material was secretly moved from the Szarvas Museum a few days before 15. May, 1979. See Makkay op.cit. 1989, 78, note 4.

J. MAKKAY: AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT

Boian culture.⁸ Undoubtedly, my Rumanian friends and colleagues will have the final say regarding this problem.

Chronological correlation between Classic Szakálhát and the Giulești Phase of the Boian culture suggests that this contact was the result of regular trade bringing raw stone material of N. Balcanic sources and/or worked Spondylus to the Carpathian Basin.

⁸ E. Comșa: *Istoria comunităților culturii Boian*. Bucharest, 1974, Pl. 8-9, Pl. 13.

Description of the finds

Pl. I: 1 = trench II/30-60. – 2 = trench II/30-60. – 3 = trench III/North, 140-170: outer wall was painted black between running spiral motif of Szakálhát type, incised lines are executed in ALP technique; grey polished inner surface. – 4 = trench III/North, 140-170: bowl with incised motifs of ALP-Szakálhát transitional type.

Pl. II: 1 = trench III: Late ALP shape. – 2 = trench III/Southwest, 160-190: characteristic pedestalled bowl of the ALP decorated with ALP incision technique and with red crusted paint (darker stripes on the drawing: 2b, lighter ones on the photo: 20). – 3 = reconstructed bowl of Szakálhát type from trenches II-III: decorated with dark polished running spiral pattern and accompanying running spirals painted in red.

Pl. III: 1 = trench III/North, 70-100+100-120: rim fragments of the upper part of an ALP pedestalled bowl, outside (left) and inside (right) with ALP-pattern. – 2 = trench III/North, 70-100: rim fragments from the upper part of an ALP pedestalled bowl, outside (left) incised motif with dark painted stripes in alternating fields, inside (right) dark (red?) painted stripes. – 3 = trench III/80-150: fragments from the upper part of an ALP pedestalled bowl with characteristic menadic incised pattern of ALP style, with dark paint in alternating fields. – 4 = trench III/North, 100-120: the same vessel form, with alternating field between incised lines of ALP type, painted red and polished dark (blackish). – 5 = trench III/South, 160-190, ALP pit. ALP incised fragment (from the upper part of a pedestalled bowl) with incision and red crusted paint. – 6 = trench III/North, 70-100, painted rim fragment of an ALP pedestalled bowl: incised-painted pattern on the outer wall (left) and dark painted stripes on the inner wall (right). – 7 = trench III/South, 140-170, below sealing stamped floor: the lower part of an ALP bowl with incised arrowhead motif. – 8-9 = trench III/North, 70-100: fragments of ALP vessels with incised motifs.

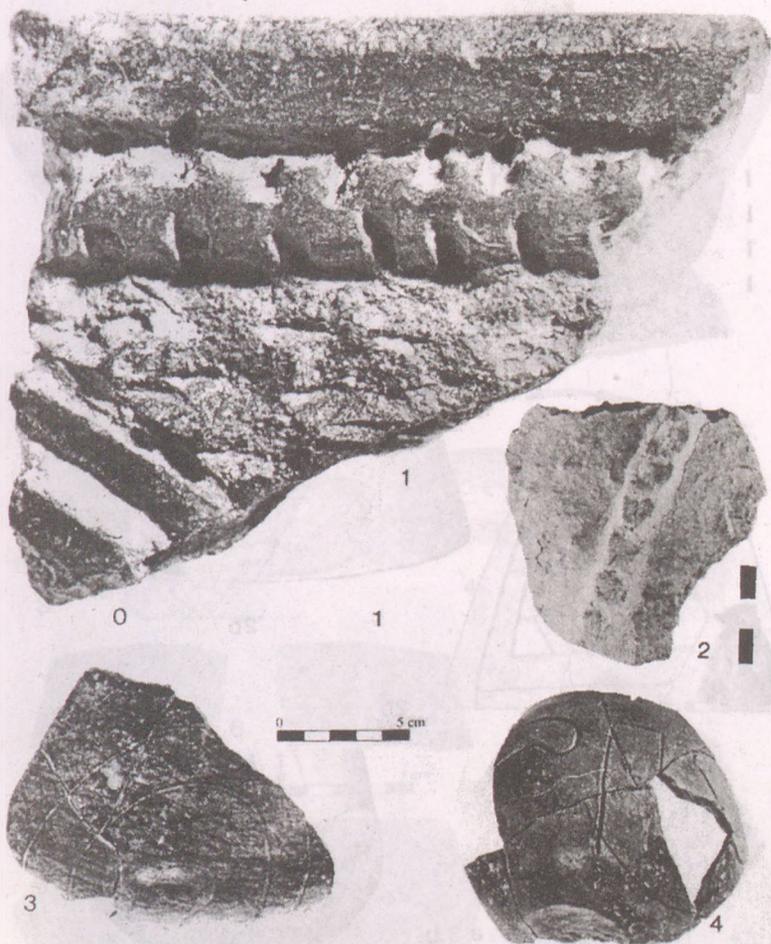
Pl. IV: 1 = trench III/North, 110-140: red painted spiral motif on a Szakálhát sherd. – 2 = trench III/North. 40-80: dark painted ALP rim fragment of a pedestalled bowl. – 3 = trench III/South, 140-170, below trampled floor surface at a depth of 110 cm: dark paint on the outer surface of the rim part of a pedestalled bowl. – 4 = trench III/South, 160-190, ALP pit: incised sherd of the ALP with brown paint. – 5 = trench III/North, 100-120: trench III/North, 110-140: ALP black paint between ALP incised lines. – 6 = trench III/North,

J. MAKKAY: AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT

100-120: ALP sherd with red crusted paint. – 7 = trench III/South, 140-160: dark polished/red painted alternating fields between incised lines of ALP-character. – 8 = trench III/South, 140-160: rim fragment of an ALP pedestalled bowl with dark red painted stripe on the inner surface. – 9 = trench III/S, 160-180: ALP sherd with alternating dark-light fields between incised lines. – 10 = trench III/North, 110-140: characteristic Szakálhát fragment with alternating dark polished/crusted red painted running spirals. – 11 = trench III/South, 160-190: red crusted painted ALP sherd. – 12 = trench III/South, 140-170: below tramped floor at a depth of 110 cm: ALP pedestal fragment with dark (black) paint between incised lines. – 13 = trench II/31-60: fragment decorated with distorted ALP-motiv. – 14 = trench III/North, 70-100: lower part of an ALP bowl with incised ALP-type lines on the outer wall, and alternating fields of dark polished/red crusted painted fields (outer wall), while polished on the inner wall. – 15 = trench II/30-60: fragment of an ALP pedestalled bowl with incised arrowhead-motiv.

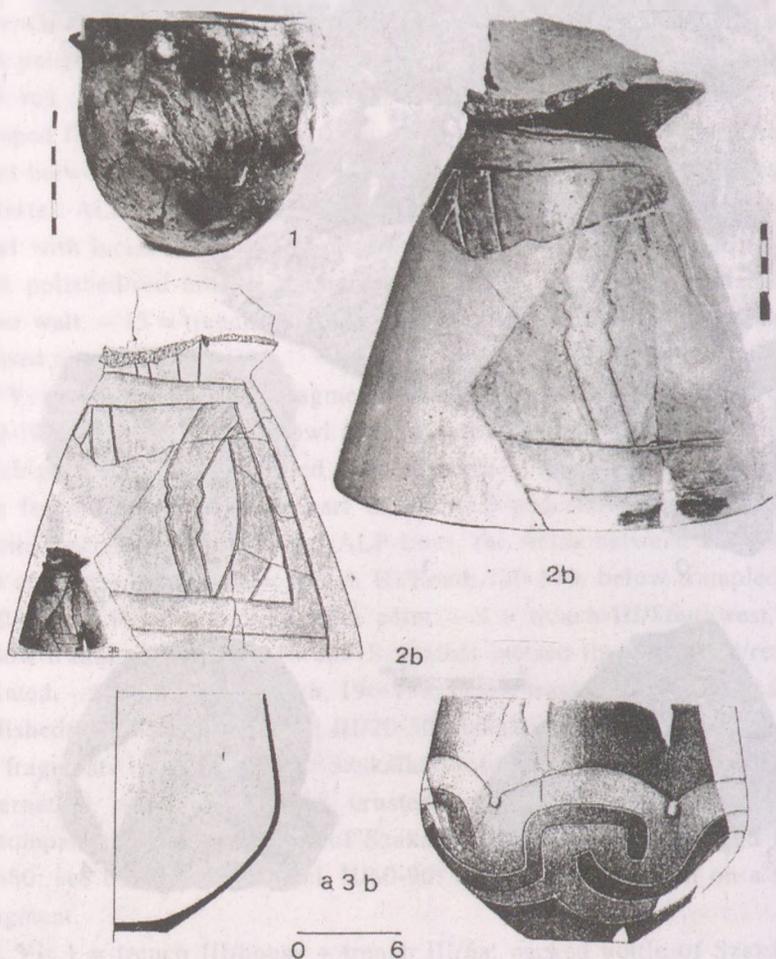
Pl. V: painted and incised fragments of transitional type. 1 = trench III/South, 160-190, ALP pit: necked bowl incised with Szakálhát-type loines, alternating black-polished and crusted red painted bands. – 2 = trench III/North, 70-100: rim fragment of the upper part of an ALP pedestalled bowl. Inside (left) painted stripes, outside (right) ALP lines, the fields between are polished or red crusted painted. – 3 = trench III/South, 120-140, below tramped floor at 110 cm: ALP incised sherd, dark paint. – 4 = trench III/Southwest, 120-140, below tramped floor at 110 cm: Szakálhát incised line, polished/red crusted painted. – 5 = trench III/South, 190-190, below tramped floor: Szakálhát-type polished/painted. – 6 = trench III/20-50: Szakálhát-type polished-painted. – 7 = fragments of a rounded Szakálhát-bowl from trench III/80-150 with alternating dark polished/red crusted painted bands on the outer wall accompanied by incised lines of Szakálhát character. – 8 = trench III/North, 40-80: see no. 2. – 9 = trench II/60-90: black polished spiral on a Szakálhát fragment.

Pl. VI: 1 = trench III/house + trench III/6a: necked bottle of Szakálhát type with handle and with polished/painted running spiral motiv on the belly. – 2 = trench II/30-60: fragment of Classic Szakálhát large container without painting.

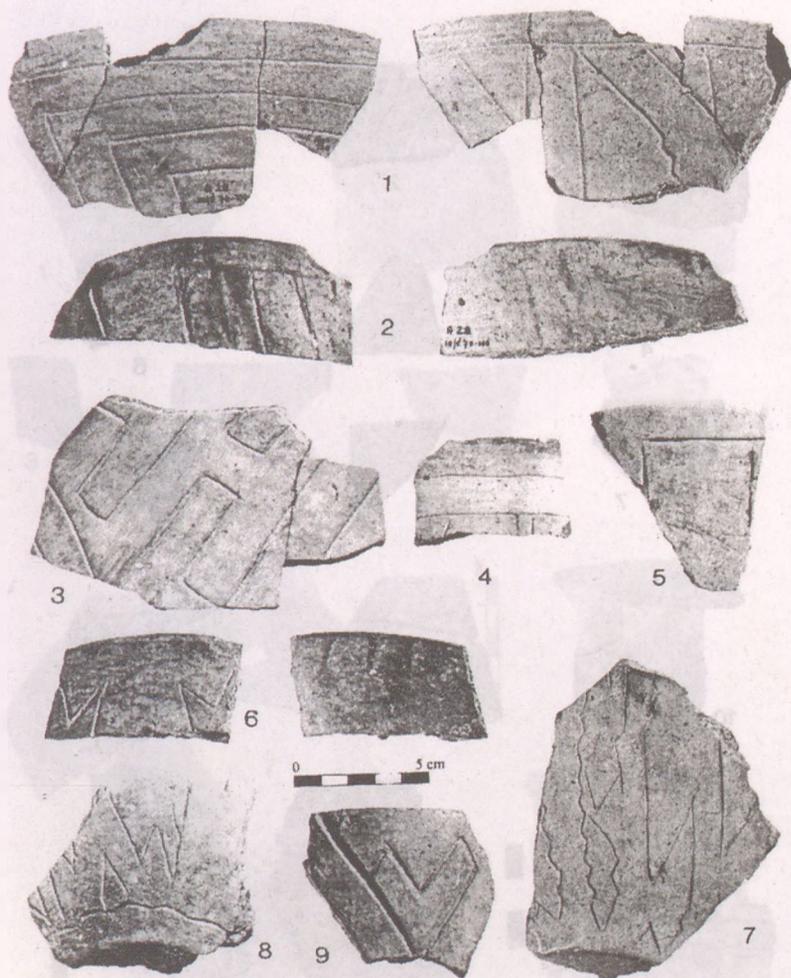

Pl. I

J. MAKKAY: AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT

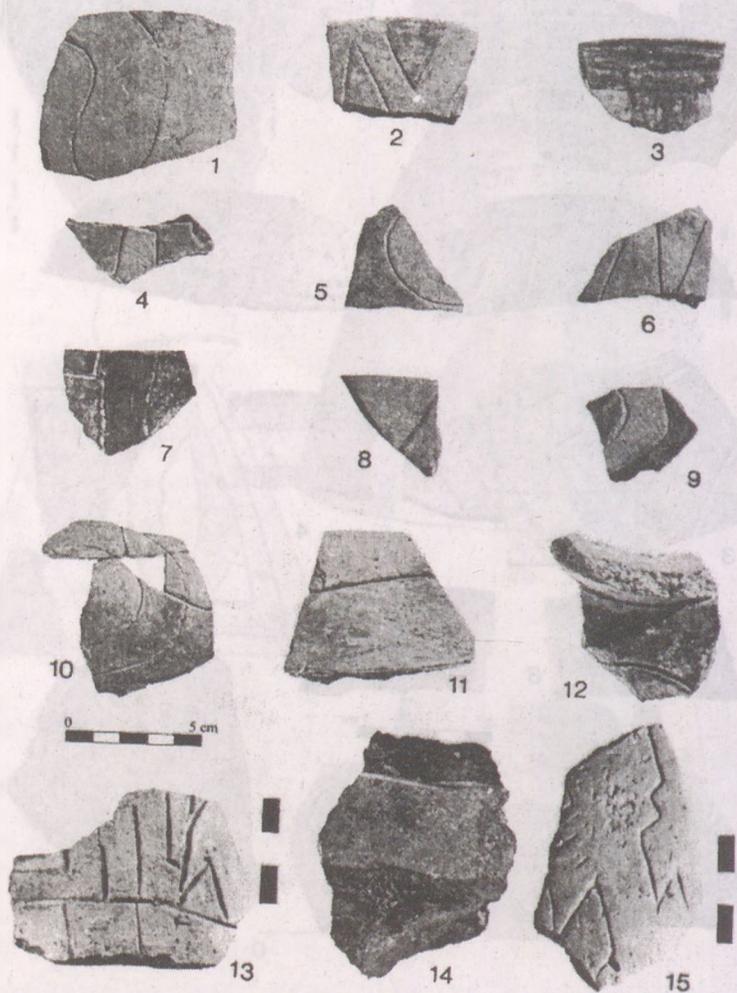

Pl. II

Pl. III

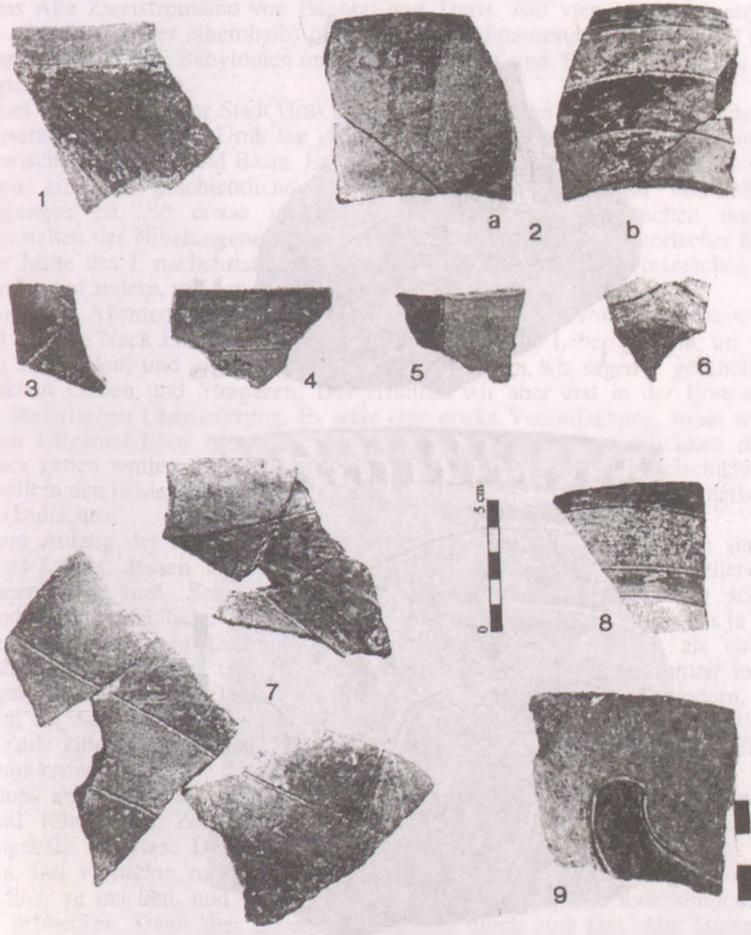
J. MAKKAY: AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT

PI. IV

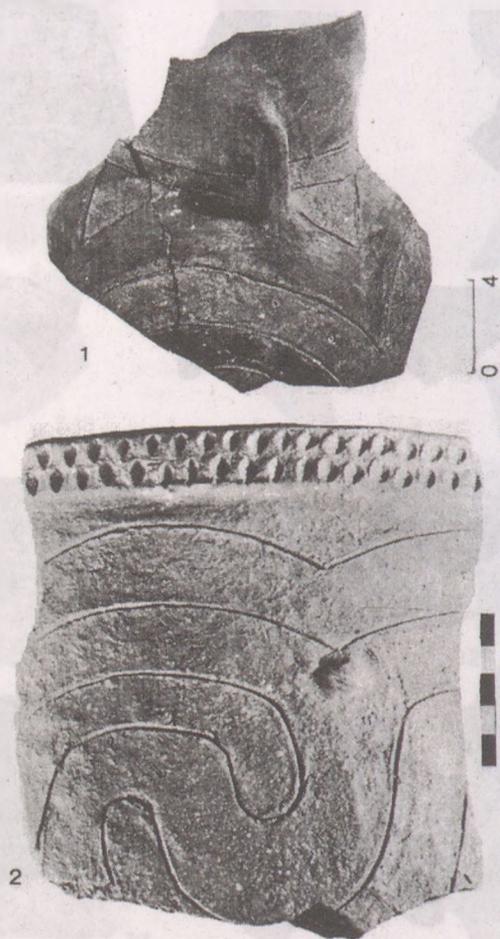
DIETZOTTO EDZARD:

GILGAMES UND SEIN IPUS IM ALTEN MESOPOTAMIEN

Pl. V

J. MAKKAY: AN IMPORTED POTTERY FRAGMENT

PL. VI

DIETZ OTTO EDZARD:

GILGAMESH UND SEIN EPOS IM ALTEN MESOPOTAMIEN*

Ich möchte Sie mit der größten literarischen Gestalt Mesopotamiens bekannt machen. Unsere deutschen Geschichtsbücher an den Schulen kargen nach wie vor mit Nachrichten über das Alte Zweistromland von Euphrat und Tigris. Auf vier Seiten Ägypten kommt gerade eine Seite (oder eineinhalb) über jene drei Jahrtausende, die von der Geschichte von Sumer und Akkad, Babylonien und Assyrien erfüllt sind. Hoffentlich ist das bei Ihnen in Ungarn besser bestellt.

Gilgameš war König in der Stadt Uruk irgendwann im ersten Viertel (oder Drittel) des III. Jahrtausends vor Christus. Uruk lag ganz im Süden des heutigen Iraq, etwa auf halbem Weg zwischen Bagdad und Basra. Es handelt sich bei Gilgameš um eine Persönlichkeit, die von einstiger geschichtlicher Wirklichkeit in die Literatur und Mythologie übergegangen ist. So etwas ist nicht ungewöhnlich. Wir brauchen nur an die Hauptgestalten der Nibelungensage zu denken, deren verzwickter historischer Kern noch vor der Mitte des I. nachchristlichen Jahrtausends liegt, als die germanischen Stämme, Burgunder und andere, mit den Heunen oder Hunnen zusammentrafen.

Gilgameš hat Abenteuer bestanden, zusammen mit seinem von ihm unzertrennlichen Freund Enkidu. Nach Enkidus Tod hat Gilgameš das ewige Leben gesucht, um nicht wie Enkidu zu werden, und er ist dabei – natürlich, müssen wir sagen – gescheitert, nach unsäglichen Leiden und Strapazen. Das erfahren wir aber erst in der Endphase einer langen literarischen Überlieferung. Es wäre eine starke Vereinfachung, wenn wir sagten, mit dem Gilgameš-Epos hätten die Mesopotamier der Unausweichlichkeit des Todes Ausdruck geben wollen. Der Gilgameš-Stoff ist sehr vielseitig und vielschichtig. Er ist dargestellt in den beiden Kultursprachen des Alten Zweistromlands: dem Sumerischen und dem Akkadischen.

Ganz am Anfang der uns bekannten schriftlichen Überlieferung steht ein sumerischer Gilgameš-Zyklus, dessen Teile noch nicht zu einem regelrechten durchgehenden Epos zusammengefügt sind. Sehr wahrscheinlich ist der schriftlichen Form schon eine jahrhundertlange mündliche Überlieferung vorangegangen, so wie wir uns das ja z.B. auch bei der altgermanischen Dichtung vorzustellen haben. Wir kennen als eine solche Einzeldichtung „Gilgameš und Huwawa“, mit der ich nun gleich mitten ins Thema hineingehen will. Der Titel „Gilgameš und Huwawa“ ist übrigens modern, von uns gegeben; im Alten Mesopotamien wurden Literaturwerke nach den ersten Worten der ersten Zeile zitiert – ganz ähnlich wie wir das zum Beispiel bei den Bestandteilen des Requiems kennen.

„Gilgameš und Huwawa“ handelt von einem Zug, der von Uruk nach einem fernen Bergland führte, wo Zedern wuchsen, die ein besonders begehrtes Bauholz und Deckengebälk lieferten. Der Zedernwald wurde von einem Unhold namens Huwawa bewacht. Der versuchte zunächst, die Eindringlinge durch magische Schreckensstrahlen unschädlich zu machen, und Enkidu mußte Gilgameš aus einem todesähnlichen Schlaf wieder aufwecken. Dann aber gelang es Gilgameš durch eine List, dem Huwawa seine Strahlen abspenstig zu machen, indem er ihm vorgaukelte, er bringe Geschenke. Der fürchterliche, aber zugleich auch gutmütig-naive Waldschrat geht auf den falschen Handel ein und verliert seine Abwehrkräfte. Diese Vorgehensweise ist typisch für den altorientalischen Helden; er gleicht für gewöhnlich viel mehr einem „tapferen

* Diese Präsentation wurde im Wintersemester 1999/2000 an der Universität Pécs vorgeführt.

Schneiderlein" oder listenreichen Odysseus als einem Jung-Siegfried. Huwawa fleht um sein Leben, und Gilgameš will ihn zuerst auch großmütig verschonen. Aber der mißtrauische Endiku interveniert, und schließlich wird Huwawa umgebracht, wodurch sich Gilgameš und Enkidu göttlichen Zorn zuziehen. „Gilgameš und Huwawa" läßt sich durchaus als ein tragischer Stoff begreifen. Der ermordete Wächter des Zedernwaldes hatte sein Revier ja gemäß göttlichem Auftrag verteidigt; er hatte um sein Leben gefleht; er war einer List und sogar dem Wortbruch des raffinierten Städters zum Opfer gefallen. „Gilgameš und Huwawa" ist nun aber nicht eine reine Abenteuergeschichte. Das eigentliche Motiv für den Zug des Gilgameš war, sich „einen Namen zu setzen", und das implizierte wohl schon, daß Gilgameš mit einer großen Taten den Tod überdauern wollte. Darauf komme ich zurück.

Eine andere sumerische Gilgameš-Dichtung ist „Gilgameš und der Himmelsstier". Die Liebesgöttin Inanna (auf Akkadisch kennen wir sie als Ištar) wirbt um den jungen Gilgameš, und weist sie zurück. Er hat sofort begriffen, daß ihn Inanna nicht nur verlockt, sondern auch bedroht. Sie will ihm seine Herrscherrechte beschneiden. Die tief gekränkte Göttin wendet sich nun rachsüchtig an ihren Vater, den Himmelsgott. Sie erhält von ihm einen über alle Erdenmaße riesigen Stier, der beginnt, das Land rings um Uruk zu verwüsten; er schnaubt, trampelt und säuft die Kanäle leer. Der Stier wird schließlich von Gilgameš im Verein mit Enkidu erlegt. Nun hat sich Gilgameš abersmals eines Übergriffs in die göttliche Sphäre schuldig gemacht, wiewohl er in Notwehr handelte.

Und lassen sie mich noch ein drittes Beispiel für ein sumerischen Gilgameš-Werk geben: „Gilgameš, Enkidu und die Unterwelt". Im Aufbau und in der Handlung ist es das komplizierteste von allen. Wie bei „Gilgameš und Huwawa" steht hier zunächst ein Baum im Vordergrund; allerdings keine Zeder, sondern eine Eiche (wenn man, was aus heutiger Sicht sehr schwer ist, den Baum richtig identifiziert hat). Die Göttin Inanna hatte sich aus dem Baum, wenn er groß geworden war, einen Stuhl und ein Bett machen wollen. Aber da wurde der Baum von bösen Kräften befallen: Einer Schlange, gegen die keine Beschwörung hilft; einer Winddämonin und dem Anz-Vogel: das war ein riesiger löwenköpfiger Adler oder Lämmergeier.

Als nun niemand sonst bereit war, der erschreckten, klagenden Göttin Inanna beizustehen, erschien kein geringerer als Gilgameš als Retter in der Not. Er spaltete den Baum mit seiner Riesenaxt, so daß die üblen Bewohner entweichen mußten. (Sehen Sie bitte keinen Widerspruch darin, daß Gilgameš dieses Mal Inannas Freund ist, während wir ihn beim „Himmelsstier" als den Gegenspieler kennengelernt haben). Die Göttin erhielt nun ihre Möbel. Gilgameš verfertigte sich aus dem Geäst des Baumes Schläger und Holzkugeln oder Reifen für ein Spiel. Nun wurde Uruk heimgesucht von Gilgamešs Spieleidenschaft. Er zwang die jungen Männer seiner Stadt, von früh bis spät am Spiel teilzunehmen, so daß der Stadt und den Familien wertvolle Arbeitskräfte entzogen waren. Da erbarmte sich die Muttergöttin, die die Klage der Frauen anhörte, und sie bewirkte, daß das hölzerne Spielgerät über Nacht in die Unterwelt hinabfiel. Es ist noch nicht ganz klar, um was für ein Spiel es sich eigentlich handelte. Man hat an eine Art von Hockey gedacht. Ein jüngster Deutungsversuch von Jacob Klein geht dahin, daß Gilgameš rittlings auf den Schultern der Männer saß und sie als Reittier benutzte wie beim Polo. („Au, meine Schultern, au, meine Seiten!" rufen die jungen Männer).

Also, das Spielgerät ist fort. Gilgameš kann es nicht zurückholen und ist untröstlich. Da entbietet sich Enkidu, in die Unterwelt hinabzusteigen, um Schläger und Kugel (oder Reifen) wiederzubringen. Gilgameš macht dem Enkidu genaueste Vorschriften, wie er sich als Lebender in der Totenwelt zu verhalten habe: Keinen Lärm machen, keine Schuhe und keine reinen Kleider tragen, nicht das Wurfholz schwingen und anderes... Natürlich will es die uralte und zeitlose Märchenstruktur, daß Enkidu den Rat seines Herrn mißachtet und genau das Gegenteil von dem tut, was ihm geheißen war. Enkidu muß also in der Unterwelt bleiben. Er ist tot. Es gelingt dem schmerzgetroffenen Gilgameš, den Weisheitgott Ea zu bewegen; der gebietet dem Totengott Nergal, daß er einen Erdsplatt auftut, so daß Enkidu auf kurze Zeit wieder ans Tageslicht gelangte. Die Geschichte von „Gilgameš, Enkidu und der Unterwelt" endet mit einem Frage- und Antwortspiel zwischen

Gilgameš und Enkidu. „Wie ergeht es diesem und jenem in der Unterwelt?“ fragt Gilgameš, und Enkidu gibt ihm Auskunft. Nur zwei Beispiele: „Hast du den gesehen, der sieben Söhne hatte?“ – „Ja, ich habe ihn gesehen“ – „Wie geht es ihm?“ „Er, ein Gefährte der Götter, hat sich einen Stuhl genommen, und er hört zu, wie Recht gesprochen wird“. Oder: „Hast du die kleinen, vor der Geburt gestorbenen Kinder gesehen?“ – „Ja, ich habe sie gesehen“ – Wie geht es ihnen?“ – „Ein Tisch von Gold und Silber (daran sitzen sie) – sie patschen in Sahne und Dattelsyrup herum“. Also ein Kinderparadies!

Wir sehen in dieser Dichtung, wenn auch zunächst in ganz anderer Form, das später für Gilgameš so charakteristische Motiv des Todes. Wir sehen Gilgameš aber auch in einer ganz untypischen, unherrscherlichen Haltung: tyrannisch und verspielt. Was wir vor uns haben, ist eben gar kein Heldenepos, sondern es ist eine Erzählung, die immer wieder ins Märchenhafte hinüberspielt. Es ist in der Tat sehr schwierig, die altesopotamische Literatur mit den uns geläufigen Kategorien zu beschreiben, die ja alle erst aus der klassischen Antike bezogen und von daher definiert sind.

Die Sumerer und Akkader haben jahrhundertlang nebeneinander, miteinander und untereinander gelebt; sie sind sich daher auf sehr vielfältige Weise nahegekommen. Ihre Sprachen, das Sumerische und das Akkadische, haben sich angeglichen. Die beiden Sprachen haben zahllose Lehnwörter miteinander getauscht, d.h. wir finden im Sumerischen viele Wörter von akkadischem Ursprung, und umgekehrt haben die Akkader Anleihen bei den Sumerern gemacht – besonders wenn es um Begriffe der verfeinerten Kultur und um einen höheren Grad der Abstraktion ging. Unter solchen Umständen einer regelrechten sumerisch-akkadischen Symbiose ist es überhaupt nicht weiter verwunderlich, daß auch literarische Stoffe der Sumerer mesopotamisches Allgemeingut geworden sind. Die große Leistung der Akkader ist es im Falle des Gilgameš-Stoffs gewesen, daß sie den sumerischen Zyklus von nur lose aufeinander bezogenen Einzeldichtungen zu einem einheitlichen Epos zusammengefügt haben. Dabei ist auch eine ganz neue Gesamtkonzeption entstanden. Das akkadische Gilgameš-Epos ist ein völlig neuer Wurf. Man hat nicht etwa nur sumerische Teile gleichsam mit Schere und Leim zusammengeschnitten. Wem gebührt aber im Einzelnen die große literarische Leistung, von der ich spreche? Die altesopotamische Literatur ist für uns leider zum größten Teil anonym. Die Autoren, Dichter, die Verfasser der uns auf Keilschrifttafeln vorliegenden schriftlichen Form sind Schreiber in den Schulen gewesen. Wenn wir gelegentlich – aber mehr ausnahmsweise – auf einer Tafel auch einmal den Namen des Schreibers lesen, so wissen wir nicht, ob es ein Verfasser im engsten Sinne des Wortes war oder nur ein Kopist, der eine Vorlage abgeschrieben hatte. Eine große Ausnahme gibt es allerdings beim klassischen – späten – Gilgameš-Epos. Es wird einem Mann namens Sin-leqe-unnīnī zugeschrieben, was immer auch die einzelnen wortschöpferischen Verdienste gewesen sein mögen.

Ich will Ihnen einen – notwendigerweise sehr gerafften – Überblick über das große akkadische Gilgameš-Epos geben. Wir kennen Vorläufer aus dem 18. Jahrhundert v. Chr., aus der altbabylonischen Zeit. Wir kennen verschiedene Einzelfragmente aus der zweiten Hälfte des II. Jahrtausends. Aber die klassische Version, die schon in gut zwanzig moderne Sprachen übersetzt worden ist, stammt hauptsächlich von Tontafeln aus der Bibliothek des neuassyrischen Königs Assurbanipal in Ninive (668-627).

Auch diese klassische Fassung enthält leider immer noch empfindliche Lücken; man könnte fast sagen, das Gilgameš-Epos sei ein Torso, und ein Schelm ist, wer mehr gibt, als er hat, wer also, was leider viel zu oft geschieht, Vollständigkeit vorspiegelt.

Am Anfang findet sich ganz ähnlich wie in der Odyssee ein zusammenfassender Vorausblick 1-9: „Der alles gesehen, den Grund des Landes... Er hat das Geheimste erblickt, Verdecktes aufgetan, Nachricht aus der Zeit vor der Sintflut heimgebracht; er ist einen weiten Weg zurückgegangen und ist nun müde und abgeklärt. Die ganze Mühsal hat er in eine Stele gemeißelt. Er ließ die Mauer des umhürdeten Uruk erbauen...“ Diese Stadtmauer wird uns am Schluß wiederbegegnen.

Nach dem Prolog wird Gilgameš eingeführt als der Tyrann, der seine Stadt durch seine Spielwut in Atem hält. Wir haben das schon in „Gilgameš, Enkidu und die Unterwelt“ gehört. Aber jetzt wird alles viel ausführlicher gestaltet. Auch schaffen die Götter auf ganz andere Weise Abhilfe. Enkidu, der bei den Sumerern als Diener und ständiger Begleiter des Gilgameš einfach vorausgesetzt ist, wird hier, in der akkadischen Fassung, erst erschaffen. Enkidu lebt in der Steppe mit den Gazellen, frißt Gras und läuft abends mit an die Tränke, um Wasser zu saufen. Enkidu ist dieser Außenseitermensch in der Wildnis, der die Phantasie der Menschen immer wieder beflügelt hat – bis hin zum Yeti im Himalaya. Nun wäre Enkidu wohl noch heute bei seinen Steppentieren, hätte er nicht die üble Eigenschaft gehabt, dem Jäger seine Netze zu zerreißen und die Fallgruben zuzuschütten. Hier liegt der Ansatzpunkt für die Berührung Enkidus mit der Zivilisation und letzten Endes für den Kontakt mit Gilgameš. Auf des Jägers Beschwerde hin schickt Gilgameš eine sehr schöne junge Frau in die Steppe, die sich auf den Umgang mit Männern versteht. Dieser Dirne namens Šamhat gelingt es, Enkidu zum Menschen zu machen. Nachdem Enkidu sieben Tage und sieben Nächte mit Šamhat geschlafen hatte und schließlich zurück in die Steppe wollte, versagten ihm die Knie vor Erschöpfung. Er konnte seinen Tieren nicht mehr hinterherlaufen. Also verfiel er der Zivilisation. Er wurde bekleidet, lernte Brot zu essen und vor allem das Kulturgetränk Mesopotamiens par excellence, das Bier zu trinken: es mußte natürlich gleich sieben Krüge voll sein. Enkidu kommt, von der Dirne geleitet, nach Uruk. Übrigens war Gilgameš durch Träume, die ihm seine Mutter gedeutet hatte, vorbereitet. Nach einem Zweikampf schließen beide Freundschaft – eine Freundschaft, die viel mehr ist, als was wir unter dem Wort landläufig verstehen. Enkidu ist von nun an die innigste Bezugsperson des Gilgameš. Eine Frau als seine Frau spielt im Leben des Gilgameš soweit wir es überblicken, keine Rolle. Wir mögen das Verhältnis homoerotisch nennen. Drastisch so ausgeführt ist es im Epos aber nirgends. Wie dem auch sei, Gilgamešs Leben ist nunmehr identisch mit dem Zusammensein mit Enkidu. Spieltyrannei ist abgetan und vergessen. Enkidus Tod bedeutet dann den Zusammenbruch aller Lebenswerte bei Gilgameš. Ich will aber nicht vorseilen.

Wir haben vorhin zwei sumerische Dichtungen ganz kurz kennengelernt: „Gilgameš und Huwawa“ und „Gilgameš und der Himmelsstier“. Die sind nunmehr fester Bestandteil des akkadischen Gilgameš-Epos geworden: Die Episode mit Huwawa und dem Zedernwald nimmt fast ein Drittel des gesamten Epos ein – mit vielen neuen Einzelheiten, langen Reisevorbereitungen, Träumen des Gilgameš, die ihm Enkidu deutet, und einem langen Hin und Her der Rede zwischen Gilgameš und dem Unhold Huwawa (oder Humbaba, wie er nun heißt) – bis hin zur Tötung des Waldwächters. Huwawa (Humbaba) hat übrigens im Verlauf der literarischen Texttradition eine Entwicklung durchgemacht: Er ist nicht mehr das nur auf den ersten Blick schreckliche Ungeheuer, sondern er verkörpert nun das Schlechte überhaupt – wenigstens in den Augen von Gilgameš und Enkidu.

Diese Huwawa-Episode und die darauf folgende Episode mit dem Himmelsstier sind sehr geschickt miteinander verkettet: Ištar, die Göttin der Liebe, des Kampfes und des Venussterns, verliebt sich in Gilgameš, wie er sich nach der Rückkehr vom Zedernwald gesäubert und in ein neues Herrscherornat geworfen hat. Sie trägt ihm die Ehe an. Aber Gilgameš verschmäht sie. Er ahnt, daß Ištars Versprechungen nur Euphemismen sind für die Überführung ins Totenreich. Hier ist nun gegenüber der sumerischen Vorlage alles neu: Gilgameš hält der Ištar einen ganzen Katalog früherer Liebhaber vor, sozusagen eine negative Registerarie über all die früheren Liebhaber, von denen jeder ein elendes Ende genommen hat. Und damit nicht genug, Gilgameš beschimpft Ištar – ein völlig unerhörter Vorfall: „Du Hintertür, die Zug und Wind nicht abhält“, „Du Palast, der die Krieger kujoniert“, „Du Schuh, der seinen Träger beißt und kneift“ und noch andere Wendungen – nicht überall ist ja der Text gleich gut erhalten, und manchmal verstehen wir auch die zweifellos gemeinen und oft sicher sexuellen Anspielungen nicht. Ištar holt sich dann als Instrument ihrer Rache den Himmelsstier – wir kennen das schon. Das himmlische Rind wird getötet, und Enkidu schleudert der Ištar die Gedärme des Stiers entgegen.

Ob solcherlei Frevel, der Ermordung des Zedernwaldswächters und der Tötung des Himmelsstiers, will der Himmelsgott Gilgameš sterben lassen. Aber sein Sohn Enlil widerspricht und setzt durch, daß Enkidu der Sündenbock wird. Dabei bleibt es. Enkidu stirbt an langer schwerer Krankheit. Dabei hat er Traumgesichter. (Die Träume spielen überhaupt eine ganz prominente Rolle im Gilgameš-Epos). Enkidu rechnet im Fieberwahn mit seiner Vergangenheit ab: Er verflucht den Jäger, der ihn bei Gilgameš denunziert hatte, und er verflucht vor allem – des Langen und Breiten – die Dirne Samhat. Da hält ihm der stets auf Gerechtigkeit bedachte Sonnengott Šamaš vor, wie unbillig solche Flüche seien. (Vorgriff auf Enkidus Begräbnis). Enkidu wandelt die Flüche daraufhin in – allerdings zweifelhafte – Segnungen um. So sagte er zur Dirne: „Komm mal, her, Šamhat, mein Mund, der dich erst verfluchte will dich nun segnen. Statthalter und Fürsten mögen dich lieben. Wer von zehn Meilen hergekommen ist, soll sich aus Vorfreude auf die Schenkel schlagen; wer von zwanzig Meilen hergekommen ist, schüttele sich den Haarschopf zurecht. Der Offizier soll keine Zurückhaltung üben, lösen soll er seinen Gürtel, er soll dir Gold und Lapislazuli schenken ... Um deinetwillen soll eine Mutter von sieben Kindern verlassen werden!“

Gilgameš bereitet dem Enkidu, wie wir sagen würden, ein Staatsbegräbnis. Aber davor hatte er noch gewartet, ob Enkidu nicht durch seine Klagen wieder aufwachen werde; er hatte gewartet, bis dem Toten schon die Würmer aus der Nase krochen. Enkidus Tod ist der Schock für den bis dahin naiv in den Tag lebenden Helden. Wird auch i h m so ergehen? Er hatte sich das vorher nie gefragt. Ja, es w i r d ihm so ergehen, wenn er keinen Ausweg findet. Diesen Ausweg bietet ein Mann, von dem man nur aus der Sage weiß. Er heißt Utnapišti. Der hatte vor Urzeiten zusammen mit seiner Familie die Sintflut in einer Arche überlebt. Nun, so wispernt man, lebe er am Ende der Welt, ohne je sterben zu müssen. Nur Utnapišti kann Gilgameš helfen. So läßt Gilgameš also seine Stadt Uruk hinter sich. Hat er dort je als verantwortungsvoller Herrscher fungiert? Wahrscheinlich ja; aber das ist doch im Epos wie im Märchen ganz ohne Interesse. Gilgameš begibt sich auf eine nicht mit unseren Dimensionen meßbare Reise durch Raum und Zeit, bis an den Ozean, der die Welt begrenzt. Utnapišti wohnt jenseits des Ozeans.

Zwei Episoden sind auf Gilgamešs Reise von Bedeutung: Einmal ist das die Begegnung mit einem Paar riesiger Skorpionen, Männchen und Weibchen, die fern im Osten, wo der Sonnengott aus den Bergen hervorkommt, Wache halten. Sie lassen sich durch Gilgamešs Klage rühren, und sie weisen ihn in einen unterirdischen Gang oder Tunnel; den muß er durchqueren. Vielleicht war das eben der Gang, den der Sonnengott nachts durchmaß, wenn er zwischen Untergang und Aufgang unsichtbar war. Leider sind uns die einzelnen Etappen bei dieser Tunneldurchquerung noch nicht klar, weil der Text hier ziemlich schlecht erhalten ist. Wer will, mag das auch als ein Sichindurchquälen zu einer neuen Geburt verstehen. Am Ausgang des Tunnels erscheint plötzlich – denkbar größter Kontrast – ein gleißender, prunkender Edelsteingarten. Und dann trifft Gilgameš eine Frau, die an der Küste eine Schenke unterhält. Sie heißt Siduri. Ihr sind sehr schöne Worte in den Mund gelegt worden, die Gilgameš von seinem irrwitzigen Vorhaben abbringen sollen: „Gilgameš, wohin verrennst du dich; das Leben, das du suchst, wirst du nicht finden. Als die Götter die Menschheit erschufen, da haben sie der Menschheit den Tod hingesezt und das Leben selbst in der Hand behalten. Du, Gilgameš, laß dir den Bauch voll sein, sei Tag und Nacht fröhlich, feiere alle Tage ein Fest, tanze und spiele von früh bis spät. Trage saubere Kleider, dein Haupt sei gewaschen, und du selber seist schön gebadet. Schau doch den Kleinen an, der dich an der Hand faßt. Dein Weib soll deines Schoßes nicht satt werden!“

Diese Worte – das wissen wir schon im Voraus – sind natürlich in den Wind gesprochen. Die Schankwirtin wußte dann aber, doch einen Rat. Sie war ja, wie noch heute, neben dem Barbier mit am besten über alles unterrichtet, was in der Umgebung vor sich ging. Da gab es nämlich ganz in der Nähe einen Fährmann, Uršanabi, der in regelmäßigen Zeitabständen hinüber zu Utnapišti fuhr. Er hatte ein magisches Gerät, etwas aus Stein, das ihn unversehrt über einen Streifen tödlichen Wassers zu bringen vermochte. Diesem Fährmann soll sich Gilgameš anschließen. [Wozu fuhr der Fährmann immer zwischen der

Küste hier und Utnapišti dort hin und her? Das ist solch eine Frage, wie Kinder sie zum Märchen zu stellen pflegen. Aber wenn wir denn doch ein bißchen weiter bohren und daran denken, daß eine Schenke in der Nähe war, so kö n n t e man ja vermuten, daß der Fährmann nicht nur ganz allgemein den Kontakt zwischen Utnapišti und dieser Welt hier aufrechterhalten sollte. Er hatte auch eine ganz nüchtern-konkrete Aufgabe: Er mußte dem Utnapišti von Zeit zu Zeit seinen Biervorrat auffrischen!]

Gilgameš gelangt, wieder nach zu überwindenden Schwierigkeiten, endlich dem Utnapišti vors Angesicht. Er erfährt die nähere Bewandnis davon, wie Utnapišti zum gottgleichen ewigen Leben gelangt war. Gilgameš bekommt nichts Geringeres erzählt als den Bericht über die große Flut – das wäre wieder ein vortragfüllendes Thema. Ich kann es nur in ein paar Sätzen umreißen. Utnapišti war vom Weisheitsgott Ea vor der Katastrophe gewarnt worden. Er hatte ein riesiges kastenförmiges Schiff gebaut, eine Arche, und darin mit seiner Familie, seinem Vieh und seiner Habe die Flut überstanden. Die Götter waren es schnell leid, daß sie die Menschheit ersäuft hatten. Wer sollte ihnen jetzt opfern? Als nun nach dem Zurückweichen der Flut Utnapišti zum ersten Mal wieder den Rauch und Duft des Opfers zum Himmel steigen ließ, da „versammelten sich“, wie es in beißender Blasphemie heißt, „die Götter, wie die Fliegen um den Opferherrn“. Sie kennen alle den Sintflutbericht aus der Genesis im Alten Testament. Er ist dort auf eine höhere geistige Ebene sublimiert und bar jeden Zynismus. Aber auch dort wird gesagt: „Und der Herr roch den lieblichen Geruch und sprach in seinem Herzen: Ich will hinfort nicht mehr die Erde verfluchen um der Menschen willen“.

Der babylonische Gott Enlil veranstaltete eine Götterversammlung und beschied, daß Utnapišti von nun an fernab von allen Menschen leben dürfte – auf immer. „Aber wer“, so fragt Utnapišti den Gilgameš am Ende seines Berichts. „Wer wird den nun wohl für d i c h die Götter versammeln?“ Dieser Utnapišti hat es faustdick hinter den Ohren! Denn danach stellt Utnapišti Gilgameš auf die Probe: kann er, wenn er denn ewig leben will, auch nur sieben Tage lang wachen? (Wir müssen zugeben, daß das ein unfaires Ansinnen an einen zu Tode ermüdeten Helden war). Gilgameš schläft alsbald ein, und nach sieben Tagen weckt ihn Utnapišti und zeigt ihm, daß seine Frau jeden Tag ein Brot gebacken und aufbewahrt hatte. Das siebte, letzte war noch frisch und das erste völlig vertrocknet. Gilgameš ist geschlagen und resigniert. Er begibt sich auf die Heimreise in Begleitung des Fährmanns Uršanabi. Doch da meldet sich Utnapištis Frau zu Wort: hat ihr Mann denn seine Pflicht als Gastgeber erfüllt und dem Gast ein Geschenk mit geben?

Hier setzt die Erzählung nochmals zu einer Wendung ein: Wird es doch noch gut ausgehen? Gilgameš erfährt von Utnapišti, daß am Meeresgrund eine ganz besondere Pflanze wächst: „wenn deine Hände dieser Pflanze habhaft werden, [hasd du das Leben]“. Gilgameš bindet sich wie ein Perltaucher Steine an die Füße, findet die Pflanze am Meeresgrund, schneidet die Steine ab und taucht mit dem endlich erlangten Schatz wieder auf. Aber bei einer Rast, wie Gilgameš die Pflanze aus der Hand legt, um ein Bad zu nehmen, schleicht sich eine Schlange heran, frißt das Kraut und verjüngt sich prompt, indem sie die Haut abwirft. Nun ist alles verloren. Gilgameš kehrt zurück nach Uruk. Er hat alles gesehen, Mühsal erfahren, ist müde, aber geläutert. Und bei seiner Ankunft in Uruk zeigt er seinem Begleiter Uršanabi das große Bauwerk, das ihn überdauern wird: die Stadtmauer von Uruk.

Ich habe Ihnen hier, gleichsam in einem ersten Durchgang, in einer fast unverantwortlichen Verkürzung ein Epos referiert, das in seinem Urtext mit zu den schönsten Zeugnissen der akkadischen Sprache gehört. Es besteht, wenn wir es uns vollständig rekonstruieren, aus elf großen Keilschrifttafeln zu je sechs Kolumnen. (Ich habe hier die XII. Tafel, die einen Anhang darstellt, nicht mit einbezogen). Jede Tafel hatte 250 bis 300 Zeilen, und wir können das Gesamtwerk auf ungefähr 3000 Zeilen veranschlagen. Das wäre ein knappes Drittel vom Umfang der Odyssee. Lassen Sie mich mit einiger Insistenz und Perseveranz wiederholen, daß das Gilgameš-Epos für uns noch immer ein Torso ist mit vielen, zum Teil empfindlich langen Lücken. Keilschrifttafeln aus Ton waren ja leicht zerbrechlich, und was der Archäologe – oder leider auch der Raubgräber – bei seinen Grabungen findet, sind nur allzu oft Fragmente. Manchmal hat

man Glück, und man kann zwei oder sogar mehrere Bruchstücke „joinen“, wie es im Fachjargon heißt. Nun wurde aber ein Werk wie das Gilgameš-Epos auch immer wieder abgeschrieben – ganz genau wie die Handschriften des Altertums und Mittelalters. Wir haben also oft parallel laufende Texte, und da ist es nicht selten möglich, eine Lücke in Exemplar A nach dem vollständiger erhaltenen Text in Exemplar B zu ergänzen. Trotz allem bleiben noch peinlich viele n i c h t ergänzbare Lücken, und da müssen wir auf Nachschub aus neuen Ausgrabungen oder auch aus unveröffentlichten Museumbeständen warten. Auf jeden Fall müssen wir für alle möglichen inhaltlichen Überraschungen offen sein.

Aber nehmen wir das Gilgameš-Epos auch in seiner Bruchstückhaftigkeit an, und seien wir dankbar für alles, was wir vollständig und verständlich vor uns haben. Schon hier bereitet uns das Werk einen hohen literarischen Genuß. Wer viel mit dem Gilgameš-Epos umgeht, macht immer neue Entdeckungen: Anspielungen, „intertextuell“, wie man so sagt, Zusammenhänge, Wortspiele, rhythmische Ausgewogenheit (obwohl es kein Metrum gibt), und vor allem auch herrliche Klangbilder. Es geht einem beim Gilgameš-Epos wie bei allen sehr großen Werken der Weltliteratur: der Odyssee z.B., der Göttlichen Komödie, dem Hamlet, Faust, Ulysses... man wird nie damit fertig. Legt man es heute beiseite, das nächste Mal findet man Neues.

Ich will Ihnen nur zwei Beispiele für Klangbilder geben, um Ihnen zu veranschaulichen, wie sehr das Gilgameš-Epos auch Wortmusik gewesen ist. (Sie halten mir vielleicht entgegen: können wir denn das Akkadische überhaupt lautlich so gut aus der Keilschrift rekonstruieren, daß wir uns bis hin zum Ästhetischen eine genaue Klangvorstellung machen können? Ich würde dazu antworten: viel mehr ja als nein; es kommen uns die verwandten semitischen Sprachen bei der lautlichen Rekonstruktion sehr zuhulfe.) Hören Sie zum Beispiel Gilgameš, wie er bei Utnapišti verzweifelt am Boden hockt und in die Klage ausbricht; zunächst auf Deutsch: „Wie nur, wie, Utnapišti, soll ich es anstellen, wohin soll ich noch gehen? Die Raffer haben meine [Gedärme schon] ganz und gar gepackt. [In] meinen Schlafgemach sitzt der Tod, und wohin ich auch [meine Füße] setze – es ist der Tod“. Das hört sich auf Akkadisch so an (achten Sie auf die Häufung des Vokals u): *kī kī līpuš Utnapišti, ajjikāni lullik, lerrēti]ja usabbitū ekkēmū, [ina] bī majjālija ašib mītu, u ašar [šēpēja l]uškun šū mītu*. Hier kann man nicht umhin zu vermuten, daß die Dumpfheit der Verzweiflung ganz bewußt durch eine Häufung tiefer u-Vokale zum Ausdruck gebracht wurde.

Oder Utnapištis Rat an Gilgameš, sich die Lebenspflanze vom Meeresgrund zu holen: „Wenn deine Hände dieser Pflanze habhaft werden, ...“ – hier haben wir eine Häufung von zischenden sch-Lauten: *šumma šamna šāšu ikaššadā qāiāka*. Es könnte so wirken, als schwänge hier schon der Zweifel am Gelingen mit. Wer will, kann schon das Zischen einer Schlange heraushören. Denn es war ja eine Schlange, die dem Gilgameš das Lebenskraut wegfraß.

Das Akkadische klassische Gilgameš-Epos ist im Verlauf einer mehr als tausendjährigen Entwicklung aus sumerischen Einzeldichtungen zusammengewachsen, und dabei wurde es völlig neu gestaltet. Die sumerischen Gilgameš-Dichtungen sind noch allesamt in sich abgerundet mit plausiblen Anfang und logischem Ende. Der Gilgameš-Stoff hat nie aufgehört, die Welt des Alten Orients zu faszinieren. Er ist auch weit über Babylonien und Assyrien hinaus bekannt und populär geworden. Die Hethiter in Kleinasien haben Gilgameš nach der Mitte des II. Jahrtausends v. Chr. übernommen und auch ein anderes altorientalisches Volk, die Hurriter. Ein akkadisches Gilgameš-Fragment ist sogar in Palästina gefunden worden, in Megiddo, knapp 20 km südsüdwestlich von Nazareth. Dieses Fragment datiert ungefähr ins 13. Jahrhundert v. Chr.

Gilgameš ist sogar auf einem merkwürdigen Umweg in die nachchristliche griechische Literatur gelangt, allerdings ohne Zusammenhang mit dem Epos. Claudius Aelianus, der gegen Ende des zweiten Jahrhunderts unter Kaiser Septimius Severus schrieb, hat ein Buch verfaßt über merkwürdige Verhaltensweisen der Tiere: *περι ζώων ἰδιότητος*, besser bekannt unter dem lateinischen Titel *De natura animalium*. Eine der zahlreichen

Geschichten bei Aelian lautet so: Einem König der Babylonier war geweissagt worden, seine Tochter werde ein Kind gebären, und dieser Enkel werde dem Großvater die Herrschaft rauben. Die Tochter wurde von einem obskuren Mann schwanger (ἕκ τινος ἀνδρός ἀφανούς), und ihr Vater ließ sie streng bewachen. Nach der Geburt warfen die Wächter das Kind aus Angst vor dem König von der Akropolis hinunter. Da wurde das Kind im Flug von einem Adler aufgefangen und in einem Garten sanft auf den Boden gesetzt. Der Gartenverwalter nahm das Kind an sich, zog es auf und nannte es: Gilgameš. Gilgameš wurde natürlich später König über die Babylonier.

Ich sagte schon zu Anfang: Der Gilgameš-Stoff ist vielseitig und vielschichtig. Einerseits hören wir eine Botschaft heraus: Es ist dem Menschen versagt, ewig zu leben. Doch das ist ja ein Gemeinplatz, und es dürfte auch vor drei- oder viertausend Jahren schon einer gewesen sein. Es geht um mehr. Nicht nur um das Weiterleben in einem fortgesetzten eigenen Leben, sondern um das Fortbestehen des Namens, der Erinnerung. Dieses Motiv ist, so scheint es, von Anfang an da. Es liegt schon der sumerischen Dichtung „Gilgameš und Huwawa“ zugrunde. Bevor Gilgameš zum Zug in den Zedernwald aufbricht, läßt er seinen Diener Enkidu wissen: „Enkidu, nachdem nun einmal ein Mann über des Lebens letztes Ende nicht hinausgehen wird, will ich ins Bergland ziehen, mir einen Namen setzen. Woimmer man seinen Namen setzen kann, will ich meinen Namen setzen. Aber da, wo man seinen Namen nicht setzen kann, will ich den Namen der Götter setzen“. Gilgameš will sich, anders ausgedrückt, auf jede mögliche Art einen Namen machen. Und da, wo es nicht möglich ist, soll der Ruhm den Göttern gehören. Das „Namen setzen“ umfaßt die Idee des Überdauerns in der Erinnerung der anderen und aller späteren Generationen. Es ist eine Art von dauerndem Fortleben. Bei „Gilgameš und Huwawa“ ist die entscheidende Tat das Fällen der Zeder. Im späteren akkadischen Gilgameš-Epos symbolisiert die Stadtmauer von Uruk den Fortbestand von Gilgamešs Namen. Tatsächlich hat ein König von Uruk aus dem 18. Jahrhundert v. Chr. die Mauer als „das Werk des Gilgameš“ bezeichnet. ganz am Anfang wie ganz am Schluß heißt es im Gilgameš-Epos von der Mauer: „Steige auf die Mauer von Uruk, und geh darauf umher; schau die Gründungsurkunde an, und prüfe die Ziegel – wenn das keine Backsteine (also gebrannte Ziegel) sind und wenn nicht die sieben Weisen die Fundamente gelegt haben“. Wenn wir auf der anderen Seite nicht ganz so hoch greifen wollen, so können wir auch sagen, daß das Gilgameš-Epos Unterhaltung im schönsten und edelsten Sinne gewesen ist. Nicht nur sprachlicher Ohrenschmaus; nein, auch ein bis zum Äußersten spannender Stoff. Voll von nervenkitzelndem Grauen, abwechselnd mit lyrischer Schönheit. Voll von Witz und Ironie. Voll von sarkastischen Seitenhieben – zum Beispiel auf Religion und Götterkult: Sie erinnern sich an die Götter, die sich nach der Flut wie die Fliegen um das erste Opfer versammelten. Oder ein hübsches Detail aus der Sintflutgeschichte: Wie Utnapišti seine Arche verproviantiert, werden auch Quantitäten von Öl aufgezählt, und da kommt eine Bemerkung in Parenthese: „Abgesehen von zwei Maß Öl, die der Schiffer beiseiteschaffte“. Eine Anspielung auf die täglichen kleinen Gaunereien in den babylonischen Flußhäfen. Es ist ja schier unmöglich – und wäre auch langweilig, daß der Dichter, ob nun auf Sumerisch oder auf Akkadisch, über Hunderte, Tausende von Zeilen hätte feierlich, ernst und erhaben bleiben sollen.

Wir haben mit anderen Worten ganz verschieden Ansatzmöglichkeiten bei der Interpretation des Gilgameš-Epos. Der strenge Literaturwissenschaftler kommt auf seine Kosten, der literaturvergleichende Komparatist, der Religionswissenschaftler, Völkerkundler, der Sammler von Folklore-Motiven und vor allem – und zu denen zähle ich mich am liebsten – der naive Genießer großer Literatur.

Meine Damen und Herren, Bachs Matthäuspension war fast ein Jahrhundert lang verschollen. Das Gilgameš-Epos war gut zweitausend Jahre lang der Vergessenheit anheimgegeben. Seit den achtziger Jahren des vorigen Jahrhunderts haben Assyriologen, Keilschriftforscher, das Werk wiedererstehen lassen – in mühsamer philologischer und epigraphischer Kleinarbeit. Dank diesen Bemühungen hat Gilgameš, wer immer er historisch gewesen sein mag, seine Sehnsucht nach Fortleben erfüllt bekommen.

JÁNOS EVERLING:

THE MODERN HISTORY OF A SUMERIAN TABLET

The Sumerian administrative tablet 51.2392¹ of the Egyptian Department of the Museum of Fine Arts, Budapest is in the worst state of preservation among the cuneiform documents of the Collection. This kind of tablet from Girsu is extremely rare because of his circular form. Generally itemized livestock accounts are recorded on them.²

The tablet of Budapest should be identified with no. 20 of the Collection of Lord Amherst,³ first published by T.G. Pinches in 1908.⁴ In this paper we will present the provenience of this tablet, its state in 1908, and another circular tablet of Girsu, which also belonged to the Collection of Lord Amherst.⁵

At the end of the 19th century 11 campaigns of official excavations⁶ were directed by Gaston Charles Ernest Chocquin de Sarzec and financed by French Government at the site of ancient Lagaš (modern al-Hiba)⁷. "When Ernest de Sarzec, French vice-consul at Basrah in March 1877 started his excavations at Telloh assisted by the architect H. de Sevelinges he had not in advance applied for a *faramân* from Constantinople, partly for fear that Rassam's attention should be called to the existence of the mound, partly because of the independent status of southern Babylonia at the time under the Muntafiq sheikh. De Sarzec had obtained his knowledge about Telloh from J. Asfar, known as a dealer in antiquities."⁸ We are aware of some 30.000 tablets what native Arab diggers robbed in 1893-94 from Lagaš, Girsu and Šurgul.⁹ The Sumerian tablet

¹ Published by J. Everling in *BMHBA* 90-91 (1999) n2.

² In this paper we use the standard Assyriological abbreviations, see Gasche, H. - Degrave, A. - Janssen, C., *Outils Bibliographiques, Mesopotamian History and Environment Series I, Northern Akkad Project Reports* 8 (1993) 49-77.

³ Lord William Amhurst Tyssen-Amherst, 1st Baron Amherst of Hackney (1835-1909) assembled an important Collection of Near Eastern Antiquities, including cuneiform documents as well as an extensive collection of Egyptian papyri and Antiquities.

⁴ Cf. Pinches, T.G., *The Amherst Tablets being an Account of the Babylonian Inscriptions in the Collection of The Right Hon. Lord Amherst of Hackney, F.S.A. at Didlington Hall, Norfolk*. Part I. Texts of the Period extending to and including the Reign of Būr-Sin (about 2500 B.C.), London 1908. I owe this reference to Hartmut Wactzold.

⁵ Cf. Sollberger, E., *The Pinches Manuscript*, (MVN 5), Roma 1978, p. 3: "When I received it, the Manuscript consisted of the following four groups: [...] (2) 140 texts from the collection of Lord Amherst of Hackney, viz., 19 already published in Amherst Tablets, Part I; and 121 unpublished copies some with transliteration, translation, and brief commentary, which were to make up Part II of Amherst Tablets."

⁶ Pallis, S.A., *The Antiquity of Iraq. A Handbook of Assyriology*. Copenhagen 1956, pp. 360-61: 5.3-11.6.1877, 18.2-9.6.1878, 21.1.1880-15.3.1881, 1888-1890, 1893-95, 27.3.1898-May 1898 and 14.12.1899-May 1900.

⁷ Cf. Hansen, D.P., *Sumer* 34 (1978) p. 73: "The mound (Lagaš, al-Hiba) is undoubtedly the largest site in southern Mesopotamia. [...] The nearby sites of Telloh and Surghul were ancient Girsu and Nina".

⁸ Cf. Pallis, *op.cit.* (n. 5) p. 292.

⁹ Cf. Pallis, *op.cit.* (n. 5) p. 361.

of the Museum of Fine Arts is probably a part of this enormous material because three years later it is proposed to sell in England to Lord Amherst.

Due to the recent publication¹⁰ of private correspondence exchanged between the famous Assyriologist T.G. Pinches¹¹ and Lord Amherst the arrival of tablet 51.2392 into Europe could be cleared.

From a letter of 17th November 1897, dictated to his daughter by Lord Amherst, and sent to T.G. Pinches we are informed about the circumstances of acquisition of cuneiform tablets from Girsu:¹² "My father has just heard from Mr Burbush,¹³ Castle Bromwich, that he has received some cases of tablets, and we are anxious to have your opinion of them. There are seven cases, one lot of three cases containing 206 pieces, the other of four with 325 tablets. They come from Tello, Nimroud, Hilla and Niffar. Mr Burbush has given father the first offer of these tablets, but he would like your opinion before any arrangement can be made for them." Next day T.G. Pinches replied as follows:¹⁴ "It will give me great pleasure to look at the tablets that Lord Amherst is thinking of buying, and give him my opinion of them. If they are really from the sites you name in your letter, they ought to be good fragments. I would rather, if it be possible, have the cases sent me to look at. If they are well packed (and Mr Burbush probably has great experience in such matter), they ought to come quite safely. My reason for wishing to have them here is, that I should not then be hurried in my examination of them. I have some holidays left, it is true, but some of these I shall have to spend in lecturing, and I doubt whether the remainder would suffice for a satisfactory glance at, and description of, 531 tablets, the more especially as those from Tel-loh and Niffar may be somewhat difficult." From this time a long discussion started on the fair price of cases between Lord Amherst and the seller. In April 1898 Mr. Burbush died and his affairs were taken over by Mr. W.S. Restall, a solicitor in Birmingham. On 5th October 1898 Lord Amherst confirms to T.G. Pinches the purchase of three cases:¹⁵ "I have just received a letter from Mr. Restall confirming his telegram that my offer for the three boxes 5-6-7 (£70) is accepted. I have therefore sent him a cheque and ask him to inform you that they are now my property. Will you kindly take care of them for me and examine them at your leisure."

According to the published letters of Lord Amherst there was no other cuneiform tablets from Lagaš in his Collection before 1908.¹⁶ An another possible source of Girsu tablets in the Collection of Lord Amherst is provided by J.J. Naaman. On 17th November 1908 J.J. Naaman wrote to T.G. Pinches the following letter:¹⁷ "My

¹⁰ Finkel, I.L., *Tablets for Lord Amherst*, *Iraq* 58 (1996) 191-205.

¹¹ Cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 191: "Pinches at this time was still at the British Museum. His troubles with E.A. Wallis Budge, Keeper of the Department of Egyptian and Assyrian Antiquities, who finally engineered his dismissal by the Trustees in 1899, were becoming increasingly bothersome."

¹² Cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 193.

¹³ Cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 193: "This is W.T. Burbush, whose own supplier in the present case is alluded to in the following letter of 24th March 1898: "I doubt if Mr Burbush will be able to get his Baghdad friend to sell the box 7 separately at a fair price." In fact Burbush, together with his partner Mr Menni, acted as agent for the firm of Messrs A. Messaych and A. Auraha of Baghdad."

¹⁴ Cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 195.

¹⁵ Cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 196.

¹⁶ Date of the publication for the first volume ("Amherst Tablets") of his tablets.

¹⁷ Cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 197.

brother wrote to me a month ago about a lot of 60 matched Tello tablets that were offered to him and for which he bid 5/- a piece all round. But their owner had the audacity to ask 15/- and would not sell them for less." The Budapest tablet probably does not belong to the group of Girsu tablets sold by J.J. Naaman to Lord Amherst. In 1909 the situation of the tablets completely have changed. The events should be followed from the accompanying letter to the first auction in 1921 written by T.G. Pinches:¹⁸ "On the death of the first Lord Amherst of Hackney the publication of the "Amherst Tablets" was stopped, and it was decided to sell the remainder of the Collection by auction [...] Difficulties arose, and the completion of the Auction Catalogue was delayed, the sale being, in the end, practically abandoned. For this there was good reason, as the result of the sale of the Harding Smith Collection by Messrs Sotheby had been decidedly disappointing." In the same way we dispose of a manuscript catalogue of cuneiform tablets prepared by T.G. Pinches for another auction in 1933:¹⁹

"Lots 68-79: mixed batches containing:

(i) tablets from Amherst Tablets vol. 1 not sold. Total: 38."

We have no written documentation at our disposal to decide if the no. 20 of Amherst Collection (actually 51.2392 of the Museum of Fine Arts) were sold in 1933 or later. Furthermore the only sure point is 1951 when the tablet receives the inventory number "51.2392" in the Museum of Fine Arts of Budapest.²⁰ In the archives of the Museum there are 7 documents about concrete purchases and hanging overs of Mesopotamian antiquities preceding 1951:²¹

- 1934/329: The Department of Archaeology of the Hungarian National Museum hangs over 362 Egyptian antiquities and a Neo-Babylonian royal inscription (inventory number in the Hungarian National Museum: 873/87, provenience: "Nimrod") to the Museum,²²

- 1937/607: The Hungarian Historical Museum hangs over 29 antiquities (from the collection of count Jenő Zichy) to the Museum,

- 1938/261: The Mesopotamian seals of the Department of Archaeology of the Hungarian Historical Museum were deposited perpetually in the Hungarian National Museum of Fine Arts,

- 1939/99: György Tittes, a Hungarian railway builder engineer in Turkey, sells 9 antiquities from Asia Minor for 525 pengő for the Museum,

- 1939/261: Ernő Kovács Karab presents 12 Mesopotamian seals and cones to the Museum,

- 1940/607: At the auction organised by Éva Almássy-Teleki the Museum buys an "Assyrian cuneiform tablet" for 55 pengő,

¹⁸ Cited by Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 204.

¹⁹ Cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 204.

²⁰ On its inventory card we find the following information: "hanged over" and "Literature: Oroszlán, Z. - Dobrovits, A., *Antik Kiállítás. Vezető*, Budapest 1947, 14 no. 32."

²¹ We are very grateful for these insights to Péter Gaboda and for his kind permission to cite his results here.

²² Its length is also precised: 12 cm. Actually there is only Nebuchadnezzar II royal inscription of the approximatively same dimensions in the collection of the Egyptian Department, see, Everling, J., Cuneiform royal inscriptions of the Museum of Fine Arts, *BMHBA* 94 (2001) pp. 7-26 no. 7.

- 1940/626: László Kőszegi sells three "Assyrian tablets" and bronze antiquities for the Museum for 110 pengő.

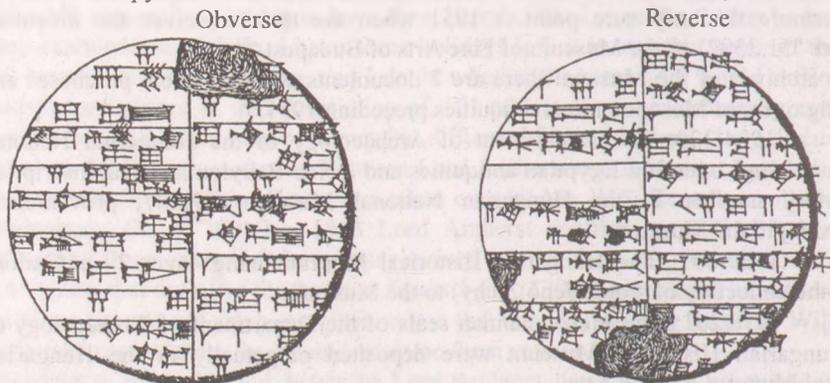
The above-mentioned "Assyrian" cuneiform tablets probably refer to the actual Sumerian administrative documents in the Collection of the Egyptian Department. It have been purchased by the Museum on the occasion of an auction organised by the Art Institute of Éva Almássy-Teleki.²³

It is possible that the number "50" marked on the upper broken side of the obverse of 51.2392 could be the reserve price of the tablet sold in 1940.²⁴ Over and above that we have no information about the history of 51.2392 in the middle of the 20th century. We ignore the name of its owner(s) after leaving the Amherst Collection²⁵ and the reasons why it was brought to Ankara.

In annexe we present first the copy of 51.2392 in 1908, and afterwards an another published circular Girsu tablet of four columns (MVN 5, 203) similarly from the Amherst Collection.

Annexe

1. Copy of no. 20 of the Collection of Lord Amherst in 1908 (= 51.2392):

²³ The reserve price of the tablet was 50 pengő. The "Great Art Auction" was held in 1940. Its masterpieces were described by Károly Csányi, retired professor of University: *The complete furniture of the mansion of Hort (Heves county), the collection of lady widow László Tahy and paintings, pieces of furniture and carpets from aristocratic and private collections*, Budapest 1940. Two objects from Mesopotamia were proposed to sell at the auction (No. 1069: an "Assyrian cuneiform tablet from Bagdad. II-I Millennium B.C." and No. 1078: a "Bronze representation of a bird (pigeon) from Asia Minor. Approx. I Millenium B.C."); cf. pages 71-72 of the inventory published in 1940. The catalogue of the auction makes mention of an important information about the provenience of the masterpieces from Mesopotamia: cf. page 5 of the inventory published in 1940: "The oriental collection was collected by right honourable lady László Tahy, wife of the late ambassador of Hungary at Turkey during her decennial residence at Ankara. This refined taste and talented collector was assisted by Dr Gyula Mészáros, professor of Univeristy of Constantinople of Hungarian descent who made a fundamental work at the establishment of the University of Ankara." I owe this reference to Péter Gaboda.

²⁴ On the unscribed lower part of the reverse of 51.2397 the number "51" and in the first line of the reverse of 51.2394 the number "52" should be distincted.

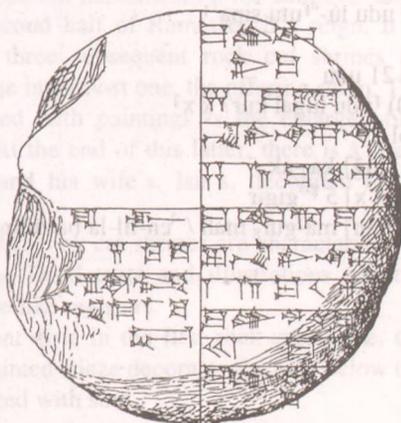
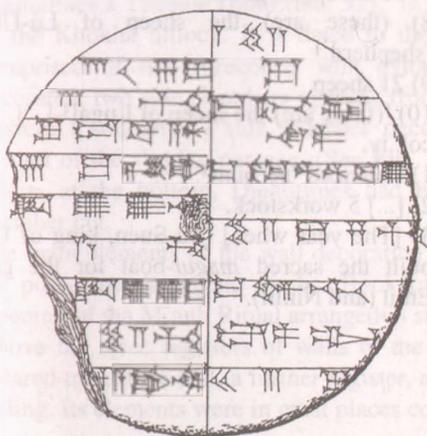
²⁵ The total number of cuneiform documents in the possession of Lord Amherst is estimated nearly 900 items, cf. Finkel, *op.cit.* (n. 9) p. 205.

The copy of T.G. Pinches help us to reconstruct the majority of first and third columns. The first line of the second column of the tablet were still legible in 1908. Generally, the whole text were less indistinct. The breaks on the top/bottom of the tablet were probably did by the native Arab diggers.

2. MVN 5, 203. (8th year of Šu-Suen, Girsu)

Obverse

Reverse

Transcription

col. i.

- 1) 196 udu
- 2) 3 máš
- 3) udu gub-ba-àm
- 4) 7 udu zi-ga
- 5) á-ú-ú 'na¹-[gada]
- 6) [x]-lá-1 máš
- 7) [udu] á-ú-ú-ke₄
- 8) [x]+102 máš
- 9) [x]-[x¹]-a-bi na-gada

col. ii.

- 1) 102 / udu
- 2) ur-gu-la / na-gada
- 3) sipa! nin-diğir^dba-ba₆²⁶
- 4) 42 udu 4 máš
- 5) udu im-ti-/dam šabra
- 6) 23 udu

Translation:

col. i.

- 1) 196 sheep,
- 2) 3 goats,
- 3) these are remaining sheep.
- 4) 7 sheep, expended by
- 5) Au'u, the shepherd.
- 6) [x]-1 goats,
- 7) [(these are) the sheep] of Au'u.
- 8) [x]+102 goats,
- 9) [(these are) the sheep of ...]-abi, the shepherd.

col. ii.

- 1) 102 sheep
- 2) (of) Urgula, the shepherd,
- 3) shepherd of the divine lady Baba.
- 4) 42 sheep, 4 goats,
- 5) (these are) the sheep of Imtidam, the commissioner
- 6) 23 sheep

²⁶ Cf. TEL 62:6-7: sipa nin-diğir^dba-ba₆-mc / 2.1.0 im-ti-dam šabra

J. EVERLING: THE MODERN HISTORY OF A SUMERIAN TABLET

col. iii.

- 1) udu lú-ka ì-dab₅
- 2) 301 udu 'gukkal'
- 3) en-ni-na-kal na-'gada'
- 4) 240-lá-2 udu 100 máš
- 5) udu NE-ri-ma
- 6) udu en-ni-na-'kal'
- 7) 60-lá-2 udu 10 'máš'
- 8) udu lú-'utu sipa'

9) 21 udu

10) 'udu lugal kur? x x'

col. iv.

- 1) [níg]-ka₉-ak
- 2) [x x] 5^{gis}gigir
- 3) [mu] má-gur₈ mah / ^den-lil-lá ba-/dím

col. ii.

- 1) (these are) the sheep Luka taked.
- 2) 301 'fat tailed' sheep,
- 3) (of) Enninakal, the shepherd.
- 4) 238 sheep, 100 goats,
- 5) NE-ri-ma sheep,
- 6) (these are) the sheep of Enninakal.
- 7) 58 sheep, 10 goats,
- 8) (these are) the sheep of Lu-Utu, 'shepherd'
- 9) 21 sheep
- 10) '(these are) the sheep of Lugal'-[...].

col. iv.

- 1) Balanced 'account'.
- 2) [...] 5 workstock.
- 3) [The year when] (Šu-Suen, king of Ur) built the sacred *magur*-boat for the god Enlil (and Ninlil).

ZOLTÁN IMRE FÁBIÁN:

FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES

Djehutimes's Theban Tomb (No. 32),¹ is a rock cut monument on the southern slope of the Khokha hillock. It is dated to the second half of Ramesses II's reign. It is comprised of two forecourts with pylons, three subsequent rock cut shrines all decorated, two side chambers opening from the innermost one, the offering room. The western ("southern"²) side chamber decorated with paintings is the enlarged first section of the sloping passage. (See Fig. 1) At the end of this latter, there is a shaft, where, at the bottom, Djehutimes had his and his wife's, Isis's, decorated burial chamber cut.

The main elements of the wall decoration in the rock cut shrines are characteristic of the post-Amarna private tombs: Book of the Dead texts and illustrations and the Opening of the Mouth Ritual arranged in stripe-like registers.

Above the three registers of walls of the front aisle in the first rock cut shrine, the pillared transverse hall, a further register, a painted frieze decorates the area below the ceiling. Its elements were in most places covered with soot.

¹ The excavation in and around Djehutimes's monument has been carried out since 1983 by the Hungarian Archaeological Mission under the leadership of László Kákósy. For earlier publications, see his *Dzsehutimesz sírja Théában. (The Tomb of Djehutimes in Thebes; English summary: pp. 115-121)* Budapest 1989; KÁKÓSY's preliminary reports in *ActaArchHung* No. 37 (1985) 295-305, No. 39 (1987) 145-152, No. 42 (1990) 293-301, No. 43 (1991) 3-23, No. 44 (1992) 193-200, No. 45 (1993) 3-10, No. 46 (1994) 21-31, No. 47 (1995) 3-10, No. 48 (1996) 321-331, No. 49 (1997) 457-467, No. 50 (1998) 243-250, and 381-391; see further details, idem, in *Africana Budapest* 2 (1986) 98-104; KAMSTRA-MILDE-WAGTENDONK (eds.), *Funerary Symbols and Religion: Essays Dedicated to M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS.*, Kampfen 1988, 60-72; VLEEMING (ed.) *Hundred-Gated Thebes*, Leiden-New York-Köln 1995, 61-67; AKSAMIT et al. (eds.) *Essays in Honour of Prof. Dr. Jadwiga Lipinska. /Warsaw Egyptological Studies I/* Warsaw 1997, 101-106; BSEG 13 (1989) 69-71; OLP 23 (1992), 311-328; DONADONI ROVERI (ed.), *Dal Museo al Museo. Passato e futuro del Museo Egizio di Torino.* Torino 1989, 200-202; *Les Dossiers d'Archéologie* 149-150 (mai-juin 1990) 112-115; ASSMANN-DZIOBEK-GUKSCH-KAMPP (Hrsg.), *Thebanische Beamtennekropolen, /SAGA 12/* Heidelberg 1995, 49-54; KÁKÓSY-FÁBIÁN, SAK 22 (1995) 211-225, idem, *AnTan* 37 (1993) 178-187; BÁCS, *ActaArchHung* 44 (1992) 200-212; BARTOS, *ActaArchHung* 45 (1993) 11-14; GAÁL, *Stamped Bricks from TT 32, /Studia Aegyptiaca XV/* Budapest 1993; FÁBIÁN, *Revue Roumaine d'Égyptologie* 1 (1997) 39-50; *Specimina Nova* 15 (1999) 13-25; idem, in U. LUFT (ed.): *The Intellectual Heritage of Egypt, /Studia Aegyptiaca XIV/* Budapest 1992, 137-156, Pls. VII-XIII; *ActaArchHung* 47 (1995) 11-22; *Revue Roumaine d'Égyptologie* 2 (1998-99) 29-34, FARKAS, *ActaArchHung* 45 (1993) 15-31. The architectural and decorative material of TT 32 is soon to be published: L. KÁKÓSY (ed.), *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32), /Studia Aegyptologica/* Budapest, forthcoming.

² Cultic orientation is indicated with quotation marks.

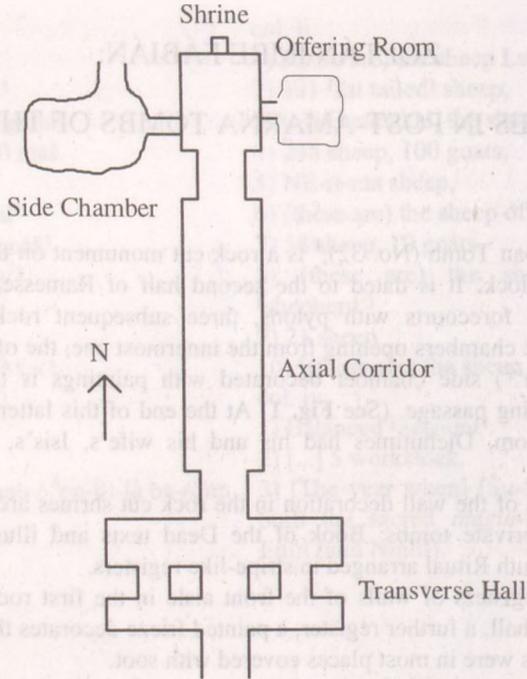

Fig. 1.

Sketch plan of the middle unit, the rock cut shrines of TT 32

However, thanks to the cleaning completed by the restorers of the Antiquities Department they can be reconstructed. The "south" part of the front wall only shows fragments of the frieze. The "north" sidewall is still mostly covered by soot, but the frieze of the "north" half of the front wall is relatively well preserved (Fig. 2). On the "southern" short sidewall, even the original colours survive. Thus, the frieze decorated the upper edges of the walls and connected their decoration to that of the ceiling on three sides of the frontal aisle, that is, in front of the secondary façade comprised of the line of pillars and pilasters.

In the frieze of the front aisle in the pillared transverse hall, two constant elements alternate divided by three *hkr*-signs. One is the squatting figure of Djehutimes adoring in front of Anubis on the shrine-formed altar, with the *wd3t*-eye above,³ the other is Djehutimes's wife, Isis, adoring the *en face* Hathor-head crowned by the sistrum-motif, placed above a *nb*-sign. A similar frieze pattern can be reconstructed on the "southern" wall of the inner pillared forecourt, a space which also used to be covered. The common element obviously marks a conceptual link between the two areas.

³ In the picture of Anubis in the frieze of the "south" wall, a greenish *sh*m-sceptre stands in front of the jackal.

Z. I. FÁBIÁN: FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES

Fig. 2

Remains of the frieze on the front wall of the front aisle in the pillared transverse hall of TT 32

The adoring persons in the frieze of the front wall in the transverse hall are depicted turning towards the sidewalls and those on the sidewalls towards the inside of the monument.

Anubis and Hathor are not separated by any line or other sign from the *hkr*-s, but the adoring persons are framed on both sides by vertical text columns with separating lines. In the columns after the adoring persons, the hieroglyphic signs are turned in the same direction as the persons. The texts identify them respectively as:

Wsjr sš nswt jmy-r pr (wr n Jmn)
Dḥwtj-ms (m3° ḥrw)

Osiris, royal scribe, (chief) steward (of Amun), Djehutimes, (true of voice).

and

Wsjr šm°jt n Jmn 3st m3° ḥrw

Osiris, songstress of Amun, Isis, true of voice.

The other vertical text columns between the adoring persons and Anubis and Hathor respectively, identify the deities as follows:

Jnpw [... wd°] mdw ntr

Anubis [... judge] of the divine words.

and

Hwt-ḥr nbt dsrt

Hathor, mistress of the sacred (land).

The hieroglyphs in these latter inscriptions face the adoring persons.

In the pictures of the adoring persons, traces of further painted captions can be observed. Above Djehutimes's hands, the inscription is rather faint even where there are traces of a text, but the following can be reconstructed:

[*dw3*]⁴ *Jnpw*

[Praising of] Anubis

Above Isis's raised hands or held up in her hands, the rectangular hieroglyphic sign for Hathor can partly be seen: the pictographic expression with the same message (*dw3 Hwt-hr*: Praising of Hathor).

This arrangement of the inscriptions is, however not always consequent. On the "south" sidewall, the text column in front of Djehutimes's figure is continued in a further column in the picture area, in front of the person with the usual stereotypical text containing his name, but there is nothing written above his hands.

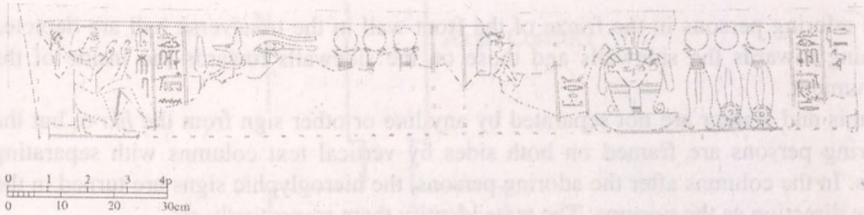

Fig. 3

Remains of the frieze on the "south" sidewall of the front aisle in the pillared transverse hall of TT 32

The "northern" half of the front wall preserved two full pairs of the Djehutimes-Anubis and wife-Hathor elements of the frieze, and yet a further one can be reconstructed beside the entrance of the monument.

Behind the three *hkr*-s in the "north" corner of the front wall, Djehutimes's figure survives, while on the "northern" sidewall, the faint outlines of the jackal can be identified behind those of the vertical text column. The corner was thus not meant as a break between the main elements of the frieze, but rather the series of pictures – here the Djehutimes-Anubis pair – was continuous.

The colours of the frieze on the "south" short wall (Fig. 3) at least partly survive, they must have been similar in other places too. The background of the pictures, including the *hkr*-signs, is white; while that of the vertical text-columns is yellow. The separating lines of the latter are red. The clothes of the persons are white, Djehutimes's body-colour is brick red, Isis's is pink outlined in red. Anubis' ribbon has remains of yellow pigment and its outlines were red. The pupil of the *wd3t*-eye above the jackal is red. The human Hathor-head is on a greenish *nb*-sign, the face preserved traces of yellow, the details are painted in red, and the area below the neck (the collar) is green. The three hair-bands on the top of the head and one on each side lock are contoured with white and the inside yellow stripe is surrounded with red lines. A ribbon is hanging on each side of the hair; their contours are red. Her head-

⁴ The first surviving hieroglyph in the first picture beside the entrance is an adoring hieroglyph (GARDINER, *Sign List*, A.4).

Z. I. FÁBIÁN: FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES

dress (Kalathos) is yellow with horizontal red lines. The *hkr*-signs are topped by red sun disks, the vertical central elements are red, the side elements are green with red outlines. The upper part, where the binding is marked, is yellow with horizontal red lines.

Djehutimes's rather elaborate compound frieze of the front aisle in the pillared transverse hall obviously carries a religious content, which can be compared to the similar but not identical friezes of other monuments. Full analysis can only be possible if more information is available of the individual instances,⁵ but a rough, preliminary typology can be attempted even if details are to be modified in further research.

Djehutimes's frieze is comprised of the following basic elements:

1. three *hkr*-signs,
2. Anubis on the shrine/altar, with an *wd3t*-eye above,
3. Hathor-head on a *nb*-sign,
4. the squatting figure of the deceased person adoring Anubis,
5. the squatting figure of his wife adoring Hathor,
6. text column identifying the adoring person,
7. text column identifying the deity,
8. caption explaining the action of larger units.

This frieze pattern seems to be a variant of those applied in near-contemporary tomb chapels as opposed to the earlier hegemony of the *hkr*-friezes and floral designs. Ernst MacKay analysed some variants of the friezes.⁶ He concentrated his research on the *hkr*-s, but also observed the following further main elements in Ramesside friezes:

1. Hathor-heads,
2. Anubis,
3. the deceased person,
4. his wife and
5. the vertical band(s) of inscription identifying either the deceased or Hathor or Anubis.

Describing the combinations and sequences of these main elements and some less frequent ones, MacKay pointed out the following types of recurring patterns:

1. *hkr*(s) + Anubis
2. *hkr*(s) + Anubis + Hathor ± inscription bands
3. *hkr*(s) + *qd*-pillar(s) + *tt*(s)⁷
4. *hkr*(s) + Hathor ± inscription bands
- 5-6. *hkr*(s) + Deceased + Anubis + inscription bands
7. Deceased + Wife + Anubis + Hathor
8. *qd*(s) + inscription bands⁸

⁵ One can know about several unpublished ones from the summary notes or descriptions of B. PORTER – R.L.B. MOSS, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I. *The Theban Necropolis*. I² *Private Tombs*. Oxford 1960, 1970, (=PM I.1²). Though the occurrence of the main elements can be established, their position is in several cases unclear.

⁶ E. MACKAY, *Kheker Friezes*, in: *Ancient Egypt* (1920) 111-122; and *idem*, *Theban borders of Lotus and Grapes*, in: *Ancient Egypt* (1921) 40-41.

⁷ TT 65 (Imiseba): inner chamber.

9. Anubis + Hathor ± inscription bands
 10. Anubis + *dd*-pillar(s) + *tt*(s)⁹
 11. Hathor-heads and coloured cones¹⁰
 12. Hathor-heads with supplementary *nfr*-signs¹¹

MacKay's sequence descriptions and typology can be summarised in the chart below, where the most frequent elements are taken into account.

Type	<i>lkr</i> inscription band	Hathor	<i>lkr</i> inscription band	Deceased	Wife	<i>lkr</i> inscription band	Anubis inscription band	Tomb	Owner / dating	
1.			1	1		1	A	TT 30	Khenmosi, Ramesside	
						2	A	TT 31	Khons, Ramesses II	
						3	A	TT 35	Bakenkhons, Ramesses II	
						3	A	TT 189	Nakht-Djehuty, R. II	
						3	A	QV 51		
2.	1	H				1	A	TT 41	Amenemope, R. I-S. I	
	1	H				1	A ¹²	TT 51	Userhat, Sethy I	
	3	H					A	TT 135	Bakenamun, Dyn. 19	
		1 H	1			3	1 A	TT 148	Amenemope, R. III-V	
	3	1 H				3	1 ¹³ A	TT 157	Nebwenenef, Raamesses II	
	3	1 H	1			3	1 A	1	TT 158	Tjanofer, Ramesses III
	3	1 H	1			3	1 A	1	TT 159	Raya, Dyn. 19
	3	H				3	A		TT 178	Neferenpet, Raamesses II
		2 H	2			2	2 A		TT 255	Roy, Horemheb
4.	3	H							TT 45	Djehutiemhab, Ramesses II
	2	1 H	1						TT 58	Amenhotep, Dyn. 20
	2	1 H							TT 163	Amenemhet, Dyn. 19
5-6.			3	1 D		2	A		TT 134	Tjauenany, Dyn. 19
			3	D			A ¹⁴		TT 16	Panhesi, Ramesses II
			1	D W		1	A		TT 7A	Ramose, Ramesses II
				D W		1	A	1	TT 45	Djehutiemhab, Ramesses II
7.		H	1	D W			A		TT 221	Hormin, Ramesside

⁸ TT 31 (Khonsu, Ramesses II, Sheikh Abd el-Gurna): two walls in the outer chamber.

⁹ TT 14 (Huy, Ramesside, Dra Abu'l-Naga).

¹⁰ TT 71 (Senenmut, Hatsepsut, Sheikh Abd el-Gurna): outer chamber.

¹¹ TT 6 (Neferhotep and Nebnefer, Ramesses II, Deir el-Medina): second chamber.

¹² Variant of the preceding one (TT 41), with two Anubis-*lkr* elements alternating with only one Hathor-head.

¹³ The *lkr*-s and the vertical band of inscription are reversed.

¹⁴ Anubis is followed by 3 *nfr*-s, an *wdjt*-eye, an incense jar and a *sn*.

Z. I. FÁBIÁN: FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES

9.			H							A		TT 58	Amenhotep, Dyn. 20
			H							A		TT 166	Ramose, Dyn. 20
			H		2					A	2	TT 149	Amenmose, Ramesside

Apart from all the above, Norman de Garis Davies also drew attention to the change in the tradition emphasising the role of the Amarna break and pointed out that the *hkr*-s had then been replaced “by straight coloured bands or by a blue sky”. The Anubis-Hathor frieze “assumes the character of a prescribed top register”, and the “adoration of these divinities by the figure or the name of the owner brings the frieze into harmony with the religious tone which now prevails in the scene”.¹⁵ The pure *hkr*-friezes still appear, but gradually seem to be out of fashion.

The presence of the *hkr*-signs in the upper frieze, almost exclusive in the pre-Amarna tradition, clearly marks the upper edge of the walls. Later, they survive with the same meaning usually combined with other elements, however, Anubis and Hathor seem to have taken the inevitable main role in friezes. The occurrence of Anubis and Hathor preserves or revives, perhaps paraphrases an emphasised non-frieze tradition also common in royal mortuary temples of previous periods.

Rearranging the material collected and presented by MacKay, with some additions, and turning the attention on frieze patterns applying Anubises and/or Hathor-heads, one can conclude that the series of these two elements appear either individually, or combined with each other, and/or along with further ones. The long surviving *hkr*-s, however, may still preserve the same exclusive position in certain friezes, but can also be added to the new protagonists. The adoring figures of the deceased person (and his spouse) seem to be additional elements to Anubises and Hathor-heads. The inscriptions always identify the applied elements, or – as in Djehutimes’s case – may explain the whole adoring scene. Different combinations can appear in the same monuments in different rooms (shrines), but also on different walls of the same room. Thus, placing Anubis and Hathor in the centre of our attention, the following two main forms can be observed in the tomb-chapels of the 19th and 20th Dynasties:¹⁶

Type I: Either Anubis or the Hathor-head is depicted, or they are represented separately in different parts of the tomb chapels or on different walls.

Type II: Anubis and the Hathor-head are represented in the same series, in the same frieze.

Type I shows the following variants:

I.1. Anubis without the Hathor-head:

I.1.a. Anubis without the deceased person and without the *hkr*-s;

I.1.b. Anubis with the *hkr*-s;

¹⁵ N. de G. DAVIES – A. H. GARDINER, *Seven Private Tombs at Kurnah*, London 1948, 3, esp. note 4.

¹⁶ An earlier 18th Dynasty example, where Anubis can be attested in a frieze-like position in a tomb-chapel, is Djehutinefer’s TT 104, from the reign of Amenhotep II. It is worth noting that the Anubis-pair is depicted in a rather emphasised position: in the lunette of the cultic centre of the tomb-chapel, the rear wall of the axial hall, above a *hkr*-frieze. The decoration of the rear wall, as well as that in Djehutinefer’s other tomb-chapel (TT 80), is also noteworthy. In both places Djehutinefer (and his family in TT 104) offers to Osiris. For the two tombs, see ABDEL GAFFAR SHEDID, *Stil der Grabmalereien in der Zeit Amenophis’ II. Untersucht an den thebanischen Grabern Nr 104 und 80*, /AV 66/ Mainz am Rhein 1988, 134-135, 158, and Taf. 21, 38.b, 47.b, 49-50, 62.a.c.

- I.1.c. Anubis with the adoring deceased person;
 I.2. Hathor-head without Anubis:
 I.2.a. Hathor-head without the deceased person and without the *hkr*-s;
 I.2.b. Hathor-head with the *hkr*-s;
 I.2.c. Hathor-head with the adoring deceased person;

Type II (Anubis + Hathor) represent the following variants:

- II.1. Anubis + Hathor-head, but without the *hkr*-signs and without the adoring deceased person;
 II.2. Anubis and Hathor-head in the same frieze with *hkr*-signs;
 II.3. Anubis and Hathor-head in the same frieze with the adoring deceased.

These main types can be attested in the following monuments:

- I.1.a. Anubis alone, without the deceased and without the *hkr*-s:

Tomb	Name	Date ¹⁷ / Location ¹⁸	Additional symbols, attributes, remarks	Further frieze(s) in the same monument
TT 14	Huy	Late Dyn. 19 DAN	<i>dd</i> -pillar between two <i>tt</i> -s; <i>sh</i> m before Anubis	
TT 198 ¹⁹	Riya	Ramesside Khokha		
TT 208 ²⁰	Roma	Dyn. 19-20 Asasif		Outer room: kneeling deceased adores Anubis
TT 362 ²¹	Paanem-waset	Dyn. 20 Khokha		Inner room: three <i>hkr</i> -s between Hathor-head and Anubis
TT 384 ²²	Nebmehit	Late Dyn. 19 SAQ	+ <i>wd3t</i> -eye	

- I.1.b. Anubis appears together with the *hkr*-s in the following tomb-chapels:

TT 30 ²³	Khonsumes	Dyn 20, SAQ	(one <i>hkr</i> + 1 text col.)	
TT 31 ²⁴	Khonsu	Ramesses II SAQ	(two <i>hkr</i> -s) flail on Anubis	pair of <i>dd</i> -pillars + two text columns

¹⁷ As for the dating, F. KAMPP, *Die thebanise Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, /Theben 13/ Mainz am Rhein 1996, is considered.

¹⁸ Abbreviations: DAN: Dra Abu'l-Naga, SAQ: Sheikh Abd el-Qurna, QM: Qurnet Muray.

¹⁹ *PM* I.1² 303.

²⁰ *PM* I.1² 306.

²¹ N. DE G. DAVIES, *The Tomb of Nefer-Hotep at Thebes*, /The Metropolitan Museum of Art Egyptian Expedition/ New York 1933, 8.

²² *PM* I.1² 437.

²³ MACKAY, in: *Ancient Egypt* (1920) 120.

²⁴ DAVIES – GARDINER, *Seven Private Tombs at Kurnah*, Pls. X, XIII, XVI-XVII.

Z. I. FÁBIÁN: FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES

TT 35 ²⁵	Bakenkhons	Ramesses II DAN	(three <i>hkr</i> -s)	
TT 189	Nakht-Djehuty	Ramesses II- Merenptah Asasif	(three <i>hkr</i> -s) <i>sh̄m</i> before and flail on back of Anubis	
TT 382 26	Usermontu	Ramesside QM	(three <i>hkr</i> -s) + text-column	<i>hkr</i> -frieze

I.1.c. Anubis appears adored by the deceased, and sometimes by his wife:

TT 16 ²⁷	Panehsy	Ramesses II- Merenptah (?) DAN	three <i>nfr</i> -s + <i>wd̄ʒt</i> -eye + basket of fruits + <i>sn</i> , flail on back of Anubis	floral design
TT 45 ²⁸	Djehutiemhab	Dyn. 20 [?] SAQ	+ wife + text column, <i>sh̄m</i> before and flail on back of Anubis	Hathor with three <i>hkr</i> -s
TT 134 29	Tjawnany	Dyn. 20, SAQ	three <i>hkr</i> -s also present!	Transverse hall: Hathors
TT 157 30	Nebwenenef	Ramesses II DAN		
TT 208 31	Roma	Dyn. 19-20 Asasif		Inner room: Anubises
TT 395 32	?	Ramesside DAN		

I.2.a. Hathor-head in the frieze, without the adoring deceased and without the *hkr*-s:

TT 134 ³³	Tjawnany	Dyn. 20, SAQ		deceased, Anubis, <i>hkr</i> -s
----------------------	----------	--------------	--	---------------------------------

²⁵ MACKAY, loc. cit.

²⁶ *PM* I.1² 435, cf. A. FAKHRY, in: *ASAE* 36 (1936) 129.

²⁷ M. BAUD – E. DRIOTON, *Le tombeau de Panehsy (Tombeau N° 16)*, /MIFAO 57.2/ Le Caire 1932, 25, 36.

²⁸ DAVIES – GARDINER, *Seven Private Tombs*, Pls. IV-V, VIII.

²⁹ *PM* I.1² 250.

³⁰ *PM* I.1² 267 (14), but cf. MACKAY, type II, in: *Ancient Egypt* (1920) 120, pointing out both Hathor and Anubis combined with *hkr*-s and inscription bands.

³¹ *PM* I.1² 306.

³² *PM* I.1² 442.

³³ *PM* I.1² 250.

I.2.b. The Hathor-head appears together with the *hkr*-s:

TT 45 ³⁴	Djehutiemhab	Dyn. 20 [?] SAQ	(three <i>hkr</i> -s)	Deceased couple adoring Anubis
TT 58 ³⁵	Amenhotep	Dyn. 20, SAQ	(two <i>hkr</i> -s + text cols)	Anubis + Hathor
TT 163 ³⁶	Amenemhat	Dyn. 19, DAN	(two <i>hkr</i> -s + text cols)	

I.2.c. The Hathor-head is depicted with the adoring deceased:

TT 272 ³⁷	Khaemopet	Ramesside, QM	+ wife	
----------------------	-----------	------------------	--------	--

II.1. Anubis and the Hathor-head can be attested in the same frieze, but without the *hkr*-signs and without the adoring deceased:

TT 41 ³⁸	Amenemopet	Horemheb-Sethy I, Khokha	Hathor on <i>nb<t> sp3t</i>	also with 1 <i>hkr</i> , also <i>hkr</i> -frieze, and floral frieze
TT 58 ³⁹	Amenhotep	Dyn. 20, SAQ		Hathor + <i>hkr</i> -s
TT 149 ⁴⁰	Amenmose	Dyn. 20 ? DAN	+ two text columns	
TT 166 ⁴¹	Ramose	Horemheb-Sethy I, DAN		
TT 371 ⁴²	?	Ramesside Khokha		
TT 399 ⁴³	Penrennu (?)	Ramesside, SAQ		

II.2. Anubis and Hathor-head in the same frieze with *hkr*-signs:

TT 41 ⁴⁴	Amenemopet	Horemheb- Sethy I,	Hathor on <i>nb<t> sp3t</i> (one <i>hkr</i>)	also without
---------------------	------------	-----------------------	--	-----------------

³⁴ DAVIES – GARDINER, *Seven Private Tombs*, Pls. IV-V, VIII.

³⁵ MACKAY, loc. cit., cf. D. POLZ, *MDAIK* 46 (1990) 307-308.

³⁶ MACKAY, loc. cit.

³⁷ *PM I.1*² 350.

³⁸ J. ASSMANN, *Das Grab des Amenemope, TT 41, /Theben 3/ Mainz am Rhein 1991, 44, 139, Taf. XLIII-XLIV, LVIII, 18-20, 22, 24, 31, 33-35, 40-42, 61-63, 66.*

³⁹ MACKAY, loc. cit.

⁴⁰ Loc. cit.

⁴¹ Loc. cit.

⁴² *PM I.1*² 432.

⁴³ *PM I.1*² 444.

Z. I. FÁBIÁN: FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES

		Khokha		<i>hkr-s</i> , <i>hkr</i> - frieze, floral frieze
TT 51 ⁴⁵	Userhat	Sethy I, SAQ	Hathor on <i>nb(t) sp3t</i> (1 <i>hkr</i>), flail on Anubis	
TT 135	Bakenamun	Dyn. 20 [?] SAQ	(three <i>hkr-s</i>)	
TT 148 ⁴⁶	Amenemopet	Ramesses III- V, DAN	(three <i>hkr-s</i> + separating text columns)	
TT 157 ⁴⁷	Nebwenenef	Ramesses II DAN	(three <i>hkr-s</i> + separating text columns)	
TT 158 ⁴⁸	Tjanefer	Ramesses III DAN	(three <i>hkr-s</i> + separating text columns)	
TT 159 ⁴⁹	Raya	Ramesside, DAN	(three <i>hkr-s</i> + separating text columns)	
TT 178 ³⁰	Neferrenpet/ Kenro	Ramesses II Khokha	<i>wd3t</i> -eye above Anubis (three <i>hkr-s</i>)	
TT 255 ³¹	Roy	Horemheb- Sethy I, DAN	+ two text columns (two <i>hkr-s</i>)	
TT 296 ³²	Nefersekeru	Ramesses II Khokha	<i>wd3t</i> -eye above Anubis (three <i>hkr-s</i>)	also <i>hkr</i> - frieze, Anubis + a <i>dd</i> - pillar between two <i>tt-s</i> + text column
TT 341 ⁵³	Nakhtamun	Dyn. 20, SAQ	+ two text columns (three <i>hkr-s</i>)	floral design
TT 362 ³⁴	Paanemwaset	Dyn. 20,	(three <i>hkr-s</i>)	also

⁴⁴ J. ASSMANN, op. cit. 44, 139, Taf. XLIII-XLIV, LVIII, 18-20, 22, 24, 31, 33-35, 40-42, 61-63, 66.

⁴⁵ N. de G. DAVIES, *Two Ramesside Tombs at Thebes*, New York 1927, Pl. III.

⁴⁶ MACKAY, in: *Ancient Egypt* (1920) 120, but cf. *PM* I.1² 260, who only mentions "Hathor-heads, Anubis, and texts".

⁴⁷ MACKAY, loc. cit., but cf. *PM* I.1² 267 (14): "deceased kneels before Anubis-jackal".

⁴⁸ K.C. SEELE, *The Tomb of Tjanefer at Thebes*. *JOIP* 86/ Chicago 1959, and MACKAY, loc. cit.

⁴⁹ MACKAY, loc. cit., but cf. *PM* I.1² 273, who only mentions Anubis + Hathor + texts.

⁵⁰ E. HOFMANN, *Das Grab des Neferrenpet gen. Kenro (TT 178)*, */Theben 9/* Mainz am Rhein 1995.

⁵¹ M. BAUD – E. DRIOTON, *Le tombeau de Roy, (Tombeau N° 255)*, */MIFAO 57.1/* Le Caire 1928, 14-15-16-17, 21, 23, 25.

⁵² E. FEUCHT, *Das Grab des Nefersecheru (TT 296)*, */Theben 2/* Mainz am Rhein 1985, 7-8, Farbtafel I, IV, Taf. III-IV, VI-VII, XV, XX, XXXIII.

⁵³ DAVIES – GARDINER, *Seven Private Tombs*, Pls. XXV-XXX.

SPECIMINA NOVA XIX

		Khokha		Anubis alone with two text columns
TT 373 ⁵⁵	Amenmes	Ramesses II Khokha	Anubis with <i>sh</i> m and flail, Hathor in central position (three <i>hkr</i> -s)	<i>hkr</i> -frieze

II.3. Anubis and Hathor-head in the same frieze with the adoring deceased:

TT 206 ⁵⁶	Inpuemhab	Dyn. 19-20 Khokha		
TT 221 ⁵⁷	Hormin	Ramesside, QM	+ wife	

As far as the above details reflect, almost all the possible variants applying the main elements were worked out in the monuments of the 19th to 20th Dynasties. The tendency seems to show that the artistic intention was – as in other decorative assemblies of tomb-chapels – to create an individual work of art by applying a given stock of decorative elements.

Some regularity can certainly be pointed out. The *hkr*-signs and the adoring deceased, when present, tend to exclude or replace each other, for instance. Djehutimes's variant,⁵⁸ though otherwise follows the line, is anomalous from this point of view: it applies both the *hkr*-s and the deceased. It also seems to represent a further variant in separating the deceased person from his wife and in joining them to Anubis and the Hathor-head respectively. These features and the precise inscriptions not only identify the deceased and, as a consequence of the couple's separation, the wife as well, but they also refer to the action of adoration or praise, which indicates a rather deliberate "redaction". The artist of the monument seems to have brought the plan and arrangement of the variant into harmony with its function in the decoration system of the tomb chapel. His intention may not only have been to create a new variant applying the elements of the newly formed tradition, but also to indicate the context the frieze was placed in. Thus, external features and the context to other decorative, mainly frieze-like elements of the tomb-chapel can with good reason be taken into account in the attempt of understanding the function of the frieze. Djehutimes's TT 32 can perhaps even offer a key to the understanding of the new tradition, demonstrating the relation of the upper frieze not only to the walls but also to the ceiling.

The technique applied for the decoration in the frieze is the same as that applied on the ceiling: it was painted only. This external feature distinguishes the frieze from the registers below, where the decoration is realised in painted relief, but also connects it

⁵⁴ N. DE G. DAVIES, *The Tomb of Nefer-Hotep at Thebes*, 8.

⁵⁵ K.-J. SEYFRIED, *Das Grab des Amonose (TT 373)*, /Theben 4/ Mainz am Rhein 1990, 37-38, 155, Farbtafel II, Taf. II-X.

⁵⁶ *PM* I.1² 306.

⁵⁷ *PM* I.1² 323.

⁵⁸ And TT 134.

to the ceiling. The same variation in technique can be observed in the axial hall of TT 32, where the frieze-like elements above the cavetto cornices of the sidewalls are painted.⁵⁹

In the decoration of the ceilings, panels of carpet patterns and Book of the Dead elements alternate. Two types of the ceiling decoration can, thus, be distinguished, and the architectural layout of the monument is in an emphasising harmony with their systematic arrangement. Textile patterns in the ceiling parts obviously mark covered spaces on the one hand. The texts and pictures painted on the ceilings, on the other hand, definitely carry the sphere of thought which is related to the celestial or solar aspect of the world, or rather, the netherworld. The parts of the rooms where the sky is shown may be spaces where an outlook is ensured into the upper regions. (See Fig. 4.) The ceilings of the inner shrines of TT 32 are always decorated with Book of the Dead elements, the passages between the rooms by textile patterns and the decoration of the ceiling in the transverse hall applies both, according to a very systematically composed, sophisticated layout:

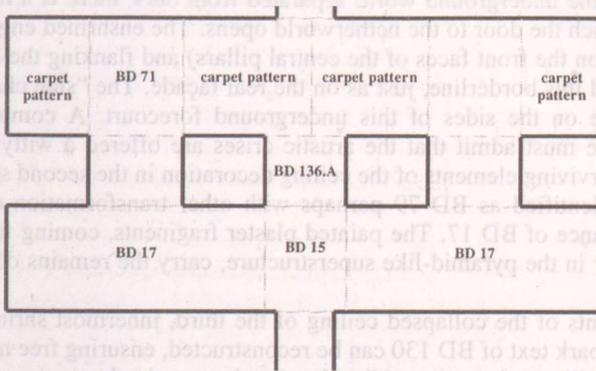

Fig. 4

Decoration elements of the ceiling in the pillared transverse hall of TT 32

The flat ceiling of the frontal aisle of the transverse hall is open to the sky with its decoration of the sun-hymns and illustrations of BD 15 in the centre, oriented towards the real light of the entrance. The very rich variant of BD 17 in the side naves of the front aisle, where the whole sky must be seen can be considered as an overall and summarising unit in this context. As far as the intercolumnia are concerned, only the decoration of the central one can be reconstructed. The ceiling here again is flat and the panel between the central pillars again contains a solar, navigation text, BD 136.A, illustrated with the sun-bark with Djehutimes inside. Behind this, in the elevated, vaulted central part of the rear aisle, behind the two pillars, the space is “covered”. It

⁵⁹ The same is or must have been the case in other “Khokha-tombs”, like TT 183 (Nebsumenu) or TT 264 (Ipiy), where similar cavetto cornices separate the incised decoration of the long sidewalls from the painted friezes in the axial halls. TT 184 (Nefermenu) has no inscriptions above the cavetto cornices of the axial hall, the decoration is not completed, but the surfaces are coated and prepared for painting. TT 23 (Tjay) applies a perhaps earlier or transitory floral design.

is decorated with carpet patterns, as if there were a portico in front of the entrance of the axial hall, and looking out between the pillars, one could see the bark of Re floating in the sky. The two side elements in the rear aisle are roofed with flat ceilings and decorated with carpet patterns, which also indicates covered spaces. The combination of this distinct ceiling formation with the double false doors on the short sidewalls may mean that these spaces are side-chapels devoted to the mortuary cult of Djehutimes.⁶⁰ The pillared architectural design of the transverse hall made it possible for the decoration of the pilaster beside the false door to appear as its annexed element. The deceased person is depicted here stepping out of the netherworld⁶¹ as opposed to the main topic of the pilasters and pillars, where he offers to different deities. Between the central and side parts covered with carpets, the ceiling is vaulted but lower than in the central "portico". Only one of the two panels survives here: the topic of BD 71 is Mehet-weret and the celestial world. This can be considered as an "open" space, on the sides of the "portico". All this reinforces the double or even triple façade architectural conception, expressing that behind the real façade, inside the underground world separated from ours, there is a transitory space and behind which the door to the netherworld opens. The enshrined engaged statues at the "portico" (on the front faces of the central pillars) and flanking the entrance of the axial hall guard this borderline, just as on the real façade. The "side chapels" with the false doors are on the sides of this underground forecourt. A complicated system indeed, but one must admit that the artistic crises are offered a witty solution. (See Fig. 5.) The surviving elements of the ceiling decoration in the second shrine, the axial hall, can be identified as BD 79 perhaps with other transformation chapters and a further appearance of BD 17. The painted plaster fragments, coming from the ceiling of the chamber in the pyramid-like superstructure, carry the remains of the same text, BD 17.

On the fragments of the collapsed ceiling of the third, innermost shrine, the offering room, the sun-bark text of BD 130 can be reconstructed, ensuring free navigation.

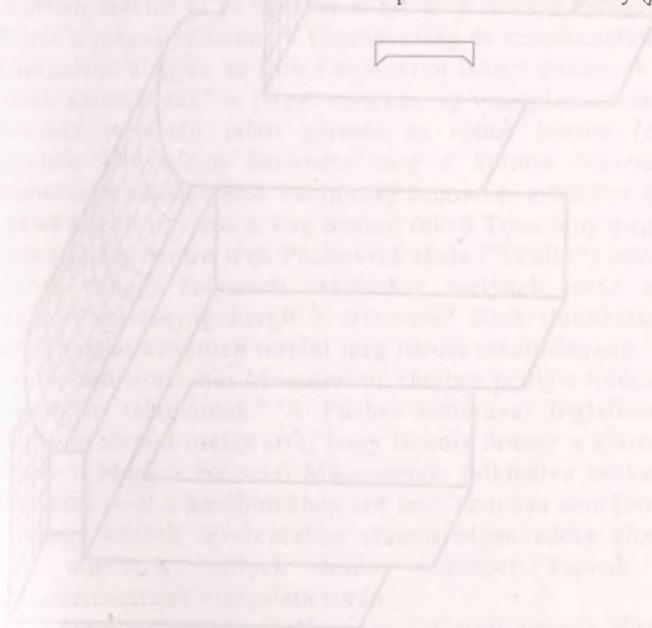
The vaulted ceiling of the "south" side chamber at the beginning of the sloping passage is occupied by the text of the astral net, BD 153.A, related to the departure of the soul in a celestial aspect. It would be difficult to point out that the Anubis-Hathor motive had closer relations to these than to the thematic groups of the wall decoration,⁶² but the friezes and other painted decorative elements in the axial hall

⁶⁰ The application of double false doors on the short walls of the transverse halls with the deceased person entering and stepping out of the netherworld is a significant feature of the "Khokha-group". TT 23 (Tjay), TT 183 (Nebsumenu) TT 184 (Nefermenu) and TT 264 (Ipiy) all have this common element. For further double false doors in the same position, see TT 194 (Djehutiemhab) and TT 68 (Paenkhemenu), both published by K.-J. Seyfried, *Das Grab des Djehutiemhab (TT 194)*, /Theben 7/ Mainz am Rhein 1995; idem, *Das Grab des Paenkhemenu (TT 68) und die Anlage TT 227*, /Theben 6/ Mainz am Rhein 1991; and only on one of the short sidewalls of the transverse hall of TT 44 (Amenemhab), see Hassan El-Saady, *The Tomb of Amenemhab. No. 44 at Qurnah. The Tomb-chapel of a Priest carrying the shrine of Amun*, Warminster 1996, Pl. 24-27.

⁶¹ Only the panel on the rear face of the "southern" pilaster survives as the other pilaster collapsed.

⁶² E. FEUCHT explains Anubis' and Hathor's evident relationship to the netherworld and especially to the Theban necropolis in *Das Grab des Nefersecheru*, 8; see also S. ALLAM, *Beiträge zum Hathorkult (bis zum Ende des Mittleren Reiches)*, /MÄS 4/ Berlin 1963, 22, 63 and 74.

speak for themselves. Here, above the entrance and the elaborate introduction of the netherworld (BD 149 and 150) on the front wall, the texts praise the rising and setting sun, which is illustrated with the day-bark of the sun god lifted by the arms of the goddess to the dawn of the world.⁶³ Above the cavetto cornices, which mark the upper borders of the decoration of the long sidewalls in the axial hall, the frieze contains the texts and pictures of the Ritual of Hours (BD 172) and one is guided through the night hours. Both characteristic celestial features, emphasised by the fact that these scenes are also painted here, suggest a close relationship with the proper ceiling. The analogy with the painted frieze of the front aisle in the transverse hall is perhaps not too remote. The friezes may thus show what can be seen above the walls, also through the *hkr*-s, and one can even risk the interpretation that the frieze decoration may be understood as the side elements in the representation of the sky (*pt*):

⁶³ Cf. Nebsumenu's (TT 183) sun-bark in the same position.

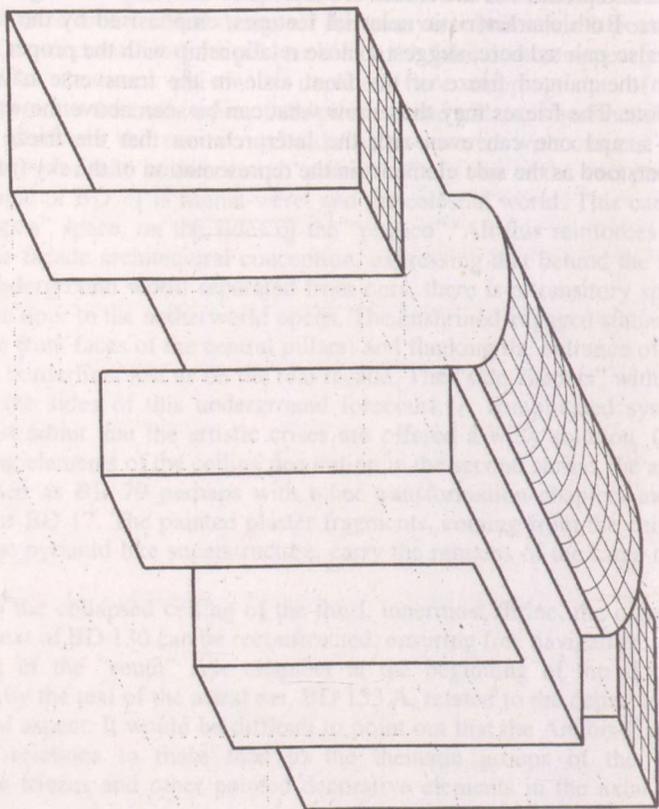

Fig. 5

Schematic reconstruction of the pillared transverse hall in TT 32, with the inside porticus in front of the entrance of the axial hall, and the side chapels in the rear aisle with double false doors on the short sidewalls. The porticus and the side chapels are roofed with carpet decoration on the ceiling, while the openness of the frontal aisle and the spaces between the porticus and the side chambers in the rear aisle is indicated with celestial spells of the Book of the Dead.

PROHÁSZKA PÉTER:

EMIL HOENIG O'CAROLL ÉS A MAGYAR NEMZETI
MÚZEUM

(Új adatok a Púchov-kultúra kutatástörténetéhez)

Szlovákia északi részének sajátos régészeti kultúrája a Púchov-kultúra, mely a vaskorban alakult ki és egészen a Kr. u. 2. század második feléig létezett.¹ E kultúrát a magas színvonalú fémművesség és kereskedelmi kapcsolatai, illetve a kiterjedése alapján az írott forrásokból ismert cotinusok településterületével szokták azonosítani.² A tárgyi emlékegy vizsgálatát Eduard Beninger a Szlovákia területén talált germán és római leletek feldolgozó 1937-ben megjelent könyvében határozta meg e kultúra összetevőit és adta neki legfontosabb lelőhelyéről Puchórol/Púchovról, a Púchov-kultúra nevet.³ 1888 és 1894 között ugyanis a Vág mellett fekvő Trencsény megyei Púchov (Puchó) városkától egy km-re lévő Púchovská skala ("Skalka") lelőhelyen Emil Hoenig O'Caroll őrnagy folytatott ásásokat, melynek során igen gazdag ós- és római kori leletanyag került a felszínre.⁴ Ezek publikálása részben csak az őrnagy halálát követően történt meg három tanulmányban.⁵ A leletek részben a bécsi Naturhistorisches Museumban, részben pedig a turóczszenmártoni városi múzeumban találhatóak.⁶ A Púchov-kultúrával foglalkozó szakirodalomban eddig nem történt utalás arra, hogy Hoenig őrnagy a kiásott leletek egy részét elküldte a Magyar Nemzeti Múzeumnak, felkínálva azokat megvételre. Ez az üzlet, mint arról a későbbiekben szó lesz, azonban nem jött létre. A múzeum és az őrnagy közötti levelezésben számos olyan eddig közöletlen lelet illetve leírás található, melyek fontos szerepet kapnak a Púchov-kultúra kutatástörténetének vizsgálata során.

1893 novemberében Emil Hoennig O'Caroll őrnagy több ládányi régészeti leletet, gyűjteményének javát, küldte el a Magyar Nemzeti Múzeumba. A leleteket a korszak nemzetközileg elismert szakembere Hampel József vizsgálta meg és mint arról a leveléből értesülünk számos darabot szeretett volna megszerezni a gyűjtemény számára.⁷ Ezek pedig a következők voltak: "a) a

¹ PIETA 1982, 13-14; PIETA 2003, 597-598.

² PIETA 1982, 13; PIETA 2003, 600-601.

³ BENINGER 1937, 91-100; TOČIK 1969, 1103.

⁴ EISNER 1933, 181-182, 225-230; BENINGER 1937, 59-64; PIETA 1982, 6; PIETA 2003, 597.

⁵ HOENIG-HALASA 1903; HOENIG-HALASA 1904; HOENIG-HALASA 1905.

⁶ BENINGER 1937, 46, Nr. 112. A Bécsben található tárgyak egy részét e művében közölte: Abb. 1-176.

⁷ MNM Adattár 486/1903.

részarvas-agancsok közt van néhány mely emberi kéztől eredő megmunkálás nyomát mutatja, egy-két ily példány érdekel bírna a régiségosztályra b) a régibb korabeli fémtárgyak közt van két bronzfibula, melynek typusa ugyan a n. muzeumban jól van képviselve és a puchói példányok csonkák és tökéletlenek, de e pannoniai typus Puchon való előfordulása bizonyos jelentőséggel bírván megszerzésük kívánatos A két fibula rajzát kisebb albuma II. táblája az 1.a. és b. számok alatt tünteti föl. E fibulák 1893-ban lelt sírokból kerülvén elő, a sírleletek együttesége szempontjából a többi sírmellékletek megszerzése is ohajtandó volna. c) Az ikristyei leletben a vashól való pajzsdudor és ha csakugyan hitelesen vele egyizben lelték a többi vastárgy nevezetesen a patkó, lándzsacsúcs és két hosszú kés is bír a n. muzeum számára nézve érdekel..."⁸ Hampel mind a púchovi (1. kép), mind pedig az ikristjei (2. kép) tárgyról mellékelt egy skiccet a leveléhez, melyben a leleteket bemutató rajzos albumokra és kéziratokra is utalt, melyeket azonban az őrnagynak visszaküldtek. Részben ezekre az albumokra építve készültek azok a tanulmányok, melyek a 20. század első évtizedének elején jelentek meg.⁹ Az albumok, valamint Hoenig ásatási megfigyeléseit tartalmazó kéziratok egyik része Bécsben, a másik pedig Túrocszentmártonban található. Hoenig O'Caroll 1894 február 9-i levelében ígéretet tett arra, hogy a leletek árát közli a Múzeummal.¹⁰ A legfontosabb azonban, hogy újabb leletek előkerüléséről értesítette Hampelt: "Als die Gegenstaende noch in Budapest waren, fand ich wieder ein Grab mit einem 103 Cmts: langen Skelette eines Kindes und einer Beigabe von 2 ganz gleichen Fibeln wie beiliegende Zeichnung (3. kép). Die Fibeln sind sehr gut erhalten mit schöner Patina; aber beide Nadeln waren, wie es die Patina zeigt, bereits abgebrochen, als die Die Fibeln der Leiche beigegeben wurden. Meine Angaben beruhen auf unverfaelschter Wahrheit. Die Gegenstaende wurden saemtlich mit den Skeletten gefunden, viele Skelette ohne jede Beigabe. Ebenso war es ein Grab, in welchem unter dem sogennanten "Gymés" bei Ikrstje, hart am Felsen die Eisensachen Turbanspitze, 2 Schwerter, Lanzenspitze und Hufeisen gefunden wurden. Die kleine Bärbarenthelmünze, welche bei einem Skelette gefunden wurde und auf derselben Tafel gezeichnet ist, auf welcher die zwei Fibeln sind, habe ich nicht eingesandt."

A Hampel által megjelölt tárgyról készített árlistára sem kellett sokáig várni, amit Hoenig O'Caroll február 12-én kelt levelében megküldött a Múzeumnak.¹¹ Az árak azonban igen borsosak voltak, így a két pannoniai típusú bronz fibuláért 60, az újonnan talált fibulapárért (3. kép) 26, a kis barbár ezüstpénzért 50 és az ikristjei leletért szintén 50 forintot kért a találó. Rádásul levelében a közelgő milleniumi rendezvényekre hivatkozva 2-3000 forint támogatást kért az ásatások további finanszírozására, amennyiben ez nem

⁸ MNM Adattár 486/1893.

⁹ HOENIG-HALASA 1903; HOENIG-HALASA 1904; HOENIG-HALASA 1905.

¹⁰ MNM Adattár 100/1894.

¹¹ MNM Adattár 100/1894.

történne meg, akkor a leleteket az olműtzi vagy prágai gyűjteményeknek adná át a megfelelő ellenszolgáltatás fejében. Hampel József válaszlevelében rámutatott arra, hogy Hoenig O'Caroll irreálisan magas árat kér a leletekért, melyeket a Nemzeti Múzeum ezen az áron nem tudja megvásárolni, mint ahogy olyan komoly összegek sem állnak a rendelkezésére, melyeket Hoenig az ásatások további folytatásához kért.¹² Így a túl magas árak miatt nem vásárolhatta meg a Magyar Nemzeti Múzeum a púchovi leleteket, melyek nagy valószínűséggel más gyűjteményekbe jutottak. Hampel József levelének végén felhívta a figyelmet arra, hogy *"Azt tartanám időszerűnek, hogyha némely, becses soraiban is említett országos képviselők Trencsén megye érdekében kulturális mozgalmat indítanának meg, és Trencsénben alapítandó megyei régiségtár számára ásatsák föl és gyűjtsék össze a megyéjük területén lelhető régiségeket."*¹³ Ez azonban Hoenig O'Caroll életében már nem történt meg, ugyanis 1895-ben történt halálát követően¹⁴ gyűjteménye a túrocszentmártoni múzeumba került, melynek egy részét a 20. század első évtizedében több tanulmányban A. Halaša ismertette.¹⁵ Itt azonban azok a tárgyak, melyeknek rajzai Hampel és Hoenig O'Caroll leveleiből ismertek, csak részben kerültek közlésre. A bécsi Naturhistorisches Museum gyűjteményébe jutott púchovi leleteket Eduard Beninger ismertette, melyhez felhasználta a múzeumban található Hoenig féle feljegyzéseket és beszámolókat is.¹⁶ A Szlovákiában az 1960-as évektől megindult régészeti feltárások során egyre nagyobb számban kerültek felszínre a Púchov-kultúra leletei. Az új eredmények bemutatására és a Púchov-kultúra részletes vizsgálatára Karol Pieta vállalkozott monográfiájában.¹⁷ A kötetben az új leletek mellett a Hoenig féle albumokból számos rajz átvételre került, melyek némelyike azonos a Hampel féle rajzon látható tárgyakkal.

A megvételre felkínált provinciális Almgren 238-as típusú szárnyas bronzfibulákat¹⁸ (1. kép) Halaša cikkeiben nem közölte, azonban Lamiová-Schmiedlovának a szlovákiai lelőhelyű fibulákat feldolgozó tanulmányában nagy valószínűséggel e két darab szerepel, melyek a túrocszentmártoni múzeum gyűjteményében találhatóak meg.¹⁹ Az Almgren 238-as típusba sorolható fibulák az 1. század második felétől a 2. század közepéig voltak használatban,²⁰ és a római provinciákból jutottak a germánokhoz illetve a Púchov-kultúra területére, ahonnan mindössze ez a két darab ismert.²¹ Míg az egyik tipológiai szempontok alapján a töredékessége miatt meghatározhatatlan, addig a másik

¹² MNM Adattár 100/1894.

¹³ MNM Adattár 100/1894.

¹⁴ BENINGER 1937, 60.

¹⁵ HOENIG-HALASA 1903; HOENIG-HALASA 1904; HOENIG-HALASA 1905.

¹⁶ BENINGER 1937, 59-64.

¹⁷ PIETA 1982.

¹⁸ ALMGREN 1923, 108, 211.

¹⁹ LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961, 112, Nr. 22-23. Taf. II/6. és III/1. A pontos azonosításukat Hampel skicszerű rajzai alapján nem tudjuk elvégezni.

²⁰ GARBSCH 1974, 172-173.

²¹ PIETA 1982, 45, Taf. IX/4, 7.

PROHÁSZKA P.: EMIL HOENIG O'CAROLL ÉS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

az A 238r csoportba sorolható.²² A két fibula mint arra Hampel levelében is utalt női sírokból származott, melyeket Hoenig O'Caroll tárt fel.

A Hampel féle rajzon látható átfúrt agyagkorongok²³ és a borostyángyöngy,²⁴ valamint a vas kések²⁵ (1. kép) talán megtalálhatóak azokon a rajzokon, melyeket A. Halaša közölt. Pontos azonosításuk azonban a pontos adatok hiányában nem végezhető el. Új – eddig közöletlen – leleteknek kell tekintenünk a Hampel féle rajzon látható gomb- vagy lencseformájú végződésű bronz karperecpárt. Azonos megformálású nyakperecek ismertek a Púchov-kultúra területéről, így Liptovská Mara lelőhelyről is.²⁶ Az ebbe a típusba tartozó nyak- és karperecek a későkelta korszak gyakori tárgyai.

A levélben többször is szereplő barbár - bizonyosan kelta - ezüstpénzről részletes leírás nem áll rendelkezésünkre, azonban nagy valószínűséggel ezen érem hát- és előlapjának a rajza látható a vas kés és a bronz csat között (1. kép). Ugyan Halaša tanulmányában közöl érmeket,²⁷ de a Hampel féle skiccen nem a szokott lovas ábrázolás, hanem egy erősen stilizált csillagszerű díszítés figyelhető meg. Ilyen későkelta érmek a Púchov-kultúra területéről, sőt magáról Púchovról szintén ismertek és ezeket helyi vereteknek kell tekintenünk.²⁸

A Hampel által készített skiccen két bronz csat látható, melyek a közölt leletanyagban azonosíthatóak. Így a négyszögletes keretű, előreugró madárfej formájú tuskés darab a norikumi-pannoniai övzárak közé tartozik és a Garbsch G_{1a} típusba sorolható.²⁹ Ez a típus a későkelta időszakra keltezhető és eddig két darab – köztük az ismertetett – került elő Púchovról.³⁰ A másik bronz csat,³¹ melynek téglalap alakú dupla testét három bronz szög és a közepén egy hajlított lemez fogja össze, a korai háromrészes csatok közé tartozik. Ezeknél, mint az a Hampel féle rajzon is megfigyelhető, a túske egy sarnír segítségével a csatkeretre van erősítve. Ez a típus a B₁ korszakra jellemző és ilyen csatok nagyobb számban a cseh területekről kerültek elő.³²

Hoenig O'Caroll levelében részletesen beszámol egy gyermeksír feltárásáról, melyből két Almgren 67-es típusú bronzfibula került elő.³³ Az erősen profilált fibulák a B₁ időszakra a koracsászárkorra datálhatók és a szárnyas fibulákhoz

²² GARBSCH 1965, 61, 77, 83.

²³ HOENIG-HALAŠA 1905, 133, Obr. 31/I.; BENINGER 1937, 90.

²⁴ HOENIG-HALAŠA 1905, 133, Obr. 31/II.; PIETA 1982, 59.

²⁵ HOENIG-HALASA 1904, 37, Obr. 27.; PIETA 1982, 75-85.

²⁶ PIETA 1982, 56, Ld. Taf. XIV/15.

²⁷ HOENIG-HALAŠA 1905, 135, Obr. 33, 4-5, 137. A 4. számú éremmel azonosak (Pink Typ Mit Zügelpferd) kerültek elő a Kárpát-medence északi részéről ld.: PINK 1939, 87-88, Taf. XIX/357-359 az 5. számúval azonosak (Pink Typ Wellkopf mit Leierblume Tetradrachmen) a Kárpát-medence észak-nyugati részéből ismertek PINK 1939, 91-92, Taf. XX/396-398.

²⁸ PIETA 1982, 70, Taf. XV/4-5. Púchov és Liptovská Mara lelőhellyel.

²⁹ PIETA 1982, 49-50; GARBSCH 1965, 87-89.

³⁰ PIETA 1982, 49, Taf. XI/19.

³¹ PIETA 1982, XVI/27. A túske itt azonban hiányzik.

³² PIETA 1982, 50.

³³ MNM Adattár 100/1894.

hasonlóan a római tartományokból importálták őket.³⁴ A Púchov-kultúra területéről alig fél tucat, magáról Púchovról pedig csak egyetlen példány ismert.³⁵ A Beninger által közölt és a bécsi Naturhistorisches Museumban található darab mutat rokonságot a rajzon szereplő fibulával (3. kép).³⁶ Ezen azonban, mint arról a leírásából értesülünk, négy helyett csupán három négyszögletes formájú áttörés található.³⁷ Az egyetlen púchovi lelőhelyi fibulát Pieta Hoenig albuma alapján közölte,³⁸ azonban ez sem azonos a 3. képen láthatóval, mivel a tűtartó felületen kevesebb az áttörések száma, valamint a fibula díszítésénél szintén megfigyelhető számos eltérés. Így az 1894-ben feltárt sírból származó két Almgren 67-es fibula új leletnek számít. Közöletlenségük okát abban kereshetjük, hogy Hoenig albumába nem dolgozta fel a fibulákat, melyeket a találásukat követően nagy valószínűséggel eladott. A púchovi leletek mellett a levelezésben szó esik a Púchov közelében fekvő Ikrístje (ma: Ichršte okr. Považská Bystrica, Szlovákia) területén feltárt csontvázas temetkezésről és mellékleteiről, melyek rajza Hoenig albuma alapján már közlésre került.³⁹ Az 1890-ben feltárt sír fegyvermellékleteit kezdetben koracsásárkorinak tartották,⁴⁰ azonban formájuk és tipológiai besorolásuk alapján a kardok, a konikus testű pajzsdudor és a lándzsa a későlaténe korra datálható és egy kelta sír mellékletei voltak.⁴¹ Ugyan a púchovi és az ikristjei leleteket a magas árak miatt nem vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum, azonban Hampel József és Emil Hoenig O'Caroll levelezésének köszönhetően számos új eddig ismeretlen lelettel és adattal gazdagíthatjuk a Púchov-kultúra kutatástörténetét.

³⁴ ALMGREN 1923, 35-36, 154-156.

³⁵ PIETA 1982, 41.

³⁶ BENINGER 1937, Taf. 16/149; LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961, 114, Nr. 47. Míg Lamiová-Schmiedlovánál három (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961, 114, Nr. 45, 46.), addig Pietánál (PIETA 1982, 77) csupán egyetlen darab púchovi lelőhelyű.

³⁷ BENINGER 1937, 87-88.

³⁸ PIETA 1982, Taf. VII/8.

³⁹ PIETA 1974, 102, 103, Obr. 14.

⁴⁰ PIETA 1974, 102, 106.

⁴¹ PIETA 1982, 77.

PROHÁSZKA P.: EMIL HOENIG O'CAROLL ÉS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

PÉTER PROHÁSZKA

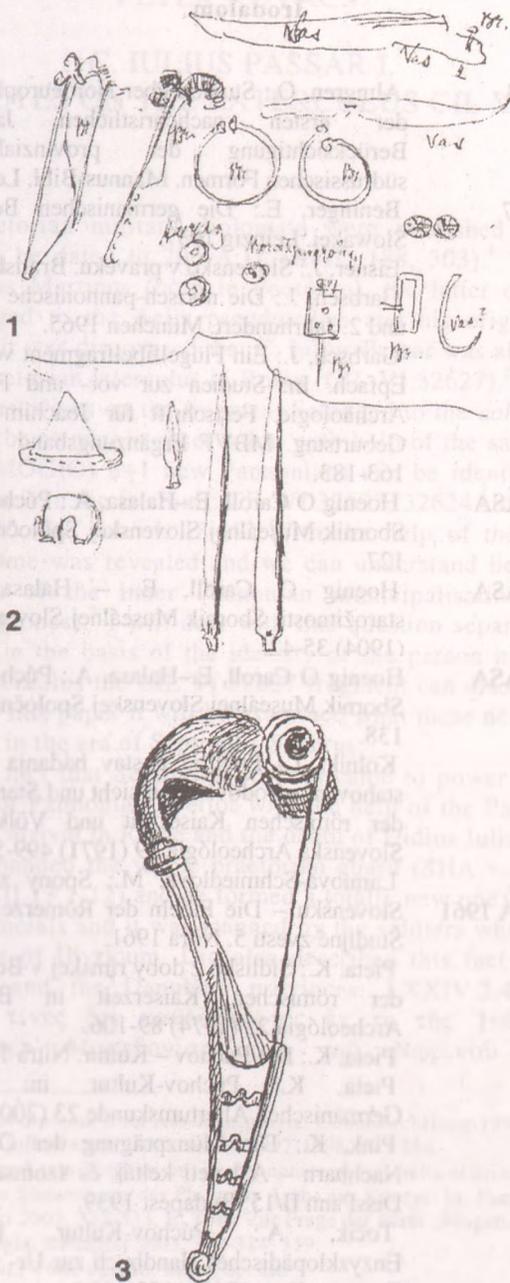
EMIL HOENIG O'CAROLL UND DAS UNGARISCHE NATIONALMUSEUM

(Neue Angaben zur Forschungsgeschichte der Púchov-Kultur)

Auf dem nördlichen Gebiet Slowakiens entstand in der Eisenzeit eine interessante archäologische Kultur, die nach ihrem wichtigsten Fundort Púchov-Kultur genannt wird. Die erste Ausgrabungen in Púchov wurden von Baron Emil Hoenig O'Caroll zwischen 1888-1894 durchgeführt. Die damals ans Tageslicht gekommene Funde gelangten ins Naturhistorische Museum und ins Museum von Martin. Früher wußte man nicht, daß Hoenig O'Caroll seine Sammlung in 1893 auch an dem Ungarischen Nationalmuseum angeboten hat. Dieses Geschäft kam aber wegen den hohen Preisen – die Hoenig O'Caroll für seine Funde verlangte – nicht zustande.

Aus der Korrespondierung – die der Finder mit József Hampel unterhielt – erfahren wir über noch nicht publizierte Fundobjekte. Auf der Zeichnung von József Hampel (**Abb. 1-2.**) sind neben den Objekten (Eisenmesser, Armbänder mit linsenförmigen Enden, Fibeln Typ. A 238, Schnallen, eine keltische Münze und Ton- bzw. Bernsteinperlen) aus Púchov auch die Funde (Schwerter, Schildbuckel, Hufeisen und Lanzenspitze) aus dem keltischen Grab von Ikrístje (Ihríšte) abgebildet. Wir können manche Funde so zum Beispiel die Fibeln Typ. Almgren 238 und die Schnallen in der Literatur identifizieren. In seinem Brief beschrieb Hoenig O'Caroll (s. im ungarischen Text) die Entdeckung eines Kindergrabes mit zwei Fibeln Typ. Almgren 67 (s. die beifolgende Zeichnung Hoenigs: **Abb. 3.**), die früher nicht publiziert wurden.

Der Briefwechsel zwischen Hoenig O'Caroll und József Hampel kann wichtige Angaben zur Forschungsgeschichte der Púchov-Kultur beitragen.

1-3. kép

PROHÁSZKA P.: EMIL HOENIG O'CAROLL ÉS A MAGYAR NEMZETI
MÚZEUM

Irodalom

- ALMGREN 1923 Almgren, O.: Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Mannus-Bibl. Leipzig 1923.
- BENINGER 1937 Beninger, E.: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Leipzig 1937.
- EISNER 1933 Eisner, J.: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- GARBSCH 1965 Garbsch, J.: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. München 1965.
- GARBSCH 1974 Garbsch, J.: Ein Flügelfibelfragment vom Lorenzberg bei Epfach. In: Studien zur vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. MBVF Ergänzungsband 1. München 1974, 163-183.
- HOENIG-HALASA 1903 Hoenig O Caroll, E.-Halasa, A.: Púchovské starožitnosti. Sbornik Museálnej Slovenskej Spoločnosti 8 (1903) 111-127.
- HOENIG-HALASA 1904 Hoenig O Caroll, E. – Halasa, A.: Púchovské starožitnosti. Sbornik Museálnej Slovenskej Spoločnosti 9 (1904) 35-42.
- HOENIG-HALASA 1905 Hoenig O Caroll, E.-Halasa, A.: Púchovské starožitnosti. Sbornik Museálnej Slovenskej Spoločnosti 10 (1905) 131-138.
- KOLNIK 1971 Kolnik, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a stahovaní národov.– Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit. Slovenská Archeológia 19 (1971) 499-558.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961 Lamiová-Schmiedlová, M.: Spony z doby rímskej na Slovensku – Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei. Študijné zvesti 5. Nitra 1961.
- PIETA 1974 Pieta, K.: Sídliisko z doby rímskej v Beluši – Siedlung aus der römischen Kaiserzeit in Beluša. Slovenská Archeológia 22 (1974) 89-106.
- PIETA 1982 Pieta, K.: Die Púchov – Kultur. Nitra 1982.
- PIETA 2003 Pieta, K.: Púchov-Kultur. in: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 23 (2003) 597-601.
- PINK 1939 Pink, K.: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn – A keleti kelták és szomszédjaik pénzverése. DissPann II/15. Budapest 1939.
- TOČIK 1969 Točík, A.: Púchov-Kultur. in: Jan Filip: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Prag 1969, 1103-1104.

PÉTER KOVÁCS:

C. IULIUS PASSAR I.

SOME NOTES ON THE LATERCULUS CIL VI 32627

Recently two praetorian military diplomata were published from Pannonia Superior, both can be dated to 206 A.D. (RMD 188, 303).¹ The former was written to C. Iulius Martinus (born in Poetovio), the latter one to C. Iulius Passar who belonged to the Aelia pseudotribus and his origo was given as *Mogionibus*. Later it was discovered that C. Iulius Passar was also mentioned in a fragment of a praetorian laterculus in Rome (CIL VI 32627).² On the basis of the diploma the praetorians on the fragment belonged to the *cohors X praetoria pia vindex*. On the basis of this observation with help of the same origo (given as MOG, MOGI, MOGIO) 8+1 new Pannonians can be identified among the *praetoriani* mentioned in the laterculi: CIL VI 32623, 32624 side b, 10), 32629, 32536 side c, 3; 30; 36, side d, 18-19. With the help of their origo a new Pannonian place-name was revealed and we can understand better the heavily discussed situation of the inner Pannonian municipalisation (the case of Mogetiana and Mogiones).³ I will deal with this question separately (in detail) in another paper. On the basis of the identity of the person mentioned in the diploma and the laterculus the CIL VI 32627 fragment can also be dated to the February of 206. In this paper it will be examined what these new finds mean in the military history in the era of Septimius Severus.

It is a well-known fact that Septimius Severus came to power in the April of 193 as the legatus of Pannonia Superior with the help of the Pannonian troops. After his victorious arrival in Rome and the death of Didius Iulianus in the Juny of this year he disbanded the whole praetorian guard (SHA v. Sev. 6.11, Dio LXXIV.1.1-2, Her. II.13.1-12) and he formed a totally new one.⁴ The guard was opened to the provincials and it was manned by the soldiers who served mostly in the loyal legions of Illyricum. Dio also described this fact but he did not mention Pannonia and the Danubian provinces: LXXIV.2.4. μάλιστα δὲ ἐπεκάλουν αὐτῷ τινες ὅτι καθεστηκότος ἕκ τε τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰβηρίας τῆς <τε> Μακεδονίας καὶ τοῦ Νωρικοῦ μόνον τοὺς

¹ S. Petényi, A Praetorian diploma from Ács-Jegespuszta. *CommArchHung* 1992, 55-64, *Zs. Visy, Severus et Antoninus C. Iulio Passari*. *Antaeus* 24, 1997-1998, 575-584.

² P. Kovács, Mogetiana und sein Territorium. in: *Pannonica provincialia et archaeologia*. Budapest 2003, 281, *Zs. Mráv, Die Statuenbasis des Philippus Arabs aus Környe*. in: *Pannonica provincialia et archaeologia*. Budapest 2003, 332-333, E. Tóth, Zur Frage der Stadt „Mogetiana”. in: *Pannonica provincialia et archaeologia*. Budapest 2003, 312-314, 319.

³ Recently Kovács, op. cit., Tóth, op. cit., Mráv, op. cit.

⁴ A. Passerini, *Le coorti pretorie*. Roma 1939, 171, M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*. Paris 1939, 86-87, 247-249, *PWRE XXII* (1957) 1610, 1627, A. R. Birley, *Septimius Severus. The African emperor*. London-New York 1988, 102-103.

σωματοφύλακας εἶναι. This description does not agree with another statement in the same chapter: LXXIV.2.6. καὶ τὸ ἄστν ὄχλου στρατιωτῶν συμμίκτου καὶ ἰδεῖν ἀγριωτάτων καὶ ἀκοῦσαι φοβερωτάτων ὀμιλήσαι τε ἀγροικοτάτων ἐπλήρωσε.⁵ Another fact is that is also refuted by the known homes of the praetorians in this period. On the basis of the laterculi (CIL VI 32515-32716), their gravestones found in Rome⁶ or in Pannonia (CIL III 3265, 3320, 3395=10378, 4001=10865, 4114=10888, 4487=11095, 10198, ILJ 332, RIU 590, 989, 1155, 1391) and the military diplomata (CIL XVI 155-156) it was pointed out several times that the vast majority of the guard served earlier in the northern legions, especially in Pannonia.⁷ Dozens of Pannonians are known among the *urbaniciani*, the *vigiles*, the *equites singulares Augusti* and the legio II Parthica founded at Albanum near Rome by Septimius Severus as well.⁸ There are data that Pannonian civilians (mostly women) moved to Rome with the soldiers (cf. the case of a woman from Arrabona: CIL VI 36351⁹).¹⁰ It was shown that before Severus' reform 89 % of the praetorians were Italians and only 11 % provincials (about the half of them Pannonians (mostly with the origo Emona: CIL VI 32515, 32519, 32520, 32523, 32638, 37184, AÉp 1964, 120).¹¹ The ratio of the provincials raised much higher already in the late Antonine period. The situation totally changed after 193. Most of the *praetoriani* were provincials according to their given origo. On the basis of the laterculi and their gravestones earlier exactly 100 *praetoriani* with Pannonian origin were known.¹² 20 soldiers had Emona as their patria only single exception in the 2nd century. They were omitted from the list but it has to be mentioned that despite other opinions Emona was surely a Pannonian colony at least in the 1st century (Plin. Nat. hist. III.147, Ptol. Geog. II.14.5, VIII.7.2).¹³

⁵ Dio probably consciously omitted to mention the hated Pannonians who insulted him during his second consulship: cf. Dio IL.36.2-6, LXXX.4-5 or he mentioned the data concerning the 2nd century. Cf. Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 113, J. Šašel, Zur Rekrutierung der Praetorianer. Historia 21, 1972, 474-475=id., Opera selecta. Situla 30. Ljubljana 1992, 379-380.

⁶ A. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Budapest 1975⁴, Nos. 1-64, C. Ricci, Balcanici e danubiani a Roma. Attestazioni epigrafiche di abitanti delle province Rezia, Norico, Pannonia, Dacia, Dalmazia, Mesia, Macedonia, Tracia (I-III sec.). in: Prosopographica. Poznań 1993, 141-208, 183-188, P. 1-96.

⁷ Alföldi A., Pannonia világuralma. Budapesti szemle 1930 október, 61, G. Lugli, Memoire archeologiche in Italia' relative alla Pannonia. Pannonia I, 1935, 253-256, Alföldi A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. Századok 70, 1936, 26-27, Dobó, op. cit., 31-32, Passerini, op. cit., 174-, Durry, op. cit. 248-249, PWRE XXII (1957) 1627, PWRE Suppl. IX (1962) 628, Šašel, op. cit., 475-477, 380-382, Mócsy, Pannonia and Upper Moesia. London-Boston 1974, 201, R. Fellmann, Zur Rekrutierung der Praetorianer aus Pannonien. Eine epigraphisch-onomastische Untersuchung anhand der laterculi praetorianorum. AUB 8, 1980, 47-57, Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 112-113, Ricci, op. cit., 206-208.

⁸ Dobó, op. cit., Nos. 65-123, 158-162, 190, Ricci, op. cit., 200-204, Nos. 2-4.

⁹ Kovács P., Egy arrabonai asszony Romában - A woman from Arrabona in Rome. Arrabona 43, 2003, 7-10.

¹⁰ Ricci, op. cit., 154-156, P. 1-21.

¹¹ PWRE XXII (1957) 1626-1627, Šašel, op. cit., 474-475.

¹² Fellmann, op. cit., 48-50. It must be mentioned that Dobó's work is incomplete especially in the case of the laterculi.

¹³ Cf. Fontes Pannonia Antiquae I. Ed. B. Fehér-P. Kovács. Budapest 2003, 295297.

Most of these laterculi can be dated to the Severan period (206: CIL VI 32627, 209: 32533, 32536, 32623, 32640, 213: 32538, 223: 32542, Severus Alexander: 32544, Severus-dynasty: 32623). On the basis of their onomastical examination it was pointed out that greater part of these Pannonians were new citizens: M. Aurelii or Valerii and they (at least of part of them) could have fictitious patria.¹⁴ These were with very few exceptions colonies. This fact would suggest that they came from the most Romanized areas of Pannonia. The above mentioned observation of Cassius Dio on appearance of the wild and almost Barbarian soldiers in Rome (LXXIV.2.6) can be explained only with help of the hypothesis that they had fictitious hometowns.¹⁵ The gentilicium Valerius was very often chosen instead of an imperial name, esp. by soldiers in the Danubian provinces¹⁶, first of all in Moesia.¹⁷ The same situation can be observed among the Pannonian *Valerii* in the 3rd century as well.¹⁸ They could mostly receive their citizenship when they joined a legion or immediately the guard as A. Mócsy supposed. With the help of the two new diplomata and the identified new Pannonian place-name *Mogiones* 9 new Pannonians can be added to the list (RMD 188: Poetovio, all the others *Mogiones*). These data also confirm the very important role of the Pannonians in the guard and raise their ratio even higher among the praetorians in the 3rd century.

Another question has to be discussed as well. On the basis of the *laterculi* (and diplomata) which can be dated to the years 206 and 209 A. D. (206: CIL VI 32627, 209: 32533, 32536, 32623, 32640) the ratio of the Pannonians in the new guard formed by Septimius Severus in 193 can be examined as well. The Pannonians who were dismissed in 209 on the basis of the 16(17)-year-long service and the biennial *missio* in February (to the year 210¹⁹) were most probably recruited after the February of 193. Exactly in the year when the new guard was formed. It must also be mentioned that new documents show that praetorians were dismissed in 207 and 208 as well.²⁰ On the basis of them at least between 206-209 praetorians were discharged in each year. This contradicts the earlier hypothesis that between 122-218/220 there were biennial discharges.²¹ The Pannonians who were dismissed in 206 must have been

¹⁴ Fellmann, op. cit., 53-55, Tab. 4.2, 6, A. Mócsy, Die Namen der Diplomempfänger. in: Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. Köln-Wien 1986, 446-447.

¹⁵ Fellmann, op. cit.

¹⁶ Mócsy A., A római név mint társadalomtörténeti forrás. Budapest 1985, 16-18, Onomasticon provinciarum Europae Latinarum IV. Ed. B. Lőrincz. Wien 2002, 143-146.

¹⁷ A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest 1970, 172-173.

¹⁸ A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959, 160, L. Barkóczy, The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. Acta ArchHung 16, 1964, 295, 303.

¹⁹ H. Lieb, Die constitutiones für die stadtrömischen Truppen. in: Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. Köln-Wien 1986, 329.

²⁰ B. Pferdehirt, Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-germanischen Zentralmuseums I. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 37. Mainz 2004, 141-149, Nos. 48, 49-51.

²¹ Lieb, op. cit., 328-329.

recruited around 190, i. e. they had to serve in a Pannonian troop before (whether in a legion or an auxiliary troop it is questionable: see below). This fact proves they had to take part in the *expeditio felicissima urbica* as well. This is not evidently true in the case of the persons who were dismissed in 209. On the basis of these date it can be summarized that the new praetorian guard surely consisted of soldiers who served earlier in the army and there were new recruits as well. They were probably immediately recruited for the new praetorian guard as it was supposed by A. Mócsy.²² The high ratio of the Pannonians among them cannot be surprising.

It is very interesting to study their hometowns as well:

209. A. D.		206 A. D.:	
CIL VI 32640		32627	
Mursa	2	Mogiones	1
Poetovio	1	Mursa	1
Siscia	2	Poetovio	1
32533		Scarbantia? ²³	1
Poetovio	1	Savaria	3
Savaria	7	Sirmium	1
Poetovio	1	Siscia	2
32536		RMD 188	
Carnuntum	1	Poetovio	1
Poetovio	3		
Sirmium	1		
Siscia	2		
32623			
Poetovio	1		
Total	22		11

The higher number of the persons dismissed in 209 is misleading. We can come to a quite another conclusion if we consider the fact that the laterculus CIL VI 32627 is a fragmentary one therefore this question must separately be examined. In the fragment 31 names can be found (the last one is too fragmentary). The following hometowns are given:

Pannonia:	10
Noricum:	4
Other:	14
Origo <i>castris</i> :	1
Uncertain:	2

²² Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 113.

²³ The letters S+ can probably be completed as Sc[arbantia]: cf. CIL VI 32629 but another possibilities must be considered as well.

Total 31

On the basis of these data the ratio of the Pannonians is 35,7 %, together with the Noricans the ratio is exactly 50 %! In this list C. Iulius Martinus from Poetovio had to be mentioned as well (RMD 188) but he served in the cohort VII. Together with him the ratio is almost 38 %. This means most probably that similar ratio can be supposed in this laterculus of the guard as well. Together with the Moesians and Thracians their ratio is even higher and the earlier supposed opinion that the biggest part of the praetorian guard consisted of Illyricans from the very beginning (i. e. 193) is confirmed. As we could see later their overweight remained but other provincials (e. g. Africans) were enrolled in a growing number as well.²⁴ The number of the Pannonians in the above mentioned lists from the Severan period is also high but does not reach the earlier one. It is also noteworthy that almost all hometowns were in Pannonia Superior, the only exception is Sirmium and with the exception of Mogiones and Scarbantia (?) they had the colonial status.

It can also be important to study the names of the Pannonians in the laterculus dated to 206. The following gentilicia can be observed among them:

M. Aurelii	3
Valerii	4
Imperial gentilicia	
Iulii	2
Other gentilicia	2
Total	11

It is surprising that this list and ratio is very similar to the situation studied by R. Fellmann concerning the all Pannonians in the laterculi.²⁵ What does it mean? The ratio of the new citizens in the guard was very similar in the beginning. These men served already as active soldiers before 193. If they enrolled to a legion they had to receive the citizenship from Commodus. Another possibility can be that they (or a part of them) were auxiliaries and the new emperor, Septimius Severus granted them the *civitas Romana* when they were immediately transferred to the guard. On the basis of this study we can come to the conclusion that the laterculus CIL VI 32627 clearly shows how high (approx. 1:3) was the ratio of the Pannonian in the new praetorian guard of Septimius Severus formed in 193. The praetorians mentioned in this inscription can be the first who were discharged from Severus' new guard. Another question is what the place-name *Mogiones* really means in the municipalisation

²⁴ PWRE XXII (1957) 1627.

²⁵ Fellmann, op. cit., 52-55, Tab. 4-6.

ZSOLT MRÁV:

*ALA I THRAC(UM) VET(ERANA) CUI PREEST [A]EL(IUS)
PUBLIANUS [P(RIMI)]P(ILUS) LEG(IONIS) II AD[I(UTRICIS)]*

In den Mauern einer bei Bölske (Komitat Tolna) im Donaubett gelangten spätrömischen Schiffslände kamen 49 sekundär eingebaute Inschrift- und weitere 43 Steinmetzarbeiten zum Vorschein, die von József Beszédes, Zsolt Mráv und Endre Tóth im 2003 im Katalog der Steindenkmäler des Bandes „Bölske, Römische Inschriften und Funde“ publiziert wurden.¹ Da es Umfang und zeitlicher Rahmen des Bandes damals nicht erlaubten, jede Inschrift ausführlich zu bewerten, beschäftigte ich mich an dieser Stelle mit der Inschrift eines Juppiter-Altars, die wegen der Person des darin genannten Truppenbefehlshabers besondere Aufmerksamkeit verdient.

Eine Gruppe der aus dem Donaubett geborgenen Steindenkmäler war gewiss von *Campona* (Budapest-Nagytétény) zu dem Militärbauprojekt bei Bölske befördert worden. Neun davon hatte die ab der Zeit um 138 n. Chr.² in *Campona* stationierte Reitertruppe *ala I Thracum veterana sagittaria* dem *Iuppiter optimus maximus* dediziert,³ ursprünglich höchstwahrscheinlich im Heiligtum (*aedes* oder *capitolium*)⁴ der *principia* des Auxiliarkastells. In Altarinschriften mit offiziellem Text wurden immer die den Stein stiftende Truppeneinheit sowie, mit der Wendung *cui pr(a)eest*, deren zu diesem Zeitpunkt gerade amtierender Befehlshaber benannt, und zwar – von einer Ausnahme abgesehen – stets unter der Bezeichnung *praefectus equitum*.

Der die Ausnahme bildende Altar trägt folgende Inschrift (BESZÉDES – TÓTH – MRÁV 2003, 132-133, Kat.Nr. 24)⁵:

¹ Zum Fundort und zu den Fundumständen der Steindenkmäler: TÓTH 2003, 5-10; GAÁL 2003, 11-32.

² LÖRINCZ 2001, 24.

³ BESZÉDES – MRÁV – TÓTH 2003, Nr. 20, 22-26, 29, 30, 32. Zusammenfassend über die Juppiter-Altäre der *ala I Thracum* s. SZABÓ, im Druck.

⁴ Zusammenfassend über das Auxiliarkastell von *Campona* s. FÜLEP 1968, 357-368, RLU 92-93; VISY 2003, 64; zu den von László Kocsis geleiteten neueren Grabungen: KOCSIS 2000 [2002], 183-198; KOCSIS 203, 106-108. Zu den Jahresergebnissen der 1995 eröffneten Ausgrabungen s. die Grabungsberichte der zwischen 1997 und 2003 erschienenen Bände von Régészeti Kutatások Magyarországon [Archäologische Forschungen in Ungarn] sowie die kurzen Berichte bezüglich *Campona* in Band 3-10 von Aquincumi Füzetek [Aquincumer Hefte]. Zu den bislang freigelegten Details der *principia* vorläufig: FÜLEP 1968, 364.

⁵ Die noch unpublizierte Inschrift erwähnen: SOPRONI 1990, 135, Nr. 12; FITZ 1993, 1112, Nr. 748; LÖRINCZ 2001, 25; kurze Auswertung s. LÖRINCZ 2003, 465.

I(ovi) ° O(ptimo) ° M(aximo)

ala ° I ° Thrac(um)

vet(erana) ° cui ° pr(a)e-

est ° [A]el(ius) ° Pu-

5 *blianus ° [p(rimi)]-*

[p(ilus) °] leg(ionis) ° II [°] ad[i](utricis)

oder wahrscheinlicher⁶

5 *blianus ° [p(rimi)]-*

p(ilus) [°] leg(ionis) ° II [°] ad[i](utricis)

Die Familie des in der Inschrift erwähnten Legionsoffiziers erhielt das römische Bürgerrecht - auf Grund des Gentilnamens Aelius⁷ - noch unter Hadrian oder spätestens unter Antoninus Pius, weshalb es mit großer Wahrscheinlichkeit Provinzialen gewesen sein dürften. Der Herkunftsort des Offiziers lässt sich anhand der Verbreitung des *cognomen* Publianus weiter einengen. In den europäischen lateinischen Provinzen des Reiches war der *cognomen* kaum bekannt,⁸ so dass er aus diesem Gebiet wohl nicht stammen konnte. Aus den afrikanischen Provinzen dagegen ist der *cognomen* Publianus relativ zahlreich belegt,⁹ der Offizier dürfte demnach also afrikanischer Abstammung gewesen sein.¹⁰

Die Bedeutung der Inschrift verbirgt sich hinter dem im Inschrifttext zu lesenden Rang des als Befehlshaber der *ala I Thracum* benannten Aelius Publianus. Zum Zeitpunkt der Aufstellung des Altares war der Kommandeur der Reitertruppe nämlich nicht Auxiliarpräfekt, sondern - den in der letzten Zeile deutlich erkennbaren Buchstaben LEG. II AD. zufolge - ungewohnter Weise einer der Offiziere der im nahen Aquincum stationierten *legio II adiutrix*.¹¹ Die wichtigste Frage lautet, in welchem Rang der Legionsoffizier gedient hat, als er an die Spitze der Reitertruppe gestellt wurde. Leider ist die

⁶ P. Kovács sprach sich für die letztere Möglichkeit aus: KOVÁCS 2004, 380.

⁷ Erwähnt Publianus noch mit dem irrtümlichen Gentilnamen Flavius: LÓRINCZ 2001, 25.

⁸ PIR² F 593 (Sex. Furnius Publianus); OPEL III 170: CIL XIII 6681; RIU 887: Der in der Inschrift erwähnte Iulius Publianus könnte der Sohn (?) des Iulius Publius, eines der Soldaten der in Ulcisia Castra (Szentendre) stationierten *cohors I mil. nova Severiana Surorum sag. eq. C. R.*, gewesen sein. Seinen Namen hatte man aus dem *cognomen* des Vaters gebildet (zum *cognomen* Publius s. OPEL III 170).

⁹ CIL VIII 969, 3817, 14367, 19526a, 23832, 24043, 27186; AE 1975, 882 (Afr.); AE 1976, 726 (Num.). In der Provinz Africa kommt der *cognomen* auch in der weiblichen Form vor: AE 1898, 112 = AE 1915 p. 06 s.n. 23; AE 1915, 23. S. noch: Oscia Modesta [...]ia [...]ia Cornelia Publana, die „orta est civitate Ariocalensi provinciae Africae proconsularis“: PIR² O 155.

¹⁰ Sofern sein Name jedoch aus dem *cognomen* Publius seines Vaters gebildet wurde, ließe sich seine Herkunft auch aus den europäischen Provinzen ableiten, da der *cognomen* Publius in diesem Gebiet etwas häufiger ist: OPEL III 170.

¹¹ SOPRONI 1990, 135, Nr. 12; FITZ 1993, 1112, Nr. 748 und LÓRINCZ 2001, 25 halten Aelius Publianus irrtümlich für den *praefectus equitum*.

Inschrift gerade an der Stelle beschädigt, wo man die Abkürzung des Offiziersranges verewigt hatte. Gewiss ist jedoch, dass mit besagter Aufgabe nicht ein *tribunus angusticlavius* der Legion betraut war, da der verfügbare Platz für die Abkürzung *trib. mil.* nicht ausreichen würde; zudem ist der Rang *praefectus alae D* an sich eine spätere Station der *militia equestris*. Am Anfang der letzten Inschriftzeile kann man jedoch klar einen P-Buchstaben erkennen, und in der vorhergehenden Zeile, nach dem *cognomen* Publianus, eine Interpunktion, was am Ende der Zeile einen weiteren Buchstaben vermuten lässt. Der Dienstrang des Verstorbenen auf der Inschrift ist also in der Form + / P. zu lesen, was nur als Rang eines *[p(rimi)]p(ilus)* interpretiert werden kann¹². Demzufolge gelangte Aelius Publianus unter Beibehaltung seines Ranges als *primipilus* der *legio II adiutrix* an die Spitze der Reitertruppe. Sein Auftrag war nur eine provisorische Aufgabe und nicht gleichbedeutend mit einer Beförderung. Die ad hoc Befehlsgewalt über die Reitertruppe bildete keinen festen Bestandteil seiner Laufbahn,¹³ sondern war für ihn nur eine Sonderaufgabe,¹⁴ zu der ihn der Legionslegat oder der Statthalter ausersehen haben mag. Über Sonderaufträge ähnlichen Typs, mit denen man den *primipili* betraute, lagen uns bis jetzt keine Angaben vor. Allerdings verfügte der Offizier über genügend Erfahrungen zur Erledigung eines solchen Sonderauftrags, hatte er doch als Centurio mindestens 25-30 Jahre gedient¹⁵ und dürfte wenigstens um die Fünfzig oder noch älter gewesen sein, als er für den Zeitraum eines Jahres¹⁶ an die Spitze der ersten, über doppelte Mannschaftsstärke verfügenden Centurie der Legion aufstieg.¹⁷ Sein Aufgabenbereich: „Neben seiner Tätigkeit als Kommandeur der ersten Centurie diente der *primipilus* vermutlich weiterhin als einer der Hauptberater des Legionslegaten.“¹⁸ „The importance of the *primipilus* seems to be largely in the

¹² WOLFF 2004, 5-22.

¹³ Bei den Legionen mag der *primuspilus* als *praefectus castrorum* oder *praefectus legionis* weitergedient haben. Die stadtrömischen Tribunate wurden immer aus den *primipilares* rekrutiert. Später erhielten sie vielleicht den Rang *primus pilus iterum* und setzten ihre Karriere im Allgemeinen als Prokurator fort. Zur Karriere des *primipili* s.: DOMASZEWSKI – DOBSON 1967², XXIII-XXIX, 90-112 bzw. XXXIX-XXXI, 112-122; BIRLEY 1953-1964, 21-33; DOBSON 1974, 394-434; DOBSON 1978, 75-87; MAXFIELD 1981, 26-29. *Primipilares* gehörten bereits zum Ritterstand: DOBSON 1978, 115-121.

¹⁴ Während der Frühkaiserzeit kam es in der Laufbahn der *primipilares* noch häufig vor, dass man sie nach dem *Primipilat* zum *praefectus equitum* ernannte: DOBSON 1978, 8, 10-13, 21. *Praefectus equitum* wurden z. B. die folgenden ehemaligen *primipili*: L. Aponius (DOBSON 1978, 169, Nr. 8), Paullus Aemilius (CIL X 3381 = ILS 2686 = DOBSON 1978, 175, Nr. 19), T. Pontinius (CIL XI 4368 = DOBSON 1978, 181, Nr. 34), P. Cornelius Cicatericula (CIL XI 6344 = ILS 2693 = DOBSON 1978, 182, Nr. 38) sowie eine Person unbekanntes Namens (CIL XI 712 add. = DOBSON 1978, 186, Nr. 47).

¹⁵ DOBSON 1978, 62.

¹⁶ DOBSON 2000, 144.

¹⁷ DOBSON 1978, 64; DOBSON 2000, 141. Zur doppelten Mannschaftsstärke der ersten Centurie der ersten Cohors s. SPEIDEL 1992, 7, 39, Anm. 4.

¹⁸ DOBSON 1978, 65.

religious and ceremonial life of the legion.“¹⁹ Und die Bezahlung des *ex-primipili* (= *primipilares*) war sogar höher als die des *tribuni angusticlavii*.²⁰ Der Zeitpunkt für den ad hoc-Auftrag als Befehlshaber der Reitertruppe ist auf Grund des fehlenden *praenomen* des Offiziers sowie der I. O. M. dedizierten Altäre mit ähnlicher Inschrift in die Severerzeit und innerhalb dessen frühestens in die erste Hälfte der Herrschaftszeit Caracallas zu datieren. Da jedoch die gesamte Mannschaft der *legio II adiutrix* an Caracallas Partherkrieg teilnehmen musste,²¹ kann die Ernennung frühestens nach Rückkehr der Legion von dem Feldzug (218 n. Chr.²²) erfolgt sein.

Dass der *primipilus* an die Spitze einer Reitertruppe gestellt wurde hing wahrscheinlich damit zusammen, dass der vormalige Kommandeur aus irgendeinem Grund nicht mehr in der Lage war, diese Aufgabe verantwortungsvoll zu erfüllen. Eine schwere Krankheit des Auxiliärpräfecten oder dessen plötzlicher Tod beispielsweise könnte diese nicht vorhersehbare Situation herbeigeführt haben.²³ Bei einem plötzlichen Todesfall blieb nicht genügend Zeit, einen neuen Präfecten zu nominieren und dessen Eintreffen vor Ort abzuwarten, weshalb man zu der Zwangslösung greifen und an dessen Stelle vorübergehend einen hochrangigen Offizier ernennen musste. Aus diesem Blickwinkel besonders interessant ist eine in der Nähe von Budapest-Nagytétény (Campona), auf der Insel Csepel zum Vorschein gelangte Grabinschrift, in der ein verstorbener Auxiliärpräfect (*praefectus equitum*) Erwähnung findet. Die Inschrift lautet wie folgt (CIL III 3411 = LÖRINCZ 2001, Kat.Nr. 191 = TRH 225, Verschollen):

D(is) M(anibus)
Q(uinti) Pos-
tumi
Lepidini,
5 *praef(ecti)*
eq(uitum)

Das Grabmal hat man für Q. Postumius Lepidinus aufstellen lassen, der als Präfect der *ala I Thracum veterana sagittaria* am Ort seiner Stationierung, in Campona, verstarb. Sein Leichnam wurde in einem der Friedhöfe der Siedlung

¹⁹ DOBSON 1978, 65; DOBSON 2000, 144.

²⁰ Der Jahresgrundsold des *primipili* betrug unter Caracalla 54.000 Denare, unter Maximinus Thrax (235 n. Chr.) dagegen schon 108.000 Denare: SPEIDEL 2000, 84. Die *primipilares* „are promoted to centenarian procuratorships, never to sexagenarian“: DOBSON 2000, 142-143.

²¹ Zur Teilnahme der *legio I* und *II adiutrix* an Caracallas Partherfeldzug s.: SPEIDEL 1976, 605-610; SPEIDEL 1985, 129-134; LÖRINCZ 1995, 245-248; LÖRINCZ 2000, 165, und wahrscheinlich noch RIU 1502.

²² Über den Zeitpunkt der Rückkehr der *legio II adiutrix*: RITTERLING 1925, 1323; FITZ 1962, 106.

²³ Inschriften bezüglich des während ihrer Dienstzeit eingetretenen natürlichen Ablebens von Kommandeuren der Auxiliärtruppen sind äußerst selten: T. Exomnius Mansuetus verstarb im Alter von 22 Jahren als Präfect der *cohors II Hispanorum*: AE 1988, 854 = LEHNER 1986, 23. Weitere im Laufe ihrer Dienstzeit verstorbene Auxiliärpräfecten erwähnen: CIL III 13622 = AE 1898, 51; AE 1954, 47; AE 1931, 97 = IA 2815; AE 1910, 76.

beigesetzt. J. Fitz und B. Lőrincz haben den Zeitpunkt des Ablebens des Offiziers und der Errichtung der Grabinschrift übereinstimmend in die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr. gesetzt, genau in jenen Zeitraum, als man Aelius Publianus als *primipilus* vorübergehend an die Spitze der *ala I Thracum* stellte. Daher wäre es durchaus denkbar, dass gerade der plötzliche Tod des Auxiliärpräfecten Q. Postumius Lepidinus den Sonderauftrag des Aelius Publianus, *primipilus leg(ionis) II adi(utricis)*, begründete. Angesichts der Inschrift von Bölcske ist es wahrscheinlich, dass auch in anderen, ähnlich unverhofften Situationen ein hochangesehener, erfahrener höherer Offizier der nahen Legion – im Fall der *ala I Thracum* nachweisbar der *primipilus* – den Auftrag erhalten hat, den ausgefallenen Kommandeur vorübergehend zu vertreten. Die ad hoc-Ernennung dürfte bis zum Eintreffen des neuen Präfecten und Übernahme der Amtsgeschäfte durch diesen gültig gewesen sein.²⁴

²⁴ Ich danke Barnabás Lőrincz für seine mit dem Durchlesen des Manuskripts gewährte Hilfe.

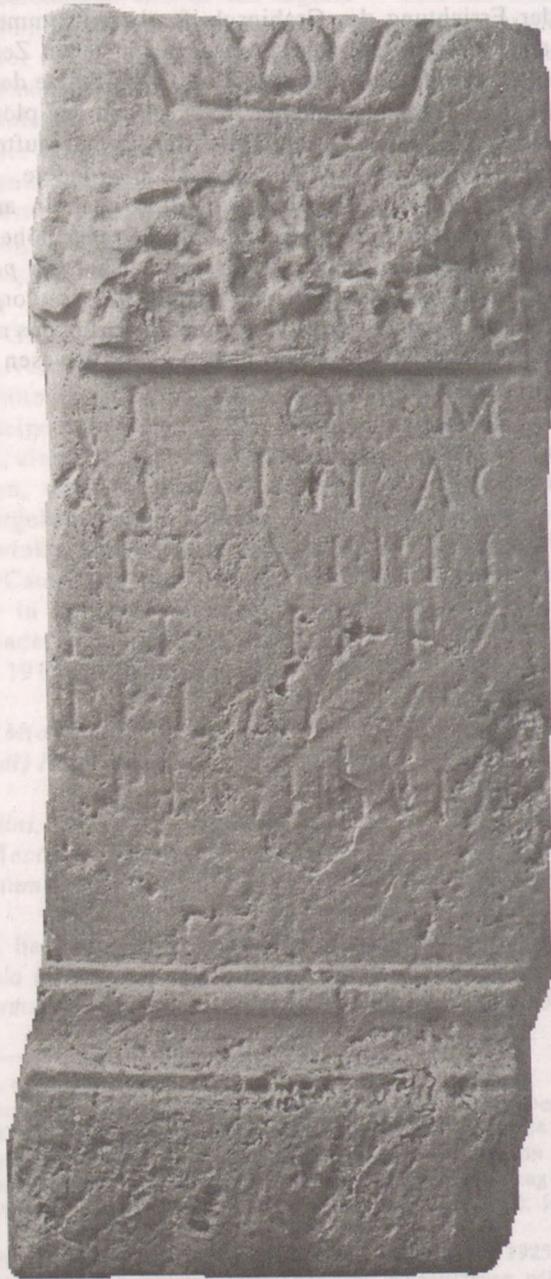

Abb. 1

Foto der Altarinschrift (Foto: O. Harl)

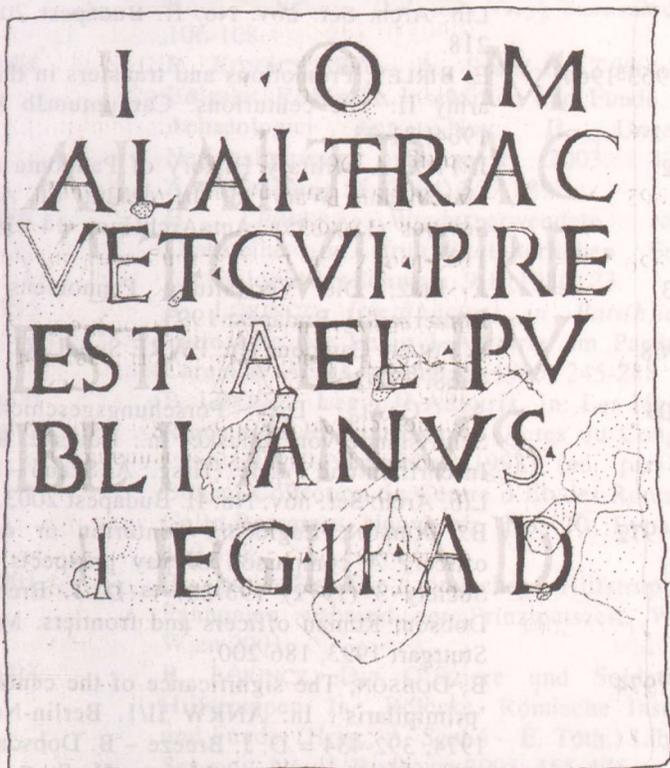

Abb. 2

Zeichnung der Inschrift (Zeichnung: Zs. Mráv)

Literatur

- BESZÉDES – MRÁV – TÓTH 2003 J. BESZÉDES – ZS. MRÁV – E. TÓTH, Die Steindenkmäler von Bölske – Inschriften und Skulpturen. Katalog. In.: Bölske. Römische Inschriften und Funde. (Hrsg.: Á. Szabó – E. Tóth.) Lib. Arch. Ser. nov. No. II. Budapest 2003, 103-218.
- BIRLEY 1963-1964 E. BIRLEY, Promotions and transfers in the Roman army II: The centurions. CarnuntumJb 8 (1963-1964) 21-33.
- FITZ 1962 J. FITZ, A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180-235). ActaArchHung 14 (1962) 25-112.
- FITZ 1993 J. FITZ, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II. Budapest 1993.
- FÜLEP 1968 F. FÜLEP, Campona. In: PWRE Suppl. XI. Stuttgart 1968, 357-368.
- GAÁL 2003 A. GAÁL, Die Forschungsgeschichte der Schiffslände von Bölske. In.: Bölske. Römische Inschriften und Funde. (Hrsg.: Á. Szabó – E. Tóth.) Lib. Arch. Ser. nov. No. II. Budapest 2003, 11-32.
- DOBSON 1972 B. DOBSON, Legionary centurion or equestrian officer? A comparison of pay prospects. Ancient Society 3 (1972) 193-207 = D. J. Breeze – B. Dobson, Roman officers and frontiers. Mavors X. Stuttgart 1993, 186-200.
- DOBSON 1974 B. DOBSON, The significance of the centurion and 'primipilaris'. In: ANRW II/1. Berlin-New York 1974, 392-434 = D. J. Breeze – B. Dobson, Roman officers and frontiers. Mavors X. Stuttgart 1993, 143-185.
- DOBSON 1978 B. DOBSON, Die primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und persönlichkeiten eines römischen Offiziers. Beihefte der BJB 37. Köln-Bonn 1978.
- DOBSON 2000 B. DOBSON, The *primipilares* in Army and Society. In: Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für E. Birley. (Hg.: G. Alföldy – B. Dobson – W. Eck) HABES 31. Stuttgart 2000, 139-152.
- DOMASZEWSKI A. V. DOMASZEWSKI, Die Rangordnung des

- DOBSON 1967² römischen Heeres. 2. durchgesehene Auflage, Einführung, Berechtigungen und Nachträge von B. Dobson. Beihefte der BJB 14. Köln 1967².
- KOC SIS 2000 [2002] L. KOC SIS, Restart of the research in the Roman castle of Campona in Nagytétény – Budapest, district XXII. (Preliminary report). *Specimina Nova* 16 (2000) [2002] 183-198.
- KOC SIS 2003 L. KOC SIS, Campona castellum. In: *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* (Ed. Zs. Visy) Szekszárd 2003, 106-108.
- KOVÁCS 2004 P. KOVÁCS, Rec.: Á. Szabó-E. Tóth (Hrsg.): Bölske. Römische Inschriften und Funde. *Libelli Archaeologici Ser. Nov. II.* Ungarisches Nationalmuseum. Budapest 2003, 476 S. *ActaArchHung* 55 (2004) 377-389.
- LEHNER 1986 H. LEHNER, Wiederverwendete römische Grabsteine im frühmittelalterlichen Friedhof. *Archäologie der Schweiz.* 9/1 (1986) 23.
- LÖRINCZ 1995 B. LÖRINCZ, *D(e)ff(unctus) in Part(h)ia.* Zur Teilnahme der Legio I Adiutrix am Partherkrieg Carcallas. *ActaAnthung* 36 (1995) 245-248.
- LÖRINCZ 2000 B. LÖRINCZ, Legio II Adiutrix. In: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)* (ed. par Y. Le Bohec) Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines Nouv. sér. No. 20. Lyon 2000, 159-168.
- LÖRINCZ 2001 B. LÖRINCZ, Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. *WAS* 3. Wien 2001.
- LÖRINCZ 2003 B. LÖRINCZ, Die Offiziere und Soldaten der Hilfstruppen. In.: Bölske. Römische Inschriften und Funde. (Hrsg.: Á. Szabó – E. Tóth.) *Lib. Arch. Ser. nov. No. II.* Budapest 2003, 465-476.
- MAXFIELD 1981 V. MAXFIELD, *The Military Decorations of the Roman Army.* London 1981.
- RITTERLING 1925 E. RITTERLING, *Legio. PWRE XII.* Stuttgart 1925, 1186-1829.
- RLU Römische Limes in Ungarn. (Hg. J. Fitz) *Bull. du Musée roi Saint-Étienne. Serie A, no. 22.* Székesfehérvár 1976.
- SOPRONI 1990 S. SOPRONI, Előzetes jelentés a bölskei késő római ellenerőd kutatásáról. - Vorläufiger Bericht über die Erforschung der spätrömischen Gegenfestung in Bölske. *CommArchHung* 1990 133-142.

- SPEIDEL 1976 M. SPEIDEL, The Eagle-Standard and Trumpets of the Legions, Illustrated by Three Tombstones Recently Found at Byzantion. BJ 176 (1976) 123-134 = Roman Army Studies I. Amsterdam 1984, 3-14.
- SPEIDEL 1985 M. SPEIDEL, Pannonischen Legionen in Caracallas Partherkrieg. Drei Inschriften aus Zeugma am Euphrat. in: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für A. Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres. Wien 1985, 605-610 = Roman Army Studies II. Mavors VIII, Stuttgart 1992, 212-217.
- SPEIDEL 1992 M. SPEIDEL, The Framework of an Imperial Legion. Cardiff 1992.
- SPEIDEL 2000 M. A. SPEIDEL, Sold und Wirtschaftslage der römischen Soldaten. In: Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für E. Birley. (Hg.: G. Alföldy – B. Dobson – W. Eck) HABES 31. Stuttgart 2000, 65-94.
- SZABÓ I. D. Á. SZABÓ, Contributions to the Religious Life of Pannonian Auxiliary Units. The Religious Inscriptions of the alae. i. D.
- TÓTH 2003 E. TÓTH, Die topographische Lage der Ruinen von Bölcske und Ihre Bestimmung. In.: Bölcske. Römische Inschriften und Funde. (Hrsg.: Á. Szabó – E. Tóth.) Lib. Arch. Ser. nov. No. II. Budapest 2003, 5-10.
- VISY 2003 Zs. VISY, The Ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003.
- WOLFF 2004 C. WOLFF, *Primus pilus* ou *primipilus*? RÉMA 1 (2004) 5-22.

MRÁV ZSOLT – OTTOMÁNYI KATALIN

A PAG(US) HERC(ULIUS) ÉS VICUSAINAK TERRA MATER
OLTÁRA BUDAÖRSRŐL¹

I. Az oltár lelőhelye

Budaörsön, a Kamaraerdei dülő északi részén (Franktanya) 2002. tavaszán raktárbázis építését tervezték. A Magyarország Régészeti Topográfiája c. sorozat 7. kötete egy kelta — kora római korra keltezhető telepet jelölt ezen a területen,² ezért a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága próbaásatás keretén belül megkezdte a lelőhely lehatárolását (1. kép). É-D irányban, egymástól átlagosan 20 méter távolságban párhuzamosan futó kutatóárkokkal átvizsgáltuk a területnek - a Seregélyes és Szőlőskerti utcák között fekvő - északi felét³. Itt, az I—XII. sz. árkokban mindössze két-három késő bronzkori-kora vaskori gödröt s felette egy átlós irányban futó (ÉNy—DK), kövekkel betöltött árkot⁴ találtunk (IV. sz. árok 1. objektum felett, ld. 2. kép). Ennek az ároknak a betöltésében több faragott római kori köemlék mellett két feliratos oltár is előkerült. Az egyik oltárt M. Antonius Victorinus, *Ilvir col(oniae) Aq(uincensium)* dedikálta Hercules Augustusnak⁵, a másik, töredékesen előkerült oltárkövet pedig a *pagus Herc(ulius)* állíttatta Terra Mater tiszteletére. Ez utóbbi oltár közlése képezi cikkünk tárgyát.

Annak ellenére, hogy az oltártöredék lelőhelyéül szolgáló árok nyomvonalát végig kutattuk, a betöltését alkotó kőomladékot pedig kibontottuk, az oltár elveszett alsó fele illetve más feliratos köemlék nem került elő. Az árok ÉNy-i vége kifut a feltárt területről, átmegy a Szőlőskerti u. túloldalára, ahol a mai temető fekszik. Ezen a területen azonban már nem volt módunkban feltárást végezni. (A felszíni leletek alapján a nyugati — már Törökbálinthoz tartozó —

¹ A cikk német nyelvű változata az ActaArchHung 2006 egyik fasciculusában fog megjelenni.

² MRT 7. 5/2 lelőhely.

³ É-i határ a Vasút utca, délen először a Névtelen 1. utcáig, majd tovább a patak felé, az első régészeti objektumok előkerüléséig húztuk az árkokat.

⁴ Az árok É-i részén a szélesség változó. Felül szélesebb kb. 80-100 cm, alul 45 cm. Lefelé szűkül. Betöltése sötétbarna, kemény, agyagos, helyenként sok kő (főleg itt van alatta korábbi gödör). Az árok alja nem lekerekített, hanem szögletes, oldalfala lejtős. Mélység: 120 cm. D-i végét az L/733 kőépület belsejében vágtuk át: szélesség: 100—140 cm, mélység - 95 cm (a felső kövektől számítva.)

⁵ Valószínűleg ugyanebből az árokból származik M. Antonius Victorinus másik oltárköve is, amelyet feleségével közösen állított Terra Maternek (AE 1986, 591 = RIU 1335; SOPRONI 1985, 273-278; SOPRONI 1994, 312). Az oltárt az 1970-es években szántáskor találta egy törökbálinti lakos, a lelőhely ÉNy-i szélén. A Szőlőskerti u. nyugati oldala már a szomszédos Törökbálinthoz tartozik.

részen mind a római, mind a korábbi rézkori telep tovább folytatódik.) Déli irányba az árok egy nagy kanyart leírva a patak felé tart⁶, ezért funkcióját tekintve legvalószínűbben vízvezető árok lehetett. Az árkot több helyen átmetsztük, amelynek során csak kevés keltező értékű leletanyagot találtunk. Kiemelkedő ezek közül egy felül zöldmázos kerámia és a felső rétegből egy Hadrianus-kori terra sigillata, amely a kövek alatt feküdt.⁷ A Kr.u. 3. sz. első felére-közepére keltezhető feliratos kövek és a Kr.u. 4. sz. második felére jellemző zöldmázos kerámia egyértelműen bizonyítja az árok késő római, vagy még későbbi használatát illetve betöltését. Ezt támasztják alá a rétegtani megfigyelések is. Az árok, amely alatt késő bronzkori-kora vaskori gödröket tártunk fel (IV. árok) átvág kora római földbemélyített házakat (1. árok 1. objektum és v/58 objektum), majd délen beérve a kőépületek közé valamennyi fölött átfut, vagy a falakat metszi.⁸ Ezek a kőépületek az éremleletek tanúsága szerint még a Kr.u. 4. sz. második felében is használatban voltak. A falaikat elpusztító árkot tehát csak azután áshatták, miután a lakóházak rendeltetésszerű használata megszűnt.

A régészeti lelőhely, az említett árkot kivéve, a Kamaraerdei dűlő déli felén fekszik, objektumai a patak felé sűrűsödnek. A település területén a 2002–2003 években megelőző feltárást végeztünk. A különböző korszakok telepei a neolitikumtól kezdve a rézkoron, bronzkoron és vaskoron át a késő római korig követték egymást, sőt még néhány honfoglaláskori gödröt is találtunk. A feltárt közel 14 hektáros terület nagyrészt (9 hektár) azonban egy római-kori település alkotta.⁹

A nagyszámú előkerült kőépület (kb. 20 nagy s még még egyszer ennyi kisebb), elhelyezkedésének rendezettsége és a belső kövezett utak¹⁰ alapján világosan látszik, hogy a budaörsi telep nem az Aquincum környéki villagazdaságok egyikeként azonosítható, mint azt korábban feltételezték, hanem egy vízparton és valószínűleg egy út mentén hosszan elnyúló falusias település, *vicus* volt. Ennek a telepnek nagy kiterjedésű és sűrűn beépült központi részét teljes mértékben sikerült feltárnunk. A falu Kr.u. 2. századi periódusának központja a település kőépületekkel félkörívben beépített nyugati fele lehetett, ettől K-re ugyanis csak földbemélyített házsorokat találtunk. A Kr.u. 3-4. sz.-ban pedig a kövezett utakkal határolt DK-i rész lett a település központja, bár a nyugati épületek is álltak és használatban voltak a Kr.u. 4. sz. végéig. Az „ipari negyed”

⁶ Az I–V. és XIII. illetve XXII. sz. árkok között iránya ÉNy-DK, majd a XXII–XXIII. sz. árkok között D felé kanyarodik. Egy nagyobb kanyart leírva DNy felé folytatja útját egészen le a patakig. A továbbiakban 1. ároknak neveztük.

⁷ 1. árok „d” átvágás illetve L/557 objektum.

⁸ V/58–59 objektum közötti omladék és L/557 objektum számon futott tovább. Átmegy a v/50, L/543 és L/486 kőépületek felett (falaikat nem teszi tönkre). Átvágja az L/577, 671, 733, és 687 kőépületek falait.

⁹ A lelőhely összefoglaló ismertetését ld. OTTOMÁNYI 2002, 185–187; OTTOMÁNYI 2003, 168–170.

¹⁰ Részletesebb leírását ld. GABLER 2005; OTTOMÁNYI 2005A; OTTOMÁNYI 2005B.

- kemencékkel, salakos gödrökkel, kövezett kutakkal - ekkor már távolabb az É—ÉK-i oldalon helyezkedett el. Ezen a területen, megközelítőleg 50m távolságra a falu szélétől nyitották meg a település temetőjét is.

A *vicus* gazdagabb lakóinak, ház- és birtoktulajdonosainak nevét oltárok, sírkövek, határkövek őrizték meg számunkra, a kelta neveket említő Kr.u. 1. sz.-i köemlékektől kezdve egészen a Kr.u. 3. sz. közepéig.¹¹ Ezek között kiemelt jelentőséggel bír a *pagus Herc(ulius)*t és falvait megnevező Terra Maternek dedikált oltárkö.

II. Az oltár felirata

A közepméretű oltár (ltsz: SZFM 2003.1.3; méretei: megmaradt m.: 48 cm; sz.: 42,5 cm; megmaradt v.: 13,7 cm) hátoldala és alsó fele letört és elveszett. A koronázótág homlokzati oldalát két szimmetrikus, középről kifelé ívelő karcsú (borostyán?)levél-motívum felületbe vésett kontúrvonala díszíti. A levelek felett egy-egy további vonalat is találunk, amelyek ugyancsak középről kiindulva a levelek felső élének ívelt vonalával párhuzamosan futnak. Az oltár abacusa és profilált párkányzata viszonylag ép, homlokzati felülete azonban több helyen sérült. A Terra Maternak szóló dedikációt és a *pro s(alute)* formulát az oltár abacusára, míg a császárok nevét a párkányzat homorúan ívelő felületébe vésték. Az íves felületnek köszönhetően a kivésett császárneveket tartalmazó sor kissé ferdegre sikerült és a betűk egyenletes elosztását sem tudták megvalósítani. A kiugró párkányzat miatt a császárok nevét csak párhuzamosan futó vízszintes véséssel tudták megsemmisíteni. A feliratos mező lyukacsos felületébe írt felirat írásképe rendezett, jól megkomponált. Az egyenletesen elhelyezett sorokba azonos magasságú betűket faragtak, amelyek a sor teljes hosszát kitöltik. (A betűk magassága a megmaradt sorok mindegyikében megközelítőleg azonos: 3 – 3,5 cm.) A szavakat következetesen használt kis, háromszög alakú interpunctiók választják el egymástól. A *scriptor* gyakran és változatos formában alkalmazott ligatúrákat: *Áu*; *Hē*; *ēt*; *ū*. (Egy betűtöredékként is azonosítható íves vonal miatt felmerülhet, hogy a Teuto szó utolsó O betűjét egy B, D, P vagy R betűvel ligálták. A ligatúra szokatlan formája, az íves véset töredékessége és a sorban rendelkezésre álló hely kis mérete valamint a kő lyukacsos, sérült felülete miatt azonban a vonal betűtöredékként való értelmezése valószínűtlen.)

Sajnos az oltár szállításakor, még a felirat leírása előtt elveszett az oltár bal alsó sarkához illeszkedő, külön felragasztott kisméretű felirattöredék (a rajzon

¹¹ Ld. előző jegyzetet. Az ásatáson előkerült 11 feliratos köemléket Mráv Zsolt és Ottományi Katalin fogja közölni a közeljövőben. (Rövid ismertetésüket ld. egyenlőre: MRÁV 2005, 30-37, a Terra mater oltár rövid közlése ugyanitt: MRÁV 2005, 30 Nr. 1.) A Caracalla alamann expeditiója során elhunyt katonának állított szarkofág már ugyancsak közlésre került: MRÁV – OTTOMÁNYI 2004, 49-98.

szürkével jelölve), amelynek betűi csak egyetlen – nem sokkal a kő megtalálása és összeállítása után készült – rossz felbontású digitális fotó alapján azonosíthatók.

Az oltár felirata a következő (3-4. kép):

Terr(a)e [o] Matri o pro s(alute)
 [[I[mpp(eratorum)]o Phi[li]pp[o]rum]]
 [[Áugg(ustorum) o]] pag(us)o Herc(ulius) vagy esetleg Herc(ulis),
 vicus (!) o Teuto(---)
 5 *ét o Bataion(is) vagy Bataion(ianus) [- ét]*
Anartü[or(um) o ét?]
 ++ [---]
 &

Terra Mater szentély Budaörsön

A Budaörsön talált oltárt az ősi földanyának, Terra Maternek dedikálta a *pagus Herc(ulius)* és az alá tartozó falvak. A Terra Maternek dedikált oltárok a Római Birodalom területén aránylag ritkák, ezért a budaörsi oltár kiemelt figyelmet érdemel. A helyi Terra Mater kultusz jelentőségét egy másik, Budaörsön előkerült Terra Mater oltár is hangsúlyozza, amelyet az 1970-es években, a Pistáli réten, pontosan a közelmúltban feltárt *vicus* területén, valószínűleg a *pagus Herc(ulius)* Terra Mater oltárának lelőhelyéül szolgáló árokból szántottak ki. Felirata a következő (AE 1986, 591 = RIU 1335)¹²:

*Ter(ra)e M(atri) / M(arcus) Ant(onius) Vi[c]torinus / duumvir co[l(oniae)] /
 Aq(uincensium) cum / Ulp(ia) Spec(tata) co/niuge / [v(otum) s(olvit)] l(ibens)
 m(erito)*

Az oltárt M. Antonius Victorinus dedikálta, aki Aquincum Severus-kori városi arisztokráciájának élénk vallási életéről ismert előkelő tagja volt¹³. A budaörsi faluban házat, vagy a közelben villát és földet birtokolt, amelyet a falu területén előkerült Herculesnek szentelt újabb oltára is alátámaszt¹⁴. A villatulajdonos M.

¹² SOPRONI 1985, 273-278; SOPRONI 1994, 312.

¹³ M. Antonius Victorinus *decurio*ként Aquincum polgárvárosában egy Mithras szentélyt építtetett, benne négy oltárral: CIL III 10461-10464. Ugyancsak *decurio*ként *Soli deo* állított oltárt Aquincumban: AE 1959, 247 = AE 1962, 26 ld. ehhez: ALFÖLDY 1958, 73. A Terra Maternek (AE 1986, 591 = AE 1995, 1273 = RIU 1335) és Herculesnek szentelt budaörsi oltárait azonban már a város *Ilvire*ként állíttatta. Ld. ehhez összefoglalóan: SOPRONI 1985, 312.

¹⁴ Az oltárt Mráv Zsolt és Ottományi Katalin fogja közölni (ld. egyenlőre: MRÁV 2005, 25-26, Nr. 3). Felirata: *Herculi / Aug(usto) M(arcus) An(toniu[s]) / Victori(nus) Ilvir / col(oniae) Aq(uincensium) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Antonius Victorinus budaörsi faluban való jelenléte a *vicus Vindonianus* esetéhez hasonlítható, ahol a vicus környéki villákban vagy esetleg magában a faluban lakhattak a lovagi rangú és/vagy városi hivatalos viselő possessorok (CIL III 3626 = 10570)¹⁵. Egy intercisai oltárt pedig a szomszédos *vicus Caramantesium et villa* dedikálta Juppiternek (RIU 1065)¹⁶. A közös oltárállítás ebben az esetben valószínűleg azzal indokolható, hogy a *vicus* egy nagyobb villaközpont körül létrehozott falu volt¹⁷.

A két Budaörsön talált Terra Mater oltár elég alapot szolgáltat számunkra, hogy egy Terra Mater szentély létét feltételezzük a faluban. Mindkét oltár eredetileg ebben a szentélyben került felállításra. A feltételezett szentély egyenlőre épülettel nem azonosítható, annyi azonban bizonyos, hogy azt a falu épületeinek egyikében kell keresnünk. A földanya falusi szentélye különösen fontos, mivel eddig egyetlen Terra Maternek szentelt szakrális épületet ismertünk a Duna vidékről, a moesia superior Rudnikból (CIL III 8333 = 6313 = IMS II 157 Nr. 168), amelyet Septimius Severus újíttatott fel¹⁸.

Gesztelyi T. Terra Mater birodalmi szinten is kiemelkedő Duna vidéki kultuszának jellegét és tartalmát vizsgálva kimutatta, hogy ezen a vidéken - egyetlen Tellust megnevező intercisai oltár kivételével (RIU 1079) - az istenséget Terra Mater néven imádták¹⁹. Feliratai a Kr.u. 2. sz. második felére - Kr.u. 3. sz. első felére keltezhetők, ez helyi kultuszának virágkora. Kultusza Dalmatiában, Moesia superiorban és Daciában erősen hivatalos jellegű (ld. alább) és a helyi stratégiai jelentőségű vasbányászathoz kötődik²⁰. Az istennő pannoniai tisztelete azonban egészen más természetű. Terra Mater alakjában különösen Aquincumban és környékén helyi őslakos hagyományok is felismerhetők, amelyek az istennő természetében az anyaságot és ezen keresztül a termékenységet hangsúlyozták²¹. A Duna vidéken az istenség valóban Földanya, „that is why her altars are often dedicated also to I. O. M., the Sky Father²².” A Pannoniában előkerült oltárokon a földművelést segítő istenalakokkal (Liber Pater, Silvanus) együtt imádták²³ és ezzel a gondolatkörrel kapcsolatos egy Császáron előkerült oltáron olvasható *genetrix* mellékneve is

¹⁵ BALLA 1971, 55-64.

¹⁶ FÜLEP 1954, 266; MÓCSY 1968A, 368; KOVÁCS 1999, 159; KOVÁCS-FEHÉR 2001, 164.

¹⁷ MÓCSY 1968A, 368; KOVÁCS-FEHÉR 2001, 163-164.

¹⁸ Oltárainak nagy száma alapján további Terra Mater szentélyek feltételezhetők a dalmatiai Ljubija (ILJug 157-159, 778-781) és Briševo (ILJug 161-162) vasbányái mellett.

¹⁹ Terra Mater Duna vidéki kultuszához: BRELICH 1938, 57; GESZTELYI 1971, 85-90; GESZTELYI 1978, 51-53; GESZTELYI 1981, 447-450.

²⁰ GESZTELYI 1971, 87-89; GESZTELYI 1981, 447-448; DUŠANIĆ 2000, 358-360.

²¹ ALFÖLDY 1961, 113; WELLNER 1963, 300; SZABÓ M. 1971, 63; SOPRONI 1985, 277.

²² GESZTELYI 1972, 83. Terra Mater és Juppiter közös tisztelete a galliai kelták császárkori hitvilágában is kimutatható. Ld. például: CIL XII 3071.

²³ GESZTELYI 1981, 448 Anm. 77. Terra Mater és Liber Pater közös oltára Aquincumból: AE 1975, 689 vö.: WELLNER 1963, 299-301; WELLNER 1973, 187-188.

(RIU 657). Pannoniában tehát a földművelés patrónájaként is tisztelt istennő kultuszában – a jól megszervezett afrikai kultuszéletéhez hasonlóan²⁴ – nagy hangsúlyt kaptak a mezőgazdasággal kapcsolatos jótékony vonásai. E mellett több esetben kimutatható, hogy egy meghatározott terület, leggyakrabban a provincia földjének perszonifikációját és egyben annak védő istenét tisztelték benne²⁵. Ez is magyarázza Juppiterrel való gyakori közös szereplését, határvidéken és a katonák körében való népszerűségét.

A budaörsi szentélyben tisztelt Terra Mater kultuszának indítékait sem tudjuk másként értelmezni. A *pagus*hoz tartozó falvak lakosságának és a helyi villatulajdonosoknak megélhetési forrását ugyanis elsősorban a föld, a mezőgazdaság és a földművelés biztosította. (Ezért állított oltárt neki a terület egyik gazdag földbirtokosa, M. Antonius Victorinus is.) Joggal feltételezhető ezért az istennő helyi kultuszának agrár karaktere. Tudjuk, hogy ő garantálja a föld termékenységét, a termés bőségét és a természet kiszámítható rendjét²⁶. Helyi tiszteletében azonban nemcsak a földművelést segítő aspektusa fejeződött ki, hanem – különösen a *pagus Herc(ulius)* által dedikált oltár alapján – személyében kell felismernünk egy bizonyos terület, jelen esetben a *pagus Herc(ulius)* földjét megszemélyesítő és egyben annak termékenységről gondoskodó, védő istennőt.

A *pagus Herc(ulius)* oltáredikálásának egy további indítékát is feltételezhetjük, amely az istenség császári valláspolitikában betöltött propagandisztikus szerepéből, az oltár hivatalos szövegezéséből, az állítóként megnevezett közösségből és elsősorban a dedikálás időpontjából következik:

A *pagus Herc(ulius)* Róma fennállásának 1000 éves évfordulója alkalmából állított oltára?

A budaörsi oltár keltezésének kulcsa az oltár párkányzatának homorúan ívelő felületére vésett, *abolitio nominis*-szel sújtott császárnevek azonosítása. Ehhez mindössze a kivésett név szerencsésen megmaradt betű töredékei és a feliratos mező ugyancsak kivésett első négy, jól felismerhető AVGG betűje áll rendelkezésünkre. Az utóbbi egyértelmű *Aug(ustorum duorum)* kiegészítése alapján a kérdéses császárok társuralkodók voltak. A számba vehető lehetőségeket leszűkíti a megnevezésük számára rendelkezésre álló hely rövidsége (ca. 15 betű). Ez alapján kizárható Trebonianus Gallus és Volusianus, Carinus és Numerianus. Az egyetlen megmaradt lehetőségként csak a két Philippust (Philippus I. és hasonló nevű fia) vehetjük számításba. Ezt a lehetőséget

²⁴ GESZTELYI 1972, 75; GESZTELYI 1981, 446-447.

²⁵ GESZTELYI 1978, 53; GESZTELYI 1981, 449-450.

²⁶ GESZTELYI 1981, 454.

teljesen alátámasztják a kivésett sorokban megmaradt [[I+++IIII+II+IVM / AVGG]] betűtöredékek, amelyek minden probléma nélkül kiegészíthetők a két császár nevének legrövidebb alakjára: [[I[mpp(eratorum)] Phi[l]ip[po]rum / Augg(ustorum)]]]. Ez a megfogalmazás Rómában, Britanniában, Daciában és Arabiában állított feliratokon egyaránt előfordul²⁷. Ugyanezt a névformát feltételezte Alföldy Géza egy Piliscsabán előkerült, mára elveszett oltár feliratán is (CIL III 3633 = RIU 1301)²⁸. A budaörsi oltárt tehát M. Iulius Philippus Iunior Augustusszá emelése, Kr.u. 247 júliusa/augusztusa²⁹ után dedikálták. Az oltár állítására még bizonyosan a császárok meggyilkolásának időpontja, Kr.u. 249 szeptembere/októbere³⁰ előtt sorkerült, az oltár keltezése tehát: Kr.u. 247 nyara-Kr.u. 249 kora ősze.

Ebben az időintervallumban valamilyen alkalommal a *pagus Herc(ulius)* és falui összejöttek és a császárok üdvéért, hivatalos formában oltárt dedikáltak Terra Maternek az istennő budaörsi faluban álló szentélyében. A kérdés az, hogy mi lehetett az a különleges alkalom, amely a *pagus Herc(ulius)* Kr.u. 247 nyara és 249 ősze között *pro salute Imp(eratorum) Philipporum Augg(ustorum)* egy Terra Mater oltár közösségi állítására inspirálta? Ez a különleges alkalom aligha lehetett más, mint Róma fennállásának - Kr.u. 248 április 21-23 között látványosan megünnepelt - 1000 éves évfordulója.

Tellus - az Augustus kortól Terra Mater néven is tisztelt istennő - az augustusi aranykor propagandájában hangsúlyos szerepet kapott, amely az ara Pacis egyik reliefjén, a prima portai Augustus szobor páncélján és a *gemma Augustea*-n egyaránt tükröződött³¹. Terra Mater ugyanis nemcsak az aranykor bőségét és gazdagságát biztosító Italia földjének a perszonifikációja lett, hanem az Augustus uralmával beköszöntött aranykor áldásait élvező teljes földet is megszemélyesítette³². Terra Mater és az *aurea aetas* ideológiájának összekapcsolódásával az istennő az állami propaganda fontos szereplője lett. Hadrianus alatt TELLVS STABIL(ITA) feliratú érmek dicsőítették a földművelés - kulturbéke időszaka által megteremtett - nyugalomát³³. A *ludi saeculares* ünnepségein az istennő által képviselt politikai ideológia ugyancsak hangsúlyos szerepet kapott, csakúgy mint Kr.u. 248-ban, Róma fennállásának 1000 (egy év elcsúszás miatt ténylegesen 1001³⁴) éves évfordulóján³⁵. A két

²⁷ CIL VI 1624 = ILS 1433 (Róma); CIL III 14149,5 = AE 1899, 100 = ILS 9005 (Philippopolis, Arabia); CIL III 13240 = ILS Jug 161 (Briševo, Dalmatia); CIL VII 315 = RIB 915 (Britannia); IDR II 327 (Dacia). Ld. ehhez összefoglalóan: PEACHIN 1990, 222 Nr. 155; 226 Nr. 190.

²⁸ ALFÖLDY 2002, 265.

²⁹ STEIN 1917, 771; LORRIOT 1975, 792; PEACHIN 1990, 31-32; KIENAST 1996, 200

³⁰ LORRIOT 1975, 794-796; PEACHIN 1990, 30.

³¹ GESZTELYI 1981, 443.

³² GESZTELYI 1981, 442-444.

³³ GESZTELYI 1981, 445.

³⁴ WISSOWA 1902, 365.

Philippus által megrendezett ünnepségek alkalmára kibocsátott érmeiken ugyanis a földön ülő, kezében dupla bőségszarut tartó Tellus jelenik meg, körülötte a FECVNDITAS TEMPORVM felirattal³⁶. Az istennőnek Róma születésnapjával való kapcsolata és a Birodalom gazdagságát és bőségét garantáló aspektusa a Duna vidéken is ismert volt. Ezt bizonyítják a dalmatiai bányavidéken Septimius Severus és Gallienus között felállított Terra Mater oltárok, amelyek mindegyikét *pro salute Imperatoris* április 21-én, a *natalis urbis Romae* ünnepének napján dedikálták³⁷. Közülük egy briševói oltárt Philippus Arabs uralkodásának idején *XI Kal(endas) M(aias) [[[Imp(eratoribus) Philipp(is) Augg(ustis) c(onsulibus)]]]* állítottak (CIL III 13240 = ILJug 161)³⁸. A két Philippus közösen csak Kr.u. 247-ben (Philippus Arabs cos. II, Philippus Iunior cos. I)³⁹ és 248-ban (Philippus Arabs cos. III, Philippus Iunior cos. II)⁴⁰ voltak élvezdő consulok, azonban Philippus Iuniort áprilisban consulként csak Kr.u. 248-ban nevezhették Augustusnak (Kr.u. 247 tavaszán még csak *nobilissimus Caesar, princeps iuventutis* volt⁴¹). A briševói Terra Mater oltár keltezése tehát Kr.u. 248 április 21. indítéka pedig nem lehetett más, mint Róma 1000 éves fennállásának ünnepe.

Mindezt figyelembe véve nem lehetetlen, hogy a *pagus Herc(ulius)* és a hozzá tartozó falvak hivatalos szövegű oltárállítást – a dalmatiai bányavidéken állított briševói Terra Mater felirathoz hasonlóan – Róma 1000. születésnapja és a hozzá kapcsolódó birodalmi ideológiát megtestesítő istenség, Terra Mater aktuális színezetet kapott kultusza ösztönözte. Amennyiben a budaörsi oltár dedikálása valóban Kr.u. 248 április 21-én, Róma milleniumának tiszteletére történt, úgy e mögött Pannonia és Illyricum politikai jelentőségének növekedésével kialakult római öntudat és a római világalalom örökkévalóságáról táplált meggyőződés egyik helyi megnyilvánulási formáját kell látnunk.

³⁵ GESZTELYI 1981, 445.

³⁶ Az ábrázolt alakot Terra Materrel azonosítja: GESZTELYI 1981, 445.

³⁷ ILJug 778-781 vö.: SERGEJEVSKI 1957, 110-116; GESZTELYI 1971, 88; GESZTELYI 1981, 447.

³⁸ SERGEJEVSKI 1957, 114-116 Nr. 7, sl. 2: *[[{ovi) O(ptimo) M(aximo)] Deo Liber(o) / [Terrae M]atri sac(rum) / [pro sa]lute dd(ominorum) [nn(ostrorum) / [[[Imp(eratorum) M(arci) Iulior(um)]]] / [[[Philipp(orum) Augg(ustorum) et]]] / [M(arciae) S]everae Aug(ustae) n(ostrae) / [s(ub) c(ura)] Co[ss]it<i>ani Fir/[m]i v(iri) e(gregii) pr(ocuratoris) Augg(ustorum) nn(ostrorum) / [I]ucundus vil(icus) fer[r]ar(iarum) / XI Kal(endas) M(aias) [[[Imp(eratoribus) Philipp(is) Augg(ustis) c(onsulibus)]]]*

³⁹ DEGRASSI 1952, 68; PEACHIN 1990, 63; KIENAST 1996, 198, 200.

⁴⁰ DEGRASSI 1952, 68; PEACHIN 1990, 63; KIENAST 1996, 198, 200.

⁴¹ KIENAST 1996, 200.

Pag(us) Herc(ulius)

Az időben és térben eltérő tartalmat hordozó *pagus* kifejezés⁴² Italiában és a Duna vidéki provinciákban elsősorban „die Unterteilung einer Stadtgemeinde bzw. ein einer Stadtgemeinde attribuiertes Territorium⁴³.” Ulpianus szerint a *forma censualis*ban rögzíteni kellett, hogy *nomen fundi cuiusque, in qua civitate et in quo pago sit* (Ulpian. Dig. XV 15, 4)⁴⁴. Pannoniában ezen adatok mellett még a *vicus* megnevezésére is találunk példát. Néhány pannoniai katonának a származása a (provincia) - városi territórium - *pagus* - *vicus* beosztást követi⁴⁵. Egy Róma városában elhunyt *eques singularis* origója a *natus ad Aquas Balizas pago Iovista vico Coconetibus* (CIL VI 3297 = DOBÓ 1975 Nr. 115), egy *praetorianus*nak pedig a *nat(ione) Pannonio, pede* (=territorio) *Sirmiense, pago Martio vico Budalia* (CIL VI 32713 = ILS 2044 = DOBÓ 1975, Nr. 30) formában lett megadva. Egy Kr.u. 225-ben elbocsátott pannoniai származású flottakatonának az origója *Cibalis ex Pannonia i[nf(eriore)] pago August(o) vico S[---]* (CIL II² 127a = RMD IV 312/RMD III 194)⁴⁶. Italiához hasonlóan tehát a pannoniai városok territóriumát is *pagus*okra, azok területét pedig *vicus*okra osztották⁴⁷. A városi territóriumok *pagus* beosztását egyértelműen a római közigazgatás vezette be⁴⁸. Pannoniából a következő városok territóriumáról ismertünk eddig *pagit*: *Aquae Balizae*, *Cibalae*, *Carnuntum*, *Sirmium*⁴⁹. Az ismeretlen elhelyezkedésű *pagus Traiani* névadása talán *Poetovio* coloniájának *Traianus* által történt alapításával és a város territóriumának egyidejű *pagus*okra osztásával magyarázható. (A kis territóriummal rendelkező, későn alapított pannoniai városok [például *Brigetio*] territóriumát valószínűleg már nem osztották fel *pagira*⁵⁰.) Pannoniában *pagi* léteire tehát csak városi territóriumok esetében rendelkezünk adatokkal⁵¹. A *pagus Herc(ulius)*t ezért *Aquincum* territóriumán kell keresnünk, az oltár

⁴² A *pagus* kifejezés jelentéseihez ld.: MOMMSEN 1887, 112-119; KOERNEMANN 1942, 2318-2339; VOLKMANN 1972, 405-406; GALSTERER 2000, 146. A *pagani* szó civil, „nichtsoldaten” jelentéséhez: ALTANER 1967, 582-596.

⁴³ GRASSL 2005, 64 (további irodalommal), ld még: GALSTERER 2000, 146.

⁴⁴ Ld. ehhez: a *veleia*-i táblát: CIL XI 1147 illetve: CIL IX 1455 = ILS 6509; KOERNEMANN 1942, 2325.

⁴⁵ Pap. Corp. 41, 12: *in oppido quo quisque pago civis habitabat conscripsit milites*. A származási hely város - *pagus* - *vicus* beosztásban szerepel még: CIL VI 2933, 32549, CIL VIII 270 = 23246. A provincia - *vicus* osztáshoz: AÉp 1919, 296; CIL V 898; CIL VI 32546, 32571, 32605 = 2845, a provincia - *pagus* osztáshoz: CIL VI 37224. KOLENDO 1994, 87-99; WOLFF 1976, 45-121, 100 Anm 162; KOVÁCS 2003A, 286-287. A katonai diplomákon előforduló *vicus*megnevezésekhez: WEIB 2000, 279-285.

⁴⁶ A *Cibalae* territóriumán található *pagus Augustus*hoz ld.: KOVÁCS 2001, 162.

⁴⁷ MÓCSY 1962, 601; ŠAŠEL 1989, 66-67; KOVÁCS 1999, 114-115; SZABÓ E. 2004, 221.

⁴⁸ GRASSL 2005, 64.

⁴⁹ A pannoniai *pagit* említi: MÓCSY 1962, 600-601; ŠAŠEL 1989, 66-67.

⁵⁰ SZABÓ E. 2004, 221.

⁵¹ MÓCSY 1962, 600-601.

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

lelőhelye alapján legvalószínűbben Aquincum közelében, a várostól DNy-ra. A *pagi* száma Pannoniában – csakúgy mint Italiában – városi territóriumként eltérő lehetett⁵².

	irodalom	városi territórium	a pagus ismert vicusai
<i>pagu[s ---]</i>	CIL III 11122	Carnuntum	
<i>pagus Aeleni</i> vagy <i>Aelenus</i>	VORBECK 1980, 78 Nr. 355.	Carnuntum	
<i>pagus Augustus</i>	RMD IV 312 = RMD III 194	Cibalae	- <i>vicus S[---]</i>
<i>pagus Herc(ulius)</i>		Aquincum	- <i>vicus Teuto(---)</i> - <i>vicus Bataionis</i> vagy <i>Bataionianus</i> - <i>vicus Anartiorum</i> - <i>vicus ++[----]</i>
<i>pagus Iovis</i>	AE 1994, 1770	? (Pannonia superior)	
<i>pagus Iovista</i>	CIL VI 3297 = DOBÓ 1975 Nr. 115	Aquae Balizae	- <i>vicus Cocconae</i> (ma Sopje) (említi még: Itin. Hieros. 562,4)
<i>pagus Martius</i>	CIL VI 32713 = ILS 2044 = DOBÓ 1975, Nr. 30	pes Sirmiensis	- <i>vicus Budalia</i> (említi még: Itin. Ant. 268,1; ANREITER 2001, 40) - <i>vicus [---d]ianus</i> (CIL V 892 = DOBÓ 1975, Nr. 155)
<i>pagus Traiani</i>	CIL VI 37224 = DOBÓ 1975 Nr. 10	Poetovio?	

I. táblázat. Az ismert pannoniai *pagi* (Mócsy A.⁵³ és J. Šašel⁵⁴ listái az új adatokkal kiegészítve)

⁵² A D-italiai Veleia territóriumán legalább 15 *pagi*val számolhatunk: MOMMSEN 1887, 118; Nola territóriumáról eddig 4 *pagi*: *pagus Agrifanus*; *pagus Capriculanus*; *pagus Lanita*; *pagus Myttianus* (ILS 6350a-d) a narbonensisi Vienna 14.000 km² nagyságú territóriumáról pedig 5 *pagi* vált ismertté: *pagus Valer(---)*: CIL XII 2346; *pagus Dia(---)*: CIL XII 2558, 2561; *pagus Oct(--)*; *pagus Ati(---)*: ILGN 340; *pagus Apollin(---)*: CIL XII 2526. Ld. ehhez összefoglalóan: PELLETIER 2001, 28.

⁵³ MÓCSY 1962, 600-601; MÓCSY 1990, 63, 309 Anm. 62-63.

⁵⁴ ŠAŠEL 1989, 66-67.

A mesterségesen létrehozott *pagi* elnevezése Pannoniában általában római eredetű. Az egyetlen ismert kivétel a *pagus Iovista*, amelyet a pannon Iovia szóból képeztek⁵⁵. A pannoniai *pagi* nevének egy része személynevekre (*pagus Aeleni?*) vagy a császárok nevére (*pagus Augustus*, *pagus Traiani*) vezethető vissza, másik részük pedig római istennevekből képzett theophor földrajzi tulajdonnév (*pagus Martius*, *pagus Iovis*)⁵⁶. Ilyen volt a budaörsi felirat által említett *pagus Herc(ulius)* is, amely nevet nyilvánvalóan Hercules után kapta. A *pagus* legvalószínűbben a Sirmium territóriumán fekvő *pagus Martius* képzéséhez hasonlóan⁵⁷ a *pagus* herculesi jellegét hangsúlyozó *pagus Herc(ulius)* nevet viselhette. (Hasonló képzésű az ugyancsak Pannonia inferiorban fekvő Herculia helynév [It. Ant. 265, 1]. A település a Sopianae-Brigetio út mentén, ezért valószínűleg nem a *pagus Herc(ulius)* területén feküdt.) A Pannonia superiorban keresendő *pagus Iovis* név alapján (AE 1994, 1770) azonban a *pagus Herc(ulius)* alak is elképzelhető. Kevésbé valószínűek a még szóba jöhető, de Pannoniában szokatlan formában képzett *pag(us) Herc(ulaneus)*⁵⁸ vagy *pag(us) Herc(uliaris)*⁵⁹ alakok. A főleg bennszülött falvakat tömörítő *pagus*nak Hercules után történt elnevezése talán az istenség *eraviscus* területen kimutatható kedveltségével és jelentős kultuszával magyarázható. Az őslakosság által tisztelt Hercules alakjában ugyanis ÉK-Pannoniában egy helyi harcos és halál istenség alakja oldódott fel⁶⁰. A helyi Hercules tisztelet pedig elősegíthette az isten nevéből képzett névadást. (Ld. még az említett, ugyancsak *eraviscus* területen fekvő Herculia helynevet, amely nem feltétlenül tetrarchia kori névadás⁶¹.) Itáliában a *pagi* egy részét a körzet legfőbb istensége után nevezték el, amelynek kultuszát a *pagus* szentélyében ápták. Nem lehet véletlen ebből a szempontból, hogy a budaörsi falu területén M. Antonius Victorinus éppen Hercules Augustusnak állított oltárt. Lehet, hogy Hercules volt a *pagus Herc(ulius)* névadó istene és ennek budaörsi szentélye egyben a *pagus* központi szentélye?

A pannoniai *pagi* élén is körzeti tisztségviselők állhattak, legvalószínűbben *magistri* esetleg *praefecti*. Feladataik a *res publica* vezetésén kívül főleg szakrális jellegűek lehettek. Pannoniában a *pagi* közösségi fellépése eddig csak

⁵⁵ HÖRING 1950, 146, 151; TÓTH 1982, 65-66; ANREITER 2001, 72-75, másként GRASSL 2005, 64: *pagus Iovista* = *pagus Iovis*.

⁵⁶ REITZENSTEIN 1970, 112.

⁵⁷ Ld. ehhez még a hasonló képzésű *pagus Minerviust* (ILS 6118).

⁵⁸ A *pagus Herc(ulaneus)* nevet Itáliában legalább két *pagus* viselte (CIL IX 1455 = ILS 6509; CIL X 3772 = ILS 6302)

⁵⁹ Ld. például a hasonló képzésű *pagus Mercurialis* (CIL VIII 885 c. f. 12387 = ILS 6803) és *pagus Martialis* (CIL IX 1455 = ILS 6509) neveket.

⁶⁰ FITZ 1957, 9-12; FITZ 1962, 635-637; SZABÓ 1971, 65.

⁶¹ TÓTH 1982, 66. Az ugyancsak ÉK-Pannoniában található *ad Herculem* (Pilismarót) erődnevének (It. Ant. 266, 12 = Not. Dign. Occ. XXXII 32, 46) azonban bizonyíthatóan a tetrarchia alatt kapta nevét.

kultuszcselekmények (oltárállítás) esetében igazolható. Ezt mutatja egy Carnuntumban előkerült Juppiter oltár, amelyet egy ismeretlen nevű *pagus* ---/ állított *per Licinium Licinianum et Allium --- magg.?* (CIL III 11122)⁶² és így kell értelmeznünk a *pagus Herc(ulius)* és falvainak budaörsi oltárállítását is. (Elképzhető, hogy a budaörsi felirat végén is megnevezték a dedikáció elvégzésével megbízott *magistri*-t.) Az oltárok állítását valószínűleg – az itáliai *paginál* már kimutatott – „Gaugemeindekasse”-ből finanszírozhatták⁶³. A budaörsi oltár esetében azonban elképzhető, hogy a dedikáció költségeit a *pagus vicusai* viselték. A budaörsi oltár feliratán ugyanis nemcsak az oltárt állító *pagus Herc(ulius)* szerepel, hanem megnevezték a *pagushoz* tartozó (összes?) *vicit* is. Másképpen ugyanis nem magyarázható a *vicus Teuto*(---) falunevet követő, tisztán felismerhető *et* kötőszó⁶⁴. Az interpunctióval elválasztott *Bataion*(---) név ráadásul aligha lehet egy oltárállításban résztvevő személy gentilicium nélküli cognomene, mivel az csak egy személynevből képzett falunévként értelmezhető (ld. alább). Szokatlan viszont, hogy a falunévek listáját a *vicus* szó *singularis* és nem *pluralis* alakja (*vici*) mögé írták. A rendhagyó fogalmazást magyarázhatja, hogy az oltáron megnevezett első két falu neve bizonyosan *singularis* végződést kapott, amely a *pluralis vici* szó után zavaró lehetett. Ráadásul városok, csapategységek vagy személyek felsorolását és hasonló szöveggörnyezetbe illesztését általában kerülték, vagy csak hosszú és körülményes fogalmazással tudták megvalósítani⁶⁵.

A feliraton említett, megmaradt falunévek a következők:

Vicus Teuto(---)

A feliraton elsőként megnevezett *vicus* neve kétségtávol helyi, őslakos névadásra vezethető vissza. A névben szereplő *Teuto* szót ugyanis bizonyosan a protoindoeurópai **teuta* gyökből⁶⁶ képezték, amely a kelta nyelvben is kimutatható. Az illyr (**teuta*⁶⁷), a kelta (a Ny-i keltáknál inkább **tōutā*, **tōta*,

⁶² SWOBODA 1964, 281.

⁶³ KOERNEMANN 1942, 2325.

⁶⁴ Az *et* kötőszó nem a falu nevének megváltozására utal, s így nem lehet a *vicus Teuto (qui) et Bataion*(---) formában értelmezni. (Az It. Ant. is csak a széljegyzetben feltüntetett *qui et* szóval utalt a településnevek megváltozására: It. Ant. 138, 5; 323, 8 vö.: TÓTH 1982, 65.)

⁶⁵ Katonai diplomáknál az elbocsátásokkal érintett csapategységek felsorolásánál például az *equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis* (a felsorolt alak száma) *et cohortibus* (a felsorolt kohorsok száma), *quae apellantur* (csapat száma és neve) *et* (követező csapat száma és neve) *et* .... Névlistánál ... *quorum nomina infra scripta sunt* ... (CIL III 3524). Vicusok listát kerülő felsorolási módjához ld. még: CIL VI 32605: ... *militēs ex Dardania* (= mun. Dardanorum?) *ex vico Perdica et ex vico Titis* megfogalmazást az *ex vico Perdica et Titis* helyett.

⁶⁶ BEEKES 1998, 461.

⁶⁷ Ld. *Teuta* illyr királynő nevét (Polyb. 2, 4, 7; 2, 6, 9; 2, 9, 1; 2, 12, 3; Plin. Nat. hist. 34, 6, 23 *Teuta Illyriorum regina*); *Teutana*: Flor. 1, 21; *Teuticus*: Liv. 44, 31, 9; *Τευταμος*: Plut., Eum. 13-17; Diod. 18, 82

K-i kelta területen pedig a *tētā alak a jellemző, ld. még az ír *túath*), az itáliai (umbr. *totam*; volszk. *tota*; oszk. *tofto*; szabin *touta*, *tōta*), az ógermán (*peudō) és a balti (litván és lett *tauta*) nyelvekben különböző hang és írásvariációkban egyaránt kimutatható főnév törzs, közösség vagy nép jelentéssel bír, fordítani általában a *civitas* vagy *gens* (latin), *people* (francia), *people* (angol) és Volk, Stamm (német) szavakkal szokták⁶⁸. K-i kelta területeken - így az illyr és kelta alaplakosságú Pannoniában - a szó és annak jelentése az őslakosság körében ismert volt a római korban (és azt megelőzően⁶⁹), mivel ekkor nemcsak személyneveket⁷⁰, hanem helyneveket⁷¹ is képeztek belőle. Mind a személynevek mind a helynevek esetében a képzés a *teuta alakból történt, amely arra utal, hogy ez a szóalak volt használatos Pannonia illyr és kelta őslakossága körében.

Hogyan magyarázható azonban a falu *Teuto* névalakja és a névben szereplő *teuta gyök -o végződése? Az értelmezésre két lehetőség kínálkozik:

1. A budaörsi oltáron megőrződött falunév nem rövidített, hanem a felírt formájában teljes névalak. A falu neve ebben az esetben egyszerűen *vicus Teuto*.

A *Teuto* szót ebben a formájában elsősorban személynévként ismerjük, amely különösen kelta nyelvterületen volt kedvelt. A *Teuto* cognomen ebben az alakjában Hispaniából (ILER 2336) ismert, azonban az *eu* diftongus *eu > ou > o ~ u* nyelvi jelenséget mutató fejlődése⁷² miatt ugyanennek a névnek a folyamányait kell felismernünk a Hispaniában és Galliában gyakori *Touto*⁷³ cognomenben. (A Pannoniából adatolt *Tuto* cognomenben azonban nem⁷⁴.) A *Teuto*/*Touto*cognomenek egyértelműen férfinevek ezért valószínű, hogy a név a *Teuta* női név egyik férfi megfelelőjeként értelmezendő. Amennyiben tehát a törzs, nép jelentésű gyökből személynevet képeztek az női név esetében megtartotta eredeti alakját (*Teuta*/*Touta*/*Tota*/*Tuta*?), férfi cognomen esetében

59, 3; Polyainos 4, 8, 2; *Τευτιαπλος*; Thuk. 3, 29, 2; összefoglalóan: KRAHE 1929, 113/115; MAYER 1957-1958, 334; ALFÖLDY 1969, 309; ANREITER 2001, 137-138.

⁶⁸ A *teuta* szóhoz és előfordulásához ld.: HOLDER 19622, 1804-1805; SCHMIDT 1957, 277-278; PEDERSEN 1976, 54; VENDRYES 1978, T-164; Ny-i kelta területeken: DOTTIN 1918, 291-293 (ld. azonban *Teutomast*, a *Nitiobrogēs* királyát: Caes. bell. Gall. VII 31, 5; MÜNZER 1934, 1172; SCHÖNFELDER BOÉ. 359-362); A *teuta* gyök eredetéhez ld. BEEKES 1998, 461.

⁶⁹ Ld. a 67. jegyzetet.

⁷⁰ Az *Eraviscus* származású *Teutius Vecombogionis f. magister structorum*nak állítottak egy Dunabogdányban talált síremléket (RIU 838); a Kr.u. 74. május 21-én kibocsátott sikatori diplomát *Veturio Teutomi filio* Pannon(io) adományozták (CIL XVI 20 p. 18).

⁷¹ Ld.: *Teutoburgium* (jelentése HOLDER 1962, 1806: „die Volksburg”) (TIR L-34, 110); Ptol. 2, 15, 3; It. Ant. 243, 4; Not. Dign. occ. 32, 4, 23, 30, 47; Rav. Anon. Cosmog. 4, 20 p. 220, 3; ANREITER 2001, 137-138.

⁷² DOTTIN 1918, 60; SCHMIDT 1957, 100; Pannoniában: SZABÓ M. 1963, 225. A kelta nyelvről: MEID 1997 (gazdag irodalomjegyzékkel); *eu > o* a vulgáris latinban: BATTISTI 1949, 128.

⁷³ OPEL IV 128.

⁷⁴ NEUMANN 1961-1962, 25 Nr. 55. A név értelmezéséhez ld.: MEID 2005, 297.

pedig vagy az –us (illetve –ius? ld. Teutius: RIU 838) vagy az –o végződést kapta⁷⁵. Mindkét változat viszonylag nagy számban adatolt: a Teuto/Touto neveknek 9, a Toutus/Tutus neveknek⁷⁶ pedig 8 előfordulása vált eddig ismertté. Ennek ellenére nem valószínű, hogy a *vicus Teuto* ebben a teljes alakjában személynevből képzett falunév lenne, mivel ebben az esetben a névnek - a személynevekből képzett római földrajzi tulajdonneveknek megfelelően - vagy sing. genitivus ragjával⁷⁷ (*vicus Teutonis*) vagy az -ianus 3 melléknévképzővel (*vicus Teutonianus*) kellene végződnie. Ezekkel a lehetőségekkel pedig csak a név rövidített alakja esetében számolhatunk (ld. alább). Az is kizárható, hogy a falu eredetileg a *vicus* szóval egyeztetett „törzs” (*teuta) főnévből álló egytagú nevet viselte, mivel a szó hímnemű Teuto változata csak személynévként ismert⁷⁸. Mindezt figyelembe véve nem valószínű, hogy a falu a rövidítés nélküli *vicus Teuto* nevet viselte.

2. A feliraton a falunév rövidített formáját tüntették fel: *vicus Teuto(---)*.

Ha a *Teuto(---)* szó valamilyen formában rövidített névalak, akkor annak feloldásánál két lehetőséget kell figyelembe vennünk. Az első szerint egy összetett név utolsó komponense (a.), míg a második lehetőség szerint az eredeti névalaknak csak a végződése (b.) maradt le a rövidítésnél.

a. Tudjuk, hogy a Teuto nevet összetett nevek képzésénél is felhasználták nemcsak kompozíciós kelta személynevek (mint például: Touto-divicus; Teutomatus; Touto-rix), hanem földrajzi tulajdonnevek esetében is. Moesia inferiorból ismerünk egy *vicus Tautiomosis*-t (AE 1957, 99). Szabad Germaniában feküdt a *saltus Teutoburgiensis* (Tac. Ann. I, 60, 3) és Pannonia inferior D-i határszakaszán egy erőd a *Teutoburgium* nevet viselte (ma Dalj Szlavóniában)⁷⁹. Az utóbbi P. Anreiter szerint „wahrscheinlich handelt es sich bei *Teuto-burg-ii- um kein Prädialonym ('Burg/befestigter Platz eines Mannes namens Teutas [helyesen inkább Teuto: M. Zs]) sondern um den Namen eines befestigten Ortes für eine bestimmte oder innerhalb einer bestimmten *teutā.⁸⁰ Összetett falunév esetében azonban ugyancsak valószínűtlen, hogy a rövidítésnél a falunév teljes zárókomponensét lehagyták.

⁷⁵ Hasonló férfi változatai vannak például az Utta (Utto, Uttus); Magia (Magio, Magius), stb... kelta eredetű női cognomeneknek is.

⁷⁶ A nevek elterjedéséhez: MÓCSY 1984, 204 fig. 11.

⁷⁷ Ld. a 92. jegyzetet.

⁷⁸ Aquincum territóriumáról azonban ismerünk főnévből képzett falunévet. Egy Jupiternak szentelt asztalt (*monopodium*) a *vicus Res* vagy *Res(---)* dedikált (HAVAS 2002, 279-292), amelynek neve leginkább a vagyon, birtok jelentéssel is rendelkező *res* főnévre vezethető vissza (vö. a daciai *Resculum* falunévvél). Elképzelhető, hogy a *vicus Budalia* falunév a „Gebiet, das sich zum Anpflanzen eignet” jelentésű *būtalīā főnevet takarja (ANREITER 2001, 40).

⁷⁹ C. Amatus Paterninus Sens-ben előkerült felirata (CIL XIII 2949 = ILS 7049) említi egy *pagust*, amely a *Tout(---)* nevet viselte. A név kiegészítése bizonytalan, leginkább *Tout(iacus?)* (valószínűleg Toucy környéke).

⁸⁰ ANREITER 2001, 138.

b. Ebben az esetben jöhet szóba leginkább a személynévből való képzés lehetősége, mivel a rövidítésnél mind a sing. genitivus ragját, mind a melléknévképzőt leghagyhatták. Amennyiben a falunevet valóban a Teuto cognomenből képezték annak eredeti alakja a *vicus Teuto(nis)* vagy a *vicus Teuto(nianus)* alakban rekonstruálható. A személynévből való képzés lehetőségének nem mond ellent az sem, hogy a budaörsi feliraton szereplő másik személynévre visszavezethető falunevet *Bataion(---)* és nem *Bataio(---)* formában rövidítették (ld. alább).

Mindezt számításba véve valószínűbb, ha az oltáron megnevezett *vicus* nevét nem az egytagú *Teuto* hanem inkább a rövidített *Teuto(---)* formában határozzuk meg. E mellett szól a másik két falunév bizonyíthatóan rövidített formában való feltüntetése is. A *vicus* nevértől tehát egyelőre csak annyit tudunk, hogy azt bizonyosan a törzs, nép jelentésű **teuta* gyökből és feltételezhetően a Teuto cognomenből képezték.

Az említett szlavóniai Teutoburgiumon kívül az *Eravisci* területén, a budaörsi falu közelében valószínűsíthető egy másik, ugyancsak **teuta* gyökből képzett, őslakos eredetű földrajzi név⁸¹. A Notitia Dignitatum (továbbiakban Not. Dign.) valeriai fejezete felsorol egy - *legio II adiutrix* által ellenőrzött határszakaszon fekvő - *contra castellum*ot, amelynek neve *castellum contra Tautantum* alakban őrződött meg (Not. Dign. Occ. XXXIII, 55: *Praefectus legionis secundae adiutricis, in castello contra Tautantum*). Az erődöt *contra* előtagja miatt bizonyosan a Duna bal partján kell keresnünk egy konkrét, fekvésének meghatározására alkalmas, önálló földrajzi névvel rendelkező helytel szemben. Melich J. és Soproni S. helyesen mutat rá, hogy a *contra Tautantum* helynévadás egy Duna jobb parti *Tautantum*ot feltételez⁸². Ezt a megállapításukat azonban annyiban pontosítani kell, hogy a *contra* praepositio accusativus vonzata miatt e jobb parti hely neve nominativusban nemcsak *Tautantum*, hanem *Tautantus* is lehet⁸³. Bizonyos továbbá az is, hogy nem kell feltétlenül e helynevet a *ripa* menti erődök között keresni, ez bármilyen helység vagy földrajzi név lehet, amely helyzeténél vagy alakjánál fogva alkalmas egy folyón túli, szemközti pont meghatározására. A Not. Dign.-ban megőrződött *Tautantum* földrajzi nevet - Soproni Sándor véleményével (*castellum contra Tautantum* = *castellum contra Constantiam* = II. Constantius-kori erőd Göd-Bócsaújtelep mellett)⁸⁴ ellentétben - nem szükséges teljesen, szinte minden betűjében rontott névalakként értelmeznünk. A nyelvész, Melich János figyelt fel arra, hogy az erődnevében egyetlen betű eltéréssel (*eu>au*) felismerhető az

⁸¹ Ld. ehhez összefoglalóan: MRÁV 2003a, 329-376; MRÁV 2003b, 99.

⁸² MELICH 1929, 420; SOPRONI 1978, 171.

⁸³ MRÁV 1992-1995 [1996], 12.

⁸⁴ SOPRONI 1978, 171-172.

indoeurópai vagy inkább protoindoeurópai *teutā gyök⁸⁵. Véleményét E. Höring is elfogadta⁸⁶. Megállapításában nincs okunk kételkedni, mivel a gyököt a budaörsi felirat *vicus Teuto*(---) helyneve alapján az *Eravisci* területén földrajzi tulajdonnevek képzésére kétségkívül felhasználták.

A Not. Dign. valeriai fejezetében említett *castellum contra Tautantum* erődnév – a Göd-Bócsaújtelep mellett fekvő erőd Dunához és *castra Constantiá*hoz (Szentendre) viszonyított topográfiai elhelyezkedése, az erőd alaprajzi kitézés stádiumában megakadt építése, a komoly szövegromlászt cáfolva a Constantia név olvasatának egyértelműsége, valamint a fennmaradt névalakban felismerhető, őslakos névadásra utaló *teutā gyök miatt – *castellum contra Constantiam* alakra való levezetése egyértelműen kizárható. Valószínűbb megoldás, ha a név által a Duna jobb partján feltételezett, őslakos névadásra visszavezethető *Tautantum* vagy *Tautantus* helynevet összekapcsoljuk a Gellérthegyen tisztelt Juppiter teljesen azonos ortográfiájú *Teutanus* melléknévvvel, amely a hegy nevéként és Juppiter melléknévadási gyakorlatának megfelelően földrajzi névként is értelmezhető⁸⁷. Azonosítási javaslatom nagymértékű szövegromlást nem, csak egy téves t betű beírását feltételezi. Ugyanígy egy plussz t betű betoldása figyelhető meg a Pannonia II-ban fekvő Burgentas = Burgenae erődnév esetében is (Not. Dign. Occ. XXXII, 37), ráadásul itt is egy n betűt követő helyre. Ha tehát ezt a minimális és indokolható szövegromlással számoló megoldást elfogadjuk, akkor a két névalak megegyezik, s így egyazon dologra kell hogy vonatkozzék. A Not. Dign. említett forráshelye ezért arra utal, hogy a Gellérthegy császárkorban használt

⁸⁵ MELICH 1929, 419-421.

⁸⁶ HÖRING 1950, 136, 166.

⁸⁷ Juppiter eddig ismertté vált megkülönböztető mellékeveinek túlnyomó többségét vagy egy kiemelt tulajdonságáról vagy éppen más helyektől eltérő kultuszának helyszínéről kapta (WISSOWA 1971², 604-605; AUST 1892, 750-754; TOUTAIN 1907, 196-198; THULIN 1917, 1142-1144. Zeus különösen gyakran kapott mellékevet kultuszhelyei után: ZIEGLER 1934, 671-685 ld. még: 'Επάκριος Ζεύς: JESSEN 1905, 2673-2674). E földrajzi nevek között elsősorban települések (*Juppiter Arubianus*, *Juppiter Cidiessus*, *Juppiter Damascenus*, *Juppiter Dolichenus*, *Juppiter Erusenus*, *Juppiter Heliopolitanus*, *Juppiter Melanus*, *Juppiter Tavianus*) és Juppiter kultuszgyakorlatának megfelelően hegyek neveit ismerhetjük fel. Róma egyes dombjain tisztelt Juppiter melléknévét a kultuszának helyszínéről szolgáló domb nevéből képezték: *Juppiter Capitolinus*, *Juppiter Caelius* (ILS 3080 = CIL VI 334), *Juppiter Viminus* (Varro de l. l. V. 51). Juppiter hegyi kultuszát mutatják a melléknévként megjelenő hegy nevek Itáliában: *Juppiter Appeninus* (ILS 3073 = CIL XI 5803; ILS 3074 = CIL VIII 7961; ILS 3075 = CIL III 12576; *mons Appeninus* után: NIESSEN 1883-1902, 217), *Juppiter Ciminius* (ILS 3078 = CIL XI 2688 *mons Ciminius* után: NIESSEN 1883-1902, 257, 335), *Juppiter Vesuvius* (ILS 3079 = CIL X 3806 *mons Vesuvius* után: NIESSEN 1883-1902, 251, 268) és Keleten: *Juppiter Kasius* (*mons Kasios* [Juppiter szent hegye Pelusion mellett] után: Plin. Nat. hist. V, 12; Lucianus Phars. 8, 470; Iosephus Bell. lud. IV, 661; Strabon XVI, 760). G. Olmsted a kelta Juppiter mellékeveinek nyelvészeti vizsgálata során megkülönbözteti a "Latinized place-name epithets of Juppiter". Ebben a csoportban értelmezi Juppiternek a *Poeninus* és a *Candiedo* mellékeveit, amelyek jelentése "Juppiter of (mount) Poeninus" és "Juppiter of the Candiedon Mountains" OLMSTED 1994, 300. Elképzelhető ezért, hogy a Gellérthegyen tisztelt *I. O. M.* Kr.u. 2. sz. utolsó évtizedeiben megjelenő *Teutanus* mellékeve is egy császárkori földrajzi nevet takaró latinizált melléknév.

neve a *mons Teutanus* lehetett, és a Not. Dign. által ellenerőd helymeghatározására használt *Teutanus/Teutanum* földrajzi neve alatt a Gellérthegy értendő. (Ez azonban nem azt jelenti, hogy az *Eravisci* oppidumát a római foglalás előtt is így nevezték. Amennyiben a Gellérthegy eredetileg valóban az „Ort mit Wasservorkommen” jelentésű Aquincum nevet viselte⁸⁸, akkor a hegy a rómaiak által véghezvitt névátvitel után tulajdonnév nélkül maradt. A császárkorban a részben továbbra is a hegy körül lakó őslakosság ezután az általános tartalmú „törzsi hegy” vagy „a törzs hegye” elnevezést használhatta, amelyet a rómaiak *mons Teutanus* formában átvettek. Később a Kr.u. 2. sz. végétől ez a helynév jelenik meg a hegyen tisztelt I. O. M. egyénítő mellékneveként.⁸⁹) A közvetlenül a Duna jobb partján elhelyezkedő Gellérthegyet mind magassága, mind magányos, kiemelkedő hegycsúcsa alkalmassá teszi egy vele szemközt épült erőd konkrét helyzetének a meghatározására. A hegy a *mons Teutanus*, a vele szemben fekvő - eddig *contra Aquincum*-nak tartott - Március 15. téri, korábbi táborelőzményekkel rendelkező, *castellum* nagyságú későrómai erőd pedig a Not. Dign.-ban megörzödött *castellum contra Tautantum* - pontosabban eredetileg *castellum contra montem Teutanum* vagy egyszerűen csak a *castellum contra Teutanum* - nevet viselhette⁹⁰.

⁸⁸ Az Aquincum név jelentéséhez: ANREITER 2001, 34. Aquincumnak a római foglalás előtti Gellérthegygel való azonosításához: NAGY T. 1973, 86; ZSIDI 2002, 33; TÓTH 2003, 409.

⁸⁹ Ugyancsak földrajzi névre vezethető vissza a Carnuntum melletti Pfaffenbergen tisztelt Juppiter tetrarchia alatt megjelenő *Karnuntinus* mellékneve (ld. PISO 2003, Kat. Nr. 52 rövidítés nélkül kiírt melléknevét), amelyet csak az istenség másfél évszázados múlta visszatekintő kultuszának helyszínéről, *Karnuntum*-ról vagy a *mons Karnuntinus*-ról kaphatta: JOBST 1977, 715; PISO 1995, 345; PISO 1997, 52; MRÁV 2003, 347-348.

⁹⁰ Az azonosítás részletes indoklását ld.: MRÁV 2003A. Kovács Péternek a *castellum contra Tautantum* = *castellum contra Teutanum* = Március 15. téri erőd azonosítás ellen újabb felhozott érveire (KOVÁCS 2004, 382-383) - vitatható megállapításai kapcsán - már e helyen röviden reagálni kívánok. Ellenérveit a következők:

1. A Not. Dign.-ban megörzödött Tautantum névalak nem származhat a *teutā gyökből, mivel a keleti kelta területek dialektusában az mindig teuta és sohasem tauta formában használatos. Megkérdőjelezi továbbá a későrómai időkben történt diftongusváltozás lehetőségét is. A kelta nyelvészet módszerei azonban egy középkori másolatokban megörzödött későantik forrás helynévnek értelmezésénél aligha lehetnek kizáró ellenérv alapjai (különösen akkor nem, amikor az eltérés a szó alakját, hangzását lényegében nem változtatja meg), mivel „die Unterschiede von der Originalnamenform eines in einer in mittelalterlichen Abschrift erhaltenen spätantiken Quelle erwähnten einheimischen geographischen Namens brauchen und können unmittelbar mit den Methoden der keltischen Sprachwissenschaft nicht abgeleitet werden.” (MRÁV 2003A, 334-335) A Kovács P. által követett gondolatmenet alapján tehát a Not. Dign. középkori másolataiban ránkmaradt nagyszámú névalak csak azért nem lenne azonosítható az ismert hasonló hangzású eredeti névvel, mert azoknak a Not. Dign.-ban megörzödött névformái sem a kelta (!) sem a későlatin nyelvészet módszereivel nem vezethetők le. (Kovács P. nyomán tehát nem lehetne azonosítani például - a tovább romlott névváltozatokra nem is hivatkozva - Inercisát Intercisá-val, Acimircumot Acumincummal, Teutibarcumot Teutoburgiummal, Burgentast Burgenaevol, Vindomanat Vindobonával stb...) Furcsa számomra az is, hogy az egyetlen betű eltérést nem, a csaknem teljes névromlást feltételező lehetőséget (Tautantum = Constantiam) viszont minden kritika nélkül elfogadja. Megjegyzem, hogy a

Teutomeris-Tautomedes név – függetlenül attól, hogy azonos személyt takar-e vagy sem – bizonyítja, hogy egy teuta gyökből képzett személynévet az auctorok és a későantik hivatalos okiratok közel azonos időben mindkét változatban használták. És ebből a szempontból a nem latin eredetű Teutanum név ugyanúgy idegenül hangzott a listát összeállítók (és másolók) számára, mint az említett, ugyancsak teuta gyökből képzett későantik személynévek. Továbbá „bei der Erklärung der Buchstabenverwechslung ist auch die Möglichkeit falschen Kopierens im Mittelalter zu berücksichtigen” (MRÁV 2003A, 335).

2. Annak ellenére, hogy a Constantia névalakot a Not. Dign.-ban a másolók egyetlen egyszer sem rontották el Kovács P. nem zárja ki (sőt később elfogadja) az erős névromlás lehetőségét. Ez valóban lehetséges, azonban teljes azonosítása mai ismereteink alapján egyértelműen kizárható (MRÁV 2003A, 332-333; MRÁV 2003B, 107). Castra Constantiával (Szentendre) szemben a gödi erődön kívül másik, *castellum contra Tautantum*mal azonosítható, erőd méretű katonai objektum nem található. (Egy kikötőerőddel pedig a kérdéses erőd név nem azonosítható: ld. lejjebb). Kovács P. .... továbbra is Soproni S. emendatiója [contra Constantiam] a valószínűbb lehetőség” végkövetkeztetése tehát megfélelítő és nem önálló földrajzi névvel.

3. Ellenérveként sorolja fel azt is, hogy a Római Birodalomból eddig 15 *contra* parepositióval meghatározott földrajzi nevet ismerünk (közülük 9-et Egyiptomból), s ezek közül mindegyiket egy településnévhez és nem más földrajzi nevekhez viszonyítva nevezték el. Ez azonban csak azt jelenti, hogy mindegyikkkel szemben valóban egy település feküdt (mint egyetlen behatárolási lehetőség) és nem önálló földrajzi névvel rendelkező más jellegű földrajzi objektum, mint például egy hegycsúcs. (Ilyenek Egyiptomban, a Nilus partján nem is nagyon akadnak). A Budapest-Március 15. téri erőddel szemben, hangsúlyozandóan azzal pontosan szemközt viszont bizonyosan egy saját névvel rendelkező, átellenben fekvő pont meghatározására tökéletesen alkalmas, magányos hegycsúcs található. Ráadásul – Kovács P. szerint is – ezen a helyen valószínűsíthető leginkább Juppiter Teutanus kultusközpontja.

4. „Az azonosítás folyamán mindig abból indulnak ki, hogy C. T. (= *contra Tautantum* M. Zs.) bizonyosan egy bal parti erőd volt, ami korántsem biztos. *Contra Florentiam* (Dunafalva) és *Herculia* (Szob) esetéből kiindulva bizonyos, hogy hídfőállások is kaphattak *Contra* előtagos helynevet, ezt C. Florentiam esetében az in burgo meghatározás kétségkívül is teszi. Ez alapján C. T. miért ne lehetne bármelyik eddigi név nélküli bal parti hídfőállás (Nógrádverőce, Dunakeszi, Szalk?, Solt, Zádor-Imsoš)?” (KOVÁCS 2004, 382) A felmerült kérdésre egyszerű válasz adható: azért, mert a Not. Dign. egyértelműen megnevezi az objektum típusát: *castellum* (Not. Dign. Occ. XXXIII, 55: *Praefectus legionis secundae adiutricis, in castello contra Tautantum*). Az objektum tehát bizonyosan erőd méretű volt, ezért nem azonosítható egy - a Not. Dign. által egyértelműen *burgus*nak nevezett - kikötőerőd típussal. (Szentendrével szemben ráadásul nemcsak a Dunakeszi Duna soron, hanem a Szigetmonostor-horányi és esetleg egy további, a Szentendrei sziget Ny-i partján feltételezhető kikötőerőd is felépült.)

5. Felhozta ellenérveként azt is, hogy az Aquincummal szemben fekvő partszakaszon eddig mindössze két erőd méretű objektum ismert (a Rákos patak torkolatánál és a Március 15. téren), amelyekkel három erőd név nem azonosítható. Az ellenérve ugyancsak nem cáfoló értékű, mivel *contra* Aquincum valóban vonatkozhat akár egy ismeretlen kikötőerődre is (*castellum contra Tautantum* azonban nem!). Az Aquincummal szemben felépült erődök ma ismert száma ráadásul nem jelenti feltétlenül azok végleges számát. Az Aquincummal szembeni Fürdőszigeten – az előkerült, másodlagosan beépített nagyszámú oltárok és faragott köemlékek valamint az itt azonosított épületmaradványok miatt - ténylegesen számolnunk kell egy későrómai katonai objektummal (SZABÓ Á. 2000, 87) (és nem egy korábban feltételezett fürdővel: SALAMON 1878, 332-335). Sajnos a sziget kikotrása miatt ez végre teljesen elpusztult, ezért típusa vagy mérete ma már nem határozható meg. Éppen ezért nem zárható ki, hogy a kérdéses objektum kiserőd vagy kikötőerőd volt.

6. Kovács P. - Zsidi P. felvetésével (ZSIDI 2002, 129 Anm. 97) egyetértve - feltételezi, hogy „Aquincum eredeti helyneve (Gellérthegyi oppidum) alapján kapta az erőd a *Contra* Aquincum nevet” (KOVÁCS 2004, 201). Azonban „dieses Problem kann auch nicht mit der kürzlich vorgebrachten Hypothese überbrückt werden, das dem einst vielleicht Aquincum genannten Gellérberg gegenüberliegende Gebiet und dort

SPECIMINA NOVA XIX

	Azonosítás	A földrajzi tulajdonnév jelentése
<i>Teutoburgium</i>	Auxiliáris erőd Pannonia inferiorban, ma Dalj (Szlavónia, Horvátország)	„um den Namen eines befestigten Ortes für eine bestimmte oder innerhalb einer bestimmten *teutā.”: ANREITER 2001, 138.
<i>mons Teutanus</i>	Valószínűleg Juppiter Teutanus (a törzsi hegy [<i>mons Teutanus</i>] Jupitere) kultuszközpontjául szolgáló Gellérthegy császárkori neve: MRÁV 2003A.	„törzsi hegy” vagy „a törzs hegye”
<i>castellum contra [montem] Teutanum</i>	Valószínűleg a hegygel pontosan szemben felépült Budapest, Március 15 téri későrómai erőd neve: MRÁV 2003A.	
<i>vicus Teuto(---)</i>	Aquincum polgárvárosától DNy-ra fekvő <i>pagus Herc(ulius)</i> egyik azonosítatlan <i>vicusa</i> .	A falunevet a * <i>teuta</i> gyökből vagy az abból származó Teuto cognomenből képezték.

2. táblázat. *Teuta gyökből képzett földrajzi nevek Pannoniában

A *contra Teutanum* által feltételezett Duna jobb parti *Teutanum* földrajzi név – amennyiben a Gellérthegy a császárkorban valóban a „törzsi hegy” jelentésű *mons Teutanus* nevet viselte - nem hozható semmilyen közvetlen összefüggésbe a budaörsi oltáron megnevezett *vicus Teuto(---)*val. A két *teuta gyökből képzett név két különálló, bár egymáshoz igen közel fekvő földrajzi nevet takar. A *pagus Herc(ulius)*ban található budaörsi *vicus* légvonalban kevesebb mint 5 km távolságra fekszik a Gellérthegytől, ezért az azonos

---

vielleicht ein mit der römischen Besetzung zeitgleiches Militärobjekt (!) habe noch mehrere Jahrhunderte nach Verlassen des *oppidum* und seiner Namensübertragung seinen mit Aquincum verbundenen Namen bewahrt” (MRÁV 2003a, 350-351). A feltételezés igazolásához ráadásul teljesen hiányoznak a régészeti érvek (ZSIDI 2002, 129 Anm. 97).

*pagus*ba tartozó *vicus Teuto*(---)t sem kereshetjük túl messze a hegytől. (Nem igazolható – bár ki sem zárható – a *vicus Teuto*(---) és a Gellérthegy lábánál fekvő valamelyik továbbélő *eraviscus* település⁹¹ azonossága.)

A budaörsi falu nevééről csak annyi állítható bizonyosan, hogy az oltáron megnevezett *vicus*ok egyikével azonosítható, de bizonyosan nem a harmadikként megnevezett *vicus Anartiorum*mal (ld. alább). A felirat töredékessége miatt azonban nem tudjuk, hogy a teljes szövegben eredetileg hány *vicus* nevét sorolták fel. A Budaörsön feltárt település nevét tehát nem feltétlenül a megmaradt első három név között kell keresnünk. Számításba jöhetnek ugyanis az eredeti felsorolásban szereplő, de az oltár töredékessége miatt elveszett falunévek is. (Arra nincs adatunk Pannoniából, hogy egy *pagus* területe hány *vicus*t foglalt magába. Valószínűleg a *vici* száma *pagus*onként ugyancsak eltérő lehetett.) Természetesen nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a Terra Mater szentélynek helyet adó budaörsi település nevét a lista leghangsúlyosabb, első helyére írták fel. A bennszülött eredetű *vicus Teuto*(---) névadás is jól illene a már a későkelta időszakban is lakott budaörsi *eraviscus* falura.

Vicus Bataion(is) vagy Bataion(ianus)

A *vicus Teuto*(---) falunév és az azt követő sorba vésett *Bataion*[---] szó között egyértelműen felismerhető az *et* kötőszó ligatúrája és egy azt követő interpunctio. Mindez arra utal, hogy a feliraton nemcsak egyetlen, hanem listába rendezve több *vicus* is felsorolásra került. Ennek nem lehet ellenérve a *vicus* szó singularis nominativusban való szereplése sem. A *Bataion*[---] szóban ezért a *pagus Herc(ulius)*t alkotó falvak listájában másodikként megnevezett *vicus* nevét kell felismernünk.

Ezt a falunévet bizonyosan egy ragozott vagy melléknévképzővel ellátott személynévből képezték⁹², amely csak a Ny-Pannoniában már adatolt *Bataio* cognomennel⁹³ azonosítható. A személynévekből képzett római településnevek alapján a *vicus* neve mind a *vicus Bataion(is)* (*vicus* + személynév sing. genitivusban⁹⁴) mind a *vicus Bataion(ianus)* (*vicus* + személynév -*anus/ianus* 3 melléknévképzővel) alakban elképzelhető. Aquincum territoriumáról is ismerünk egy személynévből képzett falunévet, a *Vindo* cognomenből és az -

⁹¹ PETŐ 1993, 13-24.

⁹² Személynévekből gyakran képeztek földrajzi tulajdonneveket, köztük településneveket Pannoniában: HÖRING 1950, 124.

⁹³ RIU 156 (Répcseszentgyörgy) vö.: MÓCSY 1959, 166, 248 180/1.

⁹⁴ Ld. ehhez a képzési módhoz Pannoniában: *Voleucio* → *vicus Voleucionis* (falu Savaria territóriumán: CIL VI 3300 = DOBÓ 1975, 107); továbbá Moesia inferiorban: *Quintio* (cognomen: OPEL IV, 19) → *vicus Quintionis* (IscytM I, 324-330); *Secundus* (cognomen: OPEL IV, 59-61) → *vicus Secundini* (IscytM I, 343-349); *Celer* (cognomen: OPEL II, 47) → *vicus Celeris* (IscytM I, 351) stb...

anus/ianus 3 melléknévképzőből álló *vicus Vindonianus* (CIL III 10570)⁹⁵. Erre utal a latin *-anus* 3 melléknévképző, amellyel Pannoniában különösen gyakran képeztek földrajzi neveket. A *Bassiana*, *Cariniana*, *Caesariana*, *Cimbriana*, *Floriana*, *Fortiana*, *Lusomana*, *Manneiana*, *Mariniana*, *Mestriana*, *Mogetiana*, *Tricciana*, *Variana* mind egy nőnemű szóval meghatározott település típus [például *mansio*, *mutatio*, *statio*, *villa* stb...] jelzője volt⁹⁶, amely a jelzett szó kiesése után gyakran a település tulajdonneveként állandósult. A falunév eredeti alakjának rekonstruálásánál a sing. genitivusos és a melléknévképzős névalak egyaránt elképzelhető, mivel az egyik teljesen kiírva a másik pedig rövidítve pontosan beilleszthető a rendelkezésre álló helyre. Valószínűbb azonban egy *Bataion(---)* formában rövidített névalak feltételezése, mivel az N betű után épen maradt üres felület nem egy I betűt, hanem inkább egy interpunctiót valószínűsít. A sor végén pedig az *ét* kötőszó utalhatott a következő falunévre.

Vicus Anarti[or(um)]

A feliraton harmadikként megnevezett falu a *vicus Anarti[---]* nevet viselte. A falunév kiegészítésekor figyelembe kell vennünk, hogy a következő sor elején nem az *ét* kötőszó szerepelt. Az *ét* kötőszó ligatúrája ezért közvetlenül az *Anarti[---]* szó után, a sor legvégére kívánkozva megadja a falunév feliraton szereplő alakjának maximális hosszát. A *vicus* teljes nevének meghatározásánál bizonyosan kizárható az a lehetőség, hogy az *Anarti[---]* szót – más Aquincum territóriumán fekvő *vicushoz* (*vicus Bataionis* vagy *Bataionianus*, *vicus Vindonianus*) hasonlóan - személynévből képezték. Ilyen vagy hasonló alakú *cognomen* ugyanis nem ismert. Ismert viszont a Kárpát-medencében egy nép, amelyet a források az *Anartii* vagy *Anartes* néven említenek⁹⁷. Az *Anartes*-ről először Caesarnál olvashatunk: „*Oritur* (t.i. *Hercynia silva*) *ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium*„ (Caes d. b. Gall. VI 25). Caesarnak az említett vidékről csak áttételes információi lehettek, az *anartes* törzset azonban ennek ellenére ismerte⁹⁸. A törzs létezésén kívül azt is tudta, hogy a germánok és a

⁹⁵ BALLA 1971, 55-64.

⁹⁶ Az ún. *-ana*, *-iana* földrajzi névadáshoz Pannoniában ld. összefoglalóan: HÖRING 1950, 84-88; RADNÓTI 1955, 492-493; NAGY T. 1955, 511; MAYER 1957, 217-218; MÓCSY 1962, 672; REITZENSTEIN 1970, 71-74.

⁹⁷ Az *Anarti*hoz összefoglalóan: TOMASCHEK 1894, 2063-2064; MÓCSY 1968B, 38. A nép neve *Anartes* formában fordul elő Caesarnál (d. b. Gall. VI, 25); *Anartii* formában pedig [---]cius feliratán (AE 1905, 14 = AE 1934, p. 36 s. n. 128 = ILS 8965 = Iscrlt XIII/3 91 = DOBÓ 1975, 769a), Iulia Utta sírfeliratán (CIL III 10552 = 3598) és a budaörsi Terra Mater oltáron. Korábban felmerült, hogy az *Anartii* a Kr.e. 1. sz. első felében még a mai DNy-Szlovákia területén éltek volna (ALFÖLDI – NAGY 1942, 147; DOBIÁŠ 1964, 23, 34). „Da jedoch alle weiteren Angaben Anartii nur an der Nordgrenze des späteren Dakien kennen und die Anartii auch bei Caesar als Nachbarn der daker erwähnt werden, braucht man eine Ostwanderung der Anartii nicht anzunehmen.“: MÓCSY 1968B, 38; anders: VISY 2004, 959.

⁹⁸ VISY 2004, 958-959.

dákok között, az utóbbi szomszédságában élnek. Földrajzi információjának helyességét nemcsak [---]cius Augustus-kori felirata (AE 1905, 14 = ILS 8965 = IscrIt XIII/3 91. ld. részletesen alább), hanem Ptolemaios dák királyságot leíró néplistája is bizonyítja. Ptolemaios szerint ugyanis az Αναρτοί a decebalusi dák királyság érdekszférájába tartozó törzsek egyike volt (Ptol. III, 8). Ptolemaios a megnevezett népeket, földrajzi rendben, Dacia ÉNY-i határpontjától kezdődően sorolta fel. Elsőként rögtön az Αναρτοί-t említi, amely a törzs szállásterületét egyértelműen a dák királyság ÉNy-i peremére, a magyar Alföld ÉK-i részére, a Tisza felső folyásának vidékére lokalizálja. K-i szomszédai a kelta Τευρίσκοι voltak. Az *Anartii* etnikai hovatartozását illetően ugyancsak kelta törzsként határozható meg. A törzs neve ugyanis kelta eredetű: az *an-* „Privativpartikel”⁹⁹ és a medve jelentésű **artos* szó¹⁰⁰ összetételével keletkezett totemisztikus név. A törzs latin nevében előforduló **artius* – Pannoniában többször személynévként (Artius) is használt¹⁰¹ - komponenst ugyancsak az **artos* szóból vezetik le¹⁰². A törzs kelta eredetét mutatja egy Budapest-Gellérhegy közelében előkerült felirat is (CIL III 10552 = 3598), amely bizonyítja, hogy az *Anartii* előkelői a Kr.u. 1. sz. első felében még kelta neveket viseltek (például: Eppo, Utta ld. alább).

A Tisza felső folyása mentén fekvő törzsi területükről a Kr.u. 1. sz. folyamán a iazyges valószínűleg a hegyekbe szorítja őket¹⁰³. Az ide került *Anartii*-ről egy helynév révén Dacia meghódítása után is hallunk. Egy Nagymáson (Erdély, ma Almaşul Mare, Románia) előkerült Maximinus Thrax kori mérföldkövön (Kr.u. 236; CIL III 8060) a távolságadat megadása után az *a R[---]Jul(o) vico An[---]* településnévvel találkozunk, amelyet a helynév töredékessége ellenére régóta egyöntetűen a *Resculum vicus Anartorum* formában rekonstruáltak¹⁰⁴. *Resculum* azonban távol fekszik Nagymástól, mivel egy verespataki viasztabla szerint *statio* volt *Alburnus Maior* (Verespatak, ma Roşia Montană) közelében¹⁰⁵. A TIR L-34 ezt az ellentmondást két *Resculum* nevű település feltételezésével próbálja áthidalni. Az egyik *Resculum* Dacia superiorban *statio* lenne *Alburnus Maior* mellett, a másik *Resculum* avagy *vicus Anartorum* pedig a Dacia Porolissensisben fekvő bologa-i auxiliáris erőd és falu neve lenne¹⁰⁶. Egy másik lehetőség szerint a nagymási mérföldkövön szereplő *R[---]Jul(um)* településnév inkább a Ptolemaios által ezen a vidéken említett Πουκκόνιον

⁹⁹ Az *an-* „Privativpartikel”-hez ld.: SCHMIDT 1957, 125-126.

¹⁰⁰ DOTTIN 1918, 229; SCHMIDT 1957, 135; DE VRIES 1961, 114.

¹⁰¹ CIL III 13385; RIU 564; RIU 258.

¹⁰² DOTTIN 1918, 229; DE VRIES 1961, 114; SZABÓ M. 1964, 171; MEID 2005, 252.

¹⁰³ TOMASCHEK 1894, 2064.

¹⁰⁴ DAICOVICIU 1966, 168; MACREA 1969, 114 Anm 13-14; 154-155.

¹⁰⁵ ... *Descriptum et recognitum factum ex libello, qui propositus erat Alb(urno) Maiori ad statione Resculi.* CIL III tab. cer VIII. Ld. még: TIR L-34, 96.

¹⁰⁶ TIR L-34, 96.

(*Rucconium*) névvel (Ptol. III 8, 4) azonos¹⁰⁷, azonban ez a megoldás sem problémamentes¹⁰⁸. Bárhogyan is értelmezzük ezt a töredékesen fennmaradt településnevet, annyi bizonyos, hogy Daciában a Sebes-Körös forrásvidékén számolnunk kell egy *vicus Anartorum* nevű településsel. Abban is biztosak lehetünk, hogy ez a falu nevét lakóiról, az ott élő *Anartii*-ről kapta. (A településnév kapcsán arra is következtettek, hogy a falu egy feltételezett *civitas Anartiorum* központja lett volna¹⁰⁹.) Dacia meghódítása után tehát az *anartius* törzs vagy annak egy része továbbra is a korábbi lakóhelyükön, a provincia területén maradhatott. Mindez arra utal, hogy a törzs tagjai a rómaiakkal szemben nem fejtettek ki erős ellenállást és ezért a dákoknál enyhébb bánásmódban részesültek¹¹⁰.

Amennyiben a budaörsi feliraton megnevezett falu valóban az *Anartii*-val áll kapcsolatban akkor a népnevekkel megkülönböztetett falunevekhez hasonlóan (*vicus* + népnév plur. genitivusban)¹¹¹ csak a *vicus Anartiorum* nevet viselhette. Mindez azonban addig a pontig csak pusztán feltételezés, amíg más forrás nem említi az *Anartii* vagy e törzshöz tartozó személyek ÉK-pannoniai jelenlétét.

Szerencsére nem a budaörsi felirat faluneve az egyetlen forrásunk, amely arra utal, hogy az *anartiusok* törzsből származó személyek éltek ÉK-Pannoniában. 1866-ban a Gellérthegy Ny-i oldalában egy feliratos táblát találtak (CIL III 10552 = 3598), amely a Pannoniába került *Anartii* szempontjából különös fontossággal bír¹¹². A jobb oldalán sérült mészkő tábla (Ltsz.: RD 214; méretei: sz.: 98 cm; m.: 84 cm; v.: 20 cm) eredetileg egy sírépítmény sírfeliratot hordozó homlokzati táblája lehetett. A felirat képe és a használt formulák miatt bizonyosan a Kr.u. 1. sz.-ban, leginkább a Flavius-korban faragták. Profilált léckeretbe vésett, szép betűkkel írt felirata a következő (5. kép):

Iulia • *Utta* • *Ep-*
ponis • *f(ilia)* • *Florin[a]*
nat[ion(e)] • *Anartii(a)* • *añn[o(rum)]*
LXXXV • *h(ic)* • *s(itus)* • *e(st)*
 5 *Cobromara* • *Regill[i]* • *f(ilia)]*
matri • *t(itulum)* • *m(emoriae)* • *p(osuit)*

¹⁰⁷ CÁTÁNICIU 1991, 63-64.

¹⁰⁸ ARDEVAN 1998, 102-103.

¹⁰⁹ ALFÖLDI 1940, 29; VÉKONY 2000, 110-111.

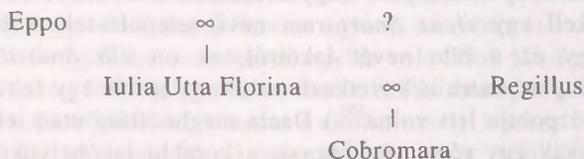
¹¹⁰ ALFÖLDI 2004², 111.

¹¹¹ Ld. például: *vicus Pirustarum* (CIL III 994 cer VIII a. 159; TIR L-34, 91, Dacia); *vicus Gallorum* (CIL III 4407, Carnuntum).

¹¹² MÓCSY 1959, 113; MÓCSY 1968b, 38.

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

A sírtáblát a 85 éves korában elhunyt, *Anartii* törzséből származó Iulia Utta Florinának állította leánya, Cobromara.

Az elhunyt a születéskor (?) adott kelta Utta cognoment viselte, amelyet a polgárjog felvétele után is megtartott és használt. A név a Ny-Pannoniában előforduló Utto¹¹³ kelta cognomen női változata és talán a - noricum u-ra végződő női nevek sorába tartozó¹¹⁴ - Uttu névvel (CIL III 5523) is kapcsolatba hozható. A Flora névből kicsinyítő képzővel képzett tiszta latin Florina (és nem Floriania¹¹⁵) név a polgárjog adományozást követően névadással vagy felvétellel kerülhetett a nevébe. Az is elképzelhető, hogy a korábbi Utta cognoment kicserélték Florinára, azonban az elhunyt a korábbi cognomenét sem hagyta el. A dupla cognomen használata alapján a Florina lehetett az elhunyt supernome-ne¹¹⁶. Apja valószínűleg a ló jelentésű kelta *epo* szóból¹¹⁷ képzett totemisztikus gyökerű, egytagú Eppo névvel szerepel a filiatióban¹¹⁸. A név Epo és a megkettőzött mássalhangzós Eppo változatban egyaránt kedvelt volt Pannoniában¹¹⁹ és különösen az egykori tauriscus területen, Emonában¹²⁰. Nem lehet véletlen, hogy az *Anartius* asszony és apja egyaránt olyan neveket viseltek, amelyek eddig kizárólag K-i kelta területekről (Pannoniából és a K-i Alpok régiójából) ismertek. Ez a nyelvi rokonság egyik jeleként is értelmezhető. Iulia Utta férje, Regillus latin hangzású nevet viselt, azonban ebben az esetben bizonyosan nem latin, hanem helyi őslakos névadással állunk szemben. A Regillus név kevésbé hangzásbeli hasonlósággal vagy egy kelta név

¹¹³ CIL III 11304 (Mödling): Reuso Druti f(i)lius fia viselte az Utto cognoment. MEID 2005, 300.

¹¹⁴ FALKNER 1948, 39-54; ALFÖLDY 1977, 10.

¹¹⁵ A nevet az OPEL II 148 tévesen Florianá alakban sorolja fel. A felirat bal szélén azonban csak az N betű bal szárából következő N és egy A betű számára van hely.

¹¹⁶ KAJANTO 1966.

¹¹⁷ DOTIN 1918, 256; SCHMIDT 1957, 209-210; SZABÓ 1964, 171; MEID 2005, 195.

¹¹⁸ E betűvel kezdődő és -po szótaggal végződő másik, a feliratba is beilleszthető nevet nem tartalmaz a Nomenclator fordított névindexe: MÓCSY – FELDMANN – MARTON – SZILÁGYI 1983.

¹¹⁹ Legutóbb két olyan sírfelirat is előkerült Pest megyéből, amelyeken elképzelhető, hogy Epo tagot tartalmazó kompozíciós nevek szerepelnek: Ep(o?)-magu-rix: MARÓTI – MRÁV 2004, 251-252 Nr. 4; egy Limarusként és Ep(o?)marusként egyaránt olvasható név: MARÓTI – MRÁV 2004, 249 Nr. 2. A bizonytalan olvasat miatt azonban ezek lehetőségénél nem tekinthetők többnek.

¹²⁰ Epo: AIJ 131 (Ig); Eppo: CIL III 3872 (Emona); ILJug 299; RINMS 82 (Ig), 88 (Staje). Ld. ehhez összefoglalóan: OPEL II, 121.

lefordításával létrehozott latin név, hanem inkább a Seg-illus cognomenhez¹²¹ hasonló képzésű helyi kelta név lehet¹²². A leányuk által viselt Cobro-mara összetételű kompozíciós kelta név eddig csak Pannoniából adatolt¹²³. Jelentése „groß an Hilfe” vagy „groß im Zusammentragen”¹²⁴. A név első „segély, segítség” jelentésű Cobro- tagja¹²⁵ Ny-i kelta területen is előfordul, ugyancsak az összetett nevek első tagjaként (Cobro-villus [CIL XII 2356]; Cobro-vivus [CIL XIII 4165]). A név második „nagy” jelentésű –marus/-mara komponense a kelta kompozíciós nevek legkedveltebb zárótagjainak egyike¹²⁶. Az eraviscusok névadási gyakorlatában - mind férfi, mind női nevek esetében - különösen gyakran találkozunk vele. A leány kelta névadása ugyancsak arra utal, hogy Regillus kelta, leginkább helyi *Eraviscus* származású lehetett.

A Kr.u. 1. sz. második felére keltezhető sírfelirat elhunytja két szempontból is nagy történelmi fontossággal bír:

1. Iulia Utta Florina neve ÉK-Pannonia legkorábbi polgárjog adományozásának egyikéről tudósít. A 85 éves korában elhunyt Iulia Utta vagy családja ugyanis a Iuliusoktól: Augustustól, Tiberiustól, vagy Caligulától kaphatta polgárjogát. Ismerve Tiberius és Caligula polgárjog-adományozási politikáját leginkább Augustust vehetjük reális lehetőségként számításba¹²⁷. (E mellett szól az elhunyt magas életkora is: ld. alább.) Ezen a polgárjog adományozáson kívül ÉK-Pannoniából mindössze egyetlen iuliusi polgárjoggal rendelkező őslakos családot ismerünk: az eraviscus C. Iulius Magimarusét (Gyuró RIU 1360 = ALFÖLDY 2004, 6-7 Nr. 4)¹²⁸. Az Alpoktól K-re eső területekről is alig rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek helyi születésű személyek Augustustól kapott polgárjogára utalnának. A legkiemelkedőbb a noricum (tauriscus?) C. Iulius Vepo esete, aki Celeiában előkerült sírfeliratán mint *donatus civitate Romana viritim et immunitate ab Divo Augusto* szerepel (CIL III 5232 = ILS 1977). J. Šašel szerint az elhunyt törzsi vezető lehetett és polgárjogát azért kaphatta, mert „as a civilian he rendered the state (or Augustus) considerable help. It is probable that Vepo with his actions and influence helped to ensure that the occupation period passed easily and

¹²¹ CIL III 11302 (Fischau-Mutmannsdorf).

¹²² MÓCSY 1959, 187. Az *-illus/-illa* képzők kedveltek a pannoniái őslakos onomastikonban.

¹²³ AE 1920, 67;

¹²⁴ SCHMIDT 1957, 175; MEID 2005, 102-103..

¹²⁵ DOTTIN 1918, 247; SCHMIDT 1957, 175.

¹²⁶ SCHMIDT 1957, 238-239.

¹²⁷ MÓCSY 1959, 64. Nagy T. Drusus Caesar – ún. Drusus köre épülő - feltételezett ÉK-pannoniai tartózkodásával kötötte össze a polgárjog adományozást (NAGY 1973, 131). Ma már tudjuk azonban, hogy az ún. Drusus kö egy Vespasianus-kori építési felirat töredéke volt (TÓTH – VÉKONY 1970, 133-161), s Drusus sem tevékenykedett ÉK-Pannoniában. Iulia Utta polgárjogát ezért bizonyosan nem Drusus Caesar pannoniái tevékenysége kapcsán kapta.

¹²⁸ ALFÖLDY 2004, 43. A Flavius korban polgárjogot nyert *Eravisci*-hez ld.: Flavia Usaiu (RIU 1548a), Flavia Giboruna (RIU 1547): FITZ 2000-2001, 56.

peacefully¹²⁹”. Ebből és más példából, valamint Tacitusnak a Kr.u. 21-es felkelés vezéralakjainak, Iulius Sacrovirnek és Iulius Florusnak őseiről írt *nobilitas amobus et maiorum bona facta eoque Romana civitas olim data, cum id rarum nec nisi virtuti pretium esset* szavaiból (Tac. Ann. III, 40) következik, hogy Augustus polgárjogot civileknek csak kivételes esetben, előkelő személyeknek és kiemelkedő érdemekért adományozott. (Őt követő utódai pedig méginkább.) Ugyanezeket az előfeltételeket kell feltételeznünk Iulia Utta családjának esetében is.

Nem tudjuk azonban, hogy Iulia Utta milyen módon jutott a polgárjog kiváltságához. Katonai szolgálat eredményeképpen bizonyosan nem. A feliraton megnevezett férje révén ugyancsak nem, mivel gyermekük *peregrinus* jogállása alapján Regillus ugyancsak *peregrinus* származású *Eraviscus* lehetett¹³⁰. (Ezen nem kell meglepődnünk, mivel Iulia Utta Florina ekkor még nem sok kelta származású római polgárt találhatott volna férjéül ÉK-Pannoniában!) Az sem valószínű, hogy ezzel a korai polgárjog adományozással közvetlenül Iulia Uttát tüntették volna ki, bár e lehetőség – előkelő asszonyokhoz köthető pannoniai síremlékek (RIU 1547, 1548a) és sírletelek alapján – sem zárható ki teljesen. Elképzelhető az is, hogy Regillus nem az első férje volt Iulia Uttának, s így első házassága révén is polgárjoghoz juthatott. A család magas romanizáltsági fokát mutatja az elhunyt latin eredetű supranomene, amely ÉK-Pannonia legkorábbi római névadásainak egyike és a latin nyelven írott sírfelirata. A római módra állított síremlék nagysága, fajtája és minősége pedig a család jó anyagi helyzetét tükrözi.

2. A felirat másik érdekessége, hogy a polgárjog adományozás nem az *Eravisci*-vel kapcsolatos¹³¹. Iulia Utta feltüntetett származása ugyanis egyértelmű: *nat[ion(e)] Anarti(a)*, amely arra utal, hogy apja, Eppo és anyja egyaránt ehhez a törzshöz tartozott. A korai polgárjog adományozás tehát szokatlan módon egy birodalmon kívül lakó törzs tagját vagy tagjait érintette¹³².

Vajon mi lehetett az oka annak, hogy az *Anartii* távoli törzsének egyes tagjait Augustus polgárjoggal tüntette ki és mi indokolhatta befogadásukat ÉK-Pannoniába? Természetesen a kérdés megválaszolásához konkrét adatokkal nem rendelkezünk, azonban egy *Anartii*-t érintő Augustus-kori történeti esemény következményei magyarázhatják a Iulia Utta családjával szemben alkalmazott kivételezett bánásmódot.

Egy Tusculumban talált Augustus-kori felirat (AE 1905, 14 = AE 1934, p. 36 s. n. 128 = ILS 8965 = IscrIt XIII/3 91 = DOBÓ 1975, 769a) egy dákok és bastarnák ellen vezetett büntető hadjáratról számol be, amelyet egy [---]ciu[s]

¹²⁹ ŠAŠEL 1954, 354.

¹³⁰ NAGY 1973, 131.

¹³¹ MÓCSY 1959, 64.

¹³² MÓCSY 1959, 113; MÓCSY 1968c, 38; MÓCSY 1974, 62.

nevű szenátor vezetett valamikor Kr.e. 10 és Kr.u. I között¹³³. A töredékes felirat szövege a legvalószínűbb kiegészítésekkel a következő:

---]ciu[s ---]
 [co(n)s(ul) XV] vir s(acris) f(aciundis) [pr(aetor) q(aestor)]
 [leg(atu)s pr(o)] pr(aetore) Augusti Caesaris in [Illyrico]
 [primus t]rans flumen Danivium (!) [progressus]
 [Dacoru]m et Basternarum exer[citum]
 [vicit fli]gavitque Cotinos, O[sos, --- Teuris-]
 [co]s et Anarti[os sub potestatem]
 [Imp(eratoris) Caesaris Au]gust[i et p(opuli) R(omani) redegit.]

A felirat szerint tehát egy [---]ciu[s ---] nevű illyricumi *legatus* (talán M. Vinicius vagy fia P. Vinicius)¹³⁴ legyőzte és megfutamította a dákokat és a bastarnákat, a szomszédos törzsekkel pedig elismertette a római fennhatóságot. Strabón alapján e hadjárat során az expedíciós hadsereg utánpótlását a Tiszán, majd a Maroson hajózták fel (Strabon VII 3, 13). A hadsereg – az érintett népevekből következően – az Alföld É-i részén vonult végig és valószínűleg az *Eravisci* területénél tért vissza a Duna innenső partjára. A büntető cézzal indított hadjárat nagyszabású lehetett és látványos eredményeket is hozott (dákok és bastarnák legyőzésével a Kárpát-medence K-i felében a dák hegemonia megtörése¹³⁵ és az Alföld egyes népeinek meghódoltatása). Augustus nem véletlenül emlékezett meg büszkén erről az eseményről a *Res Gestae*-ben (RGDA 30): *Citr[a] quod [D]a[cor]u[m] tr[an]s[gressus] exercitus meis a[u]sp[ic]is victus profligatusque e[st, et] pos[tea] tra[n]s Danuvium ductus exerc[itu]s meus Da[co]rum gentes im[peria] populi Romani perferre coegi[t].* Számunkra különösen az fontos, hogy a hadjárat az Alföld kisebb törzseit is érintette, sőt azok a dákok feletti győzelem eredményeképpen elfogadták Róma fennhatóságát. Az átmenetileg római függőség alá került törzsek között a *Cotini*, az *Osi* és a *Teurisci* mellett a tusculumi felirat egyértelműen megnevezi az *Anartii* törzset is.

Az anartiusok törzséből származó Iulia Utta Florina családjának valószínűleg Augustustól vagy esetleg Tiberiustól eredő polgárjoga és Pannoniába kerülése aligha lehetett más esemény következménye, mint ennek a római hadjáratnak és a törzsük azt követő meghódolásának. Nem állunk messze az igazságtól ha feltételezzük, hogy a törzsi arisztokráciában – akár korábban, akár csak e hadjáratnak következményeképpen – kialakult és létezett egy Rómához

¹³³ VÍSY 1970, 28; VÍSY 1971, 76-79; MÓCSY 1990A, 33; FITZ 1993, 62-66; KOVÁCS 2003B, 269-270. M. Vinicius vagy inkább P. Vinicius mellett érvel: FITZ 1993, 66.

¹³⁴ FITZ 1993, 62-66.

¹³⁵ DOMASZEWSKI 1905, 43; FITZ 1993, 63.

barátságosan viszonyuló párt, amelynek tagjai a császár támogatásában látták a dák uralom alól felszabadult törzs biztonságának garanciáját. E Róma barát törzsi arisztokráciához tartozhatott Iulia Utta családja (talán első férje?) is. Augustus expanziós politikájának kudarcát követően azonban feladta Caesar örökségére épülő nagyszabású terveit, amely együtt járt a távoli meghódoltatott törzsek – köztük az *Anartii* - háttérbe kerülésével és közvetlen támogatásuk megszűnésével. A figyelem elfordulásának köszönhetően az *Anartii* Róma barát előkelői is nehéz helyzetbe kerülhettek. Kül- vagy belpolitikai okokból kifolyólag helyzetük megingott és ennek következményeképpen a római együttműködéssel kompromitálódott vezető családoknak menekülnie kellett. Egy feltételezhetően létező megállapodásra hivatkozva a császártól kérhettek védelmet és új lakhelyet. Augustus vagy Tiberius ezt meg is adta, sőt a római érdekeket hathatósan képviselő család érdemeit elismerve még római polgárjogot is adományozott. Lakhelyet pedig nyelvi rokonaik, az akkor már ugyancsak római függőség alá került (de katonailag még meg nem szállt) *eraviscusok* területén biztosított számukra.

Ezt a gondolatmenetet Iulia Utta magas életkora (85) is alátámasztani látszik. Iulia Utta ugyanis valamikor a Flavius korban halt meg, ezért születésének időpontja mindenféleképpen Augustus uralkodásának idejére esik. (Természetesen nem tudjuk, hogy hány éves korában jutott polgárjoghoz és hogy gyermekként vagy felnőttként kapta azt meg. Csak annyit tudunk, hogy családja valamikor a [---]cius által Kr.e. 10-Kr.u. 1 között vezetett hadjárat következményeképpen, nyerhette el a római polgárjogot.)

Azt a kérdést is nyitva kell hagynunk, hogy a budaörsi oltár feliratán szereplő *vicus Anartiorum* területén meglepedett *Anartii* Iulia Utta családjával együtt érkeztek és nyertek befogadást, vagy csak egy későbbi betelepítés eredményeképpen kerültek ÉK-Pannoniába. Az sem kizárt ugyanis, hogy a falu első lakosai csak Traianus dák háborúit követően kerültek Pannoniába. Elképzelhető, hogy az akkor feltehetően dák szövetségben harcoló *Anartii*-t széttelepítették. Egy részük Daciában, a Sebes-Körös forrásvidékén maradt, másik részüket pedig ÉK-Pannoniába, az *eraviscusok* területére telepíthették, oda, ahová törzsükhöz tartozó személyek már korábban is befogadást nyertek. Ebből a szempontból talán nem véletlen, hogy az *Anartii*-hoz köthető településneveket Daciában és Pannoniában egyaránt *vicus Anartiorum*nak nevezték.

A budaörsi és a gellérthegyi felirat tehát egyértelműen bizonyítja, hogy valamikor – akár több lépcsőben - *Anartius* származású személyeket telepítettek le az ÉK-Dunántúlon, az *Eravisci* törzsi területén. Pannoniai jelenlétük bizonyosan központilag szervezett és elrendelt telepítés eredménye volt, amely nemcsak egyes személyeket, hanem kisebb-nagyobb csoportjukat is érintette. Nem véletlen, hogy lakóhelyül éppen ÉK-Pannonia egy kelta törzsének a

szállásterületét jelölték ki számukra, mivel származásuk, és onomasztikonjuk alapján nyelvük (legalábbis ekkor még) kelta volt, így nyelvrokonai voltak az *Eraviscinek*. A két nép keveredését mutatja Iulia Utta Florina esete is, aki egy helyi eraviscushoz ment férjül. A telepítés eredményeként számolhatunk további *Anartius* származású személyek felbukkanásával ÉK-Pannoniában. Fontos topográfiai eredmény lenne, ha egyszer sikerülne településüket megtalálni, azonosítani és régészetileg kutatni. Falujuk elhelyezkedéséről ma csak annyit tudunk, hogy a budaörsi vicusszal együtt a *pagus Herc(ulius)*hoz tartozott és így valahol Aquincumtól DNy-ra keresendő. Bizonyosan nem azonos a Budaörsön kutatott eraviscus faluval, mivel a település fennállt és folyamatosan lakott volt a késő la-Tène időszaktól kezdve. Amennyiben az *Anartii* faluját újonnan alapították, településük azonosításánál alapvető követelmény, hogy abban az élet legkorábban Augustus uralkodása alatt, de lehet, hogy csak a Kr.u. 2. sz. elején indulhatott meg.

Egy birodalmon kívüli, Kárpát-medencében lakó kelta törzs Pannoniába történt befogadása nem áll párhuzam nélkül. A tusculumi [---]cius feliraton említett törzsek többségének kisebb-nagyobb csoportjai - az *Anartii*-hoz hasonlóan - előbb-utóbb É-Pannoniában kötöttek ki, amely mögött a rómaiak szervezett, tudatos telepítési politikáját kell látnunk. E kelta nyelvű népcsoportok Pannoniába kerülése javarészt a Kr.u. 1. sz.-ban történt. A még kelta nyelvet beszélő *Cotini* egy jelentősebb részét zárt területtel említi Ptolemaios Pannoniában, az *Azali* törzstől K-re (Ptol. II 14, 2)¹³⁶. Betelepítésükre még bizonyosan a Kr.u. 2. sz. előtt sorkerült. (A törzs *Barbaricum*ban maradt, eldákosodott nagyobb részét a markomann háborúkat követően telepítették be Pannoniába.) Az Osi egy csoportjának befogadására következtetnek az ÉK-Pannoniába lokalizálható *Osonibus* helynévből (It. Ant. 263)¹³⁷. Talán ebbe a sorba tartozik Vannius kvád király és kíséretének betelepítése is. Neve alapján ugyanis elképzelhető, hogy Vannius előkelő boi nemzetségből származott és az sem kizárt, hogy kísérete is boiókból állt¹³⁸.

Az *anartiusok* törzsből származó Iulia Utta Florinát és a *vicus Anartiorumot* említő ÉK-pannoniai feliratoknak köszönhetően olyan új adatokkal gazdagodtunk, amelyek tovább színesítik az eraviscus törzsi terület császárkori etnikai viszonyairól kialakult képünket.

¹³⁶ MÓCSY 1990b, 60; VISY 1993, 8-9; FEHÉR 2003, 71, 96.

¹³⁷ VISY 1993, 7-8.

¹³⁸ MÓCSY 1974, 62.

Vicus ++/--/

Amennyiben a felirat hetedik sorában a *pagus Herc(ulius)* egy további faluja került megnevezésre, akkor a falunévnek csak az első két betűje maradt meg s azok olvasata is kérdéses. Sajnos az oltárnak az a kis töredéke, amelyen e két betütöredék szerepelt még a felirat leírása előtt, a köemlék szállításakor elveszett. Az egyedül megmaradt rossz felbontású digitális felvételen e két betű közül az első B, D, P vagy R betű lehetett a második pedig leginkább egy S. A betűk azonosítása azonban rendkívül bizonytalan. A két egymás mellett levő, szókezdő mássalhangzó is szokatlan lenne. Mindezt figyelembe véve a *vicus* neve felelősséggel csak a *++/--/* formában írható le.

Összefoglalva:

A budaörsi *vicus* közelében talált oltárt Aquincum városi territóriumának egy – eddig ismeretlen – Herculesről elnevezett körzete (*pagus Herculus* vagy *Herculis*) állította Terra Mater istenségnek M. Iulius Philippus és ugyanazt a nevet viselő fia jólétéért, valamikor Kr.u. 247 nyara és 249 kora ösze között. A hivatalos oltárállítás indítéka valószínűleg Róma fennállásának Kr.u. 248 április 21-23 között megünnepeelt 1000 éves évfordulója lehetett. A látványos ünnepek során ugyanis nagy szerep jutott az Italia és az egész Római Birodalom földjét megszemélyesítő és védő istennőnek, Terra Maternek. A felirat érdekessége, hogy az állító körzeten kívül megnevezték a körzethez tartozó falvakat is. Ezáltal Pannonia történeti földrajza eddig ismeretlen földrajzi tulajdonnevekkel gazdagodott. A megnevezett első két falu valószínűleg a Teuto és a Bataio őslakos személynevekből képzett nevet viselte, míg a harmadikként megnevezett falu lakóiról, az Alföld ÉK-i részéről Pannonia provinciába telepített *Anartii* törzsről kapta nevét. Elképzelhető, hogy a falvak felsorolásában a Terra Mater szentélynek helyet adó budaörsi falu került a leghangsúlyosabb első helyre, ezért a feltárt falu talán a *vicus Teuto(---)* nevet viselhette.

SPECIMINA NOVA XIX

APPENDIX

AQUINCUM VÁROSI TERRITÓRIUMÁNAK ISMERT VICUSAI
(A kérdőjellel megjelölt vicusok Aquincum territóriumán való fekvése
kérdéses!)

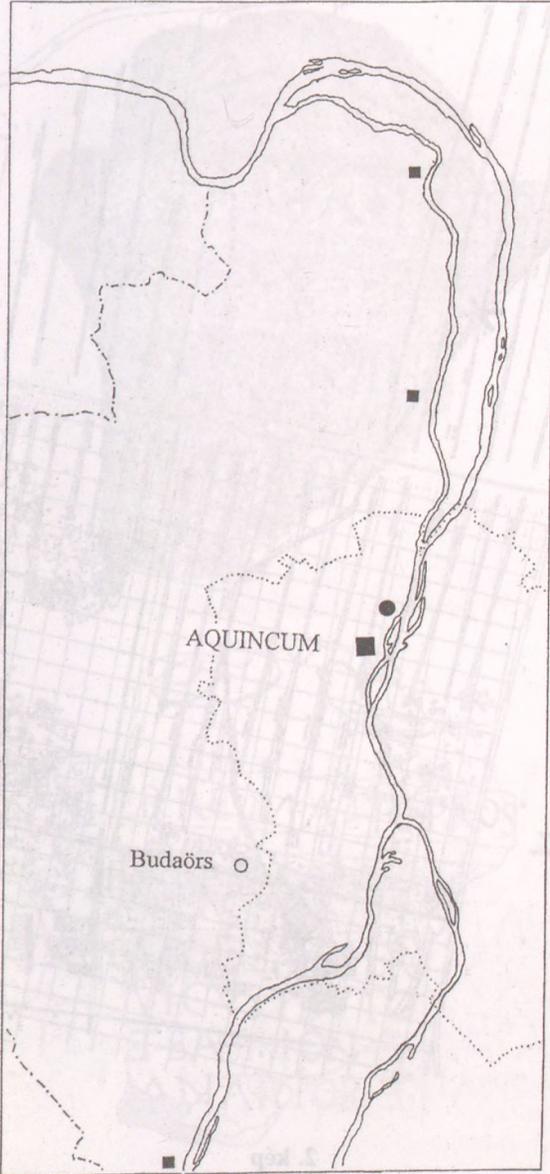
	Elhelyezkedés	Forrás
<i>vicus Anartiorum</i>	A <i>pagus Herc(ulius)</i> egyik faluja, Aquincumtól DNy-ra. Azonosítatlan.	
<i>vicus Basoretensis</i> (?)	Az ismeretlen lelőhelyű oltáron említett <i>vicus</i> t általában Aquincum territóriumára helyezik: RD 81; MÓCSY 1990, 309 Anm. 65; PÓCZY 2003, 79 ¹³⁹ . Amennyiben a Rómer F. által feltételezett <i>Prisco p(atrono) col(oniae)</i> olvasat helyes a feltételezésnek valóban lehet alapja.	[---] / <i>pro salute</i> / <i>Aug(usti)</i> / [v]icanis <i>Ba/soretensi/bus Prisco P[-]C[---]</i> / <i>d(ecurionum) d(ecreto)</i> (CIL III 3673 = RD 81)
<i>vicus Bataionis</i> vagy <i>Bataionianus</i>	A <i>pagus Herc(ulius)</i> egyik faluja, Aquincumtól DNy-ra. Azonosítatlan.	
<i>vicus Caramantesium</i> (?)	Talán egy <i>vicus</i> Aquincum territóriumán(?), Intercisa közelében. Az is elképzelhető, hogy a <i>vicus</i> nem közvetlenül városi territóriumhoz, hanem egy villához tartozott. FÜLEP 1954, 266; MÓCSY 1968A, 368; KOVÁCS 1999, 159; KOVÁCS 2001, 164.	<i>I. O. M</i> / <i>pro sal.</i> / <i>ddd. nnn.</i> / <i>Imp. p. Augg[[g]]</i> / <i>vicus Ca/ramantesi/um et villa.</i> (RIU 1065)
<i>vicus Res</i> vagy <i>Res(---)</i>	A falut egy Juppiternek dedikált szakrális funkciójú asztallap említi, amelyet a Bécsi úti temető egyik későrómai sírjába spoliaként beépítve találtak. Az asztallap	<i>I. O. M. vicus Res</i> vagy <i>Res(---)</i> / <i>posuit d(ecurionum) d(ecreto)</i> // <i>Blandius</i> / <i>Victorinus</i> (HAVAS 2002, 279-292)

¹³⁹ Póczy K. legutóbb az Ördögárok mentén újabban talált falvak (?) (Pesthidegkút, Máriaremete, Széphalom, Erzsébetliget: PETŐ 1997, 247-254) egyikével azonosítja *vicus Basoretensis*-t, mivel „das Steindenkmal stammt von einer Anhöhe der parallel zur Szépvölgyi út verlaufenden Kiscelli út” (PÓCZY 2003, 79). Az azonosítás sajnos minden alapot nélkülöz, mivel a falut említő oltár lelőhelye ismeretlen (ld. CIL III 3673 és RD 81 e feliratra vonatkozó kommentárjait).

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

	eredetileg egy Juppiter szentélyben állhatott. A falu azonosítatlan, valahol ÉK-Pannoniában keresendő. (HAVAS 2002, 279-292) Nevét a bírtok, vagyon jelentésű <i>res</i> szóból képezhették (vö.: a daciai <i>Resculum</i> falunévvel)	
<i>vicus Teuto(---)</i>	A <i>pagus Herc(ulius)</i> egyik faluja, Aquincumtól DNy-ra. Azonosítatlan, esetleg a budaörsi <i>vicus</i> .	
<i>vicus Vindonianus</i>	Általában a békásmegyeri faluval azonosítják: TIR L-34, 118; BALLA 1971, 55-63.	CIL III 3626 = 10 570 = RD 344
<i>vicus X (?)</i> ¹⁴⁰	Valószínűleg egy azonosítatlan <i>vicus</i> Aquincum territóriumán vagy esteleg egy házcsoport, háztömb a város egyik utcája mentén.	<i>I. O. M. / ob salute / Hadriani / Aug(usti) v(ici?) X / pu(blice) po(suit)</i> (CIL III 3431 = 10381)
<i>vicus ++[---]</i>	A <i>pagus Herc(ulius)</i> egyik azonosítatlan faluja, Aquincumtól DNy-ra. Nevének olvasata és kiegészítése bizonytalan.	

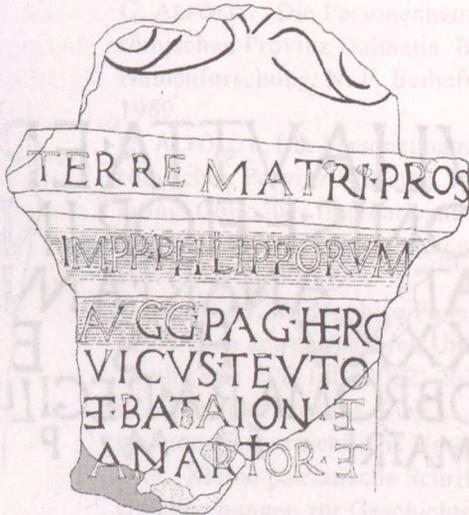
¹⁴⁰ A feliraton szereplő *V. X* rövidítés feloldása sokáig bizonytalan volt. Th. Mommsen a *v(ici?) X* megoldást javasolta (CIL III 3431), azonban mégis a későbbi *v(otis)* (*decennialibus*) kiegészítés lett az általánosan elfogadott (CIL III 10381). Nagy T. ez alapján úgy vélte, hogy az oltárt Aquincum lakosai, még mint *vicani* állították a császár uralkodásának tizedik évfordulója alkalmából Kr.u. 127-ben (NAGY 1973, 125, ld. még: ZSIDI 2002, 38). Kovács P. szerint az állítók megnevezésének hiánya miatt a dedikálók a *canabae* lakosai is lehettek (KOVÁCS 2004a, 186-187). Egy az asiai Alexandria Troias-ból (Dalyankő) újabban publikált tisztelgő felirat azonban inkább Th. Mommsen feloldási javaslata mellett szól. A feliratot ugyanis *d(ecurionum) d(ecreto) vic(us) X* állította: IGSK 53 (1997) 72-74 Nr. 39 = EDH ED036199. Az aquincumi oltáron ezért a *v(ici?) X* kiegészítést valószínűbbnek tartom, amely egyben megoldja az előző feloldás kapcsán felmerült problémát t.i. az állító megnevezésének szokatlan hiányát. Mindez azt is jelenti, hogy a feliratot Hadrianus uralkodása alatt bármikor állíthatták, így az Aquincum alapítási időpontjának szűkebb meghatározására nem használható fel.

1. kép

Az oltár előkerülési helye: Budaörs.

3 – 4. kép

A pagus Herc(ulius) által állított Terra Mater oltár fotója, az elveszett bal alsó töredékkel; Az oltár feliratának rajza. (rajz: Mráv Zs.)

I·V·L·I·A·V·T·T·A·E·P
P·O·N·I·S·F·F·L·O·R·I·N·A
N·A·T·I·O·N·E·A·N·A·R·T·I·A·N·O
L·X·X·V·H·S·E
C·O·B·R·O·M·A·R·A·R·E·G·I·L·I·F
M·A·T·R·I·I·M·P

5. kép

Iulia Utta Eponis f. Florina, natione Anartia síremlékének felirata.
(rajz: Mráv Zs.)

Irodalom

- ALFÖLDI 1940 A. ALFÖLDI, Daci e romani in Transilvania. Biblioteca della Mattia Corvino Nr. 9. Budapest 1940.
- ALFÖLDI 2004² A., ALFÖLDI, Keletmagyarország a római korban. Máriabesnyő-Gödöllő 2004, 70-193 Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve 1943, 1-93.
- ALFÖLDI – NAGY 1942 A., ALFÖLDI – L., NAGY, Az eraviscusok Buda földjén. In: Budapest története I. (Szerk.: Szendy K.). Budapest az Ókorban. Budapest 1942, 137-171.
- ALFÖLDY 1958 G., ALFÖLDY, Mithras aquincumi kultuszához. AT 5 (1958) 73-74.
- ALFÖLDY 1961 G. ALFÖLDY, Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. ActaArchHung 13 (1961) 103-124.
- ALFÖLDY 1969 G. ALFÖLDY, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung. N. F. Beiheft 4. Heidelberg 1969.
- ALFÖLDY 1977 G. ALFÖLDY, Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum. In: L'onomastique latine. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique no 564. Paris 1977, 1-30.
- ALFÖLDY 2002 G. ALFÖLDY, Epigraphica Pannonica I. Inschriften aus der näheren Umgebung von Aquincum. ZPE 140 (2002) 263-277.
- ALTANER 1967 B. ALTANER, Paganus. Eine bedeutungsgeschichtliche Untersuchung. In: ders., Kleine patriatische Schriften. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur. Bd. 83. Berlin 1967, 582-596.

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

- ANREITER 2001 P. ANREITER, Die vorrömische Namen Pannoniens. Archaeolingua Ser. Min. 16. Budapest 2001.
- ARDEVAN 1998 R. ARDEVAN, Viața municipală în Dacia Romană. Timișoara 1998.
- AUST 1892 E. AUST, Iuppiter. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (Hg. W. H. Roscher) Leipzig 1892, 618-762.
- BALLA 1971 L., BALLA, Possiores et vicani vici Vindoniani. (Ad CIL III 105701 3626.) DDMÉ 1971, 55-64
- BATTISTI 1949 C. BATTISTI, Avviamento allo studio del latino volgare. Collana di grammatiche storiche neolatine 1. Bari 1949
- BEEKES 1998 R. S. P. BEEKES, The origin of Lat. aqua and of *teuta 'people'. Journal of Indoeuropean Studies 26 (1998) 459-466
- BENOIT 1956 F. BENOIT, Epithètes indigènes des dieux gallo-romains. Nom ou Surnom? Ogam 8 (1956) 351-356
- BÓNIS 1969 É. BÓNIS, Die spätkeltische Siedlung Gellérthehy-Tabán in Budapest. Archaeologia Hungarica Ser. nova 47. Budapest 1969
- BRELICH 1938 A. BRELICH, Aquincum vallási élete. Laurea Aqincenses I. DissPann Ser. 2. 10. Budapest 1938, 20-142.
- CĂTĂNICIU 1991 I. B. CĂTĂNICIU, Á propos de civitates en Dacie. Ephemeris Napocensis 1 (1991) 59-67.
- DAICOVICIU 1966 C. DAICOVICIU, Severus Alexander și provincia Dacia. AMN 3 (1966) 153-172.
- DEGRASSI 1952 A. DEGRASSI, I fasti consolari dell'Impero Romano. Roma 1952.
- DE VRIES 1960 J. DE VRIES, Die Interpretatio Romana der gallischen Götter. In: Indogermanica. Festschrift für W. Krause. Heidelberg 1960, 204-213
- DE VRIES 1964 J. DE VRIES, Keltische Religion. Die Religionen der Menschheit. Bd. 18. Stuttgart 1964.
- DOBIÁŠ 1964 J. DOBIÁŠ, Dějiny Československého územi před Vystoupením Slovanů. Praha 1964.

SPECIMINA NOVA XIX

- DOBÓ 1975 Á. DOBÓ, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*. Budapest 1975.
- DOMASZEWSKI 1905 A. DOMASZEWSKI: *Schiller und Tacitus*. JÖAI 8 (1905) 143.
- DOTTIN 1918 G. DOTTIN, *La langue Gauloise*. Paris 1918.
- DUŠANIĆ 2000 S. DUŠANIĆ, *Army and Mining in Moesia superior*. In: *Kaiser, Heer und Gessellschaft in der Römischen Kaiserzeit*. Gedenkschrift für E. Birley. (Hg.: G. Alföldy – B. Dobson – W. Eck) HABES 31. Stuttgart 2000, 343-363.
- DUVAL 1958-1959 P.-M. DUVAL, „Teutates, Esus, Taranis.“ *Études Celtiques* 8 (1958-1959) 41-58.
- FALKNER 1948 M. FALKNER, *Die norischen Personennamen auf -u und ihre kulturgeschichte Bedeutung*. In: *Arbeiten aus dem Institut für allgemeine und fergleichende Sprachwissenschaft*. Heft 1. Graz, 1948, 39-54.
- FEHÉR 2003 B. FEHÉR, *Ptolemaios és forrásai*. In: Fehér B.-Kovács P. (ed.), *Korai földrajzi irók – a római hódítás kora*. FPA I. Budapest 2003, 88-105.
- FLUSS 1934A M. FLUSS, *Tautantum*. In: RE zweite Reihe 9. Stuttgart 1934, 73.
- FLUSS 1934B M. FLUSS, *Teuta*. In: RE zweite Reihe 9. Stuttgart 1934, 1140-1150
- FLUSS 1934C M. FLUSS, *Teutana*. In: In: RE zweite Reihe 9. Stuttgart 1934, 1153.
- FITZ 1957 J., FITZ, *Hercules-kultusz eraviscus területen. – Culte d'Hercule dans les régions eravisques*. István Király Múzeum Közleménye Ser. A/4. Székesfehérvár 1957.
- FITZ 1962 J. FITZ, *Sanctuaires d'Hercule en Pannonie*. In.: *Coll. Latomus Vol. 58. Hommages à Albert Grenier* (éd. par M. Renard) Bruxelles 1962, 623-638.
- FÜLEP 1954 F. FÜLEP, *Epigraphie*. In: *Intercisa I. (Dunapentele-Sztálinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Arh. Hungarica Ser. Nova 33. Budapest 1954, 232-273.

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

- FITZ 1993 J. FITZ: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I. Budapest 1993.
- FITZ 2000-2001 FITZ J.: Gorsium társadalma a feliratok alapján. – Die Gesellschaftsstruktur von Gorsium auf Grund der Inschriften. Savaria 25/3 (2000-2001) [2002], 49-62.
- GABLER 2005 D. GABLER, Augusteische Sigillaten in Budaörs. Italischer Import in der vorrömischen Zeit im pannonischen Raum. ActaArchHung 56 (2005) 133-175.
- GESZTELYI 1971 T. GESZTELYI, The Cult of Terra Mater in the Danubian Basin Lands. ACD 7 (1971) 85-90.
- GESZTELYI 1972 T. GESZTELYI, The Cult of Tellus-Terra Mater in North Africa. ACD 8 (1972) 75-84.
- GESZTELYI 1978 T., GESZTELYI, Terra Mater ábrázolás egy sopianaei oltáron. – Terra Mater Representations on an Altar from Sopiana. ArchÉrt 105 (1978) 51-53
- GESZTELYI 1981 T. GESZTELYI, Tellus-Terra Mater in der Zeit des Prinzipats. ANRW 17.1. Berlin-New York 1981, 429-456.
- GLASTERER 2000 H. GLASTERER, Pagus. In.: Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Bd. 9. Stuttgart – Weimar 2000, 146-147.
- GRASSL 2005 H. GRASSL, Zur pagus-Organisation im antiken Alpenraum. In: F. Beutler – W. Hameter (Hrsg.), „Eine ganz normale Inschrift ...“ und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum 30. April 2005. Althistorisch-Epigraphische Studien Bd. 5. Wien 2005, 63-65.
- HAVAS 2002 Z. HAVAS, Újabb monopodiumlapok Aquincumból. Ismeretlen vicus feliratos említése. – More Monopodium Boards from Aquincum. Inscribed Reference to an Unknown Vicus. BudRég 35 (2002) 279-292.
- HOLDER 1962² A. HOLDER, Alt-celtischer Sprachschatz. Leipzig 1962².
- HÖRING 1950 E. HÖRING, Die Geographischen Namen des antiken Pannonien. Diss. Univ. Heidelberg 1950.

- JUFER – LUGINBÜHL N. JUFER – T. LUGINBÜHL, Les dieux gaulois.
2001 Répertoire des noms de divinités celtiques connus par l'épigraphie, les textes antiques et la toponymie. Paris 2001.
- KIENAST 1996 D. KIENAST, Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt 1996².
- KOERNEMANN 1942 E. KOERNEMANN, Pagus. In: PWRE XVIII.2. Stuttgart 1942, 2318-2339.
- KOLENDO 1994 J. KOLENDO, La relation ville/campagne dans les provinces danubiennes. Réalité et son reflet dans la mentalité. In: H. Bender – H. Wolff (Hrsg.), Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des römischen Reiches. Vorträge eines Internationalen Kolloquiums von 16.-21. 1991 in Passau. Passauer Universitätsschriften Bd. 2. Espelkamp 1994, 87-99.
- KOVÁCS 1999 P., KOVÁCS, Vicus és Castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Studia Classica 1. Piliscsaba 1999.
- KOVÁCS-FEHÉR 2001 P., KOVÁCS – B. FEHÉR, Feliratos téglá- és edénytöredékek a balácai római kori villából I. Balácai közlemények 6 (2001) 159-181.
- KOVÁCS 2003A P. KOVÁCS, Mogetiana und sein Territorium. In: Szabó Á. – Tóth E. (Hrsg.), Pannonica, provincialia et archaeologia. Studia sollemnia auctorum Hungarorum Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli Archaeologici Ser. Nova. No. 1. Budapest 2003, 277-306.
- KOVÁCS 2003B P. KOVÁCS P.: Az antik világ és Pannónia. In: Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. FPA I. Budapest, 252-299.
- KOVÁCS 2004A P. KOVÁCS P.: Pannónia története Kr.u. 54-166 között a források fényében. In: Fehér B.- Kovács P. (ed.), Pannónia története Kr.u. 54-166 között. FPA II. Budapest 2004, 164-193.
- KOVÁCS 2004B P. KOVÁCS, Rec.: Á. Szabó-E. Tóth (Hrsg.): Bölcske. Römische Inschriften und Funde.

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

- Libelli Achaeologici Ser. Nov. II. Ungarisches Nationalmuseum. Budapest 2003, 476 S.
ActaArchHung 55 (2004) 377-389.
- KRAHE 1929 H. KRAHE, Lexikon der altillyrischer Personennamen. Heidelberg 1929.
- LORIOT 1975 X. LORIOT, Chronologie du règne de Philippe l'Arabe (244-249 après J. C.) ANRW II, 2. Berlin 1975, 788-797.
- MACREA 1969 M. MACREA, Viața în Dacia Romană. București 1969.
- MARÓTI – MRÁV 2004 É. MARÓTI – ZS. MRÁV, Kiadatlan római kori köemlékek Pest megyéből. I. Feliratos köemlékek. StudCom 28 (2004) 247-260.
- MAYER 1957-1958 A. MAYER, Die Sprache der alten Illyrer I-II. Wien 1957-1958.
- MEID 2005 W. MEID, Keltische Personennamen in Pannonien. Archaeolingua Ser. Min. 20. Budapest 2005.
- MELICH 1929 J. MELICH, A honfoglalás kori magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/6. Budapest 1929.
- MÓCSY 1959 A. MÓCSY, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959.
- MÓCSY 1962 A. MÓCSY, Pannonia. in: PWRE Suppl. IX. Stuttgart 1962, 515-776.
- MÓCSY 1968a A. MÓCSY, Vicus Caramantesium. In: PWRE Suppl. XI. Stuttgart 1968, 368.
- MÓCSY 1968b A. MÓCSY, Anartii. In: PWRE Suppl. XI. Stuttgart 1968, 38.
- MÓCSY 1984 A. MÓCSY, Der römische Name als gesellschaftshistorische Quelle. ActaArchHung 36 (1984) 197-222 A római név mint társadalomtörténeti forrás. Értekezések, Emlékezések. Budapest 1985.
- MÓCSY ET AL. 1983 A. MÓCSY – R. FELDMANN – E. MARTON – M. SZILÁGYI, Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et alliae Cisalpiniae cum indice inverso. DissPann Ser. III vil. 1. Budapest 1983.

- MÓCSY 1990A MÓCSY A.: A hódítás és Augustus kora. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 31-34.
- MÓCSY 1990B MÓCSY A.: Municipiumok és coloniák. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 61-64.
- MÓCSY 1990C MÓCSY A.: Civitas peregrinák. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 59-61.
- MOMMSEN 1887 Th. MOMMSEN, Römisches Staatsrecht. Handbuch der römischen Alterthümer. Leipzig 1887.
- MRÁV 2003A MRÁV, Zs.: Castellum contra Tautantum. Zur Identifizierung einer spätrömische Festung. In: Bölske. Römische Inschriften und Funde. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. (Hrsg.: Szabó, Á. – Tóth, E.) Budapest 2003, 329–376.
- MRÁV 2003B Zs. MRÁV: Göd fortress. In: The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Ed. by Visy, Zs. Szekszárd, 2003, 198–201.
- MRÁV 2003C Zs. MRÁV, Archäologische Forschungen 2000–2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd-Bócsaújtelep. CommArchHung 2003 [2004] 83–114.
- MRÁV 2005 Zs. MRÁV, A budaörsi római település területén előkerült feliratos emlékek. In: Ottományi K. – Mester E. – Mráv Zs., Antik gyökereink. Budaörs 2005, 30-37.
- MRÁV – OTTOMÁNYI Zs., MRÁV – K., OTTOMÁNYI, *De(i)fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) Lauri(aco) mort(e) sua*. Egy Caracalla alamann expedíciója során elhunyt katona szarkofágja Budaörsről. Specimina Nova 19 (2004) 49-98 = *De(i)fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) Lauri(aco) mort(e) sua*. Sarkophag eines während der alamannischen Expedition Caracallas verstorbenen Soldaten aus Budaörs. ActaArchHung 56 (2005) 177-212.
- MRT 7 Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

- megye régészeti topográfiája XIII/1. A budai és szentendrei járás. Szerk.: I. Torma, [Archäologische Topographie Ungarns]. Budapest 1986.
- NAGY T. 1955 T. NAGY, Hozzászólás Radnóti Aladár, Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban c. előadásához. MTAK (II) 1955, 510-519.
- NAGY T. 1973 T., NAGY, Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története I. Budapest 1973, 39-216.
- NEUMANN 1961-1962 A. NEUMANN, Inschriften aus Vindobona. JVGSW 17-18 (1961-1962) 7-29.
- NIESSEN 1883-1902 H. NIESSEN, Italische Landeskunde. Berlin 1883-1902.
- OLMSTED 1994 G. S. OLMSTED, The Gods of the Celts and the Indo-Europeans. Archaeolingua 6. Budapest 1994.
- OTTOMÁNYI 2002 K., OTTOMÁNYI, Budaörs, Frank-tanya (Kamaraerdei-dűlő). In: Archaeological Investigations in Hungary 2002. Budapest 2004, 185-187.
- OTTOMÁNYI 2003 K., OTTOMÁNYI, Budaörs, Frank-tanya (Kamaraerdei-dűlő). In: Archaeological Investigations in Hungary 2003. Budapest 2004, 168-170.
- OTTOMÁNYI 2005A K. OTTOMÁNYI, Vicus der Römerzeit in Budaörs, Balácai Közlemények 2005 s. a.
- OTTOMÁNYI 2005B K. OTTOMÁNYI, Die spätlatènezeitliche-römische Siedlung von Budaörs. ActaArchHung 56 (2005) 67-132.
- PEACHIN 1990 M. PEACHIN, Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235-284. Studia Annetelcolamensia ad epigraphicam, antiquum et papyrologicam pertinentia XXIX. Amsterdam 1990.
- PELLETIER 2001 A. PELLETIER, Vienna-Vienne. Collection Galliae Civitates. Lyon 2001.
- PETŐ 1993 M., PETŐ, A kelta korszak emlékei. In: Régészeti

SPECIMINA NOVA XIX

- emlékek Budapest XI. kerületében. XI. kerületi füzetek 2. Budapest 1993, 13-24.
- PETŐ 1997 M., PETŐ, Kelta-római leletek és településmaradványok Budapest II/a kerületében. – Keltisch-römische Fundgüter und Siedlungsüberreste im II/A Bezirk von Budapest. BudRég 31 (1997) 247-254.
- PISO 1995 I. PISO, Epigraphische Beiträge zum Pfaffenberger Heiligtum. In: Römische Inschriften - Neufunde, Neulesungen und neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. (Hrsg.: R. Frei-Stolba, M. A. Speidel) Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde Bd. 2. Basel-Berlin 1995, 341-346.
- PISO 1997 I. PISO, Les inscriptions du sanctuaire de Pfaffenberg. Bull. de la Société Nationale des Antiquaires de France 1997, 51-53.
- RADNÓTI 1955 RADNÓTI A., Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. MTAK II (1955) 489-534.
- REITZENSTEIN 1970 W.-A. REITZENSTEIN, Untersuchungen zur römischen Ortsnamengebung. Inaug.-Diss. München 1970.
- SALAMON 1878 F., SALAMON, Buda-Pest története I. Budapest 1878.
- ŠAŠEL 1954 J. ŠAŠEL, C. Iulius Vepo (CIL III 5232, Celeia, Nor.) Živa antika 4 (1954) 346-363 Opera selecta. Situla 30 Ljubljana 1992, 31-43
- ŠAŠEL 1989 J. ŠAŠEL, Die regionale Gliederung in Pannonien. In: O. Gottlieb (Ed.) Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. München 1989, 57-73 Opera Selecta. Situla 30. Ljubljana 1992, 690-706.
- SCHMIDT 1957 K. H. SCHMIDT, Die Komposition in gallischen Personennamen. ZCP 1957 1 (2. Heft) 33-301.
- SERGEJEVSKI 1957 D. SERGEJEVSKI, Epigrafski nalazi iz Bosne – Epigraphische Funde aus Bosnien. Glasnik Sarajevo 12 (1957) 109-125.

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

- SOPRONI 1978 S. SOPRONI, Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978.
- SOPRONI 1983 S. SOPRONI, Die historische Auswertung der Erdwälle. In: GARAM – PATAY – SOPRONI 1983, 57-69.
- SOPRONI 1985 S., SOPRONI, Újabb római feliratok Pest megyéből. – Neue römische Inschriften aus dem Komitat Pest. StComit 17 (1985) 273-302.
- SOPRONI 1994 S. SOPRONI, Ein römischer Villenbesitzer aus Aquincum. Balácai közlemények 3 (1994) 312-320.
- STEIN 1917 E. STEIN, M. Iulius Philippus, römischer Kaiser 244-249. PWRE XIX. Stuttgart, 755-773.
- SWOBODA 1964 E. SWOBODA, Carnuntum. Seine Geschichte und Denkmäler. Römische Forschungen in Niederösterreich Bd. 1. Graz-Köln 1964⁵.
- SZABÓ Á. 2000 SZABÓ Á, Suetrius Sabinus c. v. „újabb” felirata Pannoniából. Ad CIL III 10490 RD 369. – Die „neuere” Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III 10490 RD 369. FA 48 (2000) 85-109.
- SZABÓ E. 2004 E. SZABÓ, Ein Sevir aus Salla. Bemerkungen zu den pannonischen Sevir und Augustalen-korporationen à propos der Lesekorrektion von CSIR Ungarn 8, n. 4. In: Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Dacicae Pannonicaeque. (Eds. Gy. Németh – I. Piso) HPS 11. Debrecen 2004, 197-235.
- SZABÓ M. 1963 M. SZABÓ, Néhány nyelvészeti szempont a pannoniai kelta személynévanyag vizsgálatában. AT 10 (1963) 220-234.
- SZABÓ M. 1971 M., SZABÓ, A kelták nyomában Magyarországon. Hereditas. Budapest 1971.
- TOMASCHEK 1894 W. TOMASCHEK, Anartes. PWRE II. Stuttgart 1894, 2063-2064.
- TÓTH 1982 E., TÓTH, Tetrarchia-kori Iovia-Herculia helynévadás Pannoniában? – Tetrarchiezeitliche Namensgebung von Iovia-Herculia in Pannonien? ArchÉrt 109 (1982) 55-72.

SPECIMINA NOVA XIX

- TÓTH 2003 E. TÓTH, Die Jupiter Teutanus-Altäre. In: Bölske. Römische Inschriften und Funde. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. Hrsg.: Szabó, Á. – Tóth, E.) Budapest 2003, 385-438.
- TÓTH – VÉKONY 1970 E. TÓTH – G. VÉKONY, Beiträge zur Geschichte Pannoniens im Zeitalter des Vespasianus. ActaArchHung 22 (1970) 133-161 Vespasianus-kori építési felirat Aquincumban. ArchÉrt 92 (1970) 109-115.
- TOUTAIN 1907 J. TOUTAIN, Les cultes païens dans l'Empire romain. Tome I. Paris 1907.
- VÉKONY 2000 G. VÉKONY, Dacians, Romans, Romanians. Matthias Corvinus Publishing 2000.
- VENDRYES 1948 J. VENDRYES, La religion des Celtes. Collection Mana III. Paris 1948.
- VENDRYES 1978 J. VENDRYES, Lexique étimologique de l'Irlandais ancien. Paris 1978.
- VISY 1970 Zs. VISY, Die Daker am Gebiet von Ungarn. MFMÉ 1970/1 5-29.
- VISY 1971 Zs. VISY, Angaben zur Geschichte der Ungarischen Tiefebene im augusteischen Zeitalter. ActaAntArch (Szeged) 14 (1971) 73-77.
- VISY 1993 Zs. VISY, Cotini in Pannonia. Specimina nova 1993, 5-12.

MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: TERRA MATER OLTÁR

- VISY 2004 Zs. VISY, Zur Frage der antiken Kenntnisse über die Donau und die Hercynia silva. In: H. Heftner – K. Tomaschitz (Hrsg.), *Ad fontes!* Festschrift für G. Dobesch zum fünfundsiebzehnten Geburtstag am 15. September 2004. Wien 2004, 957-960.
- WEIB 2000 P. WEIB, Zu Vicusangaben und qui-et-Namen auf Flottendiplomen des 3. Jh.s. *ZPE* 130 (2000) 279-285.
- WELLNER 1963 I., WELLNER, Terra Mater és Liber Pater közös oltára Aquincumban. – Gemeinsamer Altar der Terra Mater und des Liber Pater in Aquincum. *BudRég* 20 (1963) 299-301.
- WELLNER 1973 I., WELLNER, Egy aquincumi Terra Mater és Liber Paternak dedikált oltárkö feliratához – Zur Inschrift eines der Terra Mater und dem Liber Pater dedizierten Aquincumer Altarsteines. *BudRég* 23 (1973) 187-188.
- WISSOWA 1902 G. WISSOWA, Religion und Kultus der Römer. München, 1902.
- WOLFF 1976 H. WOLFF, Kriterien für lateinische und römische Städte in Gallien und Germanien und die 'Verfassung' der gallischen Stammesgemeinden. *BJb* 176 (1976) 45-121.
- VOLKMANN 1972 H. VOLKMANN, Pagus. Der kleine Pauly IV. München 1972, 405-406.
- ZIEGLER 1934 K. ZIEGLER, Zeus, der höchste Gott der Griechen. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (Hg. W. H. Roscher) Leipzig 1934, 564-702.
- ZSIDI 2002 ZSIDI P.: Aquincum polgárvárosa. *Μυθβειον* 5. Budapest 2002.

FEHÉR BENCE:

SZINTAKTIKAI KÉRDÉSEK A PANNONIAI LATIN NYELVHASZNÁLATBAN. ÖSSZETETT MONDATOK¹

A kérdés, hogy Pannonia tartomány latin nyelvhasználata a császárkori latinság egészén belül milyen fejlődési vonalat követ, már régen felmerült, bár összefoglaló tudományos értékelés erről még nem született.² Azonban mindezek a kutatások szinte kizárólag a kézenfekvően feldolgozható hangtani és részben alaktani problémákkal foglalkoztak, a mondattani kérdésekről a tartományt illetőleg még vázlatos áttekintés is alig született.³ Nem kerülhető el a kérdés, hogy azonosítani lehet-e figyelemre méltó nyelvészeti jelenségeket a tartomány latin nyelvi emlékanyagának mondattani értelmezésében. Forrásként sajnos ez a vizsgálat csak kétféle anyagra támaszkodhat: a feliratokra, amelyek mondattani szempontból elég merev, sokszor mondatszerkezetbe alig rendezhetően tömör, még többször értelmezhetetlenül csonka szövegekből állnak, és pl. összetett mondatokban kifejezetten ritkák, illetve a poetoviói Victorinusnak, egyetlen pannoniai klasszikus auctorunknak corpusára, amelynek nyelvészeti elemzése a rá való gyakori hivatkozás ellenére épp hogy megindult.⁴ Victorinus mint irodalmi nyelven író, bizonyos rhetorikai műveltséggel rendelkező szerző természetesen csak korlátozott értelemben lehet forrása a helyi nyelvhasználat (egyelőre a 'nyelvjárás' kifejezéstől tartózkodnék) sajátosságainak, arról nem is beszélve, hogy ennek vizsgálatához le kell belőle vonni a *Vetus Latinán* alapuló szakaszok adatait.

A következőkben e források alapján teszek kísérletet az összetett mondatok pannoniai használatának értékelésére.

¹ A szerző a kutatást az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának segítségével végezhette.

² Luzsénszky M. V., A pannoniai latin feliratok nyelvtana, EPhK 57 (1933) 95–100. 228–231. (teljesen elavult áttekintés), újabban Herman J., Latinitas Pannonica, FilKözl 14 (1968) 364–376. H. Mihaescu 1978. 30–31§§, 69–80§§ általánosságokban mozog, egyes szövegek elemzése: 336. 339. 340§§, egyes részterületeket illetőleg J. Herman, Posit (=posit) et questions connexes dans les inscriptions pannoniennes. AAnth 9 (1961) 321–331., Fehér 1998., Fehér 2003., Fehér 2004a, Fehér 2004b, Kovács P., Graecism in Pannonian Latin inscriptions, in: CIGP² 102–115. A tartomány epigrafikus latin nyelvhasználatának szójegyzéke megjelent: LEP 1997, ill. LEP Supplementum 2005.

³ Mihaescu 1978. 243–272. áttekinti az egész Délkelet-Európa antik latinságának szintaxisát, ezen belül azonban Pannoniának alig szentel figyelmet, s semmi kifejezetten egyedi vonást nem talál. A legújabban az epigrafikus latinságról megjelent monográfia (G. Galdi, Grammatica delle iscrizioni latine dell'Impero (provincia orientali). Morfosintassi nominale. Roma 2004.) is csak névszóragozási/esettani problémákra koncentrált. A kapcsolatos mellérendelésről írt megjegyzései (Galdi 2004. 372–375.) a kisszámú egyeztetési hibára szorítkoznak.

⁴ Ld. erre vonatkozólag részletesebben Fehér 2005.

1. Mellérendelő összetétel

A mellérendelő szerkezetek és összetett mondatok viszonylag egyszerű felépítésűek a klasszikus latinban, és a vulgáris latinban ehhez képest viszonylag kevés változás figyelhető meg.⁵ Gyakorlati szempontból a mellérendelő szerkezetek (függetlenül attól, milyen mondattani szinten állnak) jellegzetességeit kötőszavaik szabják meg.

1.1. *Et, aszindetikus szerkesztés, fölösleges et*

1.1.1. Az *et* a legáltalánosabban adatolt mellérendelő kötőszó Pannoniából, becsülhetőleg mintegy 2500 (!) előfordulását ismerjük.⁶ Ez természetesen köszönhető a felirat-formulákban való sűrű előfordulásának is, tehát a '*pro se et suis*' stb. kifejezésekben való előfordulása nem élő nyelvi adat, de a többi mellérendelő kötőszóval való összehasonlításból (*-que*: 142 eset, *ac/atque*: 40, *etiam*: 9, *quoque*: 3) nyilvánvaló, hogy a valóságban is ez volt a domináló mellérendelő szerkezet. Amennyire megítélhető, használata a provincia egész élettartama alatt, minden rétegben egyformán jellemző.

1.1.2. Az egyszeres kapcsolatos mellérendelések száma van akkora, hogy (a provinciában szinte egyedülálló módon) lehetővé teszi a valódi statisztikus megközelítést is. Háromezer feliratot tartalmazó mintát vizsgálva, 551 adat mutatkozott, kihagyva a szigorúan formuláris kifejezéseket (az említett '*pro se et suis*', vagy a *consuldatálások*).⁷ Ebből 11,2% *et* kötőszót tartalmaz ugyan, de a felirat csonkasága miatt nehezen értékelhető, 6% aszindetikus, és mindössze 6 v. 7, tehát elhanyagolható számú, kb. 1% az a kapcsolat, amely *et* kötőszót tartalmaz, de az egyeztetés hibája fogalmazási/nyelvi pontatlanságra vall. Sajnos ezeknek az adatoknak döntő része nem mondatokat, csak szintagmákat kapcsol, de így is látszik, hogy az aszindetikus szerkesztés aránya, amit a feliratok tömörségére törekvése miatt az élőnél nagyobbak várnánk, elég alacsony,⁸ viszont mindkét típusú szerkezetet gyakorlatilag minden nyelvi rétegben lényegileg hibátlanul tudták használni szóban és írásban is.

⁵ Herman 2003. 71. Vaananen 1963. 170–172. A *sic* itt említett terjedésének nálunk nincs nyoma, sem a *quare* használatának.

⁶ Vö. LEP 68–72, LEP Supplementum 222–223.

⁷ Bár még itt is lehet szabálytalanság: pl. RIU 828. kötőszó nélküli. — A tartomány északi részét szinte egészében feldolgozó statisztika részletes számai: 81,2% *et* (+11,6% csonka adat), 1,2% *et* egyeztetési hibával, 6% aszindetikus; Aquincum környéke 84%–7%–0%–9%; Brigetio és környéke 85,7%–8,4%–0,8%–2,5%; Carnuntum és környéke 81,1%–15%–0,8%–3,1%; Savaria és környéke 79%–9,5%–7,5%–4%; Intercisa 81%–9%–3%–7%.

⁸ A formulák közül mindazonáltal némelyek aszindetikusak, de ennek a valódi nyelvhasználathoz kevés köze van. Tipikusan ilyen a DD (= '*dedit dedicavit*' – de lehet alárendelő szintagma, '*donum dedit*' is) formula, amelynek 53 rövidített formáját ismerjük, természetesen mindannyiszor *et* nélkül (némely adat ebből vitatható, így a RIU 1419 formulája, amely ott bizonyosan tévesen '*dedicatum*'-nak van feloldva, Alföldy G. új értelmezése szerint [Alföldy 2004. 36.] '*decreto decurionum*'); kiírva a formula egyáltalán nem jelentkezik. Az ILJ 332 SS formulája a '*sibi et suis*' formulának felel meg – a több mint 40 teljesen kiírt hasonló formulában az *et*, néha *-que* az I. század végétől mindvégig jelen van (egy esetben '*pro se ac suis*': RIU 240, egyébként rossz

Az egyes területi egységek részleteikben eltérő képet mutatnak, ami a nagy adatszám miatt feltehető, hogy már nem egyszerűen a véletlen képe! Így az aszindetikus szerkesztés viszonylag magas arányú (10%) Aquincum *territoriumán* (nevek felsorolásában, bennszülött és Severus-kori emlékeken), de itt is az *et* a meghatározó, ugyanazon az emléken jelentkezhet (poliszindetikus is), ahol egy másik mondat aszindetikus, sőt egyébként általában kötőszó nélküli formulákban is, vagy utólag, tehát a szöveg élő alkalmazása során egy verssorhoz fogalmazva.⁹ Ugyanez mondható, de az *et* erősebb túlsúlyával (csak 5% aszindetikus) Brigetióra. Ehhez képest némely belső városok szabálytalanabbak, Savariában majdnem 10%-os a másutt elhanyagolható jelenség, hogy a kötőszóval kapcsolt mondatrészek esetei nem egyeznek, és pedig a legkorábbi időktől, Scarbantia környékén pedig meglepően sok (25%!) az aszindeton: ezek sem kései adatok, de a legalacsonyabb réteg: bennszülöttek, pannon *alák* katonái, *libertusok* és rabszolgák feliratain jelentkeznek. Az egyébként szinte teljesen szabályos carnuntumi adatok közt is egy barbár felirata tartalmaz esetváltást, és egy kifejezetten élő nyelvű átokszövegben van több kötőszó nélkül szerkesztett, kapcsolatos felszólító mondat egymás mellé rendelve.¹⁰ Az összkép mindenütt, az itt nem említett városokban is arra utal, hogy az alsóbb nyelvi rétegekben, főleg a bennszülötteknél az aszindetikus fogalmazás viszonylag divatos volt legalábbis írásban, de korhoz nem köthető és semmiképp sem látszik, hogy a későbbi korokban terjedne – úgy tűnik, a tartomány egész élettartama során megmaradt alárendelt szerepben. Victorinusnál szintén ritka, maximum a provinciaátlaggal egyező arányú, de pontos adatot azért nehéz mondani, mert a Victorinus-szöveghagyomány sajátosságai miatt a nyelvtanilag hiányos szerkezetek egy részét nem tudjuk azonosítani.¹¹

1.1.3. A kapcsolatos mellérendeléseknek elég jelentős része halmozott, és ezekben természetesen változatosabb megoldások lehetségesek. (A fenti mintában 187–195 [a feliratok csonkasága miatt nem teljesen biztos a szám] adat van, tehát az egyszeres kapcsolatoknak kb. 1/3-a, Victorinusnál 28%-a.) A klasszikus nyelvhasználatnak a poliszindetikus *et*-ek vagy a teljes aszindeton felelne meg; csupán a biztos eseteket véve ezek 48,5%-ban (17,5%-ban a felirat

írású, ráadásul frásképe alapján kifejezetten késői felirat, az adat élő nyelviségét sejteti; szintén köznyelv alatti szinten: RD 70.). A '*fabrum et centonariorum*' formulát jónéhány esetben kiírt kötőszóval használják (CIL III 3554., VAMK 59., 67., 68., 101., 108.), az is előfordul, hogy az *év...nap...hónap* felsorolásba kerül bele *et*: RIU 630., 1433. — Bizonyos, hogy az élőbeszédben a mondatokat kötő *et*-ek aránya is jelentős lehetett: Victorinusnál ezek az egyszeres kapcsolatok 31%-át teszik ki!

⁹ RIU S245: *IOM et Nep(tuno)* – másutt is előfordul az istenség invokálásában: pl. RIU 625., 642.; ill. 1351.: a datált, 206-ból származó oltáron az eredeti vers 1. sora (*Voverat hanc aram Ulpius Baccho Marinus*) és a 2. (*Nunc solvit laetus cum honore sacrorum*) közé került a '*pro salute sua suorumque omnium*' kifejezés és az *et* kötőszó.

¹⁰ Vorbeck 1980b 126., egy *naristus* (germán) származású római polgár számára állított, viszonylag korai (I–II. sz.) síremlék, ahol a kérdéses név (*Naeviae coniunx*) értelmezése elég kétes, ill. CIGP 16. (Severus-kor).

¹¹ A hibás szövegkiadói pótlásokról ld. Fehér 2005. *Et*-ek kiadói betoldása is gyakori (28,1. ['is' jelentésben], 34,11., 54,14., 58,7., 64,15. stb.), de ezeknél a dolog természetéből adódóan a helyességet pro és kontra bizonyítani szinte reménytelen.

csonka, fennmaradt részén poliszindetikus *et* van ugyan, de a hátralévő részben nem lehetünk egészen bizonyosak), ill. 4,8%-ban vannak jelen. (Nem számítva a puszta névlistákat.) Az, hogy a 'klasszikus' alakok bőkezűen számítva is alig 2/3-os arányban vannak jelen, jelzi az élőbeszéd nagy variabilitását. Az írott nyelv tekintélye és a köbe vésés során mutatkozó nyilvánvaló előny támogatta aszindetikus megoldás ritkasága feltűnő, a feliratokon kb. ugyanolyan arányban van, az élőbeszédben alighanem gyakoribb volt az *et* és a kötőszó nélküli kapcsolat más kötőszóval hármas vagy többes tagolásban (pl. *item*-mel vagy *que*-vel), vagy az, hogy az *et*-ek sorozata közt felbukkan egy aszindetikus kapcsolat (döntően III. századi jelenség);¹² viszonylag ritka, hogy (néha több) aszindetikus kapcsolat kövessen vagy vegyen körül egy *et*-et.¹³ A III. századból elég jól ismert az a jelenség is, hogy az *et*-es kapcsolatos mellérendelést *cum sociativum* alárendelő szintagmával kombinálják, ami természetesen irodalmi nyelven is korrekt megoldás, sőt pontosabb fogalmazási készséget feltételez. Ezeknél gyakoribb azonban a *O+et* (többször *O+et*) megoldás, amely 8–11%-os gyakoriságú. Az adatok a II-től a IV. századig húzódnak, és tökéletesen minden nyelvi szintet átölelnek, a leghibásabb nyelvű orientális elemektől és a kései ókeresztyén feliratoktól a legmagasabb szintű hivatalos feliratokig.¹⁴ Általában ezeket is képesek korrektül szerkeszteni, az egyeztetési hibák itt is 4% alatt maradnak, itt-ott teljesen logikátlan megoldások is ismertek.¹⁵ A 'klasszikus' és 'aklasszikus' típusok meglepően egyenletes műveltségi szintbeli, térbeli és részben időbeli megoszlása azt mutatja, hogy lényegében az összes típus közkincs volt, s nagyon nehéz valamilyen nyelvfejlődésre következtetni, mindenesetre úgy tűnik, hogy az aszindetikus(abb) megoldások közt gyakoribbak a koraiak, ez tehát visszaszorulóban volt, de a teljes poliszindetikus megoldás is kezdetől általánosan bevett, hiszen a bennszülött feliratoknak kifejezetten kedvelt eleme.

Victorinusnál hasonló változatosság mutatkozik, de mint irodalmibb szövegnél természetes, az aszindetikus szerkezet a leggyakoribb.¹⁶ Annál érdekesebb, hogy a *O+et* típusú kapcsolat itt is mintegy 11%-ban, más vegyes típusú halmozás kb. 20%-ban jelen van, méghozzá lényegében egyformán a nyelvileg konzervatívabb¹⁷ *De fabrica mundi*-ban és a köznyelvi Jelenések-kommentárban. Ez azt mutatja, hogy a III. sz. második felében már az irodalmi

¹² Ilyenek: *et/0/item* RIU 1., 992., 1200., *et/0/que* 622., 1150., Vorbeck 1980b 69., *ac*-cal RIU 1509. stb. (az adatok döntő többsége nyilvánvalóan Severus-kori vagy éppen későbbi); több *et* közt *0*: RIU 553., 910. (vers), 1179., 1163. stb. (mind Severus-kori).

¹³ Ezek közt van korai is: RIU 192., vagy bennszülött: RIU 1146., de a tipikus itt is a III. sz.: RIU 1018., ahol a tagok egyeztetése is megbicsaklik, Vorbeck 1980b 175. stb.

¹⁴ RIU 76., 889., ill. 674., v. a szövegükben egyező 771=804=S133.

¹⁵ Szintén nemcsak kései: RIU 66., 290. ismét egyeztetési zavarral, de a tipikus itt is a Severus-kor: 410., 1318., 1492.

¹⁶ Az összes többszörös mellérendelés 23%-a, míg a poliszindetikus *et* csak 18%. Az aszindetikus szerkesztés elsősorban archaikus és rhetorikus (Hoffmann–Szantyr 252§; a Väänänen 1963. 170. leírt primitív aszindetikus mondatok Pannoniában kifejezetten nem jellemzőek), és a néha hathétszeres aszindetikus felsorolások elsősorban a *De fabrica mundi*-ban valóban szemmel láthatóan rhetorikus alakzatokhoz kapcsolódnak.

¹⁷ Ld. Fehér 2005 10.j., 14.j.

nyelvhasználat alsóbb rétegében is legalább háromféle változat volt teljesen egyenrangú.

1.1.4. Néhol az *et* a (legkülönbözőbb korú) feliratokon látnivalóan fölöslegesen jelentkezik,¹⁸ a mindössze 15–20 eset azonban valószínűleg egyszerű véletlennek, íráshibának tulajdonítható, amint néhány esetben törölték is¹⁹ vagy nyilvánvaló, hogy csak a köfaragó tévedéséből került oda.²⁰ Az az egy-két példa, ahol az *et* nyelvileg értelmes, azonban az illető formulában nem szokás alkalmazni, mindenestre arra utal, hogy a beszélt nyelvben nem takarékoskodtak vele – túl azon, hogy a formulákat sem mindig pontosan idézték.²¹

1.1.5. Alakilag az *et*, amennyire meg lehet ítélni, konzervatív. Ismerünk harminc-egynéhány *e* alakú leírását, de főleg a régi lejegyzéseknél ez mindig kétes, nem a ligatúrált *et* lejegyzési hibája-e, és ha nem az, még íráshiba is lehet. Néhány ma is jó állapotban levő kőnél bizonyítható *e* írásmód egyébként is nyelvileg aklasszikus szövegben jelentkezik (ezek valószínűleg véletlenül észak-pannoniaiak),²² de az összelőfordulásoknak ez annyira jelentéktelen hányada, hogy nem valószínűsíthető belőle reális nyelvfejlődés, annál inkább, mert talán legköznyelvibb kései szövegünkben, az AIJ 557. átoktáblán 4 *et* alak mellett egy *e* alak olvasható, teljesen azonos fonetikai környezetben, tehát ez itt is nyilván csak a primitív írás hanyagságának tulajdonítható.²³ Egy elveszett, de gondosnak tűnő leírásból ismert, alighanem III. sz-i szarkofágfeliraton (RIU 696=CIL III 4275) *eti* alak olvasható.

¹⁸ Főleg erősen ligált szövegben fordul elő; tipikus és szerencsére egyértelműen azonosítható helyzetet mutat a RIU 1034.5. kő, melynek tervezett *pro · salute* feliratát a faragó tévesen azonosítva *pro · salu · ét*-nek jegyezte le. Elírás (avagy esetleg téves olvasat!) mindenféle szövegen lehetséges, hivatalos iraton is (ld. CIL III 3720.7. mérföldkő: ha a bizonyosan romlott olvasat *e* ponton helyes, *vetustaē et corruptos*) olvasható; a CIL III 4560.6. sorban szinte bizonyosan a lejegyzés hibája). Általában a többszörösen mellérendelt nevek melletti más funkciójú név megzavarhatta a köfaragót (RIU 1191., CIL III 11220, Lőrincz 2001. 505., nyilvánvaló félreértés folytán vésték fel a Fitz 1968. 31. mérföldkőre; a kései és egyeztetési hibás CIL III 10531 = Németh 1971. 90-ben is sejthetünk íráshibát). Teljesen érthetetlennek látszik az *et* használata a CIL III 3600 = Németh 1971. 121. feliraton.

¹⁹ RIU 869,9/9., 1203,4/5., CIL III 3502=Rómer-Desjardins 72.

²⁰ ILJ 332,4.

²¹ RIU 684: *IOM et Conservatori*, RIU 228: *ann(orum) XXXII me(n)sium VI et d(ecidit) b(ello) Germ(anico)* [talán a vésnök azt hitte, a *d* betű a *dies* rövidítése?], ILJ 1046: *quod voverat, et solvit*. — Talán nem elírás a '*vivus fecit sibi*' formulában sem '*et sibi*' (CIL III 4079,4., sajnos datálhatatlan felirat, talán így értelmezendő RIU 766., AIJ 222=CIL 13403., e bennszülött állítású kő felirata ennyire túlszűfolt: *Sabina | Gai f viva et sibi et | et Exouna Optati f* – itt komolyan felmerül, hogy az állítatók latin nyelvtudása volt kérdéses. Másféle adat arra, hogy a formulákat néha pleonasztikusan bővítették, a *pro se et suis* időnkénti kiegészítése *pro se et pro suis*-szá: RIU 462. 669.

²² RIU 335. (uott *pientsime*), RIU 368,3. (uott *Cesorino, Cesorine*), RIU 410. (uott *pro salutem, sinifer, Cresces*), Nagy 1945. II. (uott *Aurelie, que, filie*); I. sz-i bennszülött feliraton: RIU 1314. Ugyanakkor néhány Aquincum és Mursa környéki, csak leírásból ismert kővön úgy tűnik, klasszikus nyelvi környezetben szerepel, nagyjából III. századból.

²³ AIJ 557 A,7: *e L Licinius Sura Ispan(ia?)*.

1.2. Más kapcsolatos kötőszavak

1.2.1. A ritkább kapcsolatos kötőszavak, ill. az *et* ritkább szemantikai-szintaktikai funkciói (= 'is', páros *et-et* 'is-is') ugyan nagyságrenddel kevesebbszer adatoltak, de nem olyan ritkák, hogy élőnyelvi használatukat megkérdőjelezhetnők, Victorinusnál pedig kifejezetten gyakoriak. Ez hangsúlyozandó a *-que encliticum* esetében, amely Mihaescu szerint a dunai provinciákban megmerevedett, formuláris, nem élő jelenség.²⁴ Ez az elképzelés azonban nem tartható! 142 példát ismerünk a használatára,²⁵ ezek nagyrésze ugyan erősen formuláris, de még ezek közt is van, amely egyúttal, formula volta dacára nyelvileg nem irodalmi, vagy a formulában *et* és *-que* szabadon cserélhető.²⁶ Nyelvileg és társadalmilag egyaránt alacsony szintű szövegben is itt-ott előfordul.²⁷ Verses előfordulásai kevésbé érdekesek, bár ezek közt van hangtanilag érdekes, ill. előfordul poliszindetikus használata is.²⁸ A rendelkezésünkre álló adatokból nehéz eldönteni, használatában van-e különbség az *et*-től, mint az irodalmi nyelvben, esetleg éppen *et*-tel vegyítve tipikus,²⁹ de általánosságban elfogadható, hogy az *et* ritka, de köznyelvi szinonimája volt a pannoniai latinságban. Hangsúlyozását is megőrizhette, mint azt egy Victorinus-hely sejtetni engedti.³⁰

1.2.2. Az *ac/atque* kötőszó szintén elfogadható gyakoriságú (40 eset), de nyelvileg homogénebb környezetből. Gyakorlatilag valamennyi előfordulása erősen hivatalos szövegek környezetében van, mint a brigetioi törvénytáblán vagy a III. sz. 2. feléből való Teutanus-oltárkövek formuláin³¹ – csakhogy éppen itt alakilag nem-klasszikus, ti. az *atque* alak *adque*-ra változik. Ez más feliratokon is igaz, talán már a II. sz.-tól, összesen egy *atque*-t ismerünk, és az is egy teljesen klasszikus verssor.³² Egyébként igaz az *ac/atque* többi előfordulására is, hogy elég homogén környezetből valók, többnyire nyelvileg klasszicizáló, igényes megmunkálású, noha nem feltétlenül hivatalos vagy előkelő személyek állíttatta emlékeken.³³ Ebből úgy tűnik, hogy ez a kötőszó a tartományban

²⁴ Mihaescu 1978. 278§ egyetlen pannoniai példát hoz, a CIL III 10347. verses feliratból — természetesen, hogy ez magasabb nyelvi szintű szöveg. A *-que* eltűnését az élőnyelvből egyébként már régen a császárok kezdetére teszik (Hofmann-Szantyr 254§ [megjegyezve, hogy a *Vetus Latin*ban egyáltalán nem ritka], Väänänen 1963. 170.), ráadásul Väänänen az *atque*-nál is pusztulóbbnak tartja, ami, mint a következőkből kiderül, Pannoniára biztosan nem igaz.

²⁵ Számuk egyébként, bizonyára véletlenül, az utóbbi évtizedekben indult erőteljes szaporodásnak. A LEP Supplementumban 23 új adat van rá, egyébként az *ac/adque* kötőszóra is 9. Látható, hogy tudásunk a helyi latin nyelvről ma még nem lehet végleges!

²⁶ A tíznél több *dis deabusque/ceterisque dis deabus* formula közt van *dibus deabusque* alakú is (CIL III 10435). A cserélhető formulákra lásd 8. jegyzet.

²⁷ AIJ 346. (Félig görög nyelvű, császári rabszolga állította felirat. *et*-tel vegyesen.) CSIR Österreich 280.

²⁸ Vorbeck 1980. 12. (-*quae* alakban), ill. RIU 622.

²⁹ Mint Mihaescu 1978. 278§ feltételezi.

³⁰ A *De fabr. m. p4, 1.* az eredeti kódexben olvasható *citheraque* alak hangsúlytalan *e>i* váltakozása.

³¹ Bölcse No. 10b. 11c. 12. 13b. 14b. 16., CIL III 10418.

³² CIL III 3247.

³³ Aklasszikus jelenség egy-két kő *ae>e* átalakulásán (RIU 565., 604,2., ellenben a brigetioi törvénytáblán [27. sor] *adquae*) túl csak egy az *adque*-példák közt kifejezetten korai sírfelirat

kifejezetten az igényes köznyelvre lehetett csak jellemző, viszont ott is korán zöngésült.

Az *ac* és *adque* formák használatára nem lehet semmilyen szabályt levonni, a versekben és a Teutanus-formulákon ugyan kétségtelenül magánhangzó előtt áll az *adque* (*atque animam, adque incolumitate*), de sírfeliratokon sokszor nem,³⁴ és fordítva sem állapítható meg szabályosság. Talán az *ac*-ok nagyobb arányban szerepelnek szigorúan hivatalos szövegben, ez esetben az *adque* forma generalizálódhatott a beszélt nyelvben, de ez inkább csak sejtés.

1.2.3. Ezzel szemben az *etiam* kizárólag kései és erősen formális szövegben fordul elő,³⁵ köznyelvi szövegben ha ritkán előfordul, hogy ennek tartalmát ki kell fejezni, az *et*-et használják ebben az értelemben is.³⁶ A *quoque* csak versből ismert. Ezek a kötőszavak az élő nyelvnek valószínűleg nem képezték részét.

1.2.4. Victorinus adatai részben ugyanezt a képet sugallják, de kevésbé világosan. A *-que* ugyan alig fele olyan gyakori, mint a feliratokon (3,2%), és erősebb a konzervatívabb *De fabricá*-ban, de mindenesetre létezik a Jelenések-kommentárban is, az *atque/ac* viszont csak a *De fabricá*-ban, természetesen csak ezekben az alakokban (az *adque* formát nem is várhatjuk az irodalmi úton hagyományozott szövegtől). A *quoque* viszont viszonylag gyakori (4,9%). Ha ezeket a számadatokat a viszonylag kicsi minta ellenére relevánsnak tekintjük a köznyelvre, azt tételezhetjük fel, hogy a (legnagyobb számban Severus-kori) feliratokon gyakoribb *-que* a III. sz. 2. felére szorul ki jobban az élőbeszédből, de még mindig nem teljesen, míg az *atque* valószínűleg már korábban. Az *etiam* pedig Victorinusnál igen ritka (1,6%), viszont egyáltalán nem 'klasszikus' nyelvet tükröz, ugyanis a szórendi helye bizonytalan.³⁷

1.3. Tagadott kapcsolatos mellérendelés

A tagadott kapcsolatos mellérendelésről szinte semmit nem tudunk, Mihaescu ezzel kapcsolatos következtetéseit a rendkívül gyér reprezentáltság miatt erőltetettnek tarthatjuk.³⁸ Pannoniából feliratosan csak versből, és mindössze egyetlen *nec*³⁹ és egy *neque*⁴⁰ ismert, és ez következtetés levonására elégtelen,

hibás névfelírása (RIU 528.) és a Bölcske No. 10b oltár (tehát teljesen hivatalos, viszont késő, 270-es évekből való emlék) *domus devina* (ld. Fehér 2004b 14. j.) alakja.

³⁴ RIU 528. 552. 604. CIL 3983.; ellenkezőleg: RIU 565. *amantissimae ac obsequentissimae*.

³⁵ A Valentinianus korából való *burgus*-feliratok (RIU 771,3. 804,3. S133,3.), vagy egy Constantinus-kori császári felirat (AIJ 469,4.).

³⁶ Teljesen beszélt nyelvi példa: CIGP 16,18. *sic et [E]jud(e)mus h(a)beat v[o]s iratos*. Más kötőszóval együtt, de igényesebb feliraton: RIU 604,5. *sed et Annio Principio* (III. sz. 2. fele). Formulárisan is létező kifejezés; a *qui et...* (= 'aki egyben/más néven') formula a II–III. században meglehetősen gyakori: RIU 545. 554. 560. 965. 1018. (ebben ötször [!] fordul elő, egyik rövidítve), 1170., Vorbeck 1980b 168. stb. Ennek klasszikus megfelelője 'sive' lenne, ami e funkcióban egyedül a szintén III. századi RIU 587. feliraton olvasható.

³⁷ *Comm. in Matth. 2, Comm. in Apoc. 66,6.*

³⁸ Mihaescu 1978. 274§. — Victorinusnál a *nec/neque* valamivel gyakoribb, de nem állapítható meg a használatukra semmilyen szabály (egyszer *ne...neque* kapcsolatban is: *De fabr. m. 5,23.*).

³⁹ Vorbeck 1980. 232., ráadásul igen korai (I. sz. 1. fele), klasszicizáló sírvers: a tartományi sajátosságok szempontjából teljesen érdektelen.

⁴⁰ Bár ez IV. sz. eleji és erősen aklasszikus nyelvű: Németh 1989.

noha nyilvánvaló, hogy a tagadásra kellett kifejezésnek lennie, s mivel más formát nem ismerünk, feltehetőleg többnyire ezt alkalmazták.

1.4. Más mellérendelések

1.4.1. A nem kapcsolatos mellérendelések feliratos környezetben meglehetősen ritkák, ezért nehéz velük kapcsolatban állást foglalni. A legtöbbjük csak versben maradt ránk (*quoniam, tamen, verum*), bár ez nem abszolút ellenérv élő használatuk ellen, hiszen ezek a versek is nemritkán köznyelvi elemekkel zsúfoltak. Néhány élőnyelvi jellegű előfordulásból ismerjük a *sed* (épp annyiszor *set* formájú),⁴¹ *itaque, nam* kötőszót. Kifejezetten köznyelvi feliratról ismerjük a *sive* kötőszót,⁴² míg *seu* változata csak versből,⁴³ és az *at*-ot.⁴⁴ E kettőnek köznyelvi használata tehát mindenképpen igazolt.

1.4.2. Lényegében kötőszóként használata az *item* adverbium is felsorolásokban. Ez nem kifejezetten helyhez köthető sajátosság, bizonyosan a provincia korai időszakában már a hadsereg hozta magával, hiszen I. sz. első fele feliratról is ismert, másrészt nagyon gyakori hivatalos feliratokon,⁴⁵ annyira, hogy talán a hivatalos nyelvből származhatott le az élő nyelvbe, amelyben mindenesetre sokszor szerepel. Kifejezetten köznyelvi környezetben is megtaláljuk.⁴⁶ Jónéhányszor *itemque* vagy *item et* összetett alakban jelentkezik, leginkább a poliszindetikus *et*-es kapcsolatok zárótagjaként. Ezek mindenesetre általában II. sz. végiek–III. századiak és kizárólag magánfeliratok, így ez az összetett forma későbbi, talán helyi alakulásnak tűnik.⁴⁷ Ezzel szemben egyszer az *item* adverbiumot helyettesíti *quam*,⁴⁸ amelyet egyébként csak adverbialis használatban ismerünk, kötőszóként nem.

⁴¹ A *sed* és *set* alakok együtt szerepelnek az erősen köznyelvi Aelia Sabina-feliraton (nyelvi megformálásáról ld. Fehér 1998. 77.). A többi 7 adat ennél későbbi, általában klasszicizálóbb környezetből (de Rómer–Desjardins 195., IV. sz.: ugyanott *vixsit, [val]jerae*). A *sed* alak prózai használatát az *et 'is'* használatához is forrásul szolgáló RIU 604. felirat adatozza a III. sz. 2. feléből.

⁴² CIGP 16,5-6., feleslegesen ismétli is: *qi tenes limina inferna sive l sive superna*.

⁴³ A *seu-seu* páros kötőszó Lupus költeményéből ismert (RIU 910., Németh 1971. 183.)

⁴⁴ CIL III 10716C, több szempontból egyik legértékesebb grafittónk, s az *at* használata ezen teljesen hagyományos — másfelől a CIL III 3397=RD 373. sírversen (III. sz. eleje) *et*-tel együtt, lényegében fölöslegesen olvasható.

⁴⁵ Korai: Vorbeck 1980. 140. ...*decur(io) coh(ortis) I Alpin(orum) item (centurio) leg(ionis) XV Apoll(inaris)*...; KSHNM 125 (Domitianus-kor); hivatalos feliratként említhetjük a Commodus-kori *latrunculus*-feliratok sorozatát, a legmagasabb szintekről CIL III 10471–10473.

⁴⁶ CIL III 10549.

⁴⁷ CIL III 10541., 10549.; nem párban RIU 503. 985., CIL III 3438., Bölske No. 47. – ez utóbbiak azonban töredékesek, így monoszindetikus voltak nem bizonyos. Egyetlen korai példa a CIL III 13379 = Németh 1971. 3. bennszülött felirat, ahol viszont monoszindetikus; a kelta *patronus* dák *libertus*ának szövege aligha lehet mérvadó forrás a tartomány általános latinságára, mindazáltal ennek alapján elképzelhető, hogy e szó kötőszóvá fejlődése az alacsonyabb bennszülött rétegeknél indult meg, akik nem érzékelték jól az *et*-től való szemantikai különbséget.

⁴⁸ CIL 3398,8 (II.sz. vége–III.sz. 1. fele). A CIL magyarázata szerint a kifejezés *tam...quam* csonka alakja, de ennek a tartományban sehol sincs még csak megközelítő párhuzama sem. Mihaescu 1978. 275§ egy dalmatai adat alapján *quam ut* összetett kötőszóval kapcsolja össze és hasonlítóknak tartja. A felirat lejegyzése sajnos nem feltétlenül megbízható.

1.4.3. Victorinus az ilyen mondatokat klasszikusan szerkeszti, sőt előfordul a kötőszavak halmozása;⁴⁹ az irodalmi nyelvben szokásos szórendi kötöttségek (amikre a feliratos anyag semmi értékelhető információt nem ad) azonban úgy alakulnak, hogy a kötőszavak inkább a mondat 2. helyére tendálnak.⁵⁰

1.4.4. Érdekes összetett kötőszóként jelentkezik a *sed+et* kb. 'nemkülönb' jelentésben egy feliraton⁵¹ és jónéhány Victorinus-helyen is.⁵² Mivel különböző forrásokból adatolható, feltehető, hogy a III. sz-i Pannoniában viszonylag elterjedt használatban lévő forma volt.

1.5. Összefoglalás

A mellérendelő szerkezetek tehát Pannoniában kifejezetten gyakoriak (összesen a háromezret megközelítő előfordulás). Élőnyelviségüket megkérdőjelezni lehetetlen, sőt feltehető, hogy az élő nyelvnek tipikus kifejezési formája volt. Bár az anyag feliratos volta miatt rengeteg szintagmával kevés mellérendelő mondat állítható szembe, ezek a legalsóbb nyelvi szinten is többféle típusban dokumentálhatóak (ld. CIGP 16. stb.). Mégis a klasszikus irodalmi nyelvhez képest biztosan kevesebb mellérendelés-típus volt élő használatban; ezek többnyire alakilag és funkcionálisan is konzervatívak. Alakilag az *atque>adque* fejlődés, ill. az *ac/adque* közti használati különbség hiánya és a *sed>set* alak érdemel figyelmet; funkcionálisan az *et* használata egyre gyakoribb polyszindetikus és vegyes formában is, illetve az *item(que)* kezd (*et*-tel páros) kötőszóként funkcionálni. A tartomány lakosságának nyelvi szintjeit nagyon halványan el lehet különíteni: egyes ritkább kötőszók, mint az *ac/atque* használata láthatólag csak a műveltebb rétegre korlátozódik.

2. Alárendelés

Az alárendelésnek a latin nyelvben tipikus kifejezési formái az összetett mondat, illetve a tagmondatot rövidítő, ún. igeneves szerkezet. Sajnos az epigrafikus források természetéből adódóan ezek meglehetősen ritkák – kivéve a vonatkozó alárendelést, amely a sírfeliratoknak köszönhetően felül van reprezentálva –,⁵³ a feliratok jelentős része csak egy-egy rövid megállapítást tartalmaz, sokszor nem is teljes mondatot, s a bővebben fogalmazó feliratok többsége hivatalos vagy költői. Élő nyelvi adatot még leginkább a graffitin, ill. mágikus szövegeken várhatunk, ezek azonban tartományunkból rendkívül kis számban ismertek. Az összetett mondatokat leginkább tartalmazó hivatali feliratanyag pedig sajátos összetételénél fogva a helyi nyelvhasználat

⁴⁹ *De fabr. m. 3. (p.3,8.): idcirco igitur quoniam.*

⁵⁰ *De fabr. m. 3. (p.4,7.) mundus itaque; 3. (p.4,8.) haec igitur. sőt 4. (p.5,3.) Adam enimque.*

⁵¹ RIU 604,5 (ld. még 36. j.).

⁵² *Comm. in Apoc. 24,18. 26,13. 56,4. 56,11. Tagadva: 74,12. sed neque.*

⁵³ Jelenleg 365 példát ismerünk rá, de ennek 67,3%-a a *qui/quaе vixit annos* formula, ld. LEP 176–177. vs. 221., LEP Supplementum 235. vs. 238.

mondattani kérdéseire egyáltalán nem használható forrásként.⁵⁴ A statisztikus vizsgálathoz ilyen feltételekkel a mintegy 6000 feliratból álló tartományi anyag reménytelenül kevés, s így az alárendelés egyik legérdekesebb kérdését, ti. hogy a mellékmondatos és a szerkezetes alárendelés közötti arány mennyiben tolódik el a klasszikus nyelvhez képest, tulajdonképpen lehetetlen tisztázni. Az irodalmi forrásokból levonható következtetés pedig ezek élő nyelv feletti szintje miatt csalóka. A legtöbb, amit tehetünk, az egyes jelenségek leíró vizsgálata és tipizálása.

2.1. Alárendelő összetett mondatok

2.1.1. A vonatkozó mellékmondatok

A vonatkozó mellékmondatok, mint már említettük, rendkívül gyakoriak (az összes mellékmondat kb. 90%-át teszik ki!), s ehhez hozzátehetjük, hogy van példa arra is, hogy egy részük tkp. rejtve marad előttünk, mert a köemléken vonatkozó névmás nélkül, aszindetikususan szerkesztik.⁵⁵

Ezeknek az előfordulásoknak nagy többsége persze erősen formuláris (főleg *qui/quae vixit annos...*) és így semmitmondó, azonban így is van mintegy ötven olyan prózai és feleannyi verses vonatkozó szerkezet, amelyek önálló megfogalmazásnak tűnnek, tehát valódi nyelvi állapotról adhatnak felvilágosítást. Ezeket elsőprő többséggel a *qui/quae/quod* kötőszóval szerkesztik, nem főnévi névmásokra elsősorban nyilván a feliratok tartalma miatt alig van példa, a *quisquis, quicumque* névmásokra viszont összesen hat, kizárólag verses adatunk van,⁵⁶ s bár e versekben nem példanélküliek aklasszikus alakok, mégis ellenpélda híján azt kell feltennünk, hogy az élő nyelvben ezek a névmások nem voltak használatosak. Új összetett vonatkozó kifejezések kialakulásának is rendkívül kétesek a nyomai a feliratokon, egy III. századi, részben köznyelvi szövegben *qui ipse* szerepel, de ezt lehet szó szerint érteni: 'aki maga=személyesen'.⁵⁷ A vonatkozó kifejezés egy esetben nem mellékmondat, csak szintagmatikus;⁵⁸ rendkívül ritka az is, hogy *coniunctivust* alkalmazna,⁵⁹ s ilyenkor szintén klasszikusan, célhatározó értelemben használja.

⁵⁴ Leginkább a katonai diplomákon található összetett szerkezet – ezeknek szövege azonban az adott tartományhoz gyakorlatilag csak névtanilag kapcsolódik, hiszen a római eredetiről készült hivatalos másolat lévén csak a tulajdonosnak (és családjának) neve helyi adat –, ill. a brigetói törvénytáblán. Ez megintcsak egy hivatali nyelvű központi irat, melybe a helyi másolat készítése során, az írnok képzetlensége folytán sok íráshiba került, ezek relevánsak lehetnek pl. fonetikai kérdésekben, de aligha feltételezhető, hogy a mondatszerkezetet érintő hiba születhetett volna.

⁵⁵ Jó példa rá RIU 1502., ahol logikailag a szabályos vonatkozó mondat alá rendelődik két formailag mellérendelő, aszindetikus kifejezés. Néhány egyéb példa: RIU 1437. (kétszer is előfordul), CIL III 13374., Szilágyi 1966. 9., Vorbeck 1980a 208., melyekben szintén a *qui* kötőszós alárendeléssel párhuzamosan fordul elő, mutatva, hogy a két szerkezet teljesen azonos nyelvi szinten egyszerre volt használatban. RIU 724., Szilágyi 1966. 4. egyetlen feliraton négyszer tartalmaz vonatkozót pótló aszindetikus kifejezést.

⁵⁶ Melléknévi használatú kivétel CIL III 3583., *quisquis*: ld. LEP 178., *quicumque*: ld. LEP 177.

⁵⁷ Vorbeck 1980. 84. *Qui ipse coniugi et filis suis fecit*.

⁵⁸ RIU 622,6.

⁵⁹ CIL III 3288. *cum porticibus duplicibus in quibus mercatus ageretur*; Kuzsinszky 1904. 12. rendkívül kétesen értelmezhető töredék.

Noha epigrafikus körülmények közt kézenfekvő, hogy meg nem nevezett főnévre (pl. éppen a feliratot hordozó tárgyra) vonatkozó, főmondat nélküli vonatkozó szerkezet (vonatkozó mondatfűzés) jelentkezzék, ilyenre is csak két példát tudunk.⁶⁰ Biztosra vehetjük ezek alapján, hogy a pannoniai köznyelvben csak a legközönségesebb, egyszerű, mellékértelem nélküli vonatkozó alárendelés volt használatos, ott viszont néhány helyen lehet látni a főmondatban névmási utalószót (2. személyben *tu*, 3. személyben *hic*).⁶¹

A példák száma egyedül ennél a mellékmondat típusnál teszi lehetővé, hogy felmérjük, van-e sajátos szórendje; természetesen itt szinte kizárólag a prózai feliratokból következtethetünk. Ezeknek kerek 50%-ában *relativum*+bővítmény+ige szórendet találunk, míg kb. egyharmadában *relativum*+ige+bővítmény szórendet (a fennmaradó rész tömondatokból és csonka mondatokból áll, egyetlen esetben került a bővítmény a kötőszó elé). (Verseknél az arány jobban eltolódik az első típus javára.) Mivel a normális latin prózai szövegben amúgy is inkább az igét várjuk a mondat végére, ez az arány meglepően kiegyensúlyozottnak tűnik.

Mivel a vonatkozó szerkezetek Victorinusnál sem mutatnak semmi különös vonást, az a nézet látszik megalapozottnak, hogy a vonatkozó szerkezeteket a pannoniai latinságban mindvégig konzervatív módon szerkesztették, bár kevés változatossággal, és a lehetőség szerint (de nem feltűnően gyakran) utalószavakkal a főmondatban.

2.1.2. Vonatkozó szerkezet mint epigrafikus formula

Mint láhattuk, a vonatkozó szerkezetek 67,3%-át egyetlen formula, a *qui/quae vixit annos* teszi ki. A formula a provincia egész élete során fennmaradt, a legkorábbi évektől extrém késői feliratokig.⁶² Mégsem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy ez a többszáz előfordulás teljesen élettelen, csak a sírköfaragók konvenciója, mert ezek közt jónéhány tartalmaz olyan fokot akllasszikus írásmódot (durvábban megfogalmazva: helyesírási hibát), amelyet mintából nem vehettek,⁶³ másrészt pedig bizonyos fokig variábilis volt egy aszindetikus kifejezésmóddal (ld. 2.1.3.). A jóval ritkább *cui praeest, qui et* formulák (mindkettő az összes előfordulás 3,6%-át teszi ki) viszont változatlanok, merevnek tűnnek – az előbbi amúgy is kizárólagosan hivatalos feliratok eleme. S noha a feliratokra jellemző kifejezésmód a *qui decedit/defunctus est...*, a *quod X. vovit, Y. solvit* mondat, ezeknek megfogalmazása általában változatos, látszik rajta, hogy helyben, fejből történik, nem élettelen formulát ismételnék.

⁶⁰ CIL III 3626 = Rómer–Desjardins 344C, RIU 602.

⁶¹ RIU 1554., CIL III 3397=Rómer–Desjardins 373., CIL III 3989,5–6 (*vas*), RIU 633., ill. RIU 771.

⁶² Pl. Rómer–Desjardins 195.

⁶³ Pl. RIU S114., CSIR Österreich 280.

2.1.3. *Vonatkozó szerkezet helyettesítése mellérendelő, ill. aszindetikus kifejezéssel*

Nem ritka a pannoniai feliratokon, hogy az egyébként vonatkozó formulát kötőszó nélkül rendelik a főmondat után, ily módon látszólag mellérendelő kifejezésmódot hoznak létre. (X., *vixit annos* ...). Több, mint hetven ilyen kifejezésmódot ismerünk, azonosításukra ld. 53. jegyzet, jellemző példák ld. 55. jegyzet. A két szerkezet analóg volta persze csak formulákban nyilvánvaló, de hogy ez nem volt lehetetlen élő kifejezésekben sem, azt sejteti egy olyan megfogalmazás, ahol (versben) a vonatkozó mellékmondat *quem* tárgya és az aszindetikus mellérendelés *huic* dativusa alkot logikai párhuzamot.⁶⁴

2.1.4. *Időhatározó mellékmondatok*

Az időhatározó kifejezése epigrafikus körülmények közt egyáltalán nem ritka (datálások, fogadalmak időpontjainak meghatározása, egyes a feliratokon rögzített eseményeknek, életpályák szakaszainak időbeli egymásutánja), a gyakorlatban azonban ezt szinte mindig egyéb módon (igenevek, datálásnál természetesen *abl. abs. mancus*) oldják meg. Hogy a provincia hétköznapijában a mondatosan szerkesztett időhatározó hogy funkcionált, arra alig van forrásunk, mert szinte kizárólag sírverseken fordul elő.

Egy részük ezeknek I. századi, és nyelvileg klasszicizáló: Vorbeck 1980a 135. (archaizáló *quom* kötőszóval), 257. (ráadásul az igealaknál töredékes), Vorbeck 1980. 151. *Vixi ego, dum licuit...*

III. századi verses előfordulások:

CIL III 3241. a) *Te quintum, Salvi, flere necesse est adsidu(a)e, dum <me> mea fata resistent.*

b) *Deponam luctus, cum te sequar...*

CIL III 3397=Rómer–Desjardins 373. *Huic aetas prim(is?) cum florebat in annis, invida fatorum genesis mihi sustulit illam.*

Németh 1971. 183 = RIU 910. *Vivito mortalis, dum(dum) / dunc dant tibi tempora Parcae.*

Ebből a CIL III 3241. adatai klasszicizáló nyelvűek,⁶⁵ tehát kevésbé alkalmasak következtetésre. Épp ezért nem sokat mond, hogy mellesleg erősen *abl. abs.*-os környezetben vannak. A Lupus-költemény és a CIL III 3397. bár itt-ott archaizál, hangtanilag a III. sz. elejének jellegzetességeit mutatja,⁶⁶ az utóbbinak előljáráshasználata szintén, tehát valószínűbb, hogy élő alakokat használ; ez egyébként a 'dunc' kötőszónál nyilvánvaló, függetlenül attól, hogy a költőtől vagy a vésnöktől származik.

Már ezek alapján a részben klasszicizáló adatok alapján is nyilvánvaló, hogy a) a *dum* kötőszós időhatározó igeidőhasználata meglehetősen változatos, és pedig a tartomány létrejöttétől fogva, a nyelvi variációkat tehát már magukkal hozták

⁶⁴ CIL III 3397=Rómer–Desjardins 373.

Hic iacet in lapide Aure(lia) Marcellina pi(ent)jissima coniux,

quem lapis ipse tegit raptam de luce serena,

huic aetas prim(is?) cum florebat in annis...

⁶⁵ Ld. Fehér 1998. 88–89.

⁶⁶ Ld. Fehér 1988. 74–77.

a betelepülők, *b*) legalábbis a *dum* kötőszó biztosan elterjedt volt a népnyelvben is, hiszen alaktani variánsa alakult ki, vsz. a *nunc* és *tunc* analogiájára.⁶⁷

Prózai vagy legalábbis nem azonosíthatóan verses feliratokon:

CIL III 3618. *o[b] incomparabilem eius, dum supervixit, in se pietatem* (közbeékelt mellékmondatként).

Vorbeck 1980a 175. (III.sz.) *Misera dum maxime florebam, abscesi defun[c]ta so[r]te?*

ILJ 1111. (*terminus post quem* 334/335) *Jvit dum vixit*⁶⁸

RIU 48. (Constans-kor) *provisa copia quae horreis deerat, posteaquam condendis horr[um] deesse coeperunt*

A nyilvánvalóan köznyelvi adatok megerősítik a *dum* kötőszóról mondottakat. Az igeidőhasználat talán a későbbi időszakban sem egyenlítődtött ki, és határozottan főleg kijelentő módúnak tűnik. A *posteaquam* adat hivatalos nyelvhasználat, más kötőszóval való szerkesztésre nincs adatunk,⁶⁹ s az *ablativus absolutus*oknak a köznyelvi feliratokon is meglehetősen nagy száma arra enged következtetni, hogy a mellékmondatos szerkesztésnél gyakoribb lehetett ez a megoldás. Victorinus szintén nem ad sok támpontot, mert az időhatározós szerkesztése alapvetően klasszikus, *coniunctivust* is használ, s egyetlen adata egy nem-klasszikus *quando* kötőszóra, mint pannoniai *hapax*, csak bonyolítja a képet.⁷⁰

2.1.5. Feltételes mellékmondatok

Feltételes és feltételeshez közeli (megengedő, hasonlító) szerkesztésre feliratos körülmények közt elég ritkán adódik alkalom, ezért az ilyen mellékmondatok még az időhatározóiaknál is ritkábbak a feliratos anyagban, főleg versekben:

MC 151. (I. sz. 1. fele) *Ad superos dicite, si merui.*

CIL III 3403 = RD 383. *Si qui huic titulo manus intulerit extra bonos mores, opto tale dolorem pat[iatur].*⁷¹

RIU 277. *[V]era si dixi, me[um]*

CIL III 11411. *Si tibi credidero, non te tam sepe vid[e]bo.*

Alföldi 1945. *Quod peto, si dederis, munera grata dabo.*

⁶⁷ Ez szintén nem kizárólagosan helyi jelenség, noha auctoratából teljesen ismeretlen, néhány feliratos előfordulása, kisebb részben prózai, többnyire verses emlékekről ismert (vö. ThLL V c.2199,60–65.).

⁶⁸ A datálás numizmatikai alapon. Id. ILJ II p.182., ugyanott a csonka szöveget úgy értelmezi: *vit(a) (S/Acc, sic!) dum vixit*. Ez lehetséges, de nem kényszerítő erejű magyarázat. Ez esetben a *verbum regens* az előző sorból egyedül megmaradt *Jimus!* kell hogy legyen.

⁶⁹ MRT 7. 3/23 véleményem szerint helyhatározói alárendelés.

⁷⁰ *Comm. in Apoc. IV 1. p42,12–13. Quando apertum ostenditur, clausum fuisse ante hominibus manifestum est. Cum + coni.: Comm. in Apoc. I 2.*

⁷¹ A felirat csak közvetett úton datálható, alighanem Severus-kori. Vannak benne köznyelviségre utaló nyomok (legfeltűnőbb a *S.Acc.* lekopása), ugyanakkor ez a megfogalmazása alapjaiban klasszikus; valószínűleg versnek készült, de konzisztens ritmus azonosítása nehéz feladat. A III. századi hangtani változások (paroxyton hangsúlyos nyúlás, utána következő szótag rövidülése. Id. Fehér 1998. 74., Fehér 2004. 179.) feltételezése által legkönnyebben egymást követő *hemiepesekhez* jutunk, amelyek elfogadott versformát nem adnak, használatuk ennek ellenére nem hihető. (Ha a szöveg végén esetleg valamivel nagyobb hiány van, a struktúra következetesen végigvihető).

Neumann 1967. 30–32. *N[on] digna mori, s[i] p[ro]ssunt fata mov[e]ri.*
Ezek közül, bár nagyrészüik III. századi, sajnos csak a CIL III 3403. erősebben köznyelvi; sőt Alföldi 1945. tkp. klasszikus idézet, bár meglehetősen különös helyről: *Priapea* 38, 4.⁷²

Prózainak tűnő adatok:

Kuzsinszky 1904. 12. *[Si quis su] [...]rit, quo[d ...]passus s[it].*⁷³

Németh 1971. 77. *Aliquit spurci velle fecerit, habeat et superos et infernos deos iratos.*

A klasszikus latinban a feltételes szerkesztést a többi alárendeléstől elkülönítő legfőbb vonása a sajátos igeidőhasználat, ami a kevés példából úgy tűnik, változatlanul jelentkezik Pannoniában is. *Si quis* helyett viszont más névmások is jelentkeznek, *si qui, aliquis*. Victorinusnál sincs különös vonás a feltételes mondatokban. Jelenleg nem tudjuk megítélni, hogy mennyiben volt a köznyelvre jellemző az így szerkesztett feltétel, s más kötőszavakkal sem ismerünk példát egyik feltételeshez közeli alárendelésre sem.⁷⁴

2.1.6. Célzatos mellékmondatok

Célzatos (tárgyi, alanyi, célhatározó stb.) mellékmondatokat viszonylag gyakrabban találunk Pannoniában, ezek mintegy fele azonban sírfeliratok kéré formulája (*precor*, ill. *opto verbum regens* után, és aszindetikus szerkesztve).⁷⁵ Más szövegösszefüggésben talán hat biztos példát ismerünk, melyek általában szintén versek, s egy részük igen korai; ezek még a hangtanilag esetleg módosult igealakok ellenére is 'klasszikusnak' tekintendők.⁷⁶ Ezért az itt gyakori aszindetikus szerkesztés is inkább archaizálás lehet, mint neologizmus. Az igeidők egyeztetése mindenesetre többször nem klasszikus, ld. 2.2. Victorinusnál még az igeidők is pontosak.

Ugyanakkor meglehetősen gyakori jelenség a célzatos mondatokkal azonosan, *coniunctivusszal*, tagadva *ne*-vel szerkesztett önálló felszólító mondat.⁷⁷ Mivel ezek a célzatos mondatok analogiájára terjedtek el, és meglehetősen konzervatív igeidő-használatúak, elég jól mutatják, hogy a célzatos mondatok a köznyelvben

⁷² *Dubitandum est, an conscii citationis fuerint, quia pancrestarium quod hac forma fingebatur, inscriptio 'Vitula' testatur puellis datum dono urbaniori fuisse, hoc autem venire quantum potuerit si aperte et intellecte ad pedicationem invitasset, sibi quisque iudicet.*

⁷³ A Kuzsinszky által adott kiegészítést elhagyjuk, noha tökéletesen elfogadható, azonban a viszonylag hosszú hiányban éppen a nyelvészeti érdekes esetleges aklasszikus variációkat nem tudjuk megítélni (tehát az első igealaknak feltehető *[volue]rit* formája pusztán szellemi konstrukció).

⁷⁴ CIGP 16.16–17. értékelésem szerint inkább hasonlító jellegű, ld. 2.1.9. A brigetói törvénytábla feltételes és megengedő mondatait helytelen lenne bevonni az elemzésbe.

⁷⁵ RIU 129. 1271. az *opto sit tibi terra levis* formula, ugyanez rövidítve legalább tízszer megtalálható; RIU 383 *opto pat[ri]at[ur]?*; CIL III 11294.; Vorbeck 1980. 135. *vivas opto* (ugyanott *sit roges*), 232. *praecor [ ]eat*, 295. *precor residat*. Valamennyi sírvers, időben az I–III. sz. közt elszórvva.

⁷⁶ Vorbeck 1980a 257. Késői, de ugyanúgy 'szabályos' példák: Szilágyi 1951., CIL III 3241., AÉp 1994, 1919. Prózai (és vulgáris nyelvű) csak CIGP 16: *pre[co]r fa[ci]a[ ] ...] reponat*. Értékelhetetlenül csonka: Weber 1982. 3.

⁷⁷ Ld. Fehér 2003. 431. 433. A kétféle mondatot nem is mindig lehet teljesen elkülöníteni: AIJ 557. *omutua + lucuia*, 432b *deficza sit + possit* tekinthető mellérendelésnek és alárendelésnek is.

általában konzervatívak lehettek. Tagadva is elég gyakoriak, és pedig főleg a legvulgárisabb környezetben, átoktáblákon; itt úgy tűnik, hogy néha *praes. perf.* igeidővel is előfordulnak, és mindig *ne* tagadószóval.⁷⁸ Alárendelt tagadott formára csak egyetlen, csonka és nagyon kétes példát ismerünk, ahol a tagadószó talán *nei* alakban jelenik meg, az ige viszont nem maradt fenn; az elszigetelt példából nem szabad következtetést levonni.⁷⁹

2.1.7. Kérdő mellékmondat

Még kevesebb példát ismerünk rá, ezek részben versesek, de részben prózaiak, és klasszikus módon vannak szerkesztve, pontos igeidő-egyeztetéssel.⁸⁰ Nehéz megítélni, véletlen-e vagy a valódi gyakoriságot mutatja, hogy *quam* 'mennyire' kérdőszóval vannak szerkesztve. Az élő pannoniai nyelvhasználatban betöltött szerepükről semmit nem tudunk.

2.1.8. Egyéb alanyi-tárgyi jellegű alárendelés

Az *acc.c.inf.*-s szerkesztésnek az I. századtól tapasztalható fokozatos háttérbe szorulását a mellékmondatos szerkesztés javára Mihaescu a dunai provinciákban is hangsúlyozza.⁸¹ Adatai azonban mind irodalmiak. Kétségtelen, hogy Victorinusnál valóban többszörösen adatható a jelenség,⁸² és pedig *quod* és *quia* kötőszóval egyaránt, az esetek többségében *indicativusszal*, ugyanakkor nem zárható ki, hogy ez nála nem a helyi élő nyelvhasználat, hanem bibliikus hatás,⁸³ és ráadásul ő is nagy gyakorisággal használ szabályos *acc.c.inf.*-t. Ezért a jelenség pannoniai elterjedésére ezek nem elégséges érvek. Igen nagy fontosságú, hogy nemrég olyan felirat is került elő, amelyen legalábbis feltehető kiegészítése szerint jelen van ez az alárendelő típus: RIU S48 = CIGP 51. *Stas et leges et non dices q[uod]? ...*] A III. századi bilingvis felirat, amely talán primitív verset próbál megjeleníteni, erősen beszélt nyelvűnek látszik.⁸⁴ Így tehát végre valóban kimondható, hogy a kijelentő tárgyi mellékmondatok a III. században Pannoniában is kialakultak, de az *acc.c.inf.*-k nagy feliratos mennyisége⁸⁵ mutatja, hogy ekkor még nem váltak uralkodóvá.

⁷⁸ Kifejezetten köznyelvi: AIJ 432., 557., hagyományos szövegekörnyezetben 401., CIL III 3955.

⁷⁹ ILJ 1043. [... *superos inferos?*]*q(ue)*, *nei sepul[chrum]? ...*

⁸⁰ Vorbeck 1980a 135. *Aspice, quam mortis sim miseranda meae*; RIU 1554a. *Et lege, quam [br]e[ve?] sit [...]*

⁸¹ Mihaescu 1978. 272§. Egyébként lényegében ez az egyetlen, alárendelő összetételre vonatkozó megfigyelése a dunai latinságot illetően, leszámítva a *quodsi* kötőszó Dalmatiából adatolt terjedését, aminek azonban Pannoniából (egyelőre?) semmi nyoma nincs.

⁸² *Comm. in Apoc.* p.22,11. p.24,12. p.26,9. p.42,16. p.56,11. p.90,2. p.113,19. (utóbbi szabályos célzatos mellékmonddal párhuzamban). Mihaescu többi példái hibásak: 56,18. inkább okhatározó, tehát szabályos, 142,3. pedig Biblia-idézet s mint ilyen nem Victorinustól származik.

⁸³ Az egész *Vetus Latina*ban közismert jelenség, a Victorinus által használt verziót illetően azonban egyedileg kell megnézni, s abban is találhatunk rá példát: *Apoc.* 2,2. (de: 2,9. *acc.c.inf.*), *1Thess* 4,15.

⁸⁴ A *leges, dices* alakok *praes. impf.*-nak tűnnek, vö. Fehér 2003. 426–427. *perduces, fotues.*

⁸⁵ Legalább húsz előfordulás, köztük több klasszikus szemmel felesleges.

2.1.9. *Módhatározó, hasonlító, következményes mellékmondatok és szerkezetek*
Egy-két előfordulásból ismerjük az *ut* kötőszós módhatározó, ill. alapfokú hasonlító szerkezetet.⁸⁶ Ezek eléggé aklasszikus feliratok ahhoz, hogy feltegyük, e szerkezetek az élő nyelvben is előfordultak. A középfokú hasonlításról sajnos még ennél is kevesebb adatunk van, lényegében csak időhatározót kifejező összetett alakokból ismerjük, s nem tudjuk megítélni, a köznyelv hogyan használta.⁸⁷ Mindenesetre ezek kifejezésére lehettek az irodalmi nyelvben elképzelhető formák is, hiszen egy átoktábláról ismerünk egy meglehetősen sajátos, talán hasonlítást kifejező, kijelentő módú mondatot.⁸⁸ Hogy a *quod* kötőszó használata terjed-e ilyen irányban is, vagy egyszerűen a népnyelvben formailag vonatkozóként szerkesztik az ilyen mondatokat, az egyetlen példából nem állapítható meg.

2.1.10. *Egyéb alárendelések*

Victorinusnál az okhatározó mondatok teljesen klasszikusak, feliratosan ismerjük versről, klasszikus nyelvi környezetből *quoniam* kötőszóval és valószínűleg két töredékes feliratról *quod* kötőszóval.⁸⁹ Nem lehet megítélni, hogy a szerkesztésmód mennyire volt elterjedt és mennyire volt konzervatív a beszélt nyelvben; az igeidőhasználat egyik példából sem derül ki.

Egy feltehetőleg helyhatározói alárendelt mondaton kívül⁹⁰ még egy-két olyan példa van, ahol a kötőszóhasználat teljesen ésszerűtlen, nem odaillo vagy fölösleges (valójában nem is alárendelő szerkezet),⁹¹ feltehetően nyelvhasználatban bizonytalan személyek fogalmazták: *quominus* kötőszónál nyilvánvaló, hogy ez csak az irodalmi nyelv érthetetlen szava volt számukra, a *quod* túlzott használatánál inkább egyszerűen a mondat szerkezetbe zavarodtak bele; mindenesetre itt is az figyelhető meg, hogy általában a *quod* kezd minden elképzelhető használatban feltűnni.

2.1.11. *Archaizálás, formuláris kifejezés, redundancia és aszindeton az alárendelő összetételekben*

A vonatkozó szerkezetek döntő többsége formuláris, a nem-vonatkozó csekély számú előfordulás mintegy 60%-a (!) vers lévén archaizmusok és jól vagy hibásan klasszicizáló jelenségek felbukkanása az alárendelő szerkezetekben nagyon is várható, és valóban néhány kötőszónál találunk ilyet (*quom, quominus, posteaquam*). Az alaki újításokat ezek száma tkp. felülmúlja. Ennek ellenére az alárendelő szerkesztés általában nem tűnik a feliratos anyagban mesterkéltnek, élettelennek. Voltaképpen kötött formulák csak a vonatkozó

⁸⁶ CIL III 3241., AÉp 1992, 1429.

⁸⁷ CIL III 3397=RD 373. *Se cupiebat ob illam ante mortis dari, quam sibi flebil(is) casus acciderit.*

⁸⁸ CIGP 16, 16-17. *Cuodi ic plubus podus h(a)bet sic et [E]ud(e)mus [ha]beat v[o]s iratos.* (Ez Kovács P. olvasata; a *quod* kötőszó különös *cuodi* alakja egyszerűen helyesírási hiba lehet, de az eredeti publikáció [R. Egger, Inschriften, in: RLtÖ XVI. 1926. 117–156. Nr.72.] képen és az ő rajzán egyaránt inkább *CVODIIE plubus* olvasható, amit talán *cuod ifil k* formában jobb feloldani.)

⁸⁹ RIU 622., Kuzsinszky 1904. 5., CIL 5695 (*q]u]f]ia v. od*).

⁹⁰ MRT 7. 3/23.

⁹¹ ILJ 3117., AnÉp 1973, 449.

mellékmondatokban bukkannak fel (ld. 2.1.2.), illetve az eddigieken túl több, mint tíz példából ismerjük a sírfeliratokat záró OSTTL (=opto sit tibi terra levis) formulát. Ez természetesen aszindetikus; ezen kívül is az aszindeton csak a célzatos mondatokban tipikus (vö. 2.1.6.), Victorinusnál pedig igen ritka.⁹² Előfordul azonban úgy a feliratokban, mint Victorinusnál, hogy a mellékmondat kézenfekvő igéjét hagyják el.⁹³ Főlöszlegesen alárendelő szerkesztésre csak olyan példa van, ahol az egész mondatszerkezet megzavarodott (ld. 2.1.10.), a tagmondatok sorrendjének önkényes, de érthető felcserélése is előfordul.⁹⁴

2.2. A *consecutio temporum*

2.2.1. A klasszikus latin formális igeidő-egyeztetési rendszere a kései latinban nem volt tartható, fokozatosan összeomlott. Ennek a nagy horderejű átalakulásnak a pontos idejét azonban egyáltalán nem könnyű megállapítani.⁹⁵ A dunai tartományokban tudtommal még senki nem vizsgálta meg a *consecutio*-rendszer fejlődését, így elemzésünk semmilyen analógiára nem támaszkodhat. A fent tárgyalt alárendelő mellékmondat-típusok nagyobb része *coniunctivusos*, ezekben a *consecutio*nak irodalmi nyelv használata esetén jelentkeznie kell; sajnos mindösszesen 26 feliratos példát tudunk vizsgálni, ezek egy része kétes, néhány pedig a felirat töredékessége miatt nem értékelhető. Az adatok legalább fele jelen idejű mondathoz szerkesztett, s ezekben az esetekben szinte kivétel nélkül klasszikus értelemben szabályos, *praesens* alakú, az egy- és előidejűséget jelölő mellékmondatokat tapasztalunk.⁹⁶ Az egyetlen kivétel (*iaces ... ut esses*) nyelviileg egyébként erősen klasszicizáló költeményből származik, használatát egyáltalán nem tudjuk magyarázni.⁹⁷

2.2.2. A múlt idejű mondathoz szerkesztett *coniunctivusos* alárendelés alig ritkább, ámde ennek csak kisebb része 'szabályos'.⁹⁸ Vannak példák *coni. praes. impf.* használatára és *coni. praes. perf.*-éra is,⁹⁹ néhány esetben pedig sajnos a használt igealak megállapíthatatlanul töredékes. A *consecutio* összeomlásában a fő szerepet éppen a *coni. praes. perf.* és *praet. impf.* egybeesésének szokás

⁹² Talán *Comm. in Apoc.* p.132,8. egy *qui* hiányzik, néhány helyen pedig a kéziratos hagyományból hiányzik ugyan az *ut/quam* kötőszó, de ezt a szövegkiadók véleménye szerint pótolnunk kell: *De fabr. m.* p.4,20. 4,21. (p.7,11. vsz. a *vel* kötőszó). A *De fabrica mundib* azonban viszonylag sok indokolatlan *emendatio* szerepel (ld. Fehér 2005.), megfontolandó, hogy ezeket a helyeket is számontartsuk.

⁹³ RIU 622. *Germanis quoniam mater(que) et filia nuptae. De fabr. m.* p.5,1. *Prius enim lux quam caelum et terra.*

⁹⁴ Kuzsinszky 1904. 5.

⁹⁵ Moignet 1959. 268–270.

⁹⁶ RIU 129. 1271., Vorbeck 1980. 232. 295., Vorbeck 1980a 135 (kétszer), 257., AÉp 94, 1919., MRT 7. 3/23, CIGP 16. és néhány bizonytalan adat.

⁹⁷ Szilágyi 1951. 1.

⁹⁸ CIL III 3288. (klasszikus nyelvű II. sz.-i próza), 3241., Vorbeck 1980a 257. (versek).

⁹⁹ Németh 1989. *Tam subito rapta est neque adhuc credere possi* (csak látszatra mellérendelő, valójában következményes mondatot pótol); Vorbeck 1980. 232. *licuit ut...* (csonka felirat, az első ige tetszés szerint kiegészíthető, a második azonban verstanai okokból szinte biztosan [*foveam*]); ugyanakkor CIL III 3397=RD 373. *cupiebat ante quam acciderit*. RIU 313. a publikáló a csonka l. sort *optare[m] s[ic]t* alakban egészíti ki, ez azonban biztosra nem vehető.

tulajdonítani,¹⁰⁰ de ezek alapján úgy tűnik, a fejlődésben az amúgy is leggyakoribb *praes. impf.* alak analogiás terjedésének legalább akkora szerepe van, s mindkét megoldás biztosan adatolható a III. századból, de ha a Vorbeck 1980. 232. töredékes részeinek kiegészítése helyes, a *praes. impf.* már az I. században (!) is feltehető, tehát nem helyi alakulás. (Ezt támasztja alá, hogy ilyen szerkesztés a brigetiói törvénytáblán is megjelenik, eszerint tehát a IV. sz. elején már a hivatalos nyelvben is elfogadható volt, hacsak nem tekintjük az ottani alakokat *perfectum logicum*nak.)

2.2.3. Összefoglalólag annyi állapítható meg bizonyosan, hogy az egyidejű szerkezeteket jelenhez a provincia egész élettartama során lényegileg hagyományosan egyeztettek, múlthoz legkésőbb a III. századra több köznyelvi megoldás alakult ki, de nem tudjuk, ezek közül melyik milyen közegben és/vagy helyen terjedt el jobban, s végül egyik uralomra jutott-e. Victorinus sajnos ezeket a köznyelvi alakokat nem hozza, hanem töretlenül klasszicizál. Előidejű adatunk csak egy-egy van,¹⁰¹ s az egyikben egy tkp. ki nem mondott, jelen idejűnek tételezett főmondatához egyeztetnek, a másikban pedig már maga a *coniunctivus* is aklasszikus, így valódi következtetést előidejű szerkesztésről nem tehetünk, hacsak nem azt, hogy a jelek szerint általában igyekeztek elkerülni használatát.

2.3. Az alárendelő mellékmondatos szerkesztés elterjedése

2.3.1. A mellékmondatos alárendelő szerkesztés abszolút ritkasága és főleg 'irodalmi' szereplése éppúgy, mint az igeneves szerkezetek viszonylag jóval gyakoribb jelentkezése azt sugallja, hogy a tartomány mindennapi nyelvben szívesebben alkalmaztak szerkezetes, mint mellékmondatos megoldást. Lehet azonban, hogy ez a következtetés csalóka, mert a legalább kétféle nem-klasszikus szerkesztésmód megléte csak sűrű előnyelvi használat mellett érthető, és a *quod* éppen az *acc.c.inf.* rovására is terjedt. Az irodalmi nyelvi egyensúly felborulását némi okkal legfeljebb az előidejű mellékmondatoknál feltételezhetjük, hiszen ezekből két kivétellel csak feltételes példa van, szemben a rengeteg *abl.abs.*-szal, s ez egyszerűen magyarázható is azzal, hogy az utóbbit lényegesen egyszerűbb szerkeszteni. Valószínű, hogy több, klasszikusan jól ismert típust a köznyelvben nem használtak, hiszen egyáltalán nincs példánk pl. hagyományos következményes vagy megengedő mondatokra, de a típusok többségének általánosan elterjedt voltát nincs komoly okunk kétségbe vonni.

2.3.2. Mivel a feliratos anyag a legkritkább esetben tartalmaz idézést, az *oratio recta* és *oratio obliqua* viszonyáról nem sokat mondhatunk a tartományban; mindenesetre létezett mindkét kifejezésmód, van példánk *oratio recta*ra is.¹⁰²

¹⁰⁰ Moignet 1959. 147. 240., ámbár jóval későbbi példákat hoz! Ld. még Fehér 2003. 432.

¹⁰¹ AÉp 1973. 449., Vorbeck 1980. 12.

¹⁰² Pl. MC 151. *Dicite: sit tibi terra levis.* Németh 1971. 182. *Cane: Aelia Sabina vale!*

Irodalom

- AIJ V. Hoffiller–B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien I. Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938.
- Alföldi 1945 Alföldi A., *Új agyagminták és medaillonok Pannoniából és Daciából*, FA 5 (1945) 66–78.
- Alföldy 2004 G. Alföldy, *Epigraphica Pannonica III: Inschriften aus dem Gebiet der Eravisker und vom Territorium von Aquincum*, Specimina Nova 18 (2004) 1–48.
- Bölcske Bölcske. *Römische Inschriften und Funde*, ed. Á. Szabó–E. Tóth, Budapest 2003.
- CIGP Kovács P., *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*, Debrecen 2001².
- CSIR Österreich *Corpus Signorum Imperii Romani, Österreich. Band I. Faszikeln 1–5*. Wien 1967–1974.
- Fehér 1998 B. Fehér, *Poems and Versification in Pannonia*, AAntH 38 (1998) 65–102.
- Fehér 2003 B. Fehér, *Peculiarities of the Coniugation in the Pannonian Epigraphic Material*. In: *Pannonia Provincialia et Archaeologia*, ed. Á. Szabó–E. Tóth, Budapest 2003. 425–440.
- Fehér 2004a B. Fehér, *The Voice of Stone. Epigraphy and Phonetics, Based on Pannonian Data*. In: *Epigraphica II*. ed. Gy. Németh–I. Piso, HPS 11. Debrecen 2004. 169–184.
- Fehér 2004b Fehér B., *Deifuc: elírás vagy hiba? Nyelvészeti megjegyzések az újonnan előkerült budaörsi szarkofág szövegéhez*. Specimina Nova 18 (2004) 99–110.
- Fehér 2005 Fehér B., *A poetoviói Victorinus püspök műveinek jelentősége a pannoniai latin nyelvtörténetben*. Specimina Nova 20 (2005) s.a.
- Fitz 1968 Fitz J., *Römische Inschriften im Komitat Fejér, Alba Regia 8/9*. 1967–1968. 197–214.
- Galdi 2004 G. Galdi, *Grammatica delle iscrizioni latine dell'Impero (province orientali). Morfosintassi nominale*. Roma 2004.
- Herman 2003 Herman J., *A vulgáris latin*, Budapest 2003.
- ILJ A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia ... repertae sunt*, I. Situla 5. Ljubljana 1963., II. Situla 19. Ljubljana 1978., III. Situla 25. Ljubljana 1986.

FEHÉR B.: SZINTAKTIKAI KÉRDÉSEK

- KSHNM J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu*, VHAD 7–12 (1904–1912).
- Kuzsinszky 1904 Kuzsinszky B., *Római feliratok az aquincumi múzeumban*, BR 8 (1904) 159–176.
- LEP B. Fehér, *Lexicon Epigraphicum Pannonicum*. Budapest 1997.
- LEP Supplementum B. Fehér, *Lexicon Epigraphicum Pannonicum Supplementum 1994–2003*. AAH 56 (2005) 213–244.
- Lőrincz 2001 B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit I. Die Inschriften*. Wien 2001.
- Moignet 1959 G. Moignet, *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique et en ancien français*, Alger 1959.
- Nagy 1945 Nagy L., *A budai hegyvidék újabb szórványos sírfelirata*, BR 14 (1945) 535–555.
- Németh 1971 Németh M., *Vezető az aquincumi múzeum kőtárában*, Budapest 1971.
- Németh 1989 M. Németh, *Eine neue metrische Grabinschrift aus Aquincum*, AAH 41 (1989) 99–102.
- Neumann 1967 A. Neumann, *Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967. I. Lager und Lagerterritorium*. RLiÖ XXIV. Wien 1967.
- RIU *Die Römischen Inschriften Ungarns*
- RIU S Kovács P., *Tituli Romani in Hungaria Reperti Supplementum*, Budapest 2005.
- Rómer–Desjardins Rómer F.–Desjardins E., *A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei*, Budapest 1873.
- Szilágyi 1951 Szilágyi J., *De duabus inscriptionibus Aquinci nuper repertis*, AAntH 1 (1951) 191–199.
- Szilágyi 1966 Szilágyi J., *Köfeliratok az aquincumi múzeum régi gyűjtéséből I*. ArchÉrt 1966. 182–191.
- Väänänen 1963 V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris 1963.
- Vorbeck 1980 E. Vorbeck, *Militärinschriften aus Carnuntum*, Wien 1980.
- Vorbeck 1980a E. Vorbeck, *Zivilinschriften aus Carnuntum*, Wien 1980.
- Weber 1982 E. Weber, *Bronzeinschriften und Inschriften auf Bronze*, RÖ 9/10 (1981–1982) 209–234.

LŐRINCZ BARNABÁS:

P. KOVÁCS, TITULI ROMANI IN HUNGARIA REPERTI.
SUPPLEMENTUM, Enciklopédia Kiadó, Budapest — Dr. Rudolf Habelt
GmbH, Bonn 2005. 404 p. + 2 térkép (206 fotóval és 230 ábrával)

Örvendetes, hogy 4 év után megjelent a magyarországi római feliratcorpus új kötete, amely a barbaricum területén előkerült (ill. oda a Dunántúlról elhurcolt) 49, ill. a RIU 1-6 területéről 204 — a kötetek lezárása, ill. megjelenése óta közölt, valamint az egyes kötetekből kifejejtett — felirat leírását és kommentárját tartalmazza. Amennyire örömteli a mű megjelenése, annyira sajnálatos az, hogy ez jelentősen elhúzódtott. Erről azonban sem a szerző *Kovács Péter*, sem a kiadó tehet (a kiadó már a 2003. évi katalógusában még német címmel [Die Römischen Inschriften Ungarns. Supplementum] úgy tájékoztatta az érdeklődőket, hogy a kötet megjelenés előtt áll, ld. enciklopédia 2003, p. 4). Ezért kizárólag *Fitz Jenőt*, a sorozat jelenlegi szerkesztőjét és a kötet egyik lektorát terheli a felelősség, aki saját magára nem érvényes elképzelésekkel állt elő a jelen kötettel kapcsolatban, úgymint 1) a ligatúrák elhagyása a latin szövegek leírásánál, 2) a rajzok léptékkel történő közlése, s 3) a fotók minőségének kifogásolása (ld. ezzel szemben a RIU 5-6 köteteket, ahol ezek az elvek nem érvényesültek. A fotók minőségéhez ld. pl. a RIU 5. kötetben az 1216. feliratot [p. 347], s annak a fotó alapján adott rajzát [p. 177], valamint *Lőrincz B.*, ArchÉrt 119, 1992, 120 4a-b. kép). Ezekon kívül a mai Szlovákia területére elhurcolt, ill. a görög feliratok kihagyására kényszerítette a szerzőt. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az első csoport korábban közölt feliratait (nagyon helyesen) felvették a RIU 2-3. köteteibe (624-634 és 737-748; egyetlen kivétel: 98 [pp. 114-115]), s a másik csoport köfeliratai is idetartoznak, mivel a sorozat címe nem Die lateinischen Inschriften Ungarns, hanem Die römischen Inschriften Ungarns (erre már az 5. kötetről írott recenzióinkben felhívtuk a figyelmet: ArchÉrt 119, 1992, 121). Ezeket ugyan *Kovács Péter* az egyéb tárgyakon lévő szövegekkel együtt külön kötetben feldolgozta (ld. Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum (Editio maior), Debrecen 2001), a teljesség miatt azonban a jelen corpusban is helyük lett volna. Ezzel szemben a másik lektor, *Alföldy Géza* példamutató gyorsasággal átnézte a nyomdai előkészítés alatt álló kéziratot, és segítő kritikájával, javaslataival — amelyek kizárólag az egyes feliratok olvasására, feloldására, ill. kiegészítésére vonatkoztak — hozzájárult ahhoz, hogy egy szakmai szempontból kiváló kötet kerüljön a felhasználók kezébe (itt azonban nem szabad megfélekednünk a szerző érdemeiről sem). Bevezetésként még megjegyezzük, hogy az eddigi kötetektől eltérően a szerzőnek az egész ország területét be kellett járnia anyaggyűjtése során. Igen nagy a jelen kötetben elsőként közölt feliratok száma (26, ld. 18, 36-40, 53, 56-57, 65, 106-109, 130-132, 146-148, 150, 161, 166, 169, 193 és 202). Ha ehhez még hozzá számoljuk azokat is, amelyeket a szerző az utóbbi években a jelen kötet előmunkálataként szintén elsőként közölt (ld. 70, 72-81, 111, 152-154, 156-158, 160, 204, 206-211, 227, 229 és 235), akkor ez a szám 54-re növekszik, s ez a kötet feliratainak mintegy 25 %-át jelenti.

A szerző a római korról foglalkozó magyar kutatók fiatal generációjához tartozik, aki már több fontos monográfiát publikált (Vicis és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén, Piliscsaba 1999; *Matrica. Excavations in the Roman fort at Százhalombatta* (1993-1997), Budapest 2000; *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum* (Editio maior), Debrecen 2001; (*Fehér Bencével* ed.) *Fontes Pannoniae Antiquae I: Scriptores geographici antiquiores – aetas occupationis Romanae* (usque ad a.D. 54) - *The Sources of Pannonian Antiquity I: Early Geographers – The Period of the Roman Conquest (to AD 54)*, Budapest 2005 [magyarul: 2003]; (*Fehér Bencével* ed.) *Fontes Pannoniae Antiquae II: Historia Pannoniae ab a. D. LIV usque ad a. D. CLXVI* - *Az ókori Pannonia történetének forrásai: Pannonia története Kr.u. 54-166 között*, Budapest 2004; *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*, Pécs 2005).

A kötet beosztása a következő: Előszó (p. 9), rövidítések (pp. 11-15, itt meg kell jegyeznünk, hogy a 11. oldalon az ABKÜRZUNGEN helyett tévesen ABBILDUNGEN szerepel), RIU 1 Suppl. (pp. 16-59: **1-51**), RIU 2 Suppl. (pp. 60-113: **52-97**), RIU 3 Suppl.: Brigetio territoriuma (pp. 114-153: **98-141**), RIU 3 és 6 Suppl.: Aquincum territoriuma (pp. 154-169: **142-158**), RIU 5 Suppl.: Intercisa és környéke (pp. 170-177: **159-166**, itt meg kell jegyeznünk, hogy a baracsi feliratok a RIU 6. kötetében kerültek közlésre), RIU 4 Suppl. (pp. 178-205: **167-203**), a barbaricum feliratok (pp. 206-257: **204-252**), Konkordanztabelle (pp. 258-260: itt kiemelendő, hogy a L'Année Épigraphique utolsó megjelent kötete [2001] is szerepel a hivatkozások között), a közölt feliratok fotói (pp. 263-404). A tájékoztatót a borító belső oldalain közölt két térkép segíti, ahol a lelőhelyeket tüntették fel.

Az egyes feliratokhoz a megjegyzéseink a következők:

1. (p. 16): a 3. sorban a *restituer/r(unt)* helyett a *restitue/r(unt)* kiegészítést javasoljuk.

12-13. (pp. 26-29): Az irodalmi hivatkozások a következő adatokkal kiegészítendőek: T. P. BUOCZ, *Carnuntum Jahrbuch 1992* (1993) 17 Abb. 18-19. - DIES., *Altäre im Járdányi Paulovics István Ruinengarten*. In: Á. Szabó - E. Tóth (Hrsg.) *Pannonica Provincialia et Archaeologia*. (Libelli Archaeologici SN I), Budapest 2003, 379-381 Nr. 1, 388 Abb. 1 és 381-382 Nr. 2, 389 Abb. 2.

52 (p. 60): a *lectiones variae* között nem szerepel *Szabó Edit* (In: *Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Daciae Pannonicaeque* [Hungarian Polis Studies 11], Debrecen 2004, 199) javaslata, akinek a tanulmánya szerepel az irodalmi hivatkozások között: *[se]xv(ir)*.

165. (p. 176): az irodalmi hivatkozás helyesen LŐRINCZ 1985, Nr. 5 (Kat. 497) és nem Nr. 1.

pp. 194-195: az alsóheténypusztai feliratok közé egy sírtáblát is fel kellett volna venni: E. TÓTH, *Antike Welt* 20, 1989:1, 36 Abb. 12.

229. (p. 232): az előkerülési évként megadott 1194 nyilvánvalóan elírás 1994 helyett.

234. (p. 236): a 3. sor első betűjének a feloldása *q(ui)* és nem *q(uae)*.

Örvendetes, hogy a RIU 1-6. kötetekben közölt feliratok közül négynek új töredékei kerültek elő, így a RIU 13 (1), 282 (51, ezzel teljes a felirat), 815 (129, sajnos a felirat az új töredékkel együtt elveszett) és 1138 (160). Bár a korábbiakhoz hasonlóan e kötetben sincsenek *indices*, de ez várhatóan rövidesen külön helyen, a ZPE-ben jelenik meg. *Kovács Péter* a kötet összeállításával és

GAÁL ERNŐ

GYÁSZBESZÉD KÁKOSY LÁSZLÓ RAVATALÁNÁL

A gyászbeszédet 2003. február 21-én mondtam el a Szent István-bazilika Szent Jobb-kápolnájában. A szertartást Szabó Géza protonotarius kanonok, a bazilika plébánosa latin nyelven celebrálta.

Tisztelt Akadémikus Úr!
Kedves Professor Úr!
Kedves Laci!

Te, aki budai családi házatok tetején kialakított obszervatóriumodból látszóvén keresztül kémlelted a csillagok miriádjait, bizonyára most is figyelsz bennünket lelkednek rendelt „csillag lakásodban”, amelyet – Platón szerint – csak neked kiszabott földi lét idejére hagytál el. Megrendülten állok felravatalozott, a „megigazulás koszorújával” ékesített, hamvaiddat tartalmazó urna előtt.

„Beszélni nehéz, mindennél nehezebb” – állítja Ptahhotep, az Óbirodalom jeles intelem-szerzője. Beszélni nehéz, vallom én is az ókori szerzővel, aki váratlan halálod okán kényszerültem erre az igazán háládatlan szerepre, hogy végső búcsút vegyek tanáromtól, volt tanszékvezetőmtől, - s ha megengeded, hogy így nevezzelek – barátomtól, akit röviddel egyetemre való kerülésed után, 1961-ben, több mint negyven éve, elsőéves történelem szakos hallgatóként ismerhettelek meg.

Búcsúzom tőled, aki immár az elíziumi mezők boldog lakója vagy, aki már túljutottál szíved mérlegelésén, a „Kettős Igazság” termében, ahol a trónon ülő Ozirisz, a legfőbb bírónak ki rád az ítéletet. Szent meggyőződésed, hogy a mérleg nyelve meg sem rezdült, amikor „szívedet” és a Ma'at szobrocskát a serpenyőkbe helyezték, ezzel is bizonyítva igaz életedet, és a te lelked is beszállhatott a „milliók bérkájá”-ba a Nap isten kísérői közé.

Búcsúzom tőled egyetemi előjáróid, kollégáid, korábban szárnyra bocsátott öreg diákjaid és azoknak a hallgatóidnak nevében is, akik még láthattak téged a katedrán. Végső búcsút mondom mindazok nevében, akik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Egyiptológiai Tanszékén, a kar Ókortudományi Intézete keretében működő tanszékeken, illetve a Történelemtudományi Doktori Iskola Egyiptológiai Programjában kerültek látókördbe, akik tiszteltek és szerettek.

Még túl frissek lelki sebeink, amelyeke eltávozásod okozott mindazoknak, akik becsülték tudományos munkásságodat. Még nem érkezett el az ideje annak, hogy széles ívű életművedet minden egyes részletében nagyító alá telessük. Nem lehet tisztelnem, és ez az alkalom, hamvaidd beszentelése, sem igazán alkalmas arra, hogy ítéletet mondassunk tudományos teljesítményedről.

A helyzet teremtette kényszerűségből rövidre fogott megemlékezésemben, hiszen órákon keresztül tudnám sorolni közös emlékeinket, csak életed és munkásságod néhány momentumát érinthetem.

Elsőként egyetemi oktatómunkád állomásait említem. Egyetemi tanulmányaidat 1951 és 1956 között végezted. Leszámítva azt a három éves időszakot, amelyet aspiránsként a Szépművészeti Múzeum Egyiptológiai Osztályán töltöttél, oktatómunkád színtere egyetemünk bölcsészkarja volt. 1960-ban léptél szolgálatba az Ókori Keleti Történelmi Tanszéken, illetve később annak jogutódjaként létrejött, Egyiptológiai Tanszéken dolgoztál. Innen vonultál nyugdíjba 2002 legvégén. Ha jól számolom, akkor valamivel több, mint fél évszázadot töltöttél az egyetem falai között. 1972-től docensként, rá négy évre már egyetemi tanárként vezetted a tanszéket 25 éven keresztül.

Életedet tetted az egyiptológia szak graduális és posztgraduális oktatásának teljes körű kiépítésére. Az utóbbi évtizedben, amióta az általunk oktatott szaktárgyat A szaknak minősítették, megtetted az első határozott lépéseket azon az úton, hogy az egyiptológia tudománya alatt ne csak a filológiai képzést érthessük. Új és be is vezetett tanrendünk egyik előremutató tantárgya lett a „hallgatói terepmunka”, amelynek keretei között rövidebb egyiptomi tanulmányutakra küldhettük hallgatóink többségét. A jelentős mértékben átstrukturált tanmenet révén az arra rátermett szakos hallgatókat a régész, az assziriológia, az ógörög, az arab és az antropológia szak felvételére-elvégzésére is sarkallhattuk. Te teremtetted meg annak az elvi lehetőségét is, hogy egyetemünk kibocsáthassa az első olyan végzett egyiptológusokat, akik régész diplomával a tarsolyukban, már nemcsak a tanszék ásatásain, hanem más, Egyiptomban dolgozó régészeti expedíciók munkájában is részt vettek.

Az 1993/94-es tanévben, az újjászervezett posztgraduális képzés keretei között, az elsők között akkreditálhattad doktori iskoládat, amely mára már betagozódott a bölcsészkar Történelemtudományi Doktori Iskolájába, önálló programként. Az elmúlt tíz évben öten szereztek meg a PhD fokozatot, hatan pedig abszolutóriummal fejezték be doktori tanulmányaikat.

Első tudományos közleményedből – *A Szépművészeti Múzeum új egyiptomi szolgaszobrai* címet viselőből, amely 1956-ban jelent meg a múzeum közleményeiben – is kitetszik, hogy régész végzettséged ellenére, inkább egyiptológusnak vallottad magadat, de vonzódásod életed végéig odaláncolt a régészeti leletekhez.

Ez a kötődés hajtott akkor is, amikor 1964-ben ösztöndíjasként tartózkodtál Egyiptomban és saját költségeden csatlakoztál a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által szervezett és a Castiglione László által irányított expedícióhoz. Az UNESCO égisze alatt, nemzetközi összefogással kivitelezett núbiai leletmentesítési kampány végső fázisában Aballah Nirqi, a középkori kopt település temetőjének feltárásával kapcsolódhattatok be a munkálatokba. Dobrovits Aladár, aki 1956-ban járt először és utoljára Kemet földjén, hazatérése után készült beszámolójában, a te sugallatodra vetette fel az illetékeseknek egy kairói magyar tudományos intézet felállításának ötletét, amelynek egyik feladatául a magyar egyiptológia bekapcsolását jelölte meg a helyszínen végezhető terepmunkálatokba. Dobrovits Aladár 1970-ben bekövetkezett halálával terád várt az a sziszifuszi munka, hogy elődöd ötletét sikerre vigyed. Az akkori magyarországi viszonyok között szinte csodával határos módon, konok kitartással, kierőszakoltak, szó szerint kigyötörted az illetékes főhatóságokból, hogy a helyszíni kutatásokba kezdhessél. Másik álmod, a kairói egyiptológiai-arabisztikai intézet terve ugyan nem vált valóra, de mindannyian bízunk abban, hogy egyszer ez is megvalósulhat. Ígérem, nem rajtunk fog múlni.

1983-ban hárman – te, Fábíán Zoltán és jómagam – álltunk a TT 32-es sír mészkötőbölkkel felrakott vasajtaja előtt, arra várakozva, hogy végre beléphessünk a Dzsehutimesz-sír első termébe. A síregyüttes két kötetes kéziratának nyomdába adásához szükséges papírokat ugyan kórházi ágyadon még aláírhattad, de haláloed megakadályozott abban, hogy veled együtt örülhessünk annak régen várt megjelenésén.

Az általad megkezdett régészeti feltárás-sorozat, hathatós segítségeddel, „termőre fordult”, hiszen a Dzsehutimesz-objektum mellett három újabb, egymás közelében elhelyezkedő sírra, és a Keleti-sivatagban található Bir Minieh körzetében is kaptunk ásatási engedélyt az egyiptomi régészeti hivataltól.

Tudományos értekezéseidnek száma, amelyeket gondosan számon tartottál, közelített az 500 tételhez. Ezek túlnyomó többségét idegen nyelven írtad. Magyar nyelvű ismeretterjesztő munkáidnak sorát a *Varázslás az ókori Egyiptomban* (1969) és a Varga Edith-tel közösen írt *Egy évezred a Nílus völgyében* (1970) indította. További s sorolhatnám gazdag életműved köteteteinek címjegyzékét, amelyből itt csak egyet emelnék ki. Három kiadást is megért a *Ré fiai* (1979) címet viselő vaskos monográfiád, amelynek hatása jól lemérhető az egyiptológia szakra jelentkező érettségizett fiatalok számával. Nem volt olyan év, amikor ne száz felett lett volna a jelentkezők száma.

Idegen nyelven kiadott műveid közül itt én, csak az általam legfontosabbnak ítélt, tartott opuszokat említhetem. A *Lexikon der Ägyptologie* kötetei számára írt szócikkeidet, a torinói múzeum katalógusaként 1999-ben kiadott *Egyptian Healing Statues in Three Museums in Italy*, valamint az *Aufstieg und*

Niedergand der römischen Welt sorozatban 1995-ben megjelentetett *Probleme der Religion im römerzeitlichen Ägypten* című, 155 oldalas, könyv méretű, összefoglaló tanulmányodat.

Kedves Laci! Búcsúznom kell.

Biztos lehetsz abban, hogy olyan tudományos iskolát teremtettél, amelyet nekünk, a következő egyiptológus generációnak kötelességünk folytatni. Tudnod kell, hogy amíg élünk, kegyelettel megőrizzük emlékedet. Bízhatok a szoltáros ígéretében is, miszerint „a te lelked a jókban megmarad”.

Nyugodj békében!

TÖRÖK LÁSZLÓ:

GAÁL ERNŐ 1941-2005

Ez év augusztus 20.-án, 64 éves korában, váratlanul elhunyt tagtársunk Gaál Ernő, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyiptológiai Tanszékének vezetője, a Bölcsészettudományi Kar korábbi dékánhelyettese, 2002 és 2005 között az Ókortudományi Intézet igazgatója.

Gaál Ernő több évtizedes egyetemi oktatói és kutatói pályafutása 1970-től az Egyiptológiai Tanszékhez kötődött. Az ókori Közel Kelet kutatásában ma már sajnos általánosnak korántsem mondható hagyomány szellemében egyiptológiai képzése mellett assziriológiai, urartológiai, és hurritológiai tanulmányokat is folytatott és mind tanári munkájában, mind pedig 1967 óta folyamatosan megjelenő közleményeiben ezekre a széles alapokra építkezett.

Budapesti tanulmányait szerencsés és igényes módon egészítette ki az általa kutatt kultúrák területén tett, ismételt tanulmányutakkal, melyek során a hozzáférhető epigráfiai és régészeti leletanyagot igyekezett teljességében megismerni és behatóan tanulmányozni, éppúgy mint nemzetközi kongresszusokon való részvételével és szakterületei képviselőivel fenntartott szakmai kapcsolataival. Nemzetközi ismertségét és elismertségét jelzi azoknak az eminens kutatóknak listája, akik a 60. születésnapja alkalmából kiadott *Festschrift*-ben assziriológiai tanulmányaikkal fejezték ki Gaál Ernő iránti megbecsülésüket.

Assziriológiai munkásságának gerincét gazdaságtörténeti érdeklődése határozta meg, mellyel korán és energikusan csatlakozott a hatvanas és hetvenes évek nemzetközi kutatásának egyik fő áramlatához. Kisebb részlettanulmányok, majd az Alalah-i 7. réteg leleteinek alapján megírt társadalom- és gazdaságtörténeti témájú egyetemi doktori értekezése után, *Alalah társadalma és gazdasága az i. e. 18 és 17 században* című 1972-es monográfiájában beható szövegelemzések alapján vázolta fel a kor gazdasági szerkezetét és gazdasági adminisztrációját; egy, még ugyanabban az évben közölt angol nyelvű tanulmányában az elemzést kitágította a tulajdonformák irányában is; majd *Az eperum Alalahban* (1973) című munkájában az Észak-szíriai városállamok területi-termelési szerkezetének sajátosságait vizsgálta. Gazdaságtörténeti munkáiban mindvégig a primér forrásokra koncentrált, s igen kiegyensúlyozott és mértékletes álláspontot foglalt el az éppen divatos gazdaságtörténeti elméletekkel és modellekkel szemben. Erre utalnak többek között *The State Sector as the Guarantee of the Territorial Integrity*, *The Economic Role of Hanilgab* (1982), és *Hupsu-Group and State Sector in Alalah IV* (1985) című munkái is. A primér források és a modern nemzetközi kutatások eredményeinek kritikai egybevetése jelenik meg monográfiáiban is: *The Social Structure of Alalah* (1988); *Urartian State and Economy* (1994).

Assziriológiai tevékenysége nem választható el egyiptológiai kérdésselvetéseitől, mint ahogyan például azt *Girls from Arrapha and Alalah in Egypt* (1974), *Thutmosis III as Storm-God* (1977) című publikációi is jelzik. Átfogóbb tematikájú egyiptológiai közleményei azonban a thébai Dzsehutimesz-sírban Kákosy László által megkezdett feltárásokhoz kapcsolódnak. Itt elsősorban *The Stamped Bricks in TT 32* című, 1993-ban kiadott könyvére gondolok, mellyel a Bölcsészettudományi Kar 1995-ben habilitálta őt.

1983 óta folyamatosan ásatott a thébai nyugati parton. Eleinte Kákosy László teamjának tagja volt a Dzsehutimesz-sír feltárásában, majd 1995-ben koncessziót kapott Bakenamun sírjának, 1999-ben pedig Amenhotep sírjának feltárására.

Az Egyiptológiai Tanszék létrehozása, a nemzetközi egyiptológiai közösségbe való beillesztése ásatásokkal, a curriculum lehetőségek szerinti modernizálásával Kákosy Lászlótól, majd utódjától, Gaál Ernőtől szakadatlan küszködést, éberséget, világi bölcsességet, s a kudarcok lehető keserűség nélküli elviselését követelte meg. Mindketten alighanem sokkal többet tűrtek, mint amennyi sikerélményt elszámolhattak. Mindazonáltal Gaál Ernőre ugyanúgy, mint Kákosy Lászlóra, egyiptológusok nemzedékei mint figyelmes, áldozatkész, atyai gondoskodó tanárra fognak emlékezni.

Gaál Ernő távozása és elődje, tanára s mentora, Kákosy László halála között mindössze két év és hét hónap telt el. Az Egyiptológiai Tanszéken belül és kívül működő egyiptológusok túlnyomó többsége egyikük vagy másikuk, vagy mindkettejük tanítványa volt. Mindkettejüktől megtanulhatták, hogy az olyan hangzatos formulák, mint „berlini”, „tübingeni”, „budapesti” iskola sokszor csak a változni képtelen, akarnok szklerózist takarják. Most fel kell ismerniük, hogy a leghívebbek akkor maradhatnak egykori tanáraikhoz, ha felteszik egymásnak és önmaguknak a kérdést: magyar egyiptológia, hová tovább?

VÖRÖS ISTVÁN:

ADATOK A RÓMAI FÉMKANTÁROK HASZNÁLATÁHOZ
PANNONIÁBAN

A római császárkori lószerszámzat különleges típusát képezik a hagyományosan „orrpántoknak” nevezett fémkantárok. A fémkantár elnevezései sajátosan egyedi formája miatt változatosan pontatlanok (Littauer 1969., Taylor 1975, további irodalmat lásd itt). Ábrázolásuk hiánya miatt pedig a kantárba kötésük, valamint működési mechanizmusuk vitatott. A mai kantárzatok ismeretében, mintegy azokhoz hasonlítva korábban „kényszerkantárnak” (Kappzaum), majd „orrféknek, orrszorítónak” (cavesson, hackamore) nevezték el. A kantárok és kantárrészek mai homonim, és szinonim elnevezései elég kaotikus állapotot mutatnak.

1. A római kantár-részek nevezéktana

A modern kantár, és a kötőfék bőr elemeinek elnevezései - szerkezeti részként - a szerszámzaton belüli helyzetüket jelöli. Ezek a páros pofaszíj, és a hozzá kötött homlok-, tarkó-, torokszíj, és az állszíj. Az egyetlen kivétel az orrszíj, amely megnevezésére egyaránt használatos szerkezeti és működési terminus is. Továbbá, ugyanaz az *orrszíj* elnevezés használatos két kantárelemre az „egyszerű” - a pofaszíj fölötti - félköríves orrszíjra is, és a „nagy” - a ló pofarészét körbefogó - kör-orrszíjra is. Ez utóbbi megnevezésére - a magyar terminológiában - használják még az „orrzó” kifejezést is. Működése, illetve hatásmechanizmusa alapján az orrszíjat nevezik még „kényszerkantárnak”, „orrfék”-nek, és „orrszorító”-nak is.

A kötőfék elülső része az orrszíj, amely egy olyan ovális bőrgyűrű, amely a lófej pofa-tájékát (orrhát, pofa-, és áll alatti részt) egy síkban veszi körbe. Az orrszíj egybevarrott, vagy az áll alatt csattal van összekötve. Ugyanilyen típusú orrszíjat alkalmaznak a mai angol nagykantárban is. Az un. angol orrszíj tulajdonképpen a felső orrszíjat és az alsó állszíjat egyesíti. Nevei: az orrszíj, orrzó, kapicán, Nasenband, noseband, vezető cavesson. A nagykantár kettős pofaszíjának felső rövidebb szárába az orrszíjat, az alsó hosszabb szárába a zablakarikát rögzítik. Az orrszíj a kantárzat egyik kiegészítő részeleme. A zabra hatásának egy részét átviszi az orrhátra, és megakadályozza, hogy a ló szájának kitérésével kivonja magát a lovas irányító befolyása alól (Schridde 1986. 18.).

A római kori díszkantárokból mindkét típusú orrszíj fémből készült változata megtalálható. Az egyszerű - félköríves - bőr orrszíjnak a római fém orrpánt („kapicán, Metallkappzaum, egyszerű cavesson”) fele meg. A „nagy” bőr kör-orrszíjnak megfelelő - egy síkú körkörös - fém orrpántot a római kantárban nem alkalmaztak. A római kantár-rész, amely a mai „kör- orrszíjjal” analóg, alapvetően abban különbözik a mai modernától, hogy fémből (többségében bronzból) készült (Metallringband, vezető cavesson). Továbbá a felső orr-részét (orrpántot) aborálisan a

homlok irányába, az alsó áll-részét (állpántot) pedig orálishan a szájnnyílás felé elmozdították, eltávolították egymástól. Így a szétválasztott felső –félköríves - *orr-részét*, és az alsó – félköríves - *áll-részét* kétoldalt egy-egy egyenes fém oldalszár köti össze. A pántokat összekötő fém oldalszárakkal együtt a merev fémkantár oldalról egy szögletes $\perp$ -forma, szemből pedig álló ellipszis alakú.

A kantárok bőr orr-, és állszíj nevei helyett szükségszerűen kellett használni a (fém) pánt, így az orrpánt elnevezést. Csakhogy a bőr orrszíjhoz hasonlóan az „orrpánt” név ebben az esetben is két különböző szerkezeti formának a homonym neve. Így a félköríves orrpántot (Kappzaum) is, és a körkörös orrpántot (vezető cavesson) is jelöli. Ez utóbbi esetében az orrpánt felső és alsó íveinek megkülönböztetésére alkalmazzák az orr-, és az állkengyel elnevezéseket is. Az „egy szó – több jelentés, és funkció” felismeréséből következett, hogy a lószerszám egyes részeit már nem a kantárban foglalt helyzetük, formai jegyeik, hanem a vélt, vagy valós funkciójuk, hatása mechanizmusa alapján nevezték meg. Így vált az orrszíjból, az orrpántból „orrszorító”.

A „orrszorító” kantár-elem a nemzetközi régészeti irodalomban következetesen Kappzaum, hackamore (Taylor 1975), Habelarm-Hackamore (Groenman-van Waateringe 1980), Metallhackamore (Schwinden 1987) néven szerepel tévesen.

A 19. század végén az érdi, és a sárszentmikósi római kocsisfrok feldolgozásakor Gaul Károly az „orrszorító” fémszerszámot „kényszerkantár (Kappzaum) bronzból készült orr-, és állrészének”, illetve „kényszerkantár bronz részének” nevezte (Gaul 1890. 107., 114.). Gaul K. felismerte, hogy ezek a bronz „orrszorítók” a kantár, és nem a zabla, vagy zablarész tartozékai. Marcus Junkelmann javaslatára a római „hackamore”-kat a formai jegyei, valamint „semleges” funkciójuk alapján fémkantároknak (Metallzaum) nevezhetjük (1998. 29., Abb.1.). A fémkantárok tehát egy merev, egy-darabban kialakított két – ellentétes irányú – függőleges félkörív-pántokból, és az azokat derékszögben összekötő vízszintes oldalszárakból álló kantárelem. A fémkantáron tehát három fő rész különböztethető meg: ezek a hátulsó felső függőleges orrpánt, a vízszintes oldalszár, és az elülső alsó függőleges állpánt (1. kép).

Orrpánt – félkör alakú fém lemez, vagy ritkán fémrúd, fémszalag. A ló orrhátára fekszik fel.

A lemez orrpántnak két alapformája van: 1., a felfelé ívben kiszélesedő oldal, a „rombusz” alakú felső ívelt résszel, 2., felfelé egyenletesen kiszélesedő oldal, a „hossz-ovális” alakú felső ívelt résszel. A lemezből készült orrpántok felső íveinek elülső és hátulsó szélei felhajlók. Ezáltal a belső felületük median-sagittalis irányban domborúak. Az orrpántok hossz tengelyében a külső felületen rövidebb, vagy hosszabb, keskenyebb, vagy szélesebb domború borda húzódik. Az orrpántok oldalain vésett vonalas díszítések találhatóak. Szerkezetileg az orrpántokhoz tartoznak az oldalívек alsó hátulsó (aborális) szélén – változatos formában – kialakított függőleges kerek, vagy szögletes fülek. A rúd, fémszalag orrpántok felső ívei díszítetlenek, vagy gomb, korong rátéttel díszítettek. Az oldalív aboralis széléin függőlegesen, vagy vízszintesen kialakított fülek vannak.

Oldalszárak – orálishan irányban enyhén összetartó páros fémlemez, vagy fémrúd, fémszalag, amely a szájnnyílás vonalában a ló pofa-részén húzódik. A lemez oldalszára orálishan irányban fokozatosan elkeskenyedő; orrpánt alatti (aboralis) része magasabb,

közepén áttört lyukkal. A lemez oldalszárak vésett vonalas díszítésűek. A lemez oldalszár aborális sarka változatos kialakítású. Általában az orrpánt és az oldalszárak hosszanti tengelyi ca. derékszögben állnak, ritkán az oldalszárak – tompaszöget alkotva – előre-lefelé hajolnak.

Állpánt – lekerekített U-alakú fémrúd. Az oldalszárak orális végein ca. derékszögben lefelé hajlik. Méretüktől függően hosszúak, vagy alacsonyak. A ló álla alatt az állgödörbe illeszkedik.

2. Pannoniai fémkantárok

Magyarországon jelenleg 13 fém orrpánt ismert. Ezeket először Palágyi Sylvia gyűjtötte össze, és 12 pannóniai lelet rajzát 1990-ben (1990a. Abb. 23.), a balácai leletet 1992-ben közölte (1992. 17-19. ábra). A simontornyai „bronz sarkantyú” (Rómer 1866. 180., Palágyi 2000. 160.) nem azonosítható „orrzorítónak” (1. táblázat).

1. Baláca (Nemesvámos Veszprém m.)

Villagazdaság főépület – pince (I/6.) omladékérteget, 1981. Bronz „orrzorító” (LDM. Veszprém Ltsz.: 84.22.96.).

Fémkantár: bronz, az orrpánt alsószára keskeny, felső íve széles ovális, rövid lemez oldalszár áttört aborális lyukkal, hosszú vékony állpánt (Palágyi 1992. 67., 17.-19. ábra).

A XV. és a XVII. épület között településréteg, 1998. Zablafeszítő oldaltag. Alsó rész közepén a zabra szájvas végét magába foglaló lyukkal. H.: 9.25 cm, max. sz. 7.0 cm. (Palágyi 2003. 9.).

2. Érd (Érdi határ, a Buda-Pécs vasút közelében, „kavics gödörben” 1881. Fejér m. Az irodalomban a lelőhely neve tévesen Tétény, Nagytétény).

Kocsisir + 3 ló (1.-2. fogatos, 3. nyerges) - áldozati édenyek, eszközök. A 3. „fullajtár” nyerges ló mellett fém orrszorító, és egy kerek oldaltag hosszú szíjverettel került elő (Gaul 1890. 107.).

Fémkantár: Leltárkönyvi bejegyzés (1882.nov. 21.): „Római lószerszám részlet bronzból (hihető, hogy a lófejére való a zabola beakasztására), áll egy félkör alakúlag meghajtott s közepén kiszélesedő lemezből, a mely két végén lyukkal van ellátva, innét felfelé hajló 8.5 cm hosszú bronz rúdból, mely befelé hajlottan végződik. a bronz lemez átm. 13.5 cm; szél. 5 cm; a bronz rúd egy darabja le van törve” (MNM. Ltsz.: 137.1882.5.). Bronz, az orrpánt alsó szára, és a rombusz alakú felső íve keskeny, alul aborálisan kerek fülel, rövid rúd oldalszár, alacsony állpánt (Gaul 1890. A.III. 9a-b.). A bal oldali oldalszár ék alakban törött, szegeccsel újonnan (?) rögzített.

1882-ben egy ló koponya orális töredéke is a MNM-ba került (Ltsz.: 86.1882.36., elveszett). A leltárkönyvi bejegyzés szerint: „lónak felső és alsó állkapcsából töredék 2 db”, a leírókartonon: bal állkapocsrésze 3 foggal, a csonton bronzpatina nyom”, és „ló alsó állkapocs töredéke (metszőfogak), a fogak bronzpatinától zöldék”. A koponyacsontok elszíneződéséből arra következtethetünk, hogy a 3. ló fején

fémkantár volt. A vaszabla pedig nem tartozott a kantárhoz, mert a vas szájrésze nem okozott barna elszíneződést a koponya szájrészein.

A fullajtár ló kantárának rekonstrukciója a „Kocsirajz”-on jelezve: „v - kényszerkantár bronzból (kappaum) vaszablával, w – kantárszíjcsatló bronzból keltadíszítménnyel (a fullajtár lovától)” (Gaul 1890. 105. 8. ábra). Bronz-korong „kantárszíjcsatló”: az áttört ezüstözött bronz korong egyik végén nagyobb, a másik végén kisebb fül van. A nagyobb fülben bronz karikatoredéke, a kisebb fülben hosszú bronz lemezpánt szíjveret található (MNM: Ltsz.: 137.1882.6., Gaul 1890. A.III.8a.). A bronzkorong teljes hossza a fülekkel 78 mm; az áttört, kettős trombita mustrával díszített korong átm. 51 mm.

A kocsi előtti két (1.-2.) fogatos ló egyik zablája 2x2 karikás, csuklós vaszabla (Gaul 1890. 104., A.I. 24.). Az egyik oldal karika párja hiányzik, a zabla fiziológias (szájvas-pár belső) hossza 95 mm; a meglevő nagykarika átm. 80 mm. a kiskarika átm. 44 mm.

3. Környe I. (Környebánya, 1912., Esztergom-Komárom m.)

Lósír – lócsontváz, lószerszámok, és fölötte áldozati edények, eszközök.

A római kori temetőben 1912-ben két szarkofág között, azok ca. középmagasságában (- 60 cm-en) összehányva áldozati edények, eszközök kerültek elő. A két szarkofág alatt, ca. 150 cm-nél mélyebben „egy ló csontváza, és szerszámdíszei” voltak (Alapi 1913. 37., 39.).

Fémkantár: bronz, az orrpánt alsó szára széles, felső íve kitört, hiányzik.; a rövid oldalszár áttört aborális lyukkal; az állpánt hosszú vékony (Alapi 1913. 7. kép, elveszett (Ratimorská 1982. 255.). 2 x 2 karikás, csuklós vaszabla (Alapi 1913. rekonstruált rajza 8. kép). Az egyik szájvas épen maradt a karika-párral, a másiktól csak a karikák kerültek elő, a zabla szájvas része deformálódott. Az oldalkarikák kis átmérőjűek (Alapi 1913. 39-40.). A leletek ismertetésekor szerepel még egy „kengyelvas” is, amelynek „talpvasa” hiányzik (két darabra törött, elveszett Ratimorská 1982. 255.). A 15 cm x 15 cm-es lelet biztosan nem kengyeltoredék, elképzelhető, hogy járomnyereg alakvasa.

Környebánya római temetőjében 1913-ban újabb szarkofágok mellett egy négykerekű, és egy kétkerekű kocsi leletei, 1914-ben pedig 23 db lószerszám dísz került elő. A Környe IIa.-b. kocsisírok, de lómaradványokról nincs említés (Ratimorská 1982. 255.). Alapi Gy. szerint a 23 db lószerszám a kétkerekű kocsihoz tartozott, „...nem olyan díszes mint a négykerekű kocsihoz tartozók” (Alapi 1915. 340.). A fémkantár és a vaszabla két eltérő kantárhoz tartozott.

4. Környe III. (1935., Esztergom-Komárom m.)

Lósír – „lócsontokra mutató nyomok” (MNM. At. 109.K.III.1935.), lószerszámok, áldozati edények, eszközök. A „kocsisírként” ismert Környe III. leletanyagában kocsi alkatrészek nem fordultak elő. A lószerszámok az első leletbejelentés után kerültek elő. A lovak száma nem ismert.

Fémkantár: bronz, az orrpánt alsó szára széles, ovális alakú felső íve keskeny; rövid lemez oldalszár áttört aborális lyukkal, hosszú vékony – kissé előre álló – állpánt (MNM. Ltsz.: 1.1935.5., Bónis 1982. 144., 8. ábra 6-7., 18. ábra 1-1a.). 2 x 2 karikás, csuklós vaszabla fele. A szájvas hossza ca. 70 mm, a nagyobb karika átm. 40 mm, a

kisebbik karikáé 30 mm (MNM. Ltsz.: 1.1935.14., Bónis 1982. 146., 19. ábra 9., 20. ábra 11.). A fémkantár és a vaszabla két eltérő kantárhoz tartozott.

5. Medina (Homokdomb, 1963., Tolna m.)

Lószerszám „szórvány” leletek.

Fémkantár töredék bal oldali fele: bronz, az orrpánt alsó szára keskeny, aborális kerek füllel; rombusz alakú felső íve széles, sérült; hosszú oldalszár, alacsony állpánt. (Gaál 1979. 68., 25. kép 1., 76. láb.).

6. Mözs (Kakasdomb, 1974., Tolna m.)

Lósír – földmunkálatok során feldúlt, hiányos lócsontváz, lószerszámok.

A szűk sírban a ló a bal oldalán feküdt, a két hátulsó lábvége egymás mellett előre nyúlva, mellső lábszára a has alá felhúzva került elő. A ló gerincoszlopa és a feje hiányzik. A lovat lekantározták, a kantár a ló szügye elé volt helyezve (Gaál 1979. 8. kép).

Fémkantár: bronz, az orrpánt alsó szára, és az ovális alakú felső íve széles; rövid lemez oldalszár áttört aborális lyukkal; hosszú vékony állpánt (WMM. Ltsz.: 77.73.1., Gaál 1979. 35., 21. kép. 1., 35. kép.). Zabla oldaltag: 2 db áttört, körtealakú – kifelé ívelt - préselt bronz lemez. Az oldaltag alján középen a zabla szájas külső végét magába foglaló gyűrűstag befelé hajlított. H.: 83 mm, alsó sz.: 60 mm, a felső lyuk átm. 11 mm, alsó lyuk átm. 9 mm (WMM. Ltsz.: 77.73.2.1.-2., Gaál 1979. 35., 8. kép 2., 20. kép 4., 33. kép.). Zabla szájas maradványok: a zabla oldaltagok alsó furataiban megmaradt, oxidálódott töredékek (Gaál 1969. 35., 64., 8. kép 4., 3. kép.). Zabla karika: bronz, átm. 27 mm. A jobb oldali zabla oldaltag alsó részén, a szájas töredéket („vasoxidrögöt”) vette körül (WMM. Ltsz.: 77.73.7., Gaál 1979. 35., 8. kép, 20. kép 2., 33. kép.).

7. Oroszvár (Rusovce, Szlovákia 1943.)

Lósír - Gerulata római tábor mellett, a vegyes rítusú római temető Ny-i szélén – a VIII. munkahely 9. Árpád kori csecsemő sír alatt 170 cm-re – 290 cm mélyen - egy jobb oldalán fekvő ló hiányos csontváza feküdt. A sírt feldúlták és kirabolták. Hiányzik a ló feje és a két hátulsó lába. A ló nyakcsigolyái enyhén felfelé íveltek; a bal oldali láb erősen, a jobb oldali kevésbé van felhúzva. A lovat lekantározták. A lócsontváz mellett 12 db lószerszám került elő. A két kantár szerszám egymásra volt helyezve: alul a bronz fémkantár (4.), felül a „vas és bronz kombinált zabla” (3.). Mellettük áttört bronzveret „kapocs” (felül horoggal ellátott bronzcsüngő, 1.), 6 bronz karika (2., 5., 6., 7., 9., 12.); csillag alakú szeg (8.), távolabb kőgolyó (10.), vas karika töredék (11.) (Battyány Á.-Nemeskéri J. MNM.At. 3.O.I. 1943.). Radnóti A. jelentésében a „9. római sír” leletei közül már csak 10 lelet szerepel, hiányzik a csillag alakú szeg, és egy bronz karika (MNM.At. 8.O.I. 1943.).

Fémkantár: bronz, lekerekített rúdból készült orrpánt, felső ív közepén gombbal; hosszú rúd oldalszár, aborális füllel, alacsony állpánt (Ásatási rajzon 4., MNM. Ltsz. 5.1943.15., Radnóti A.- Gabler D. 1982. 60., 5. kép 2.). Emelőszárú-zabla (Hebelstangengebiss): T-alakú szájas és oldaltag, H-alakú bronz áll alatti tag, kifelé hajló alsó végeiben egy-egy bronzkarika (Ásatási rajzon 3., MNM.Ltsz.: 5.1943.16., Radnóti –Gabler 1982. 5. kép 1.). „Bronzcsüngő”: „felül horoggal ellátott áttört

VÖRÖS I.: ADATOK A RÓMAI FÉMKANTÁROK HASZNÁLATÁHOZ

díszítésű bronzcsüngő (1.). Körte alakú, alsó végén „horoggal”. Méretei 38 x 24 mm. Felső végétől 1.6 cm-re nagyobb bronzkarika (2.).

A fémkantár, és az emelőszárú-zabla mellett 2 bronzkarika (5.,6.), bal oldalukon pedig 3 bronzkarika (9.,7.,12.) volt.

8. Sárszentmiklós (1884., Fejér m.)

Kocsisír (I. vagy II.?) – 1884-ben két különböző helyen előkerült, majd összekevert kocsisír leletek között volt egy „kényszerkantár bronzrésze”, amelyet Gaul K. a I. kétfogatos kocsihoz sorolt (Gaul 1890. 108., 114.).

Fémkantár: Leltérekönyvi leírás (1884.dec.28.): „bronz fékező ló szerszám, elöl egy félkör alakú 3 cm széles lemezbe megy át, melynek közepén gomb van, s alul két oldalt lyuk; hátsó része kihajlító zárt rúdból áll; mag. 12 cm, átm. 20 cm.” (MNM. Ltsz.: 123.1884.15., Gaul 1890. 114. B.VI. t. 24a-b., a hivatkozásban tévesen B.II.t.). Bronz, az orrpánt alsó szára, és a rombusz alakú felső íve keskeny, alul aboralis fülle; a rúd oldalszár előre-lefelé hajlik, az állpánt alacsony. A kantár rekonstrukciója az „I. Kocsi rajzon” található jelzése: „R - kényszerkantár bronzból, S – vaszabla” (Gaul 1890.119.).

9. Seregélyes (Pálinkaház puszta, 1958., Fejér m.)

Kocsisír? - Kocsitemetkezéshez tartozó lószerszámok (Fitz 1970. 31.).

Fémkantár: az orrpánt alsó szára, és a rombusz alakú felső íve széles, alul aboralis fülle; rövid lemez oldalszár, orális végén kis méretű áttört lyukkal (IKM. Székesfehérvár, Ltsz.: 58.38.13., Palágyi 1990a. Abb.23.)

10. Szalacska I. (Nagyberki, Szalacskapusztai szőlőhegy, Várhegy 1931., Somogy m.)

I. Kincslelet - A Várhegy K-i oldalán, az alsó terasz feletti rézsűben kiásott 1 x 3 m-es árokban, 120 cm mélyen került elő az. un. I. Kincslelet, amelyben - többek között - két (I.-II.) „orrzorító” is volt (Járdányi-Paulovics 1953. 117-118.).

Fémkantár I.: bronz, az orrpánt alsó szára keskeny, ovális felső íve széles (peremein 3 – 3 gömbbel), alul aboralis fülle; hosszú – előre-lefelé hajló - rúd oldalszár; alacsony állpánt (alul törött) (MNM: Ltsz.: 2.1934.5., Járdányi-Paulovics 1953.25. t. 3.).

11. Szalacska II. (lásd előbb)

Fémkantár II.: bronz, az orrpánt alsó szára keskeny, rombusz alakú felső íve széles, alul aboralis fülle; hosszú rúd oldalszár, hosszú állpánt (MNM.Ltsz.: 5.1941.4., Járdányi-Paulovics 1953. 25.t. 4.).

12. Tihany (Sajkod, 1977., Veszprém m.)

Lósír – földmunkálatok során feldúlt, hiányos lócsontváz, lószerszámok.

A szűk sírban a ló a jobb oldalán, feje a mar mögé/alá hátrahajtván a bal oldalán feküdt. A mellső lábak a törzs alá felhúzva, előtte 2 kutya csontváza. A ló farrésze és a két hátulsó lába hiányzik. A ló feje felkantározva, a többszörösen törött fémkantár a ló fején előre csúszott, és a 6.-7. hátságolya nyúlványok vonalába került (Palágyi

1990a. Abb. 5-6.). A kutyacsontok között egy mezei nyúl lábszár (tibia) töredéke is volt.

Fémkantár: bronz, az orrpánt alsó szára széles, ovális alakú felső íve széles, a rövid lemez oldalszár aboralis lyukkal; hosszú vékony állpánt (LDM. Veszprém. Ltsz.: 79.11.7.1. Palágyi 1990. 19., Abb. 4-7., Abb. 5.,8.,11.). Lantalakú zabla oldaltag: 2 db öntött bronz lemez, alul közepén a zabla szájvas külső végét magába foglaló gyűrű, melynek felső íve fogazott. Az oldaltag felső vége $\cap$ -alakban nyeregyszerűen kiképzett. Bal oldali oldaltag (LDM. Veszprém, Ltsz.: 79.11.7.6.) h.: 62 mm, sz.: 58 mm, jobb oldali (Ltsz.: 79.11.7.3.) h.: 57 mm, sz. 57 mm. (Palágyi 1990a. 19-20., Abb. 12.). Zabla: 2 karikás, csuklós vaszabla; töredékes, kiegészített. A bronz zablakarika átm. 31-32 mm. (Palágyi 1990a. 20., Abb. 12.).

13. Vajta (Kisvajta dűlő, 1935. Fejér m.)

Lósír (I. ?) - A „domb DNy-i részén” 1935-ben egymástól ca. 5 m távolságra két szétdőlt „lovassír” került elő. Szőlőművelés során előkerült felszín közeli (- 30 cm) sírleleteket a földtulajdonosok tetszésük szerint elrakták, vagy eldobták.

I. Lósír – a földtulajdonos által feldűlt sírban felszerszámozott ló csontváza feküdt, áldozati edények és eszközök kíséretében. A sírból kidobott ló-állkapocs, és a lapocka felülete „bronzdíszektől...erősen patinásak”. A sír mellé kikutort csontok között kutyakoponya is volt (Marosi 1939. 24.). II. Lósír – jobb oldalán fekvő ló hiányos csontváza. A ló feje hiányzott, mellső lábai előtt áldozati edények, a hátgerinc közepén lószerszámok (Marosai 1939. 24.). A „csontok kis méretéből ítélve talán fiatal, kis ló lehetett” (Fülep 1949. 40.). „Ugyanezen területen” (Marosi 1939. 24.), illetve a „szomszéd föld tulajdonosa” (Fülep 1949. 430.) - által korábban - talált, és a székesfehérvári múzeumnak átadott leletek alapján Marosi A. további lovassírok szétdőlését tételezte fel (Marosi 1939. 25.). Ekkor került átadásra a „ló ajkát átfogó zablaszár” (Marosi 1939. 25.), a bronz „orszorító töredéke” is (Fülep 1949. 40., 29. t. 3.). 1948-ban - feltehetőleg a domb tetőn korábban előkerült kocsisír leleteit, és – többek között az I. lósír áttört korong-alakú sügyelő párját sikerült megszerezni (Fülep 1949. 40-41., 29.t. 1.). A fémkantár pontos lokalizálása nem ismert. Valószínűleg az I. lósírhoz tartozhatott (bronz patinás ló-állkapocs, lásd az érdi bronz patinás lókoponya részeket).

Fémkantár: töredékes, hiányos, az orrpánt alsó szára, és az ovális alakú felső íve széles, a lemez oldalszár aboralis végén áttört lyukkal (IKM. Székesfehérvár. Ltsz.: 9640., Fülep 1949. 40. 29. t. 3.).

3. A római fémkantárok „formai eredete”

A római fémkantár egy olyan speciális fém körpánt, ahol a felső un. orr-, és az alsó állpánt horizontális távolsága – Pannoniában – 8 és 13 cm között változik (2. táblázat). Formáját illetően az ókori perzsa-görög fém szájkosár „kosár” nélküli megfelelője. Hasonló a véleménye A.K. Lawson-nak is, aki szerint a fémkantár (Metallhackamore) formája a korai görög szájkosárra vezethető vissza (Lawson 1982. 143.). A szájkosár koronájának a fémkantár orrpántja, az oldalsó pofarészének az oldalszár, az alsó részének pedig az állpánt felel meg, azzal analóg szerkezeti elem. Vagyis a római „szájkosárból” hiányzik a ló száját hosszirányban körbevevő, az orr-,

és az állpántot összekötő medián-szagittális fémpánt, az un. szájkosár tengely (Chodynski 1986. 43. Fig. 4.). Mind az ókori, mind a kora újkori, újkori fém szájkosarakat úgy alakították ki, hogy az alapváz főpántjait és szárait kereszt, és hosszirányban ívelt egyszerű, vagy díszített bordákkal kötötték össze. Ezzel mintegy „kosarat” hoztak létre a ló orra, szája és az álla köré. Közvetlenül a száj előtti része az un. szájkosár-alap.

A MNM. Fegyvertárában van egy 16. századra keltezhető nagy méretű archaikus vas szájkosár. Alapváza formailag a római fémkantárral tökéletesen megegyezik, de nagyobb méretű; az orr-, és az állpántot középen egy nagy ívű rovátkolt díszítésű fém rúd - „szájkosár tengely” - köti össze (Kalmár 1971. 52. kép, MNM: Fegyvertár Ltsz.: 58.7484., 2. táblázat). A „szájkosár tengellyel” kiegészített fémkantár ezáltal hosszirányban is befedte, „körbevette” a ló fejének orr-, ajak és állrészét.

4. A római kori fémkantárok alkalmazása

A sajátos, egyedi formájú római fémkantárok alkalmazási módjára különböző formai megoldások váltak ismertté. Felületes szemlélő számára „logikus” megoldásnak tűnhetett, hogy a zabla oldalkarikája a fémkantár oldalszárán kialakított lyukba, vagy az orrpánt füleibe kapcsolódhatott. De ez csak úgy lett volna kivitelezhető, ha az orrpánt orális helyzetű, így az oldalszárak végein a fülek, vagy az áttört lyukak a szájszöglethez, vagy annak közelébe kerülnek. Az aborális helyzetű állpánt pedig a ló álla alatt, annak torok tájékához feszül. Mai ismereteink szerint tudjuk, hogy a fémkantárok „fordított helyzetű” kantárba kötése a felnőtt lovakon kivitelezhetetlen, illetve alapfunkcióját így nem tudná teljesíteni.

Gaul K. 1890-es rekonstrukciós javaslata szerint a „...kantárhoz tartozó ...kényszerkantár” - aminek „orr,- és állrésze” van - fordított helyzetű. A pofaszíjat az oldalszár-állpánt szögletébe fix rögzítés nélkül kötötte be. A kantárszár a zabla oldalkarikájához a „kantrárszíjcsatló” oldaltagon keresztül kapcsolódik (Gaul 1890. 107., „Tétényi” kocsi rajz 8. ábra, Sárszentmíklósi kocsi I. 1. ábra).

Nem vált ismerté Kovácsy B. és Monostori K. 1892-ben – második kiadásban - megjelent „A ló és tenyésztése” c. könyv 15. ábrája (32. old.), amelyen egy „pompeji” fémkantár helyes orientálása szerepel. A jobb oldali nézetben ábrázolt zabla nélküli fémkantár orrpántja aborális helyzetű, az oldalszár rövid, lehajló. A pofaszíj és a kantárszár a nagy méretű aborális fülbe van bekötve (2. kép 1.). Sajnos sem az ábra, sem a fémkantár eredeti közlési helye - hivatkozás hiányában - nem ismert.

A nemzetközi, és a hazai szakirodalomban állandó – és sokszor pontatlan - hivatkozás történik Zschille és Forrer 1893-ben megjelent illusztrált lószerszám típuskönyvére. A könyv kétféle római kori fémkantár rekonstrukciót mutat be, 1. egy *italiai* fémkantár (Zaumgestell „kantárvázat”, Tfl.V.6.), és egy *pompeji* állpántos-oldaltagos zablát (Trensengestell, Tfl.V. 5, 5a-b.) kombinálva: a fémkantár helyes orientálású; de az nem az orrhátra, hanem a homlokra van felhelyezve. Azaz az orrpánt a szemek mögött a homlokra fekszik, az állpánt a ló álla alatt található. A zabla a ló szájában, az állpántja pedig a ló orrhátára van felhelyezve. A zabla „orrpántját”, és a fémkantár oldalszár-állpánt szögletét bőrszíjjal kötötték össze. A fémkantár orrpántja, és a tarkószíj fémlánccal van összekötve (Zschille-Forrer 1893. Tfl. V. 5c.). 2. egy itáliai fémkantárt („kantárvázat”, Tfl.V.7a.) fordított helyzetben orientálva: a nagy

oldalkarikás zabla az orrpánt alsó füléhez kapcsolódik; a pofaszíj az oldalszár-állpánt szögletében visszahajtván a homlok „szíjelosztóhoz” kötött (Zschille-Forrer 1893. Taf. V. 7b.). Ezzel is mintegy „stabilizálva, fixálva” van a fémkantár áll alatti része. A javasolt kantározások kivitelezhetetlenek.

Újabb, merész kantározási módot képzelt el Alapi Gy., aki szerint az orrpánt a „ló orrára illeszkedett és derékszögű töréssel a ló nyaka fölé nyúlt fel” (Alapi 1913. 39. a Környe I. fémkantár orientálása 7. kép). Hasonlóan vélekedett Járdányi-Paulovics I. is, aki szerint az „orrszorító” „diadémszerű elülső része, amely fenn a ló orrát díszítette, ...lefelé egy-egy zablatartó karika, felfelé...vastag huzalba átmenő s újabb megtörés után félkört formáló állszorító” részekből áll. Az „orrszorító” alkalmazási módját illetően Zschille-Forrer 1893. Taf. V. 5. és 7b. javaslataira hivatkozik (Járdányi-Paulovics 1953. 119., a szalacscai I-II. fémkantár orientációja 15. t. 3.-4.). A. K. Taylor a „Metallhackamore” „mindkét használati módját” bemutatja: a fordított helyzetű fémkantárt is (2. kép 2 Taylor 1975. Abb 5.), és az M.A. Littauer fémkantár méreteire vonatkozó megfigyeléseit (Littauer 1969. 292.) figyelembe véve a helyes valódi kantározást is (2. kép 3., Taylor 1975. Abb.6.). A fül alatti szíjelosztó ötödik „nyakszíja” nem értelmezhető.

K. Palágyi Sylvia a fémkantárok helyes orientációját a tihanyi lósír feltárásakor megfigyelt, „in situ” leletek alapján határozta meg (Palágyi 1989. Abb. 6., 1990a. Abb. 25.-26.).

A L alakú fémkantárt a ló fejalkatának és méretének megfelelően egyedileg alakították ki. Pannoniában gyakorlatilag két egyforma méretű fémkantár nem ismert (2. táblázat). A fémkantár szorosan illeszkedett a ló fejéhez. A ló fejalkatát követve a fémkantár hátulsó (aborális) vége szélesebb, az elülső állsúcsi (orális) vége keskenyebb. Az orrpánt teljes felületével fekszik az orrhátra. Minél szélesebb volt a bőrrel/textiliával bélelt orrpánt, annál nagyobb felülettel feküdt föl az orrhátra (enyhítve a nyomó hatást), és tartotta stabilabban a fémkantárt. A fémkantár a ló orrán nem lötyöghet; és az orrpánt nem fordítható, buktatható előre, mert ezáltal annak elülső pereme belevágna a ló érzékeny arcbőrébe. Az oldalszárak a száj vonalában helyezkednek el. Az állpánt a ló állgödöréhez illeszkedik.

A ló fejformájának és méreteinek, valamint a fémkantár alap funkciójának ismerete hiányában ragaszkodnak még ma is a „fordított helyzetű” rekonstrukcióhoz (pl. J-Fr. Buisson 1998. Fig. 3.-4., M. Schleiermacher 2001. Abb.2.). A fémkantárok gyakorlati kipróbálásánál egyértelműen bebizonyosodott, hogy azok „fordított helyzetben” felnőtt lovakra nem alkalmazhatók, csak kis testű, és fejű lovakra kényszeríthetők fel (Junkelmann 1998. Abb. 23-24.). Ha deformálódott állpántú fémkantárokat póni csikókra alkalmazzák (Groenmann-van Waateringe 1980. Abb 14-15.) különösen értelmetlen a próbálkozás.

Az Augst Insula 7.-ben előkerült töredékes „emelőszárú-orrszorító” – fémkantár orrpántját rekonstrukciója során egy kétfülű fémkapoccsal egészítették ki (Groenmann-van Waateringe 1980. Abb. 1.,3.). A széles rombusz alakú orrpánt elülső sérült csúcsára 2 hosszú fémszegeccsel rögzített fémkapocs helyzete aggályos. Az orrpánt felhajtott széle ellenére a szegecsek is, és a fémkapocs alsó visszahajló végei is belenyomódnának a ló orrhátába, állandóan irritálva, sérüléseket okozva azon.

Általános volt az a feltételezés, amely szerint a „kényszerkantárhoz” – hiányuk ellenére – zabla is tartozott. A római kori fémkantár általános használata azonban zabla nélkül történt.

A római zabla nélküli díszkantár két részből állt: egy bőr kantárfejből, és az egy tagból álló fémkantárból. Más szóval a római díszkantár tulajdonképpen egy két részből álló kötőfék, amelyek egy egyszerű bőr-kantárfejből, és egy - formájú fémrészből állnak.

A száron vezetett igáslovakon, illetve a kocsik mellett „lógósként” hajtott fullajtár lovakon kívül azonban egyéb lovakat is felkantároztak fémkantárral. Két római kori lósír ásatáson feltárt és megfigyelt kantárzata alapján egyértelműen bebizonyosodott, hogy Pannoniában a fémkantár alkalmazási köre kibővült, és egyes esetekben zabla is tarozott hozzá. Ha a ló irányítására is szükség volt, zablát helyeztek a szájába. Ebben az esetben a zablát mindig un. zabla oldaltaggal egészítették ki. A lant/körte alakú zabla oldaltagok valójában a zabla oldalpálcákkal analóg zabla-elemek. Azzal a különbséggel, hogy nem az oldaltagok vannak a szájvas laterális végein levő lyukba helyezve, hanem a szájvas laterális végei vannak átvezetve az oldaltagok alsó – középső – furataiba. A lant/körte alakú zabla oldaltagok a szájvason körbe forgathatók. Ezek a szájvasat magukba tartó felül nyitott, vagy zárt hellenisztikus eredetű körte/lant alakú oldaltagok (Seitenteile) a thrák emelőszárú zablák fő elemei voltak (késő vaskor, XVI. típus, Werner 1988.). A zablákat az oldaltagokon keresztül rögzítették a pofaszíjakhoz. A zablák kantárba kötése tehát nem a fémkantárokon keresztül történt.

A pannoniái „zablafeszítőket” (Trensenspanner) először Sellye Ilona (1941. 77., XXII. tábl.), majd Palágyi S. gyűjtötte össze (Palágyi 1989b.). A valójában zabla-oldaltag (Trensenspanner, Seitenteil) funkciót betöltő „zablafeszítők” között oldalpálcás (Dunaújváros, Brigetio I., és a Carnuntum; Palágyi 1989b.1. kép 1-3.), és körte/lantalakú (Balatonfőkajár, Mőzs és a Tihany; Palágyi 1989b. 1. kép 11, 12, 13.), valamint változatos alakú, áttört mustrájú veretek ismertek (Palágyi 1989b. 1. kép 4., 6., 8-9.). A balatonfőkajári két „zablafeszítő” oldaltag pelta (pajzs) szarvainak kialakítása eltérő. Az egyik darab alsó rész közepén vaskarika töredéke található (Palágyi 1989b. 5. kép 4.), tehát a középső része áttört, hasonlóan az érdi áttört bronzkoronghoz. A másik darab alsó részén nincs áttört lyuk, helyette a pajzs két alsó ívelt szárát egy rövid pánt (csap) fogja össze (Palágyi 1989b. 5. kép 5.). Az első esetben a szájvas kisméretű (vég)gyűrűje kapcsolódott az oldaltag alsó áttört lyuk részébe; a második esetben pedig egy önálló karika kapcsolódhatott az oldaltag alsó rövid pántjához.

Pannoniában fémkantárral együtt zabla + zablaoldaltagot három helyen alkalmaztak:

1. Az érdi „fullajtár, vagy a 3. ló” kantár rekonstrukciójának két változata ismert, ahol a „kantárszíjcsatló” – bronzveretnek eltérő funkciója van. Gaul K. a kantárszár vég bronzvereteként a zablához köti (Gaul 1890. 105., 107., 8. ábra). Ha a bronzveret - alsó - szélesebb fülében megmaradt bronzkarika töredék a zabla szájvas – külső véggyűrű –maradványa a rekonstrukció valószínűsíthető. Ebben az esetben a bronzveret helyzete, síkja függőleges (vertikális). Ha a bronzveretben a karika különálló tag, akkor nem köthető a zabla szájvas gyűrűjébe. Mert ebben az esetben a bronzveret nem függőlegesen, hanem mindig lapjával vízszintes (horizontális) helyzetbe kerül, és élével a ló álla felé fordul. Palágyi S. a bronzveretet a kantár

profaszíjába úgy helyezi el, hogy vele gyakorlatilag a fémkantárt és az oldalsó négyes-szűjelosztót köti össze (Palágyi 1989a. Abb. 13.1., 1989b. 2 kép.) Később, egykarikás csuklós vaszabla alkalmazását is feltételezhetőnek tartja (Palágyi 2000. 160.) A javasolt kivitelben - a hely hiányán kívül - a bronzveret síkjára merőlegesen álló bronzkarika sebesre marná a ló bőrét, és zavarná a ló szemét is. Nagy valószínűséggel tehát megállapítható, hogy az érdei „bronz-díszveret” zabla oldaltagként volt része a díszkantárnak.

2. A mőzsi lósírban a ló fejről levett, és a jobb oldalán fekvő „in situ” talált kantárazatról a következő mondható el: a zabla oldaltag a fémkantár oldalszárával párhuzamosan, az állpánt alsó ívénel lejjebb, alsó zablás végével (orálisan) előre felé feküdt (Gaál 1979. 8. kép). Helyes orientálású fémkantárral, de zabla oldaltag-állpánt összekötéssel Palágyi S. rekonstruálta (Palágyi 1989a. Abb. 9.3.). Az ásatási rajz alapján azonban valószínűsíthető, hogy a zabla szájkáva az állpánt előtt (orálisan) húzódott (3. kép 1.). A zabla oldaltag elkeskenyedő felső végéhez pedig szegeccsel rögzített keskeny profaszíj kapcsolódott. Hogy a zabla oldaltag ne ütközzön a fémkantár állpántjához, egyszerű megoldást alkalmaztak. Ez a mőzsi leleteken jól látható. Az oldaltag alsó - a szájkáva felé kapcsolódó - középső részét befelé elhajlították (Gaál 1979. 35., 20.kép 4., 33. kép). Mivel az oldaltag - alsó - középső része a szájkáva merőlegesen van felszerelve, maga az oldaltag kerete a lófej arci részétől kétoldalt eltávolodik, vele hegyesszöget zár be. Ezáltal tudták elérni, hogy a két kantárelem, az oldaltag, és a fémkantár állpántja ne akadjon össze. A mőzsi kantárban tehát a zabla a rövid oldalszárú fémkantár előtt (orálisan) volt elhelyezve. A zablát a zabla oldaltag közbeiktatásával, a fémkantárt pedig közvetlenül kötötték a páros profaszíjhoz., és ezáltal a kantárfejhez.

3. A tihanyi lósírban „in situ” talált kantárazatról (Palágyi 1990a.) a következőket tudjuk: a ló feje fel volt kantározva (Palágyi 1990a. Abb. 4-5.), ami a ló sírba helyezésekor részben elmozdult. A lókoponya a sírban összeroppant, a fémkantár több darabra törött (Palágyi 1990a. Abb. 5., 8., 10.). A jobb oldali zabla oldaltag alsó része úgy rögzült a jobb oldali állpánt külső oldalához, hogy a benne levő szájkavas töredék az állpánt mögött (aborálisan) volt, a zabla szárkarika (csak a töredéke maradt meg) pedig előre (orálisan) fordult (Jávorka 1989. 6. 16. ábra). A bal oldali oldaltag a fémkantár oldalszára és az állpánt szögletében - kiszélesedő alsó zablás végével előre felé (orálisan) - átlósan feküdt. A bal oldali oldaltag zabla szájkáva a bal oldali törött állpánt belső felületén, rajta keresztben feküdt (3. kép 2., Palágyi 1990a. Abb. 10., 26.b.). Ezek a megfigyelések azt bizonyítják, hogy a ló szájában a zabla szájkáva a fémkantár állpántja mögött (aborálisan) volt elhelyezve. Ugyanezt figyelte meg Palágyi S. is, „a kiszélesedő zabla-oldaltag középső kerek nyílásán átbújtatott zablapálca rajta feküdt az orrszorító derékszögben meghajló, vékonyabb pálcáján, - majd megállapítja, hogy - ebből a helyzetből csak a teljes orrszorító zabla mögötti elhelyezésére lehetett következtetni” (Palágyi 2004. 260.). Megfigyelései, és észrevételei ellenére a tihanyi kantár rekonstrukciójában a zablát ca. 8.0 cm-rel az állpánt elé (orálisan) helyezte el, és az oldaltagot egy bőrszíjjal az oldalszár-állpánt szögletéhez kötötte (1989a. Abb.6., 1990a. Abb. 25.-26., 1990b. Abb. 1.,3.). Palágyi S. által közölt mőzsi és a tihanyi kantár-rekonstrukció alapján (Palágyi 1989a. Abb. 6., 9.) M. Junkelmann módosította a tihanyi zabla - zabla oldaltag -fémkantár kombináció szerkezetét. A kettős profaszíj felső rövidebb ágát a fémkantárhoz, az alsó

hosszabb ágát a zabla oldaltaghoz van kötötte. A zabla szájvas az állpánt mögött (aborálisan) van elhelyezve. A szár csatlakoztatása a zabla oldaltaghoz természetesen hibás (Junkelmann 1998. Abb. 28.c.), az csak a szájvas végkarikáiba köthető. Palágyi S. nem látja igazolhatónak M. Junkelmann javaslatát, és ragaszkodik a zabla oldaltag – fémkantár összekötéséhez. A „kísérleti lovasrégészet” égisze alatt – megrövidítendő a kantárzat - a tihanyi zabla oldaltagot már a fémkantár aborális végén levő áttört lyukhoz kötötte be (Palágyi 2004. 260- 261., 6. ábra). Így sem került helyére egyik kantárelem sem. A tihanyi római kori fémkantár sem a homorú profilú arab kanca, sem a magas széles pofájú camargue ló fejére (8.-9. ábra) nem illeszkedett. Ugyanis nem rájuk volt méretezve! A sikertelen kísérlet után Palágyi S. visszatért a korábbi 1989/90-es zabla oldaltag fémkantár összekötés elképzeléséhez (Palágyi 2004. 262.). A kantárfej rekonstrukciójából azonban világosan látható, hogy ha a tarkó-, és a torokszíjat – megtérés nélkül – közel függőlegesen alakítják ki, a homlokszíj ezáltal meghosszabbodik, és a négyes szíjelosztó karikával együtt a pofaszíj is lejjebb kerül. Ezáltal elkerülhető, hogy a magasan futó pofaszíj a lovak szemét irritálja. Továbbá a fémkantár orrpántja ezáltal szabályosan fekszik fel a ló orrhátára. Nem lötyög a ló fején, mozgáskor nem veri üti a ló orrát, és az állát.

5. A római fémkantárok használata, működési mechanizmusa

A lovak irányításának a legfőbb eszköze a kantárzat (fejszerszámzat), amely vagy zablás vagy un. szájrész – azaz zabla – nélküli lehet. A kantárzat részei a tulajdonképpeni kantár (kantárfej), a zabla, és a kantárszár. A kantárfej részei: a két oldalsó pofaszíj, a tarkószíj, a homlok- és a torokszíj, valamint az orr-, és az állszíj. A szájrész lehet karikás, vagy oldalpálcás un. csikózabla, emelőszárú-, és feszítőzabla. A zabla szájvasa egy, vagy több tagú; a zabla oldaltagjai a zablakarikák és/vagy a zabla oldalpálcák (psalion-ok). A zabla – típusától függően – a ló ajkára, szájszögletére, az alsó állkapocs fogmentes (diasztéma) részére, a szájpadrásra, és a külső állgödörre hat, fejti ki hatását. A zabla stabil rögzítését és működőképességét a kantárfej biztosítja. A kantár pofaszíjai, és a vezető szár a zabla oldaltagjaihoz (karikákhoz, fülekhez) kapcsolódnak. Ha a kantárban az orr-, és az állszíjat egyszerre alkalmazzák, azok egy síkban a ló egész pofa-részét körbefogják. Az orr- és az állszíj kialakítása kétféle módon történhet. 1., a különálló orr-, és az állszíj karikával van összekötve. A mozgó orr-, és állszíjak a ló fejéhez lazán illeszkednek. 2., az orrszíj két végét az áll aljáig meghosszabbítva, és összekötve egy bőrpántot hoznak létre. Ezt a „meghosszabbított” *körkörös orrszíjat*, vagy egybefüggő *körkörös bőrpántot* nevezzük ma orrpántnak. Az orrpánt alsó ívelt része az „állszíjnak” felel meg. Az egy körkörös tagból (orr-, és állrészből) álló merev orrpánt a ló fejére szorosan illeszkedik. A zabla nélküli orrpántos egyszerű kantár tulajdonképpen egy kötőfék. A mai laza kötőfékeket vagy a kantár tartozékaként, vagy a ló nyugalmi helyzetben tartására alkalmazzák. Az őskori, és a római szoros kötőfékeket a kocsis lovak vezetéséhez, irányításához használták. A hátsó alappfelszereléséhez tartozik még a - lovas lovon maradását biztosító – nyeregszerszámzat. Az ígás/fogatos lovak kiegészítő felszerelése pedig a hám, és hámszerszámzat.

Különleges funkciójú, speciális kantározási mód az **orrfék**, vagy kényszerkantár (Kappzaum, cavesson), és az **orrszorító** (hackamore) alkalmazása. Mindkettő zabla nélküli kantár szerszám!

1. A mai **orrfék** a csikók zablához szoktatásának, és alap képzéseihez tartozó un. „futószárazás” egyik kelléke (4. kép I.). Az egyszerű kantárfej pofaszíjához mereven kapcsolódik az orr-rész, egy hossz-ovális, bőrrel bevont fém lemezpánt. Ez az orr-rész az un. „orr-fék”. A bőrpánton felül, és két oldalt egy-egy fémkarika van. A futószár becsatolása ezekbe a karikákba történik. Helyes kantározás esetében az orrfék a ló fejére pontosan és szorosan illeszkedik. A korai orrfékek még három részből álltak és $\cap$ -alakúak voltak. Felül egy rövid ívelt orrpánt, amelynek mindkét végéhez egy-egy hosszú oldalszár csuklósan kapcsolódott (szarvasmarháknál is alkalmazták, Littauer 1969. Fig. 4.).

A kantáratz bőr orrpántját helyettesítő un. egyszerű – félköríves –**fém orrpántot** ritkán alkalmazták a római díszkantároknál. Nevének un. kényszerkantár, Kappzaum, „hackamore”, cavesson stb. ellenére a ló irányításában semmiféle hatást nem fejtett ki, egyszerű díszítő elem volt. Ezeket két oldalt egyszerűen a pofaszíjhoz kötötték be. A fém orrpánt-szárak alsó végein függőleges, vagy vízszintes helyzetű téglalap alakú kivágások találhatók. Az előbbi esetben a pofaszíj, az utóbbi esetben az állszíj bekötésére szolgál. Az önálló fém orrpántok stabilabb kantárhoz rögzítését egyes esetekben úgy érték el, hogy az orrpántok hátulsó (aborális) szélén vágott lyukat, és a homlokszíjat bőrszíjjal kötötték össze. Néhány ábrázolása ismert. Egy thrák (Pastoucha-Pastuša) rombusz-alakú fém orrpánt alsó szárvégein kialakított rövid fülekben egy-egy fémkarika található: melyekhez két 2 karikás végű hosszú-vékony, és egy-egy rövid fém szíjcsatlakozó (szíjveret) kapcsolódik. A rövid szíjveret az állszíjhoz, a kiskarikás hosszú szíjveret a pofaszíjhoz, a nagykarikás hosszú szíjveret a szárhoz, vagy a zablához (?) kapcsolódhatott (Seure 1925. Fig.8.). Az orrpántot a homlokszíjhoz annak hátulsó (aborális) széléhez kapcsolt egy-egy aprószemű fémlánccal biztosították.

2. A mai **hackamore** a kiképzett hátraslovak - zabla nélküli - különleges irányító/vezető eszköze (4. kép 2.). Alkalmazásával a szár irányító hatását - ló száját kímélve – közvetlenül a ló orrhátára viszik át. Egyszerű kantárfejhez csatolják. Két fő típusát különböztetnek meg: 1., hossz-ovális vastag bőrhurok (Amerikában bosal a neve (Schridde 1986. 23.), részei a rövid felső orrpánt és a két hosszú oldalszár, amely alul egy erős csomóban van összekötve (Taylor 1975. 208. Abb.2.). Az alsó csomóhoz kötött szár meghúzásakor a nyomó, majd szorító hatás felül az orrhátra, alul pedig az állgödörre megy át. Formailag az orrfékhez hasonlít, különbség a vezető szár bekötési helyében, és alkalmazásában van. 2., mechanikus hackamore (orrszorító) három egymással mereven rögzített fémtagból áll. Felső része bőrrel bevont fém orrpánt, amelynek mindkét végéhez egy-egy előre-lefelé hajló oldalsó feszítőszár mereven kapcsolódik. Alul feszítő állpánt szíj, vagy lánc kapcsolódik. Az orrszorító az orrpánt és a feszítőszárak találkozásánál – mint egy forgáspontnál – csatlakozik a kantár pofaszíjához. A szárakat az oldalsó feszítőszárak alsó végeiben levő karikákhoz kötik. A szár meghúzásával enyhe nyomás vihető át a ló orrhátára.

3. A **római kori fémkantár** formájában is, és funkciójában is tehát alapvetően eltér az említett újkori orrfékektől és a modern „orrszorító” hackamorektól.

A római lovak fején (pl. egy kanca koponyán, Pilismarót-Szobi rév, római kiserőd Vörös 2002. Fig.4.) a zablazabla oldaltag-bőrszj-állpánt egymás után kötve, összekapcsolva nem fér el. De a fémkantár belső magassági mérete, és az orrpántlemez miatt a fémkantár orr-, és állpántja sem kerülhet a ló fején egy haránt síkba (5. kép 1.). Az előre döntött fémkantár nem fér fel a ló arckoponyájára (5. kép 2.), felül az orrhátba, alul az áll-torok tájékba kellene belesüllyednie. Az orrhátra helyesen felfekvő orrpánt esetében a fémkantár állpántja – az oldalsó száraz hosszának megfelelő távolságra – előre nyúlva függőlegesen helyezkedett el.

A zabla működésének egyik legfontosabb feltétele, hogy pontosan beállítva és rögzítve legyen. A zablafeszítő oldaltag az állpánthoz fixen nem rögzíthető, mert egyrészt azon túlér, másrészt akadályozná a zabla működését. A zabla oldaltagok felső végei nem kapcsolódhattak sem az állpánthoz, sem az oldaltagok aboralis végén levő lyukakhoz. Az első esetben egyrészt a zabla oldaltag-fémkantár laterális együttes hossza 17.0 cm (Mözs), ca. 15.0 cm (Tihany), és ezekhez még hozzá adódna az összekötő bőrszjja hossza is. Ez a kantár „szerelvény” túlságosan hosszú ahhoz, hogy az arckoponya kiszélesedő tub. maxillare előtt a fémkantár a ló fejére felférjen. Másrészt a zabla oldaltag stabilan nem rögzíthető az állpánthoz. A második esetben a nagy méretű zabla oldaltagok (83.0, 87.0 mm Mözs, 62.0 mm Tihany) sem a fémkantár oldalszárával párhuzamosan, sem átlósan lefelé nem tudja a zablát a szájszögletben tartani. Érd esetében a fémkantár-oldaltag együttes hossza ca 175 cm (Érd). Ahhoz, hogy a ló fején a római fémkantár is, és a szájszögletében a zabla is elférjen két megoldást választottak: 1., a rövid oldalszárú fémkantár esetében a zabla az állpánt elé (Mözs, 5. kép 3.); 2., hosszú oldalszárú fémkantár esetében pedig az állpánt mögé került (Tihany, 5. kép 4.). Pannoniában rövid oldalszárú fémkantárok a mözsi, medíni, balácai, seregélyesi, sárszentmiklósi és a Környe I.-II. leletek. Hosszú oldalszárúak a tihanyi, érdi, oroszvári, és a Szalacska I.-II. fémkantárok.

A római fémkantár „Hackamore-t”, és talán (?) egy zabla ábrázolását véli felismerni L. Schwinden, egy Chr. utáni 2. század végi rajnai lovas szoborcsoport egyik lófején (Wallerfangen Krs. Saarlouis, RLM. Trier, Schwinden 1987. Abb. 4.,5.). A reliefeken, szobrokon ábrázolt lókantárzat túlnyomó többségében realiztikusnak tekinthető. Vannak azonban – szükségszerűen – elnagyolt, pontatlan, vagy nem valós részleteket mutató ábrázolások is. Ami a rajnai szobron egyértelműen felismerhető, az a nemes ló fején az egyszerű kantárfej (tarkó-, torok-, és homlokszj). A fémkantár azonosítása nem egyértelmű. Lehet, egy alul bőrszjval összekötött L-alakú fém orrpánt is. A keskeny orrpánt szára előre (orálsan) derékszögben meghajlik, végén szögletes téglalap-alakú lyukkal. Ebben van bekötve a szoros állszj. Az orrpánt elülső vége a ló szájnnyílása alá ér. Az orrpánt és a kantárfej összekötését pl. pofaszjval nem ábrázolták. Márpedig anélkül az orrpánt leesik a ló orráról. Az instrument egy egyedi kivitelezésű szájszárú kantárelemnek tűnik, aminek az ábrázolásából hiányzik néhány elem.

A fémkantárok nagy számú előfordulása, elterjedése (Taylor 1975. Abb.1.), valamint a sajátos előkerülési helyük (kocsisírf, lósf, kincslelet stb.) valószínűsíti, hogy ezek nem a ló alap-, és speciális kiképzésének, illetve „gyógyításának” eszközei. Ennyi „rossz tulajdonságú”, és beteg lovat sem a bennszülött lakosság, sem a római adminisztráció nem tartott volna. A fémkantárokon végzett javítások, kopások erős elhasználódásuk azt mutatják, hogy az előfordulási területeiken intenzíven

alkalmazták azokat. A pannoniai fémkantárokat Fülep F. galliai-germaniai műhelyekből származtatta (Fülep 1949. 50.).

A ló fejére szorosan felhelyezett fémkantár a ló számára valóban „kényszerkantár” hatást fejt ki. De nem a mai alkalmazása szerint, egy az orrhátra nyomással ható elsődleges fékező vagy irányító elemként. A római fémkantár alkalmazása – a mai kör-orrszíjhoz, orrpánthoz hasonlóan (Schridde 1986. 18.) – megakadályozza a lónak, hogy kinyissa a száját és az állkapcsát oldalirányban elmozdítsa. De zabla hiányában a fémkantár ló irányításában nem vesz részt. A zabla nélküli római fémkantárral a lovat sem fékezni, sem irányítani nem lehet. Ha a pofaszíjjal együtt egy szárat is a fémkantárhoz kötöttek, azzal csak horizontálisan lehetett a ló fejét oldalirányban elfordítani. Vertikális irányban le-, és felfelé semmiféle „feszítő, vagy emelő” hatást nem lehetett vele kifejteni.

Mi lehetett a római kori fémkantárok funkciója? Állami és vallási ünnepek, temetési szertartások alkalmával használták, ezt erősítheti meg az önálló lóáldozatoknál és kocsisírokban való előfordulásuk.

A pannoniai fémkantárok kronológiai besorolását Palágyi S. először 1990-ben, majd 2000-ben foglalta össze (Palágyi 1990a. 34-, 2000. 161, 163. táblázat). Mivel a fémkantároknak nincs még kidolgozva az önálló kronológiai statusuk, a keltezésük a kísérőleletek, lelet-együttesek alapján történik. A fémkantárok, így a ló-, és kocsisírok is általánosan „késői” időszakra keltezettek Pannoniában. A pannoniai fémkantárok javasolt kronológiai besorolása, Krisztus után:

I.- II. század eleje: Oroszvár, lósír; II. század első fele: Baláca-villagazdaság, Vajta, lósír (szilvamag-alakú veretek Szabó 1992. 65., Palágyi 2003. 11.); Mözs, Tihany, lósírok (lant alakú oldaltagok); II. század: Érd, kocsisír (oldaltag), Medina (?), Seregélyes, kocsisír (?) (oldaltag nincs); II. század második fele: Környe I., III. lósírok; Sárszentmiklós, kocsisír; Szalacska I-II. kincslet (oldaltagok nincsenek).

1. táblázat
Pannoniai fémkantárok

Nr.	Lelőhely	Lelethely	Fémkantár		Irodalom
			oldalszára	tartozéka	
1.	Baláca	pinceraktár, településréteg	lemez	oldaltag	K.Palágyi 1992. K.Palágyi 2003.
2.	Érd	kocsisír (3 ló)	rúd + fül	oldaltag, zabla	Gaul 1890.
3.	Környe I.	lósír	lemez		Alapi 1913.
4.	Környe III.	lósír	lemez		Bónis 1982.
5.	Medina	?	lemez ? + fül		Gaál 1979.
6.	Mözs	lósír	lemez	oldaltag, zabla	Gaál 1979.
7.	Oroszvár	lósír	rúd + fül		Radnóti-Gabler 1982.
8.	Sárszent- miklós	kocsisír	rúd + fül		Gaul 1890.

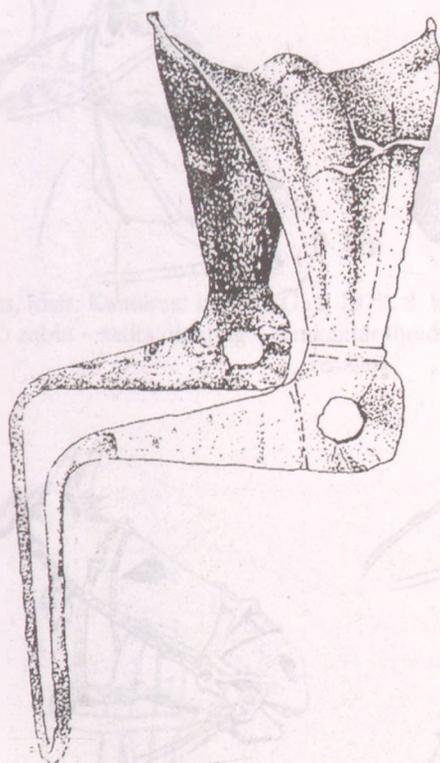
VÖRÖS I.: ADATOK A RÓMAI FÉMKANTÁROK HASZNÁLATÁHOZ

9.	Seregélyes	kocsisír ?	lemez +fül		Palágyi 1990.
10.	Szalacska I.	kincslelet	rúd + fül		Járdányi-Paulovics
11.	Szalacska II.	kincslelet	rúd + fül		1953.
12.	Tihany	lósír	lemez	oldaltag, zabla	Palágyi 1990.
13.	Vajta	lósír	lemez		Fülep 1949.

2. táblázat

Pannoniai fémkantárok méretei (mm), és Taylor-féle (1975) típusba sorolása

Taylor típus	Lelőhely	Fémkantár belső			Orrpánt szélessége	Oldalszár hossza	Állpánt
		magassága	szélessége				
			hátul	elöl			
1.	Oroszvár	170	105	100	18	113 + fül	alacsony
4.	Baláca				„széles”		hosszú
4.	Környe I.					90	hosszú
4.	Környe III.	220	136	105	60	83	hosszú
4.	Mözs	197	128	117	81	87	hosszú
4.	Tihany		105		„keskeny”		hosszú
4.	Vajta		105				
?	Medina					+fül	alacsony
?	Seregélyes				„széles”	80 + fül	
5.	Érd	190	108	87	55 ^x	95 + fül	alacsony
5.	Sárszentmiklós	205	120	94	60 ^x	80 + fül	alacsony
5.	Szalacska I.	210	117	100	81.5	105 + fül	alacsony
5.	Szalacska II	180	135	100	105	130 + fül	alacsony
(1.	Szajkosár XVI.szdz	200	150		18	110 + fül	hosszú)

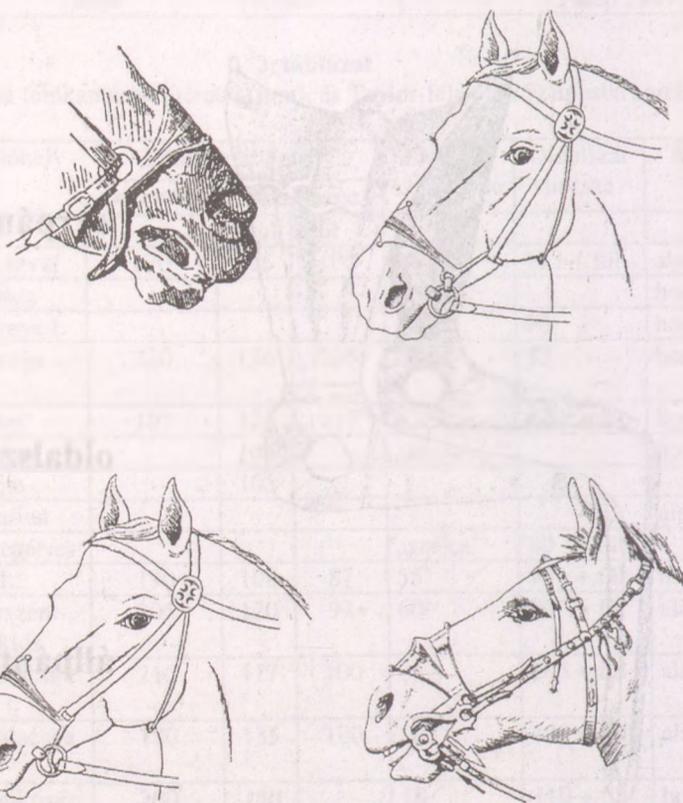
orrpánt

oldalszár

állpánt

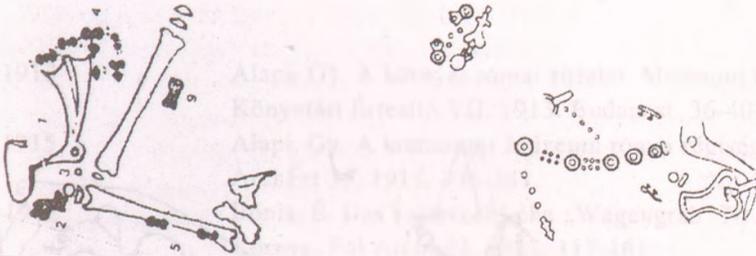
1. kép

A fémkantár fő részei (Mózs, Gaál 1979. 21. kép.)

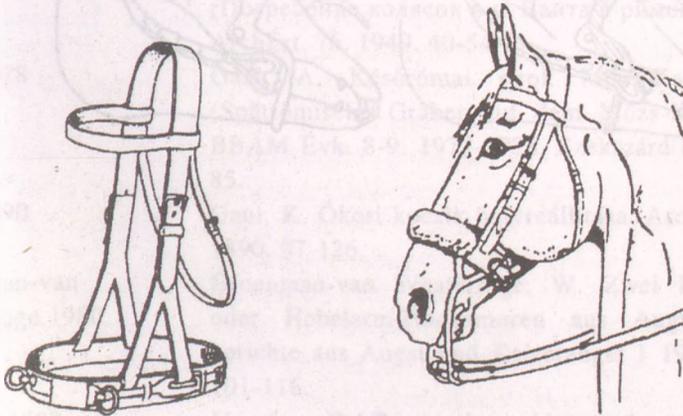
2. kép

1. „pompeji kantár” (Kovácsy-Monostori 1892. 15. ábra); 2. A fémkantár „fordított”, helytelen felhelyezése (Taylor 1975. Abb. 5.); 3. A fémkantár helyes felkötése (Taylor 1975. Abb. 6.); 4. A tihanyi kantárzat revideált rekonstrukciója (Junkelmann 1998. Abb. 28.c.)

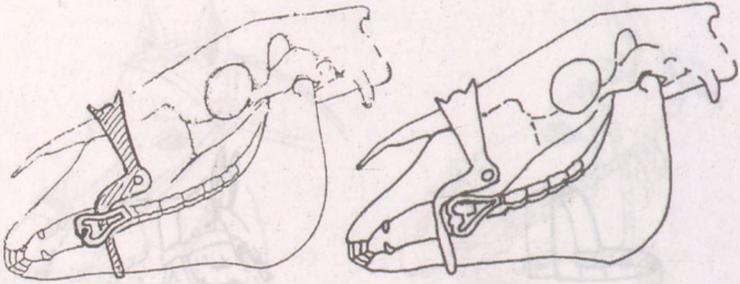
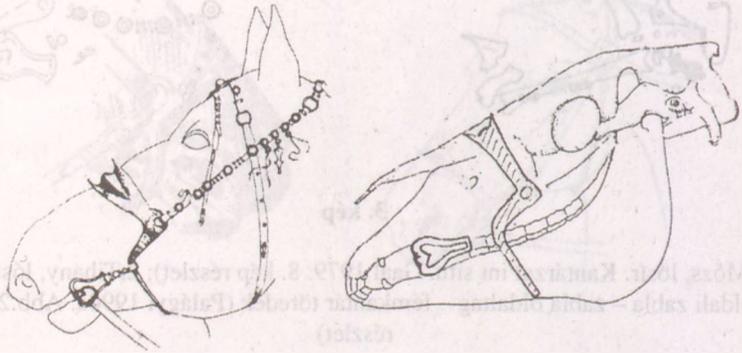
3. kép

1. Mőzs, lósír. Kantárvat int situ. Gaál 1979. 8. kép részlet); 2. Tihany, lósír. Bal oldali zabla – zabla oldaltag – fémkantár töredék (Palágyi 1990a. Abb.26.b. részlet)

4. kép

1. Orrfék (cavesson, kapticán); 2. Hackamore (vezető cavesson, orrszorító)

5. kép

1. Tihanyi kantár rekonstrukció (Palágyi 1990a. Abb.26.a.); 2. A tihanyi kantár rekonstrukció esetén a lókoponyán levő fémkantár helyzete; 3. Mőzs, zabra – fémkantár helyzete; 4. Tihany, zabra- fémkantár helyzete.

Irodalom

- Alapi 1913 Alapi, Gy. A környei római sírlelet. Muzeumi és Könyvtári Értesítő VII. 1913. Budapest 36-40.
- Alapi 1915 Alapi, Gy. A komáromi Múzeum római régiségei. ArchÉrt 35. 1915. 336-341.
- Bónis 1982 Bónis, É. Das kaiserzeitliche „Wagengrab“ Nr.3 von Környe. Fol.Arch. 33. 1982. 117-161.
- Buisson 1998 Buisson, J.-Fr. Quelques parallèles pour la compréhension du char de Saintes. In: Bouchette, A. et al.: Le char romain du musée archéologique de Saintes. Saintes 1998. 15-22.
- Chodyński 1986 Chodyński, A, R, Kagańce Końskie (Horse Muzzles). Muzuem Zamkowe w Malborku 1986. 1-55.
- Fitz 1970 Fitz, J. A római kor Fejér megyében. (Die Römerzeit im Komitat Fejér). Fejér megye története I., Az őskortól a honfoglalásig 4. Szekesfehervár 1970. 1-64.
- Fülep 1949 Fülep, F. Rómaikori kocsitemetkezés Vajtán (Погребение колясок в с. Вайта в римскую эпоху) ArchÉrt. 76. 1949. 40-54.
- Gaál 1978 Gaál, A. Későrómai sírok Mözs-Kakasdombon (Spätromische Gräber auf dem Mözs-Kakasdomb) BBÁM Évk. 8-9. 1977-1978. Szekszárd (1979). 23-85.
- Gaul 1890 Gaul, K. Ókori kocsik helyreállítása. ArchÉrt 10, 2. 1890. 97-126.
- Groenman-van Waateringe 1980. Groenman-van Waateringe, W. Zwei Kappzäume oder Hebelarm-Hackamoren aus Augst. Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst 1 1980. Liestal 101-116.
- Jánoska 1989 Jánoska, P. Római kori lószerszám restaurálása (Restaurierung römischer Pferdegeschirre). Veszprémi Történelmi Tár I. 1989. Veszprém 85-92.
- Járdányi-Paulovics 1953 Járdányi-Paulovics, I. Szalacska, A kaposvölgyi rómaikori fémművességi központ. (Szalacska, ein Zentrum des Metallschmiedegewerbes im Kapostal

- unter den Römern). ArchÉrt 80. 1953. 115-129.
- Junkelmann 1998 Junkelmann, M. Die Reiter Roms Teil III. Zubehör, Reitweise, Bewaffung. Kulturgeschichte der Antike Welt Bd. 53. 1998³. Mainz am Rhein pp. 277.
- Kalmár 1971 Kalmár, J. Régi magyar fegyverek 1971. Budapest pp. 430.
- Kovácsy-Monostori 1892 Kovácsy, B. – Monostory, K. A ló és tenyésztése. 1892². Kassa, pp. 719.
- Lawson 1987 Lawson, A.K. Studien zur römischen Pferdegeschirr. Jahrbuch des Römisch - Germanischen Zentralmuseum Mainz 25 1978 (1982) 131-172.
- Littauer 1969 Littauer, M.A. Bits and Pieces. Antiquity 43. 1972. 1969 289-300.
- Marosi 1939 Marosi, A. Fejér megye népe és vallási viszonyai a római uralom idején. Székesfehérvári Szemle 1939. IX. köt. Székesfehérvár. 23-37.
- Palágyi 1989a Palágyi, S. Rekonstruktionsmöglichkeiten der Pferdegeschirren aus Pannonien. In.: C. van Driel-Murray ed.: Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference. BAR Internat. Ser. 476. 1989. Oxford 123-142.
- Palágyi 1989b K. Palágyi, S. Áttört zablafestítők Pannonbiában. (Varianten von durchbrochenen Trensenspannern aus Pannonien) ArchÉrt 116. 1989. 77-83.
- Palágyi 1990a K. Palágyi, S. Römerzeitliches Pferdegrab in Tihany. Alba Regia 24. 1990. 17-45.
- Palágyi 1990b Palágyi, S. Neue Rekonstruktion von Pferdegeschirren aus Pannonien. In.: H. Vetters und M. Kandler Herausgegeben: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses
- Palágyi 1992 K. Palágyi, S. Lószerszám (L.). (Pferdegeschirr) In.: Biróné Sey K. et al.: A balácai villagazdaság főépüstenek pincéje. Balácai Közlemények II. 1992. Veszprém 67., 139-140.
- Palágyi 2000 K. Palágyi, S. Zablaszerkezetek 158-160. A lószerszámok időrendi sorrendje. 161-163. In.: K. Palágyi, S. – Nagy, L. Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém 2000.

- Palágyi 2003 K.Palágyi, S. Római kori lószerszám- és járomveretek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből. (Römerzeitliche Pferdegeschirr- und Jochbeschlüge des Museums „Laczkó Dezső“ von Veszprém). Veszprém 2003. pp. 34.
- Palágyi 2004. K.Palágyi, S. Rekonstrukciótól a gyakorlati alkalmazásig (Von der Rekonstruktion bis zur praktischen Verwendung). Balácai Közlemények VIII. 2004. Veszprém 260-270.
- Radnóti – Gabler 1982 Radnóti, A. – Gabler, D. Rusovce (Oroszvár) ásatások (1942-43). (Die Ausgrabungen von Rusovce (Oroszvár) 1942-1943.) CommArchHung 1982. Budapest 47-71.
- Ratimorská 1982 Ratimorská, P. A környei 2. számú római kocsilelet. (Der römische Wagenfund Nr. 2 von Környe). ArchÉrt 109. 1982. 255-276.
- Rómer 1866 Rómer, F. Magyar régészeti krónika. ArchKözl. 6. köt. 2. füz. 1866. 164-187
- Schleiermacher 2001 Schleiermacher, M. Römisches Pferdegeschirr aus den Kastellen Saalburg, Zugmental und Feldberg. Saalburg Jahrbuch 50. 2000. (2001) Mainz am Rein 167-193.
- Schridde 1986 Schridde, H. Irányelvek a lovaglás és hajtás számára I. 1986. Budapest p. 225
- Schwinden 1987 Schwinden, L. Zur Trageweise der Metallhackamore bei römischen Pferden. Ein treverisches Steinbild. Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier 19., Kurtierischen Jahrbuch 27 1987. Trier. 36-41.
- Sellye 1941 Sellye, I. A pannoniai áttört bronzok áttekintése. II. (Vue d'ensemble des objets de bronze ajourés de Pannonie.II.) ArchÉrt. 1941. 1-3., 62-78, 79-97.
- Seure 1925 Seure, G. Chars Thraces. Bulletin de Correspondence Hellénique 49. 1925. Paris 347-437.
- Szabó 1992 Szabó, K. Bronzok, Fémsalakok (Eisen). In.: Biróné Sey K. et al.: A balácai villagazdaság főépületének pincéje. Balácai Közl. II. Veszprém 1992. 63-65., 140-141.
- Taylor 1975 Taylor A.K. Römische Hackamore und Kappzäume aus Medtall. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz. 22, 1975. 106-133.

VÖRÖS I.: ADATOK A RÓMAI FÉMKANTÁROK HASZNÁLATÁHOZ

- Vörös 2002 Vörös, I. Skeleton on mare with foal from the Roman Fortress at Pilismarót- Szobi rév. Fol.Arch. 49-50. 2001-2002. 181-198.
- Werner 1988 Werner, W, M. Eisenzeitliche Trenschen an der unteren und mittleren Donau. Prähistorische Bronzefunde Abt.15, Bd. 4. 1988. München. pp.142.
- Zschille-Forrer 1893 Zschille, R. – Forrer, R. Die Pferdetränse in ihrer Formen-Entwicklung. Ein Versuch zur Characterisirung und Datirung der Mundstücke der Pferdezüaumung unserer Kulturvölker. Berlin 1983. 1-18. Tafl. I-XX.

Ez a tanulmány a Veszprém Megyei Önkormányzata által 1996-ban tervezett „Veszprém Megye Monográfiája” I. kötet (1998); a „Veszprém megye állatvilágának története” részéhez 1997-ben leadott „Veszprém megye ős-, és régészeti állatana” IV. fejezeteként készült. Annak kiegészített változata. A több kötetre tervezett monográfia nem készült el.

SZABÓ ÁDÁM:

DACIAI AUGUSTALISOK TÖREDÉKES FELIRATAIHOZ

Az *Augustalis* testületek története a jobban kutatott témák közé tartozik, mind általánosan, mind az egyes tartományokat, így Daciát illetően is.¹ Az alábbiakban négy olyan töredékes daciai feliratról lesz szó, amelyek régóta ismertek, azonban részletesebb kiegészítésükre, illetve jobban értelmezhető feloldásukra még nem került sor.

1. Sírkö.

Lh. Napoca² terr., Pusztaszentmiklós (Sânnicoară), Kolozs megye (jud. Cluj). Fontosabb irodalom: Th. Mommsen ed., Corpus Inscriptionum Latinarum vol. III, Berlin 1872- (CIL III), 6254; R. Ardevan, Viața municipală în Dacia romană (Ardevan), p. 401-402, Katalog nr. 474:

IVLARPHOC[...]

AVG MVN [---]

3 AEL H[---]

MAR[---]

NT[---]

6 B [---]

Az 1. sorban az idézett irodalom a *Iul. Arpoc[rae]* kiegészítést alkalmazta elfogadhatóan. A név valószínűleg *Harpocrates*re utaló egyiptomi eredetű *theophor* név³. Az *Aug.* rövidítés *Aug(ustalis)*-ra oldható fel, az *augurok* csaknem kivétel nélkül kiírták a tisztségnevet teljesen. Az elhunyt férfi volt, az *Augustalis*-i tisztsége illetve a neve alapján. A lelőhely okán, a *municipium* bizonyosan Napocára vonatkozik. A 3. sorban olvasható névtöredék, az állítató neve lehet, aki talán az elhunyt felesége volt. *Cognomen*jének kezdőbetűje görög névre utal, orientális hadrianusi polgárjogú család lánya lehetett. A neve után vagy a házastársi minősége, vagy egyéb az elhunythoz való viszonyát jelző

¹ Vö. összefoglalóan R. Duthoy, La fonction sociale de l'Augustalité, Epigraphica 36 (1974), p. 134-154; R. Duthoy, Les *Augustales, in ANRW II.16.2 (1978), p. 1254-1309; Daciát illetően ld. D. Tudor, Le organizzazioni degli Augustales in Dacia, Dacia 6 (1962), p. 199-214; illetve újabb és részletes összefoglalásként ld. R. Ardevan, Viața municipală în Dacia romană, BHAB X, Timișoara 1998, p. 241-269.

² H. Daicoviciu, Napoca. Geschichte einer römischen Stadt im Dakien, in ANRW II. 6 (1977), p. 919-949; R. Ardevan, Viața municipală în Dacia Romană, Timișoara 1998, p. 61-65; a helyi *Augustalis*okhoz ld. uo. p. 264-266.

³ Vö. CIL, III, 3479 – Aquincum, ld. még I. Tóth, Die ägyptischen theophoren Personennamen in Pannonien, Studia Aegyptiaca III, Budapest 1977, p. 150-151 nr. 5; vö. még R. Ardevan 1998 op. cit., p. 265 és 174 j.

szó következhetett – *coniux* vagy *heres*. Ezt követően az elhunyra vonatkozó, illetve a sírkő állításának tényét jelző befejező formula következhetett a kor feliratos gyakorlatának megfelelően. A 4. sorban megmaradt MAR betűcsoport a *maritus* szóra – *mar[ito]* - egészíthető ki, ami a házastársat jelenti, ezáltal a nevét követő szó valószínűleg nem a házastársi viszonyra utalt, mint inkább más megoldás híján is, az örökösi minőségét – *heres* - jelölhette. A Kr.u. II. századi sírfeliratok formulakincse a *pietissimus* jelzőt gyakorta tartalmazza, így az 5. sor NT töredéke egy *pie]nt[issimus* jelző része lehet. A 6. sor sorkezdő B betűje pedig a gyakori *b(ene) m(erenti) p(osuit)* formula első szavának rövidítése. A sírfelirat Kr.u. 118 és 180 közé keltezhető *Napoca municipiumi* státusza nyomán. A szöveg a következőképpen lehetett írva:

lul(io) Arphoc[rae?] | Aug(ustali) mun(icipii) [Nap(ocensium)] |³ Ael(ia) H[---heres?] | mar[ito pie]nt[issimo] |⁶ b(ene) [m(erenti) p(osuit)].

2. Sírkő.

Lh. Potaissa⁴ terr., Várfalva (Moldovenești), Kolozs megye (jud. Cluj).

Fontosabb irodalom: CIL, III, 7709; A. Kerényi, Die Personennamen von Dazien, Dissertationes Pannonicae Ser. I., Fasc. 9., Budapest 1941 (Kerényi), nr. 346; Ardevan 427;

D [---]
M AVR AV[---]
 3 *AVG C[---]*
AN LA[---]
CA HER[---]
 6 *OR P[---]*
O PI[---]

A nagyon töredékes felirat egyes szavainak kiegészítése már a CIL-ban, Kerényi A. munkájában illetve R. Ardevan katalógusában megtörtént. Ezek szerint a felirat *D. [M.] | M. Aur. Av[itus?] | Aug. c[ol. Pot.? vix.] | an. LA[---] | CA her[es?--] | OR P[---] | OPI[---]* alakot öltött. Kerényi A.-nál a 6. sor P betűje után még egy F. szerepel, ami a CIL-ban illetve R. Ardevannál nem szerepel. Feltehetően sajtóhiba folytán került a Kerényi által közölt szövegbe. Az egyes sorokba 10-12 betű férhetett el. Az *Av[itus?]* *cognomen* bizonyíthatatlan, AV kezdettel számtalan név kezdődik⁵. Az eddigi javaslatok kisebb módosításával valamint a sírfeliratok formulakincsének alkalmazásával a felirat nagyobb része kiegészíthető. Az elhunyt férfi egy *Augustalis* volt, *augurként* teljesen kifiratta volna a tisztsegcmet. Neve a 2. sorban valószínűleg nem nominativusban, hanem dativusban szerepelt a szövegben, ahogy az az

⁴ Vö. M. Bărbulescu, Potaissa. Studiu monografic, Turda 1994; R. Ardevan 1998 op. cit., p. 55-61; a helyi *Augustalisokhoz* ld. uo. p. 264.

⁵ Vö. pl. A. Mócsy, Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso, Dissertationes Pannonicae Ser. III. vol. 1, Budapest 1983, p. 36-41, oldalanként 50 és 60 közötti számú különböző nevekkal.

esetek egy részében a valakinek állított sírkövek szövegében szokás volt, szemben a saját maga által még életében illetve megbízott által állíttatott sírköveken. A 4. sorban az L az életkort mutatja, amelyet követően az A betű és folytatása az állíttató neve lehetett, amely az 5. sor elején a CA betűkkel ért véget. Eszerint az állíttató nő volt, gentiliciumának kezdetét jelöli az A. Kiegészítve valószínűbb, hogy A[ur(elia) volt és nem pl. A[el(ia), mindenesetre a gentilicium feltételesen egészíthető ki. Az állíttató az örököse volt az elhunytnak, a HER folytatása nem lehet más. Valószínűsíthető, hogy az elhunyt felesége volt az állíttató örökös. A 6. sorban olvasható OR betűk egy az előző sorban kezdődő rövidített szónak a részei lehetnek. A típusba tartozó sírfeliratok szókincséből adódóan egy *mem|lor(iae)* szóra egészíthető ki a töredék, ami maga elé szólítja az 5. sorba a *titulum* kifejezés valamely rövidített alakját. Ezek után a 6. sor folytatólagosan következő P betűje, amely után a kő eltörött, csak a rövidítve felírt *posuit* szó első betűje lehet. A 7. és egyben utolsó sor kezdő O betűje és PI szókezdet az elhunyra vonatkozhat, éspedig úgy, hogy az O az előző sorban kezdődő ---marit|lo szóhoz tartozik, míg a PI a *maritushoz* csatlakozik *pietissimus*, azaz *pi[entissimo]* alakban. *Potaissa colonia* státusza alapján a felirat a Kr.u. III századra keltezhető, Kr.u. 211-et követően, amelyet megerősít a névnek a *Constitutio Antoninianá*t, azaz 212-t követő keltezhetsége, és a következőképpen lehetett szövegezve:

D(is) [M(anibus)] | M(arco) Aur(elio) AV[---] l³ Aug(ustali) c[ol(oniae) Pot(aissensium) vix(it)] | an(nos) L A[ur(elia)? ---]lca her[es t(itulum) mem]l⁶or(iae) p[os(uit) marit]lo pi[entissimo]

3. Mészkö bázis.

Lh. Ampelum.⁶ Zalatna (Zlatna, Schlatten), Fehér megye (jud. Alba).

Fontosabb irodalom: L'Année Épigraphique, Paris (AÉ), 1944: 27b; Inscriptiile Daciei Romane – Inscriptiones Daciae Romanae, Bucureşti (IDR), III/3, 333; Ardevan 392:

[---],

[---]

DO[.....]I

APOLLONIVS

ATPIIAS

AVGVSTAL

COL

⁶ Vö. H.-Ch. Noeske, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit, Bonner Jahrbücher 177 (1977), p. 357-358; V. Wollmann, Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană – Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien, Bibliotheca Musei Napocensis 13, Cluj-Napoca 1996, p. 179-187; R. Ardevan 1998 op. cit., p. 51-53, p. 145, p. 181-182.

A töredékes illetve nehezen olvasható szöveget a következő kiegészítésekkel tárgyalja a szakirodalom: [---] || [I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] | Do[lichen]i? | Apollonius (?) | ATPIIAS | Augustal(is) | col(oniae). Azonban a dedikációban a megmaradt betűk szerinti genitivus (2. megmaradt sor) valószínűleg nem arra utal, hogy helytelen nyelvtani alakot alkalmaztak az utolsó tagnál. A CCID⁷ gyűjteménye azt mutatja, hogy esetleg elírják a városnév alakját (ld. uo. index: *Dolce, Dulce, Dolice* etc.), de a dativust általában helyesen alkalmazták az istennév, hasonlóképpen a városnév esetében is. A genitivusi I inkább azt mutatja, hogy az istennév előtt állt még valami, és arra vonatkozik a birtokos eset. Egy carnuntumi feliratos bázis⁸ lehet példának illetve párhuzamnak tekinteni: *Genium | I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni) | sub sacer(dotibus) | Antioco et | Marino*. Eszerint az ampelumi bázison az istennév előtt feltehetőleg a *Genius* szó állhatott a megfelelő esetben. Ezáltal a többszörös nyelvtani hiba feltételezése okafogyottá válik, az utolsó két sor kivételével egyébként alig olvasható szövegben:

[?Genium] || [I(ovis) O(ptimi) M(aximi)]¹³ Do[lichen]i | Apollonius (?) | ATPIIAS¹⁶ Augustal(is) | col(oniae).

Határozottabb támpont híján a kultusz elterjedési idejének megfelelően az oltár keltezése a Kr.u. II. század vége, a III. század első fele. A szöveg utolsó sorában említett *colonia* valószínűleg a *colonia Aurelia Apulensium*.⁹

4. Márvány votivtábla.

Lh. Sarmizegetusa,¹⁰ Várhely (Cetățuia), Hunyad megye (jud. Hunedoara).

Fontosabb irodalom: AÉ, 1914: 112; IDR, III/2, 355; Ardevan 189;

---?]

[---?]G

[---]NT

[---]MNIS

[.]VG COL

PATR CVLTVRVM

[---]ISV FECIT

[.] D D D

⁷ M. Hörig – E. Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)*, Leiden 1987.

⁸ CIL, III, 4401; E. Vorbeck, *Zivilinschriften aus Carnuntum*, Wien 1980, nr. 283; CCID, 229 – Petronell.

⁹ Vö. V. Wollmann 1996 op. cit., p. 182.

¹⁰ Vö. C. Daicovicu, *Sarmizegetusa*, in RE Suppl. XIV (1974), col. 610-655; H. Daicovicu – D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București 1984; D. Alicu – A. Paki, *Town-planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR IS 605, Oxford 1995; I. Piso, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Brève présentation et état de la recherche, *Transylvanian Review* 10/2 (2001), p. 17-37; vö. még R. Ardevan – C. Găzdac, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. The town and its history*, in C. Găzdac – S. Cociș, *Coins from Roman sites and collections of Roman coins from Romania. Vol. I. Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Cluj-Napoca 2004*, p. 7-13; a helyi *Augustalisokhoz* ld. R. Ardevan 1998 op. cit., p. 264.

Az eddigi és újabb kiegészítése a töredékes feliratnak a következő: ---?] | [---? Au]g(ust-o) | [---]nt. | [---]mnis | [A]ug. col. | patr(i) cultorum | [ex v]isu fecit | [l.] d. d. d. Az első fennmaradt sorban olvasható sorvégi G tekintettel a felirathordozó típusára illetve a sor helyére, valóban az istenség mellékneve lehet éspedig legvalószínűbben a rövidítve felirt *Aug(ust/us/a)* illetve *Aug(ust/o/ae)* töredéke. Az istenség neve megállapíthatatlan. A következő két sorban az állíttató nevének elemei szerepelnek. Ebből a 2. fennmaradt sorban látható NT feltételesen egy, Daciában sokszor előforduló *Antonius gentilicium* rövidítésének töredékeként azonosítható *[A]nt(oni-us)* formában¹¹, ami maga elé vonja szintén feltételesen a *M(arcus) praenomen*. A következő sorban fennmaradt ---]mnis névvégződésnek az európai tartományok névanyagából három név felel meg: *Samnis*, *Sollemnis*, *Hymnis*¹². A *cognomen* végződése, illetve a hasonló végződésű *cognomenek* léte mutatja, hogy a név nominativusban állt a feliraton és nem más esetben, vagyis ő volt az állíttató és nem neki állították a feliratot. Ha pedig ő állította volna egy ún. *patr. cultorum*-nak, úgy ez utóbbi az állíttató nevét megelőzően, a megtisztelt nevét követően került volna feltüntetésre. Az állíttató nem azonosítható egyetlen más ismert személlyel sem, ezért *cognomenje* nem egészíthető ki még feltételesen sem. A következő fennmaradt, azaz a 4. sor elejéről egy betű hiányzik a hely szerint, a sor gond nélkül egészíthető ki és oldható fel *[A]ug(ustalis) col(oniae)* alakra.

Az 5. megmaradt sort az IDR szerzője *patr(i) cultorum* formára egészítette ki és ekként tárgyalta, ami a szövegösszefüggés szerint sem értelmezhető, ahogy feljebb már láttuk. Ezzel figyelmen kívül hagyta és módosította a felirat korábbi közlésében [vö. AÉ, 1914: 112] helyesen felismert *patr(onus) cultorum* feloldást. A feliratot a 2-3. fennmaradt sorokban szereplő töredékeket tartalmazó nevű személy állíttatta a saját nevében. Emellett a *pater cultorum* teljesen szokatlan megfogalmazás, amely helyett a *patronus cultorum* sokkal valószínűbb és helyi párhuzamokkal is alátámasztható.¹³ *Pater*ként értelmezve a felirat PATR rövidítését, úgy nem *pater cultorum* lenne helyesebben, hanem pl. *pater cultu* „dei” vagy „deae”. Vagyis az állíttató nem csak *Augustalis* volt Sarmizegetusában, hanem adott *cultores* egyesületét (*collegium cultorum*) is patronálta.¹⁴ A felirat feltehetőleg a patronatussal összefüggésben került felállításra hivatalos helyen, ami arra is utal, hogy a dedikációban megnevezett *Augustus* melléknevű istenség tisztelői, a *cultores* egyesülete a városban hivatalos jelleggel működött. Egy sarmizegetusai adomány feliraton találkozunk még egy csoporttal, akik *cultores* („colitores”) voltak. Az adományt egy *Augustalis* tette a részükre, a dedikációban különös istencsoportot megnevezve, amelyet a *cultores*

¹¹ Vö. B. Lörincz comp. et corr., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum* (OPEL) I², Budapest 2005, p. 57, p. 61-62.

¹² Vö. Mócsy 1983, p. 343.

¹³ AÉ, 1912: 76 = IDR, III/2, 6 – Sarmizegetusa: *Pro salute Imp(eratoris) Caesaris M(arci) Aur(eli) / [[Antonini]] P(ii) Aug(usti) / M(arcus) Pompon(ius) Severus dec(urio) col(oniae) quaest(or) / pat(ronus) coll(egii) fabr(um) / et M(arcus) Urb(ius) Valerianus patr(onus) coll(egii) eiusd(em) / aedem pecunia sua fecerunt*; AÉ, 1914: 116 = IDR, III/2, 10 – Sarmizegetusa (Ostrov): *T(itus) Anchar(ius) Octavius / dec(urio) col(oniae) Sarm(izegetusae) Metrop(olis) / patronus dec(uriae) XV / porticum per pedes / XXXXV / ob honorem patronatus / ex suo fecit*.

¹⁴ Összefoglalóan a *collegiumokhoz* ld. pl. W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*, Leipzig 1890 (Aalen 1964).

tiszteltek: Deus Aeternus, Iuno és ún. de konkrétan nem azonosítható Angeli.¹⁵ Nem állapítható meg, hogy a két feliraton szereplő *cultores* ugyanazon vallásos egyesület volt-e. A fennmaradt 6-7. sorok kiegészítése illetve feloldása nem okoz semmilyen problémát, az idézett korábbi irodalomban már meg is történt. A fentiek szerint a felirat a következőképpen egészíthető ki és olvasható:

---?] | [---? Au]g(ust -o, -ae?) | [?sac(rum) M(arcus) A]nt(onius?) | [---]mnis | [A]ug(ustalis) col(oniae) | patr(onus) cultorum | [ex v]isu fecit | [l(ocus)] d(atu)s d(ecurionum) d(ecreto).

Határozottabb támpontok híján a felirat a Kr.u. II-III. századokra egyaránt keltezhető.

¹⁵ AÉ, 1914: 106 = AÉ, 1916, p. 18 s. n. 65 = AÉ, 1919, p. 28 s. n. 71 = IDR, III/2, 190 = Ardevan 176; Márvány tábla. Sarmizegetusa, Nagysztró (Ostrov) - *Deo Aeterno et Iunoni et Angeli | M(arcus) Procilius Aphrodisius Aug(ustalis) col(oniae) Metropol(is) | et Seximia Hermione | et Procilia filia | colitoribus d(ono) d(ederunt) p(osuerunt)*, Kr.u. 222 után; vö. még S. Sanie, Die Syrischen und Palmyrenischen Kulte in Dakien, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (ANRW) II.18.2, Berlin-New York 1989, p. 1218-1225, különösen p. 1221 c).

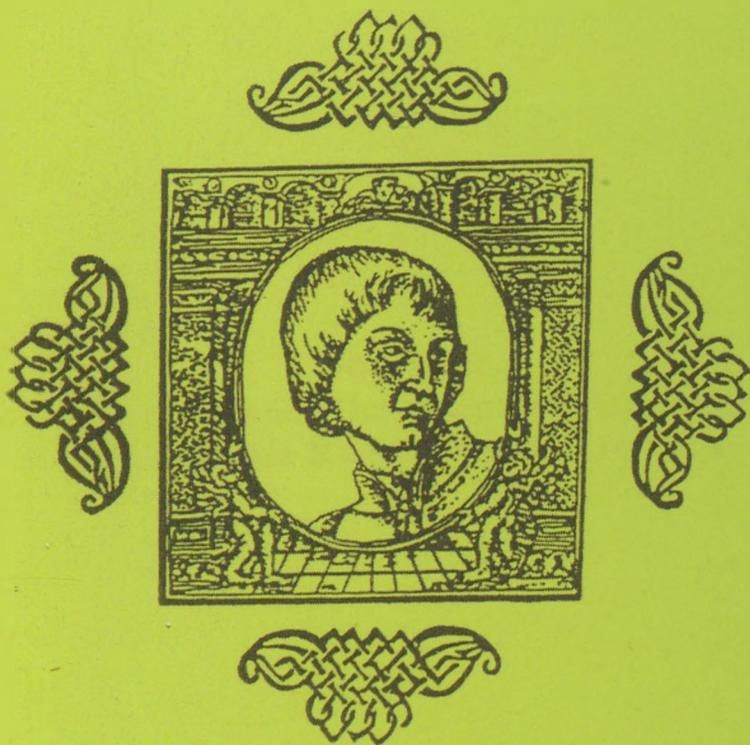

SPECIMINA NOVA

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX
INSTITUTO HISTORIÆ ANTIQUÆ ET
ARCHÆOLOGIÆ UNIVERSITATIS
QUINQUEECCLESIENSIS

XX

ÖRÖKSÉGI 5
FÜZETEK

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX
INSTITUTO HISTORIAE ANTIQUAE ET
ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS
QUINQUEECCLESIENSIS**

**TOMUS
XX**

**Sopianae.
De religione Christiana et Pannonia
in saeculis Romanis posterioribus**

**A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

PÉCS, 2006

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTO
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS**

REDACTIO:

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BŐLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÓKORTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI
TANSZÉK
7624 PÉCS, RÓKUS U. 2.

EDIDIT:
VARGYAS, PÉTER

ADIUVANTIBUS:
FEKETE, MÁRIA
KISS, MAGDOLNA
VILMOS, LÁSZLÓ
VISY, ZSOLT

Redigerunt:

Szabó, Ádám - Tóth, István

Pagina extrinsecus:
MORVAI, LÁSZLÓ

ISSN 0238-4078

Typis expressit:
BORNUS NYOMDA Kft. Pécs

Terminus inmittendarum in redactionem dissertationum: Kal. Septembribus a. 2005

CONTINENTUR

FEHÉR, BENCE:

A poetoviói Victorinus
püspök műveinek
jelentősége a pannoniai latin
nyelvtörténetben

3

NAGY, LEVENTE:

Die Typen von Totengeistern
in der De anima von
Tertullian und in der
frühkaiserzeitlichen Literatur

13

T. BÍRÓ, MÁRIA:

Altercatio Heracliani – egy
sirmiumi hitvita ráánkmaradt
feljegyzése

37

TÓTH, ENDRE:

A pogány és keresztény
Sopianae. (A császárkultusz-
központ Pannonia
Inferiorban, valamint a
pogány és keresztény
temetkezések elkülönítésének
a lehetőségéről: a II.
sírkamra)

49

LŐRINCZ, BARNABÁS:

Spätromische Offiziere und
Unteroffiziere im
pannonischen Heer aufgrund
der Ziegelstempel

103

OTTOMÁNYI, KATALIN:

A szentendrei tábor besimított
díszítésű kerámiája

121

MAYER, ADÉL – NAGY, ÁGNES – NAGY, MARCELLA: Antropologische Angaben über die Bevölkerung von Savaria in den spätromischen Zeiten	147
HORVÁTH, SZILVIA: Restoration of the Roman Great-Empire in Jordanes' Getica	159
SCHRAMEK, LÁSZLÓ: Einige neue Aspekte zur Problematik der fünf <i>Regiones Transgiritanae</i>	173
GESZTELYI, TAMÁS: Sol-Christus in rota. Ikonographie und Ikonologie des mittelalterlichen Siegels von Timau	181
PÓCZY, KLÁRA: Raffaello Magyarország térképe Rómában, a Vatikánban	195
FEDELES, TAMÁS: Die kirchenhistorische Bedeutung des altchristlichen Begräbnisstätten von Sopianae (Pécs/Fünfkirchen)	207
AUCTORES HORUM VOLUMINUM	215
IN VOLUMINIBUS PRIORIBUS	217
CONTINENTUR	

FEHÉR BENCE:

A POETOVIOI VICTORINUS PÜSPÖK MŰVEINEK
JELENTŐSÉGE A PANNONIAI LATIN NYELVTÖRTÉNETBEN¹

Victorinus. Mit tudunk róla? A pannonia superior Poetovio püspöke volt. Diocletianus idején, feltehetőleg 304-ben, a korabeli kifejezéssel élve, "elnyeri a vértanúság koszorúját".² Sejtjük, hogy előtte igen hosszú időt töltött irodalmi munkássággal,³ tudjuk, hogy a Szentírás kilenc könyvét kommentálta és több más művet is írt.⁴ Tudjuk, hogy latin stílusképességét fogyatékosnak tartották. Ránk maradt két műve, a Jelenések könyvének kommentárjai és A világ teremtéséről c. rövid írása,⁵ azonfelül egy rövid és vitatott (ma egyébként általában elfogadják hitelét) részlet a Máté-evangélium kommentárjaiból.⁶ Ezek igazolják ezt az ókori megítélést.

Miért lehet fontos számunkra Victorinus? Elsősorban azért, mert ő az első, és egyébként az utolsó, pannoniai latin szépíró. Amit tehát a pannoniai rómaiak nyelvhasználatának sajátosságairól megtudhatunk, azt vagy a feliratos anyagból tudjuk, ami persze az élő nyelvnek rendszerint csak egy szűk szeletét képes rögzíteni, vagy Victorinusból. Ennek megfelelően Victorinust minden a Duna-vidéki latinsággal foglalkozó mű fontosnak tartja,⁷ de adatainak teljeskörű feldolgozása éppúgy várat magára, mint (és ez a nagyobb

¹ A szerző a nyelvészeti kutatást az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának segítségével végezhette.

² A vértanúságról Hieronymus emlékezik meg (*De vir. ill.* 74., *Comm. in Es. prol., Epist.* 58, 10., 70, 5.), de időpontját nem írja. J. Haussleitner a diocletianusi általános üldözéshez kapcsolja, s az észak-italiai egyházi hagyományt elfogadva 304. III. 25-re teszi napját (Victorini Episcopi Petavionensis Opera ed. Ioh. Haussleitner, Vindobonae–Lipsiae 1916. XIII). Újabbban az a vélemény erősödött meg, hogy egy korábbi, talán Numerianus-kori szórványos üldözés áldozata lett (Heidl Gy., Egy Dráva-parti írásmagyarázó. Poetoviói Victorinusról. *Jelenkor* 44 (2001) 1184–1187. Részletes érveléssel: M. Dulaey, Victorin de Poetovio: premier exégète latin, Paris 1993. 11–13.), ezzel magyarázható, hogy Hieronymus nem tud pontos adatot a halál körülményeiről. Ez az összefüggés nem teljesen kézenfekvő, annyira semmiképp sem, hogy ennek alapján rekonstruáljunk egy Pannoniából egyébként ismeretlen üldözési hullámot.

³ Dulaey i. m. 309–316. meggyőzően bizonyítja, hogy már a 270–304 közti időszak egyházi szerzőire is hatással volt, még Lactantius előtt. Megkísérli a Jelenések-kommentárt pontosan is datálni, a deciusi üldözések utáni békésebb időre, legvalószínűbben kevéssel 360 után (i. m. 24.), de ez inkább feltevésnek tűnik. Egész biztos, hogy a *De fabrica mundi* (és feltehetőleg az egész életmű) 250 utáni, mert Cyprianus *Ad Quirinum*-át már használja (i. m. 26.).

⁴ *Hier. De vir. ill.* 74. *Sunt autem haec: commentarii in Genesim, in Exodum, in Leviticum, in Esaiam, in Ezechiel, in Abacuc, in Ecclesiasten, in Canticum Cantorum, in Apocalypsin Iohannis, adversum omnes haereses et multa alia.*

⁵ Kiadása: Victorini Episcopi Petavionensis Opera ed. Ioh. Haussleitner, CSEL 49., Vindobonae–Lipsiae 1916. (Régi magyar kiadása is létezik: Prileszky J., *Acta et scripta S. Cornelii Firmiliani Pontii et Victorini suo ordine digesta et annotationibus historico-theologicis illustrata*. Cassoviae 1765.) Magyar fordítása a Máté-törredéknek van (Heidl i. m. 1186.) és a *De fabrica mundi*-nak: Victorinus, A világ alkotásáról. Ford. Heidl Gy., *Jelenkor* 44 (2001), 1188–1190.

⁶ M. Dulaey, *Le fragment chronologique de Victorin de Poetovio et la culture grecque aux confins de l'Empire dans le seconde moitié du IIIe siècle*, in: Augustinianum 1993. 127–145. Az azonosítás azonban már Haussleitnernél (i. m. XXIII) felmerült, mégpedig lényegében a modern érvekkel.

⁷ Victorinus nyelvét a Duna-menti latinság egészébe beágyazva megkísérli átfogóan elemezni H. Mihaescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*. București–Paris 1978. 2§ 30§ 39§. Alább részletezni fogom, miért nem tekinthető ez az elemzés kielégítőnek.

baj) az, hogy ezeket az adatokat kellő kritikával szemléljük. Itt és most elsősorban a szükséges kritika különös szempontjait szeretném felsorolni, először a *De fabrica mundi*-ről, majd pusztán néhány szóban a Jelenések-kommentárról.

De fabrica mundi

A *De fabrica mundi* c. traktátus nyelvészeti feldolgozása tulajdonképpen teljesen elsikkadt eddig. A rövid szöveg természetesen nagyon sok érdekességet nem nyújt – ha kiadásait nem elég óvatosan olvassuk. Valójában ezek, bár sokan vannak⁸, nagyon gyászos szövegahagyományra támaszkodnak: egyetlen kódexre! (Lambethanae 414.) Ennek fényében kissé furcsa, hogy milyen hosszú szövegkritikai apparátus rakódott a traktátusra, amely alaposan megvizsgálva főleg a kiadók emendáló furorjának ékes bizonyítékait adja. Mármost ez sajnos a nyelvészeti értelmezést nagyon megnehezíti, ugyanis főleg a szerző nyelvi sajátosságai esnek áldozatul, melyek helyett egyik vagy másik kiadásban felbukkan egy normalizált alak, s aztán már ezt idézik tovább...⁹

Csupán néhány elrettentő példát idéznék: a CSEL 49. kiadás p.7, 14. a L kódex *terrae et maris excitat* olvasatát nagyon helyesen bővíti <fetus>-szal – és egyúttal a tökéletesen világos *genitivusos* szerkezetet *locativusra* javítja: *terrae et mari*. Persze ezután Victorinus jó bizonyíték lesz arra, hogy a III. sz. végén Pannoniában a *locativus* élő használatban volt, amit máshonnan amúgy nemigen lehetne igazolni. A kódex érthető *sine dubio autê* (p. 9, 6) szavait *sine dubietate* javítják – lehet, hogy egy szerényebb díjat ki kellene tűzni annak, aki meg tudja fejteni, miért jobb ez az *emendatio* az eredetinel. Különösen érdekes helyzet adódik p.8, 18, ahol a kódex a következőképp néz ki: *in eadem die esse passum [[in]] quo [[d]] Adam cecidit*. Nos, Victorinus itt és másik fennmaradt művében is a *dies* nemét meglehetősen szeszélyességgel váltogatta, valamint azt is, hogy az *Abl. temporis* előtt használ-e előljárót. Nézetem szerint tökéletesen elképzelhető, hogy mondaton belül is habozott. Ennek fényében elég érdekes, hogy a CSEL kiadása a törléseket egyszerűen figyelmen kívül hagyva, a *quo* alakot magától értetődően *qua*-ra javítja.

Nincs itt módom végigkövetni az összes vitatható emendatiót (17 db-nál minden további nélkül visszaállítanám a kódex olvasatát!). De ha áttekintjük, hogy ezek nélkül mit lehet a *De fabrica mundi* latinságára mondani, néhány kérdésre érdemes visszatérni. A korszak latinságának legkritikusabb kérdése a mutató névmások használatának átalakulása. Az *is* helyett fokozatosan az *ille* és *hic*, mindjüket helyett később az *ipse* terjed. Ennek bizonyos nyomai láthatóak a műben, sok túlzó *ille* és néhány *ipse* is szerepel, de az *is*-ek még sokszor olvashatóak normális szerepükben.¹⁰ Az igeidők használata messzemenően klasszikus, a ritkább *perfectum*okkal együtt, melyek a

⁸ Az *editio princeps* 1688-ból való, ed. G. Cave, Londinii 1688.

⁹ Pontosan ebbe a csapdába esik H. Mihaescu is (i. m. 2§), aki a kézirat szerint hangtanilag nagyon érdekes művet a kiadás adatai alapján csak a nem szerinti egyeztetés anomáliái szempontjából tartja fontosnak idézni – egyébként nem teljesen következetesen –, de így a legérdekesebb példát (*De fabr. m.* p.8, 18.), ahol a *dies* szó egyetlen soron belül megváltoztatja a nemét, erre sem veszi észre.

¹⁰ Kb. 10 *is* áll 4 *illével* szemben és két nem teljesen indokolt *ipse*-vel. A Jelenések-kommentár ennél jóval kevésbé "klasszikus": ott 38 *ille* esik 17 *is*-re (a Szentírás-idézeteket nem számítva), ezek egy része kétségtelenül az *is* szerepkörében, s néhányszor stílári okból felváltva szerkeszt: 13, 1. *iussio illius–lingua eius*, 12, 2. *operis eius de: illi*. Még az *id est* (=azaz) kifejezést is hol így, hol *illud est* alakban szerkeszti: 11, 1., de: 4, 4. (kétszer), s *hoc est* is előfordul (7, 2.). Ezen kívül is van négy-öt eset, ahol *hic* áll személyes névmás szerepében; az *ipse* egy-két kivétellel még klasszikus használatú.

feliratos emlékeken már-már kiveszni látszanak.¹¹ A *dativus* és *genitivus* örzi ritkább klasszikus funkcióit is. Az előljáráshasználat nagyjából normális, egy-két helyen a *super* átveszi az *in* szerepét.¹² A *dies* neve ingadozik, szinte ez az egyetlen főnévragozási bizonytalanság.¹³ E két utóbbi jelenség egyébként megegyezik a Jelenések-kommentárokban tapasztalhatóval.

A grécizmusok száma a műben voltaképp nem sok. J. Haussleitner megállapítása szerint ugyan több, mint a Jelenések-kommentárban,¹⁴ de ez legfeljebb a lexikára nézve igaz. Mindenesetre eggyel több lenne, ha a p.9, 1. puszta *infinitivus*-át nem igyekeznénk kipótolni egy névmással *Acc.c.inf.-re*.

Lényegében ennyi mondható a mű nyelvéről. Ez az a szerző, aki Hieronymus szerint nem tudott tökéletesen latinul?¹⁵ Kiderül valamiből, hogy ez az ember Pannoniában élt és alkotott? Hasonlít ennek a műnek a nyelve a Jelenések-kommentáréra, ahol oldalakon át lehet sorolni a nem-klasszikus vonásokat? Így nem. Egyáltalán még az sem nyilvánvaló, hogy ugyanaz a szerző írta őket.

Persze a kódexből a másolás során viszonylag sok szó kiesett, amelyeket aztán a kiadók szorgosan pótoltak, sőt úgy tűnik, néha többet, mint kellett volna. Így két-három asyndetikus szerkezetbe szépen került kötőszó, és van, hogy az előljáró nélküli szerkezetbe (p.3,7 *quietus labore*) hogy, hogy nem, bepótlódott az *a* előljáró – pedig ennek elhagyására szép párhuzamok vannak a Jelenések-kommentárban.¹⁶ Két helyen a szó eleji *h* hiánya pótlódott – ilyen hiány a Jelenések-kommentárra egyáltalán nem jellemző, de az indoklás nélküli pótlás ennek ellenére vitatható eljárás. A szép szabályos főnévragozás képét kissé megzavarja, hogy egy helyütt a *cervicale* főnevet a kódex hímnemben ragozza – ennek gyönyörű analógiáját ismerjük feliratról, Brigetióból, már a Severus-korból (RIU 413.) –, s én korántsem merem biztosra venni, hogy ez egy másoló lelkén szárad – talán inkább a „normalizálást” várnám el tőle. (Egyébként egy helyütt a *collega* szó is átkerül a II. *declinatió*-ba, ennek ugyan párhuzama nincs a környéken,¹⁷ de szintén kétes helynek tartanám.) A legabszurdabb „javítás” azonban a

¹¹ *De fabr. m.* p.4, 10.

¹² p.4, 25., p.6, 20.

¹³ p.5, 2. 7. m, de p.5, 10. f – p.8,18. ld. feljebb. Az 5. *decl.* egyébként is gyengül: vö. p.5, 18.

¹⁴ Haussleitner i. m. XXX. Szerinte ez bizonyítja, hogy a *De fabrica mundi* a Jelenés-kommentár előtti keletkezett. A tipikus lexikai grécizmusok (pl. *thronus-solium*) azonban rendszerint Szentírás-idézetekben fordulnak elő, amit a későbbiekben bizonyítani kívánok, hogy nem lehet Victorinus saját műve. A névmáshasználat viszonylag konzervatívabb módja szerintem inkább az ellenkezőjére utal, Victorinus az idő teltevel bizonyosan nem ismerte egyre kevésbé a művelt latinságot, sőt folyamatos latin Szentírás-használata inkább növelhette nyelvi érzékét, így annak nagyobb a valószínűsége, hogy ez a későbbi műve. (A Jelenések-kommentárban egyébként előfordul az is, hogy egy helyet egyszer görög, másszor latin szóval idéz [Jel. 20, 5. *in resurrectione prima-in prima anastase*], tehát bizonyosan ugyanabban az időben, csak éppen egyszer feltehetőleg emlékezetből, egyszer meg írott szövegből.) Mindenesetre Dulaey-nek Haussleitnerhez hasonló kronológiája, amely a két mű közötti teológiai szemléletkülönbség feltételezésén alapul (Dulaey, Victorin 26.), jobban meggondolkoztató, és talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a két mű keletkezési időpontja között igen csekély a különbség, bármely irányba is legyen.

¹⁵ *Hier. De viris ill. 74.: non aequae Latine ut Graece noverat.* E sokszor idézett helynél (Mihaescu i. m. 42. ráadásul a szöveget nyilvánvalóan félreolvasva tévesen értelmezi) lesújtóbb kifejezést is használ: *Hier. Epist. 58, 10. Inclito Victorinus martyrio coronatus quod intellegit, eloqui non potest.*

¹⁶ *Comm. in Apoc. 4. 4., 5. 1.* Ugyanitt 11, 2. a Szentírás-idézetben a kiadó szintén beletold egy *a* előljárót a mellette levő magyarázat analógiájára, holott a szöveg *dativus*-ként is értelmezhető (*data sunt calcari gentibus*).

¹⁷ Ezzel szemben a *collegium* szót ismerjük hímneművé alakulva, általában a Severus-korból: RIU 457., 1062., ILJ 3117.

p.5, 21. olvasható *ad devetando disciplinam* szavakkal történt, amelyből *ad devitandum disciplinam* lett – így létrehozva egy szintén nem klasszikus alakot. Én nem merném megmondani, mi lehetett itt az eredeti: valószínűleg történt valami szövegromlás, de bizonytalan, hogy mi. Egy biztos: a hangsúlytalan *i-e* váltásokra kilenc (!) példa van az alig hét oldalas műben, s a szövegkiadások *mind a kilencet* eltüntették. Pedig ezeket aligha írhatjuk a másoló számlájára, hiszen ilyenek vannak a Jelenések-kommentárookban, sőt a Máté-kommentártörredékben is (*nausia, famis, superiori S/Abl.*, vagy *Johannis S/N*).¹⁸ Egyébként teljesen normális jelenség a III. századi feliratos pannoniai latinban is.¹⁹ Azt hiszem, nyugodtan visszaállíthatjuk a *septinario, citeraque* (= *ceteraque*), *elimentis* (= *elementis*) stb. alakokat.²⁰

Commentarii in Apocalypsin

Semmiképp sem elemezhetjük még ennyire röviden sem a Jelenések-kommentárokat, melyek terjedelme több, mint tízszerese e műnek, és első ránézésre több benne a nyelvi érdekesség. Mindenesetre itt is megvannak az akadályok. Az egyik, mesterségesen létrehozott akadály hasonló természetű: a szövegkiadás túlzásai. Ugyan három kódex tartalmazza az eredeti művet, ebből azonban kettő az első nyilvánvaló másolata, így a szövegahagyomány itt sem túl bő. Azonban ezt a kommentárt Hieronymus száz évvel később ellenőrizte, kissé átdolgozta és újra kiadta, s ez mintegy tíz kódexben fennmaradt, melyek már valódi családokra oszthatók.²¹ Amennyiben rájövünk, hogy mi Hieronymus hozzájárulása, a maradék alapján a szöveget reményteljesen javíthatjuk – s lényegében ez is történt mindeddig, illetve itt is kissé túlságba mentünk. Hieronymus javítása hol tartalmi, hol stílári (hiszen ő nemcsak Victorinus chiliasztikus teológiai tévedésein bosszankodott,²² hanem szerinte tökéletlen latinságán is!), azonban a stílári javításokat a klasszikus latinságot szerető filológus talán önkéntelenül is hajlamos Hieronymusról átvinni a szerzőre, és feltételezni, hogy már az eredetiben is ott volt. Néhány ilyen jellegű javítást feltétlenül törölni kell a szövegből, illetőleg oda utalni, ahová való: a Hieronymus-féle recenzióba.

Talán ellentétes problémát vet fel egy érdekes hely, amire azért kell kitérni, mert a nyelvészeti kutatások kedvelt célpontja. Victorinusnál a *dia-* hangkapcsolat több helyütt *za-*vá fejlődött²³ (kimagasló jelentőséget ad ennek, hogy az egyébként jól ismert hangváltozás a pannoniai epigrafikus forrásokból nem adatolható²⁴). Természetes, hogy

¹⁸ *Comm. in Apoc.* 3, 3., 6, 5., 10, 2., *Comm. in Matth.* p. XXIII, 21. – itt és most csak azokat sorolva, amelyekhez a szövegkiadó ott nem nyúlt hozzá. Ráadásul az idézett helyen a *famis* szó közelében ugyanaz Biblia-idézetben klasszikus alakban szerepel.

¹⁹ Herman J., *Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l'Empire*, Bulletin de la Société de Linguistique 6 (1965) 53–70., Mihaescu i. m. 115§, 119§ (az egész Balkán-térségre kiterjedő érvényvel), Fehér B., *Deifuc*: elírás vagy hiba? Nyelvészeti megjegyzések az újonnan előkerült budaörsi szarkofág szövegéhez, *Specimina Nova* 18 (2004) 99–110. 13–14. jegyz.

²⁰ *De fabr. m.* p.3, 8., 4, 1. 7., 8, 20. A p.7, 4–5. olvasható *orribilis* (*PUN.*) alak kevésbé valószínű, mert máskülönb is romlott szövegrészben található. Bonyolultabb kérdés a bevezető sorokban olvasható fordított irányú eltérés, aminek a hitelessége értelemszerűen kevésbé valószínű, de ki nem zárható, mert nyilvánvalóan nem a hangsúlytalan *e* *i*-re változásáról beszélhetünk a korszakban, hanem a két hang összeolvadásáról, s az idézett példák tanúsága szerint Pannoniában ez a rövid *e*-knél is előfordul.

²¹ *Victorini Episcopi Petavionensis Opera* ed. Ioh. Haussleitner, Vindobonae–Lipsiae 1916. 12.

²² Részletes elemzésük: Dulaey, *Victorin* 255–270.

²³ *Comm. in Apoc.* 13, 2. *zadematias*, 17, 2. *zabuli*, 19. *zabulum*.

²⁴ Fehér B., *The Voice of Stone. Epigraphy and Phonetics, Based on Pannonian Data*. In: *Epigraphica II*.

nagy örömmel mutatunk rá egy „hiperkorrekt” formára is, ahol a szerző a szabályos z hangból fabrikált *di*-t, mert csak annyit tudott, hogy néha ilyenkor illenék *di*-t mondani. A *Comm. ad Apoc.* II 1.-ben olvasható *exorcidiaretur* alak azonban sajnos, csak a Hieronymus-recenzióban létezik, s ott is a kódexek kisebb részén alapul az olvasat. A recenzeálatlan Victorinusban a helyesírásilag szintén nem szabályos, de kiejtésben nyilván korrekt *exorciszaretur* olvasható. Szóval, Victorinusnak még eszébe sem jutott hibásan „klasszicizálni”, ez a szerencsétlen gondolat egy Hieronymus-másolóé lehet.

Victorinus és a bibliafordítás

A másik probléma, amely a Jelenések-kommentárban jelentkezik, hogy a műfajnak megfelelően meglehetősen nagy terjedelemben tartalmaz Szentírás-idézeteket, s a magyarázat is nyelvében épül az idézetekre. Eszerint annak eldöntéséhez, vajon az adott részek nyelvtörténetileg hova kapcsolhatók, tudnunk kellene a Victorinus által használt Szentírás pontos eredeztetését.

A fent ismertetett datálási lehetőségek következtében ez a bibliafordítás legkésőbb 304 előtti kell, hogy legyen, de igen valószínű, hogy már 270 előtt használatban volt; ennél bővebbet nem tudunk róla.²⁵ Tulajdonképpen két lehetőség adódik: vagy Victorinus saját maga fordította,²⁶ vagy egy a III. sz. második felében kurrens fordítást használt,²⁷ az utóbbi esetben persze kicsi a valószínűsége, hogy a fordítás köthető Pannoniához. Sokkal valószínűbb, hogy egy irodalmilag fejlettebb és egyben krisztianizáltabb tartományból származó szöveget használt. A kettő közt felmerül az eshetőség, hogy Victorinus a rendelkezésére és aktív használatában álló fordítást néha saját megfogalmazásaival helyettesítette.²⁸

A kérdés eldönthető nyelvészeti és tartalmi érvek alapján is.

1. Tartalmi érvek. A) Victorinus bibliai idézetei *tartalmilag* csak kevés súlyos eltérést mutatnak a *Textus Receptustól*, ill. a *Vulgatától*. A legfeltűnőbb ezek közül Mt 1, 1.,

HPS 11. Debrecen 2004. 178. 37. j.

²⁵ Mivel egy kódex kivételével Hieronymus recenziójában maradt fenn, akinek a főműve mégiscsak a *Vulgata Editio*, akár az is elképzelhető volna, hogy a szentírási részeket utólag Hieronymus fordításához igazították, de ez nem történt meg, vagy nem szignifikánsan, ugyanis a recenzeált kódexek bibliai helyei 31 eltérést mutatnak a nem recenzeáltétól (ezek teljes listáját ld. Haussleitner i. m. XXXVII–XXXIX), s a victorinusi fordítás karakterisztikusan eltér a hieronymusitól.

²⁶ A kérdés pontosan így vetődik fel már Dulaey, Victorin 69.), s ő legalábbis komolyan mérlegeli az önálló fordítás lehetőségét (i. m. 77.)

²⁷ A kérdést persze eldöntené, ha a Szentírás-idézetek azonosíthatóak lennének a *Vetus Latina* valamely változatával. Természetesen a *Vetus Latina* kutatása során megkísérelték Victorinus idézeteinek a *Vetus Latina*-komplexum egészen belüli helyét meghatározni, de egyelőre ezt az X szövegtípushoz („bizonytalan eredetű” régi idézetek) sorolják be (*Vetus Latina* 25. 1048. stb.). Az X egésze azonban több helyütt és általános nyelvi jellegében eltér Victorinustól, tehát a legrégebb atyák (pl. Tertullianus) szövege nem volt azonos az övével. Sajnos meglehetősen kevés helyen lehet közvetlenül összevetni a többi változattal, ezek és inkább a szöveg általános jellegzetességei alapján nyilvánvaló, hogy nem sok összefüggése van az afrikai (K, C) típusokkal, valamivel közelebbi az európaiakkal, de ezen belül megfogható (és még így is ritka és nem túl közeli) kapcsolatot csak az ún. D szövegtípushoz láthatunk (*amor* használata *caritas* helyett, *factus effectus* helyett, *angustiae tribulationes* helyett stb.). Dulaey, Victorin 77. szintén a D kapcsolatot mutatja ki, azonban hangsúlyozza (i. m. 82. 85.), hogy a szöveg több helyütt párhuzamtalan, és a közvetlen egybevethető helyeken sem afrikai, sem európai típusnak nem felel meg.

²⁸ Lényegében ez M. Dulaey konklúziója (Dulaey, Victorin 86.), aki megkísérli igazolni egyes szövegrészeknek közvetlen visszavezetését a *Textus Receptustól* eltérő görög változatra. Tekintettel rá, hogy a latin változat is ismeretlen, ez annyiban nem meggyőző, hogy annak a *Textus Receptushoz* való viszonya is teljesen kérdéses.

ugyanis Máté evangéliumát az alábbi meglepő módon kezdi: „*liber generationis Iesu Christi filii Dei filii David filii Abrahae* – Jézus Krisztusnak, Isten fiának, Dávid fiának, Ábrahám fiának nemzetségének könyve.”²⁹ Ezt azonban abból az alkalomból idézi, hogy a négy evangélium kezdetét hasonlítja össze, s itt az egyházatyák hagyományával egyezően azt állapítja meg, hogy Máté kezdetének sajátossága Krisztus földi leszármazásának hangsúlyozása, sőt éppen ezzel indokolja a „négy lelkes állat”-szimbolikában Máté azonosítását az emberi alakkal. Teljesen érthetetlen lenne tehát e helyen a Krisztus mennyei leszármazását hangsúlyozó betoldás, ha Victorinustól származna.

B) A Hieronymus-fordítástól való nem tartalmi eltérések igen számosak ugyan és részben karakterisztikusak, de jó részben csak szórendbeli variációk vagy szinonimkülönbségek. Persze az azonosságot sok helyen nem lehet elkerülni. A teljesen azonos megfogalmazások száma azonban szerintem nagyobb annál, ami a véletlen számlájára írható, és főleg néhány helyen sűrűsödnek.³⁰ Valószínűnek tartom, hogy Hieronymus fordítási munkája közben használta ezt a számunkra ismeretlen fordítást, s több jó megfogalmazását szó szerint vette át;³¹ ami nem túl valószínű, ha a Hieronymus által ugyan bizonyos fokig becsült, ugyanakkor chiliasztikus elhajlásai miatt bírált püspök műve;³² ennél fontosabb érv azonban, hogy Victorinus művei a IV. században az *imperium* egész nyugati felén eléggé ismertek voltak,³³ s főbb műveit Hieronymus *De viris illustribus*-ában fel is sorolja; számos Szentírás-kommentárja után ugyan *multa alia*-t,³⁴ sok mást is említ, de nem hihető, hogy ha használta volna fordítását, ezek közé sorolta volna. Victorinus a kevés fennmaradt adat alapján is a III. sz. legfontosabb latin egyházi szerzői közt volt, s ez ezt az elhallgatást még nehezebben érthetővé tenné.

2. Nyelvészeti érvek. A) A victorinusi idézetek nyelvi állapota az azonos *Vulgata*-helyekkel egybevetve nemcsak klasszikusabb (ez természetes, hiszen legalább száz évvel korábbi), hanem grécizmusokkal kevésbé terhelt is. Így pl. helyesen eszközhatározó ablatívussal fordít görög *εὐ-*es szerkezeteket, melyek a *Vulgatában* sokszor *in*-nel vannak kifejezve;³⁵ a *similis*-t nemcsak *Dat*-szal, néha *Gen*-szal is használja,³⁶ az előidejűsége klasszikus módon használja a *praet. perf. ind.*-t.³⁷ A legfeltűnőbb a latinosság a szókincsben: a terminológia szinte teljesen latin, bár sok kifejezés különös, a későbbitől eltér – látnivalóan ez az az idő, amikor a keresztyénség szókincse éppen próbál meggyökeresedni a latin nyelvben –: *inviolentia*, *fragilitas*, *formax* a *vulgatai incorruptio*, *corruptibile*, *caminus* helyett, az *ἀγάπη* fordítása rendkívül tömör klasszikus latinsággal *amor* a hieronymusi *caritas* helyett.³⁸ Olyan

²⁹ Dulaey, Victorin 84. ezt annak tulajdonítja, hogy a Victorinus Máté-evangéliuma a Márk (és talán Lukács)-szöveghez harmonizálva volt. Abból a szempontból, hogy kinek tulajdonítható ez a megfogalmazás, ennek eldöntése végül is irreleváns.

³⁰ Viszonylag sok az egyezés pl. a Zsoltárok könyvében (33, 6. teljes egyezés), vagy nagyon feltűnő Mt 24, 7. teljes egyezése.

³¹ Főleg néhány kiemelten fontos helyen, mint pl. Jn 1, 1.!

³² Hausleitner i. m. XVII.; Dulaey, Victorin 269. tagadja.

³³ Dulaey, Victorin 309–354. részletezi hatását az *imperium* egészében, kiemelve, hogy Afrikában is bizonyosan ismerték (i. m. 346.).

³⁴ Ld. 4. jegyzet.

³⁵ *Apoc.* 1, 5., 2, 16.

³⁶ *Apoc.* 1, 13. vs. 1, 15., 4, 6–7., 13, 1., 21, 18., Mt 13, 52.

³⁷ *Apoc.* 4, 1.: Victorinusnál *audieram*, Hieronymusnál *audivi*.

³⁸ *I Cor* 11, 53., *Apoc.* 1, 5., *II Thes* 2, 10., *Apoc.* 2, 2. A *Vetus Latina*ban ezek közül az *amor*-*caritas* párt

helyeken is latin kifejezést használ, ahol Hieronymus még részben görögöt: *fax lampas* helyett, *solium* vagy *tribunal* (a tárgy méretétől függően, tehát funkcionálisan)³⁹ – ami a *Vulgatában sedes* vagy görög szóval *thronus* különösebb rendszer nélkül; sőt néha *nuntius* vagy *praeco angelus* helyett.⁴⁰ Nem gondolhatjuk, hogy Victorinus, aki épp Hieronymus zordon ítélete szerint „nem tudott ugyanúgy latinul, mint görögül” (*De vir. ill.* 74.), sőt „amit értett, nem tudta kifejezni” (*Epist.* 58, 10.) nála ötletesebb és következetesebb latinizálást vitt volna végbe. Ez inkább itáliai fordítóra vall.

B) Természetesen sok vulgáris, ill. későlatin jelenség észlelhető a Szentírás-részletekben, bár a *Vulgatánál* kevesebb: több benne a klasszikus *is ille* helyén, kevesebb az igekötős ige. Aklasszikus elsősorban a főnevesült *participiumok* halmozása (ez lehet grécizmus is), a *coni. praes. impf.* használatának kiterjedése (felszólításra, ill. *infinitivusos* szerkezet helyett), számos esetvonzat és előjáró használata (egy szempontból vulgárisabb Hieronymusnál is, a *coram* előjárót lehetőleg kerüli, viszont az *in circuitu*-szerkezet helyett még egyszerűen *circum*-ot mond).⁴¹ Van néhány speciális alakja is: *absconsus*, *deforis*, *deintus* stb.⁴² A kétségtelenül victorinusi eredetű részekben előbb említett nyelvi sajátosságok azonban kevéssé jellemzőek: leginkább még disszimilált igekötők bukkannak fel, ami azonban a legkevesébé bizonyos, hogy a szerző vagy a másoló számlájára írandó. Határozottan úgy tűnik, hogy a két szövegszint nyelvi állapota enyhén ugyan, de különbözik. (A *coram* helyett alkalmazott szerkezet egyébként szintén azt bizonyítja, hogy a szöveg nem victorinusi, mert ő ezt az előjárószót még vulgárisabb módon *facies contra faciem* szavakkal helyettesíti.)⁴³ Megfontolást érdemel mindazáltal a felmerült átmeneti lehetőség, ti. hogy Victorinus a használatában álló fordítást néha saját megfogalmazásaival helyettesítette. Ennek bizonyos elemei helyesek, így Dulaey minden bizonnyal helyesen figyelte meg, hogy a püspök néha emlékezetből idézi a Szentírást,⁴⁴ de a görög variánsok közvetlen átkerüléséről vallott nézetei nem meggyőzőek, s bár a kétnyelvű kiadás használatának feltételezése nem teljesen irreális,⁴⁵ ha Victorinus mind a kettőt szemé előtt tartotta, aligha vesződött a görögnek a fordításával személyesen. Hogy pedig Poetovio keresztyén közössége görög-latin kétnyelvű lett volna, erős túlzás.⁴⁶

tudjuk nyomon követni (D típus, ld. 27. jegyzet).

³⁹ Szemben Dulaey, Victorin 87. alatt megfogalmazott véleményével.

⁴⁰ *Nuntius: Matth.* 24, 31., *Apoc.* 12, 7. *Praeco: Apoc.* 5, 1. *Es.* 9, 6. olyan példa, ahol a *Vulgata* az egész kifejezést kikerüli ugyan (más görög eredeti alapján), viszont lehetőség van a *Vetus Latina*val való teljes egybevetésre: Victorinusnál *magni consilii nuntius* olvasható, s ez a kortárs egyházatyáknál néha előfordul (Lactantius; Cyprianus), de teljesen eltér a Tertullianusnál hagyományozott régi X típustól (*angelus magni cogitatus*); az európai és újabb afrikai szöveghez a kritikus szót leszámítva hasonlít (*magni consilii angelus*), a *nuntius* fordítás egyedül a nyilvánvalóan teljesen eltérő régi afrikai (K) szövegben jelenik meg (*magnae cogitationis nuntius*). (VL 12. *Esaias* ed. R. Gryson, I/4. 293–296.) Itt bizonyíthatóan látszik, hogy *nincs* olyan koherens szöveghagyomány, amelynek köze volna Victorinushoz, és egyúttal ugyanolyan szinten latinos volna. A *nuntius* szó egyébként a legrégebbi atyáknál előfordul (X), de a *praeco* teljesen egyedinek tűnik.

⁴¹ *Apoc.* 2, 14. *ante oculos*, 3, 8. *ante vos* (de: 3, 2.), ill. *Apoc.* 4, 3.

⁴² *Apoc.* 2, 17., 4, 7., 5, 1.

⁴³ *Comm. in Apoc.* I 3., *De fabr. m.* p.154, 14. Mihaescu i. m. 2§ ebben a modern román kifejezésmód elődjét látja.

⁴⁴ Dulaey, Victorin 77. 85., ehhez hozzávehetjük a 14. jegyzetben felvetett helyet is.

⁴⁵ Ld. 28. jegyzet; Dulaey, Victorin 84–85., amivel a D szövegtípussal való rokonságot is próbálja indokolni.

⁴⁶ Heidl i. m. 1185. Azonban Poetovióból mindösszesen 7 görög vagy görög elemet is tartalmazó feliratot ismerünk (Kovács P., *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*, Debrecen 2001² 20–21.), egyik sem

Ezek alapján az érvek alapján tehát elég valószínű, hogy Victorinus (emlékezetének egy-két lapszusától eltekintve) szinte kizárólag egy idegen, feltehetőleg nem pannoniai, *rendkívül kvalitásos és latinus* Szentírás-fordítást használt.⁴⁷ Ez egyben azt jelenti, hogy ez a fordítás volt használatban Poetovióban is, és talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy az egész Pannonia Superior provinciában.

Így aztán Victorinus szövege két eltérő nyelvallapotot foglal magába, amelyeket csak gonddal lehet szétválasztani. Hogy ennek milyen súlyos gyakorlati jelentősége van, az *absconsus* part. perf. használata jól mutathatja: ugyanis pl. H. Mihaescu a Duna-vidéki latin nyelvfejlődésről írt összefoglaló munkájában az *absconsus* alak Victorinusnál való előfordulását példának hozza arra, hogy egyes a későbbi román nyelvben előforduló neológ képzésű ige- és névszavak a Duna-vidék későantik korában gyökereznek.⁴⁸ Sajnos, ha az *absconsus* alakot Poetovióban csak a szószekekről olvasta Victorinus püspök, de leírni mondjuk Italiában írták le először, akkor ez az elképzelés elveszti maga alól az alapot... Elemzésünk végén kissé úgy tűnhet, kevesebbet tudunk szerzőnkéről és a III. századi pannoniai keresztyének nyelvhasználatáról, mint előtte. Lehet, hogy így van, de ha egy-két kérdésben képzelt, hamis tudásunktól megszabadultunk, az már eredmény. De ebben a nagyon rövid összefoglalásban inkább csak az elemzés követendő útját tudtam kijelölni, és úgy érzem, okkal bízhatunk benne, hogy a Victorinus-életmű részletes kutatása jelentősen növeli majd tudásunkat a III. század végi latin nyelvről.

Függelék

Korai "hazai" egyházatya — korai hazai recepció? Prileszky János szemelvényes Victorinus-kiadása

A latin egyházatyák magyarországi kiadásának történetében mindenképpen jelentős hely illeti meg Prileszky Ker. János (1709–1790) kassai jezsuita atyát, aki a XVIII. sz. második felében rendkívüli mennyiségben adta ki a kassai jezsuita nyomdában, melynek vezetője volt, a legkülönbözőbb atyák részint (tudomása szerint) teljes, részint szemelvényes életművét. Még ha ez rendszerint XVII–XVIII. századi kurrens sorozatok szövegének átvételével történt is, a hazai recepció szempontjából munkássága felbecsülhetetlen értékű volt, azonban bizonyos esetekben a munka tudományos igénye sem lebecsülendő.

Ebből a szempontból különösen érdekes a poetoviói Victorinus kiadása, melyet Prileszky 1765-ös, öt latin egyházatya válogatásait tartalmazó kötetében olvashatunk: *Acta et scripta Ss. Cornelii Firmiliani Pontii & Victorini*⁴⁹ *suo ordine digesta et*

tünik kimondottan keresztyének.

⁴⁷ Ez pedig, mint eddig tkp. mindenki hangsúlyozta is, a *Vetus Latina* egyik típusával sem azonosítható. Az a kérdés azonban még fennáll, és a kevés szöveg hely miatt talán soha nem is lesz eldönthető, hogy valóban egy fordításról van-e szó, vagy egyes, csak egy-két mondat erejéig idézett könyvek (elsősorban az Ótestamentumból) voltaképpen nem tartoznak ehhez a kiadáshoz. Mivel azonban az idézetek többsége a Victorinus által egyébként kommentált könyvekből való, ezek a Szentírás legkülönbözőbb egységeibe tartoznak, és legalábbis nem tudunk köztük nyelvi eltérést kimutatni, nincs módunk feltételezni mást, mint az egységes fordítást.

⁴⁸ Mihaescu i. m. 2§ és főleg 218§.

⁴⁹ A címhez képest a mű tartalma kissé eltérő, ugyanis ötödiknek egy szemelvényes Novatianus-*acta* és kiadás is szerepel benne. Ezt Prileszky, saját bevallása szerint (*ibid.*, *Praefatio*), azért nem említi, mert Novatianus eretneknek számít – ugyanakkor kiadását tudományos okokból szükségesnek tartja.

annotationibus historico-theologicis illustrata a Joanne Baptista Prileszky e Soc. Jesu Ss. Theologiae Doctore nunc Typographiae Praefecto. Cassoviae, Typis academicis Soc. Jesu MDCCLXV. 167–201. pp.

Az ókorban igen jelentősnek tartott⁵⁰ szerző művei nagyrészt elvesztek, így bár a modern kutatásban újra felértékelődött, a premodern időkben nem számították az elsõvonalbeliek közé. Ennek fényében különös lehet, hogy Prileszky fontosnak tartotta kiadását. Ennek indoklása azonban egyértelmű nála: hazai jelentőségét ismerte fel, mint pannoniai szentét, és ily módon az egyetlen hazánkhoz köthető ókori egyházi szerzőt (bár természetesen maga Victorinus püspöki székhelye az akkori örökös tartományokba esett).⁵¹

Ez a döntés azonban filológusi előmunkálatot igényelt, s XVIII. századi szemmel nézve filológusi mestermunkának mondható, Victorinus lokalizálása ugyanis e korban még egyáltalán nem volt egyértelmű. Az elérhető *testimoniumok*⁵² akkori kiadásai a névforma tekintetében szélsőségesen ingadoztak, és a gyakoribb változat Victorinust *Pictaviensis*nek mondta.⁵³ Prileszky János saját kutatásai után választotta a *Pitabio* névformát és azonosította P<o>etovio/Pettauval,⁵⁴ éspedig szerencsére részletes indoklással, melyben (1765-ben) világosan kifejtette, hogy a *recentiores deteriores* elv alapján döntött így — hozzátehetjük, mai tudásunk szerint is teljesen helyesen.

Prileszky kiadását tehát számunkra mindenképpen figyelemreméltóvá teszi, hogy nemcsak az első magyarországi munka, amely egyáltalán foglalkozik Victorinusszal, hanem a szerzőt filológiai pontossággal (és figyelemreméltó módszertani alapossággal) határozza meg “hazainak”, s egyfajta “pannon öntudattal” éppen hazaisága miatt választja ki kiadásra. A nemzetközi kutatás azonban munkáját még csak nem is említi. Ennek elsőrendű oka nyilván az, hogy Prileszky mégsem önálló új kiadást adott, hanem döntően egy, az ő korában mindenesetre jelentősnek számító kiadásra támaszkodott.⁵⁵ A modern szerzők viszont ezt a kiadást csak éppen megemlítik a korai kiadások között, szövegkonjektúrákra lényegében nem használják fel. Kétségtelenül egy meglehetősen alacsony értékű szöveg található benne, amely először is a Hieronymus által recenzeált Victorinus-szöveget használja (hiszen akkor még csak az volt ismert), s azt helyenként

⁵⁰ Hier. *Comm. in Esaiam* (PL XXIV 20.). Victorinus ókori népszerűségéről ld. M. Dulaey, *Victorin de Poetovio. Premier exégète latin I-II*. Paris 1993. 15–16., 355–365.

⁵¹ Prileszky 169., Poetoviót így nevezi meg: ‘*cum hodierno Styriae Petovio*’. Ez a *Petovium* névforma nem vezethető vissza az antik Poetovióra, ill. annak az auctorhagyományban és földrajzi írónál nemegyszer romlott alakjaira (Tac. *Hist.* III 1. [a legkorábbi auktorhely], *ItAnt* 129. *Patavione*, de 261–262 *Poetovione*, *ItBurd* 561. *Petovione*, *TabPeut* V 2. *Petauione* stb.), hiszen Prileszky a számára elérhető Hieronymus-kéziratokból a *Pitabio* alakot használta (*Sixtus Senensis, Bibliotheca sancta* IV. 333. és néhány kurrens *martyrologium* alapján), hanem a német *Pettau* latinizálása. Érdekes példája annak, hogy a középkorban, modern nyelvekben továbbélő provinciális toponímiák néha pontosabban őrzik az antik alakot, mint a romlott kéziratok hagyomány.

⁵² Prileszky 171–172. öt Hieronymus-helyet ismer.

⁵³ Prileszky 167.

⁵⁴ Ld. 51. jegyzet. Az epigráfiai kutatások megindulása előtt a főleg epigrafikusan adatolt valódi *oe-s* névforma indokoltan volt ismeretlen számára.

⁵⁵ *Maxima Bibliotheca veterum Patrum*, Lugduni 1677. III p. 414–421. A kiadás döntően a C és B kódexekre támaszkodik, szépen mutatja ezt pl. 37, 8., 41, 7.14., 43, 11. stb. (Csak néhány nagyon karakterisztikus eltérést említve.)

megtoldja indokolatlan kötőszavakkal,⁵⁶ még sokkal gyakoribb a szórend felcserélése⁵⁷ és egy-egy szó kihagyása. E tipikus hibák mellett néha egészen érthetetlenek is előfordulnak.⁵⁸ Az eltérések egy részében semmilyen jelenleg megfogható kézíratos hagyományra nem támaszkodik. A bibliai idézeteket is előfordul, hogy a Vulgata alapján "javítja".⁵⁹ A kiadást általánosságban jellemzi, hogy egy-egy Victorinus-*caput*ban általában 10 feletti számban találni apróbb eltéréseket.

Mindazáltal ez a látszatra értéktelen régi kiadás egy-két helyen meglepő olvasatokkal is áll elő. Ilyen mindenekelőtt Vict. Comm. 19, 17.,⁶⁰ ahol ezt olvassa: *in medio candelaborum aureorum ambulantiem*. Az *ambulantiem* szót egyik ismert Hieronymus-recenziós kézirat sem tartalmazza, csak az eredeti (s ekkor még publikálatlan) Victorinus: *inter medium candelaborum aureorum ambulantiem*. Más helyeken a C és B kódexekkel megegyezően ad Victorinushoz közelebb olvasatot: 29, 5. *septem nominatas* a kéziratok egy részében előfordul (a recenzeált szöveg bevett olvasata egyébként *septenatim nominatas*); hasonlóképpen 35, 13. a többségi kódexek szabályos *exorcizaretur* olvasatát fogadja el, 47, 7. *in caelum* (*in caelo* helyett), 61, 18. *in caelo* (*de caelo* helyett), 75, 5. *sicut ergo* (*sic ergo* helyett). 49, 6. az *est* szót két általa egyébként nem használt kézirrattal (I, K) és a recenzeálatlan Victorinussal egyezőleg helyezi be; *ibid.* 12. ugyanígy hagy el egy ismétlést.⁶¹ Ez utóbbi helyek magyarázhatóak, az először említett azonban, főleg mivel nem olyan jellegű eltérés, amely önkéntelen konjektúrából is születhet, felveti azt a gyanút, hogy ez a kiadás egy számunkra ismeretlen, egy-két helyen hiteles régi olvasatot is tartalmazó kéziratot is használhatott.

Nem ismerjük Prileszky válogatásának szempontjait (az egész szövegnek mintegy harmadát közli), de feltehetőleg a számára hitbeli tanulságokban leggazdagabb részeket szemelte ki. Feltűnő és sajnálatos hiánya a kiadásnak, hogy a *De fabrica mundin*ak még a létéről sem tud, pedig az már csaknem száz éve ki volt adva.⁶² Ezzel együtt a munka úttörő vállalkozásnak igen értékes, és sajnálatos, hogy Magyarországon a következő kétszáz évben semmi folytatása nem volt.

⁵⁶ Néhány jellemző példa: Vict. Comm. 29, 6. *Paulus* ~ Prileszky *Paulus etiam*; 31, 14. *et pro qualitate* ~ Prileszky *ad quas pro qualitate*; 35, 5. *pauca* ~ Prileszky *ideo pauca*.

⁵⁷ *ibid.* *dixit se* ~ Prileszky *se dicit*, 35, 9. *se autem* ~ Prileszky *autem se*, 31, 3. *quae petunt auferr* *inproperium suum* ~ Prileszky *quae auferr* *inproperium suum petunt* stb., igen nagy számban. Van olyan hely is, ahol a változat a recenzeálatlan Victorinus feltehető szórendjével megegyezik: 17, 12. *initium sumpsit* ~ Prileszky *sumpsit initium* ~ 16, 7. *sumpsit* <*initium*>. Az igen sok apró kihagyásra nincs értelme külön idézni példákat.

⁵⁸ Vict. Comm. 27, 8. *adoraturi* > *adorabunt*.

⁵⁹ 35, 4. *cecideris* > *excideris*, 41, 7. *stabili* > *instaura* stb.

⁶⁰ Itt és a jegyzetekben a *Commentarii in Apocalypsim* helyeit a bevett módon, a Haussleitner-kiadás lap- és sorszáma szerint idézem.

⁶¹ Hasonló, de nehezebben értelmezhető hely 73, 11–12.: *Animas {autem} occisorum {dicit} vidisse...* Itt az *autem* szó betoldása minden előzmény nélküli, csak a recenzeálatlan Victorinusnak felel meg, a *dicit* betoldása részben egyezik az I és K *dicit se* betoldásával. Azonban az *autem* elég gyakori töltelékshöz, hogy elképzelhető legyen az egyezés pusztá véletlen volta.

⁶² *Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria*, ed. G. Cave, Londinii 1688. 103–104.

LEVENTE NAGY:

DIE TYPEN VON TOTENGEISTERN IN DER DE ANIMA VON TERTULLIAN UND IN DER FRÜHKaiserZEITLICHEN LITERATUR

Tertullian polemisiert in seinem Werk *De anima* (geschrieben zwischen 206-212) gegen die Seelenvorstellungen der heidnischen Schriftsteller und Philosophen mit der für ihn charakteristischen Vehemenz. Aus religionsgeschichtlicher Hinsicht sind für uns besonders die Kapitel 56 und 57 des Traktats interessant, wo der Autor sich mit den aus dem Jenseits zurückkehrenden Toten, Geistern, bzw. Gespenstern beschäftigt.¹ Tertullian stellt drei Typen der Totengeister auf: im Kapitel 56 schreibt er über *ataphoi*, die ebenso wie der Geist des Patroklos im homerischen *Ilias*,² vor dem Tor des *Hades* unruhig herumgehen, bis ihr Leib eine anständige Bestattung nicht erhält.³ Danach beschreibt, und in dem folgenden Kapitel 57 benennt Tertullian die in den magischen Texten oft vorkommenden gutwilligen *aoroi*, die vor dem für sie zur Verfügung stehenden Zeitpunkt sterben, und gehen solange herum, bis ihre ursprünglich bestimmte Lebenszeit nicht erfüllt wird. Er beschreibt auch die böswilligen Gespenster, die *biothanatoi*, die mit Gewalt getötet worden sind.⁴ Trotz der ziemlich verbreiteten Vorstellungen über *aoroi* und *bi(ai)athanatoi* in den ägyptischen magischen Papyri, bzw. attischen *tabellae defixionum* klassischer Zeit (die letzteren mit den Namen *ateletoi* und *eitheoi*),⁵ für Tertullian selbst ist es klar, daß diese dreifache Gliederung der Totengeister nicht logisch sein kann. Er argumentiert folgenderweise:

¹ Diese Publikation war ein an der IV. Konferenz der Ungarischen Patristik in Kecskemét gehaltener Vortrag am 30. Juni 2004. Die Publikation ist auch ein Teil meiner Forschungsprojekt mit der finanziellen Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Stipendium János Bolyai). Zur Datierung der *De anima* und zu der Polemik Tertullians gegen die Seelenvorstellungen der heidnischen Philosophie siehe noch J.-C. Frédoaille: Tertullien et la conversion de la culture antique, Paris, 1972, S. 246-247, 303-305, 488. Gegen der Datierung der *De anima* von Frédoaille (208-212 n. Chr.) argumentiert T. D. Barnes für die Entstehungsjahren 206-207 (T. D. Barnes: Tertullian. A historical and Literary Study, Oxford, 1971, S. 47.)

² Hom. II. XXIII, 64-71.

³ „credium est insepultos non ante ad inferos redigi quam iusta perceperint, secundum Homerum Patroclum funus in somniis de Achille flagitantem, quod non alias adire portas inferum posset arcantibus eum longe animabus sepulorum.“ Die von mir verwendete Tertullian-Ausgabe ist: Q. Sept. Florentis Tertulliani Opera I. In: CSEL XX, Pragae-Vindobonae-Lipsiae, 1890.

⁴ De an. 56.: „aiunt et immatura morte preuentas eo usque vagari istic, donec reliquatio compleatur actatis, quam tum peruixissent, si non interpestiue obissent... perinde extorres inferum habebuntur quas ui ereptas arbitrantur, praecipue per atrocitates suppliciorum, crucis dico et securis et gladii et feræ; nec isti porro exitus uiolenti quos iustitia decernit, uiolentiae uindex.“; De an. 57.: „aut optimum est hic retineri secundum aoros aut pessimum biaoathanatos, ut ipsis uocabulis utar quibus auctrix opinionum istarum magia sinat, Ostanes et Typhon et Dardanus et Damigeron et Nectabis et Berenice.“ In den Texten der PGM sind *biothanatoi*, ebenso wie bei Tertullian, hingerichtete Verbrecher, aber manchmal werden auch christliche Märtyrer *biothaneis* genannt (J. F. Waszink, Mors immatura. In: J. F. Waszink, Opuscula selecta, Leiden, 1979, S. 114-116, mit Quellenangaben).

⁵ F. Graf: La magie dans l' antiquité Gréco-romaine. Paris, 1994, S. 174.

1: Sinnlos ist die Vorstellung, nachdem die Seele auf die anständige Bestattungszeremonie des Leibes warten sollte, als müßte sie etwas ins Jenseits mitgebracht haben.⁶

2: Wenn alle Menschen eine von dem Schicksal bestimmte Lebenszeit hat, dann kann diese Zeit von dem ursprünglich bestimmten nicht kurzer sein,

3: wenn die bestimmte Zeit durch Gottes Willen oder durch eine andere Macht gekürzt wird, dann ist eigentlich die gekürzte Lebenszeit die richtige, vorher bestimmte Lebenszeit,

4: wenn ursprünglich keine Lebenszeit bestimmt wurde, ist es im Falle eines frühzeitigen Todes sinnlos, bis die Erfüllung einer ursprünglichen Lebenszeit herumzugehen.⁷

5: wenn die gewaltig Gestorbenen böse waren, und die Bösen gelangen in die Unterwelt (genauer gesagt: in die Hölle), warum gehen diese *biothanatoi* außerhalb der Unterwelt herum,

6: wenn in die Unterwelt auch die Seelen der Guten gelangen können, warum sollten sie aus dem Jenseits ausgeschlossen werden, nur weil sie *aoroi* sind?⁸

7: Nach einigen, den Römern gut bekannten magischen Texten können Magier durch eine Nekromantie nicht nur unwürdig und ungerecht gestorbene (und deshalb äußerst gewalttätige) Toten beschwören, sondern auch solche Geister, die in dem geeigneten Lebensalter gestorben sind, und ihr Leib regelmäßig bestattet unter der Erde ruht.⁹

8: Es ist auch ein Paradoxon, daß man die *aoroi* und *biothanatoi* ebenso in der Unterwelt, wie außerhalb des Jenseits vorstellte. Nach der Meinung von dem untersuchten Tertullian-Text kommentierenden Waszink sind die mit Gewalt gestorbenen *biothanatoi* selbst auch *aoroi* (die zu früh gestorben sind), deshalb ist keine scharfe Grenze zwischen diesen zwei Gespenstergruppen vorhanden.¹⁰

Eine interessante Aufgabe ist anstatt der nach Tertullian auch in der Forschung verbreiteten dreifachen Gliederung (*aoros*, *biothanatos* und *ataphos*) eher eine bessere Typologie der in der von Tertullian auch gut bekannten griechisch-römischen, bzw. frühkaiserzeitlichen Literatur vorhandenen Totengeister aufzustellen. Die bessere Abgrenzung der Totengeist-Typen und die Erkennung ihrer charakteristischen Eigenschaften kann für die Forschung bei der Verstehung der grundsätzlichen Unterschiede zwischen heidnischen und christlichen Dämonen- und Gespenster-Vorstellungen besonders behilflich sein.

⁶ „ceterum quam unum, ut anima corporis iusta sustineat, quasi aliquid ex illis ad inferos auehat.“

⁷ De an. 56.: „porro aut constituta sunt tempora unicuique, et constituta praeripi posse non credam, aut si constituta sunt quidem, dei tamen uoluntate uel aliqua potestate mutilantur, frustra mutilantur, si iam impleri sustinent. aut si non sunt constituta, nulla erit reliquatio temporum non constitutorum.“

⁸ De an. 56.: „et ideo, inquires, scelestae quaequae animae inferis exulant. Alterum ergo constituas compello aut bonos aut malos inferos. Si malos placet, etiam praecipitari illuc animae pessimae debent: si bonos, cur idem animas immaturas et innuptas et pro condicione aetatis puras et innocuas interim indignas inferis iudicas?“

⁹ Tert. De anima 57.: „publica iam litteratura est quae animas etiam iusta aetate sopitas, etiam proba morte disiunctas, etiam prompta humatione dispunctas euocaturam se ab inferum incolatu pollicetur. Quid ergo dicemus magian? Quod omnes paene, fallaciam... itaque inuocantur quidem aori et biaeothanati sub illo fidei argumento, quod credibile uideatur eas potissimum animas ad uim et iniuriam facere quas per uim et iniuriam saeuus et immaturus finis extorsit, quasi ad uicem offensae.“

¹⁰ J. H. Waszink, Q. Septimius Florens Tertullianus, Werke, Zürich, 1980, S. 296; A. D. Nock, Tertullian and the Ahoi. In: A. D. Nock, Essays on Religion and the Ancient World, II, S. 716-719.

Der von mir bekannte früheste ernste Versuch einer Gespenster-Typologie stammt von J. Winkler, der die von ihm untersuchten Geister ausschließlich anhand ihrer äußeren Erscheinung in drei Typen gegliedert hat:¹¹

1. Typ: die schwarzfarbige, oder schwarze Gewand tragende fürchterliche Geister, ihre Farbe wollte die Unterwelt und die Asche der auf dem Scheiterhaufen gebrannten Toten betonen,¹²
2. Typ: Gespenster mit weißem Gewand, deren fürchterliche Weiße auf die Skelette erinnerte,¹³
3. Typ: die in der antiken Literatur oft darstellten, als Rauch, Schatten, bzw. Traumbild erschienenen Gespenster.¹⁴

D. Felton fügte zu den Typen von Winkler drei weitere Erscheinungsformen hinzu:¹⁵

1. die nur Geräusche machenden Gespenster ohne physiognomische Beschreibung,¹⁶
2. diejenige Geister, die ebenso aussehen, wie in ihrem Leben,¹⁷ bzw.
3. diejenige, die ebenso aussehen, wie im Augenblick ihres Todes, mit blutigen Wunden.¹⁸

Diese Typologie ist aber ungenau, denn eine Anzahl der hier als Beispiele genannten Gespenster-Typen - wie wir später sehen werden - könnte man in den 3. winklerischen Typ einordnen. Viele Gespenster sind in der antiken Literatur rauschartig, schattenartig und körperlos, ihre physiognomische Eigenschaft hängt nicht davon ab, ob sie schwarz- oder weißkleidig sind, oder Wunden haben. Einige schwarzen und weißen Gespenster (winklerische 1-2. Gruppen) können aber sogar Menschen töten, als hätten sie irgendeinen Körper.

Obwohl die nur Geräusche machende Geister in der Literatur keine physiognomische Beschreibung haben, könnten diese, nach einigen Gespenster-Geschichten unsichtbaren Geister ebenso irgendeine sichtbare Form oder Farbe haben, wie ihre zu den winklerischen 1-3. Gruppen, bzw. den 5-6. Gruppen gehörenden Gesellen.

Eine andere, aus vier Gruppen bestehende Typologie hat D. Felton aufgestellt, diese Gliederung ist zweifellos genauer und religionsgeschichtlich betrachtet begründeter, als die von Winkler:¹⁹

1. Gruppe: die zusammen mit ihrem ursprünglichen Leib wiederlebenden, oder in der Körper eines anderen Leichnams steckenden Totengeister (*nekydaimones*), bzw. in

¹¹ J. Winkler: Lollianos and the desperadoes, JHS 100 (1980), S. 159-162; D. Felton: Haunted Greece and Rome. Ghost stories from classical antiquity, Austin, 1999, S. 14-16.

¹² Zu diesem Typ gehört z.B. der *heros* von Temesa (Paus. VI, 6, 7-11.), der Dämon von Korinthos in dem *Philopseudes* von Lukian (Luk. Philops. 31.) oder der *kakos daimon* von Brutus (Val. Max. I, 7.; J. Winkler (n. 11), S. 159-161, mit weiteren Beispielen).

¹³ sowie das Müllerermörder-Gespenst in den Apuleius' *Metamorphosen* (Ap. Met. 9, 30.), oder die von Livius beschriebenen weißkleidigen Gestalten als ungünstige Prodigien im zweiten punischen Krieg (Liv. XXI, 62, 5-10.; XXIV, 10, 10; J. Winkler (n. 11), S. 162, mit weiteren Beispielen).

¹⁴ J. Winkler (n. 11), S. 163, mit weiteren Beispielen.

¹⁵ D. Felton (n. 11), S. 17-18.

¹⁶ z.B. Der Geist von Diapontius in der plautischen *Mostellaria*, oder das Gespenst des Bades in Chaironeia (Plut. Kim. 1,6.)

¹⁷ z.B. dem Achilleus erscheinender Patroklos im homerischen Ilias (Hom. II. XXIII, 64.)

¹⁸ z.B. die Schatten von Dido (Ov. Fast. III, 539-642.) und Hector (Aen. II, 268-297.)

¹⁹ D. Felton (n. 11), S. 25-37.

Krisenzuständen ihr Polis verteidigenden, umsonst längst gestorbenen Krieger-Heroen,²⁰

2. Gruppe: Als Krisenzeichen, bzw. ungünstigen Prodigien erscheinenden Geister.²¹ Mit Recht interpretierte Felton diesen Typ (meistens die Totengeister von Politiker, historischen Personen) als politische Propaganda-Mittel in der griechischen-römischen Geschichtsschreibung.²²

3. Gruppe: hier gehören die auf die sog. „*Poltergeist activity*“ hinweisenden Erscheinungen,²³

4. Gruppe: hier finden wir die langfristig herumgehenden Geister („*Continual apparitions*“).²⁴

Die Typologie von Felton ist aus mehreren Hinsichten nicht folgerecht: der Grundsatz der Typologisierung ist nämlich in den feltonischen 1. und 3. Gruppen die Erscheinungsform der Totengeister, dagegen in den 2. und 4. Gruppen die Ursache und die Zeitdauer der Erscheinung. Es gibt auch einige terminologische Probleme mit den Poltergeistern: falls man die dichterische Darstellung der neuerdings von den sog. Parapsychologen gern untersuchten *Poltergeist*-Erscheinungen in der antiken Literatur entdecken könnte,²⁵ es ist noch überhaupt nicht zu beweisen, daß die modernen Poltergeist-Erscheinungen mit zurückkehrenden Totengeistern etwas zu tun hätten, in den Beispielen von Felton handelt es sich auch nicht um solche Erscheinungen. In den von Felton erwähnten drei Exemplaren der Gruppe 2. begegnet man drei Geister mit äußerst unterschiedlichen Eigenschaften und Funktion: Creusa, die Gattin von Aeneas ist ein unglückliches Schattenbild, Quirinus, den geehrten Gott, und den Dämon (Schutzgeist, oder in diesem Fall eher Rachegeist) von Brutus. Zwischen diesen Exemplaren kann nur Creusa als richtige Totengeistin erklärt werden.

Die ziemlich kaotische und störende griechische und lateinische Terminologie der Totengeister (*phasma, phantasma, eidolon, skia, psyche, daimon, Manes, Lemures, Larvae, umbra, monstrum, imago, effigies, simulacrum, species, facies*, usw.) führt uns auch nicht näher zur endlichen Lösung des Problems. Anhand dieser Ausdrücke

²⁰ z.B. die Geistin von Philinnion, der liebevoller Jungfrau (diese Geschichte war das Vorbild der „Braut von Korinth“ von Goethe (Phleg. Mir. 1.), oder die vielleicht auf alte Menschenopferiten hinweisende Geschichte über den *heros* von Temesa (Paus. VI, 6, 7-11.), bzw. der zusammen mit den Athenern bei Marathon kämpfende Theseus (Plut. Thes. 35, 5.), und seine Darstellung auf einer Wandmalerei der *stoa poikile* zu Athen (Paus. I, 15, 3.).

²¹ z.B. die bei der Belagerung von Troia ermordete Creusa im Aeneis (Aen. II, 771-794.), der nach seinem Tod dem Iulius Proclus erscheinende Romulus (Ov. Fast. II, 449-509.), oder der *kakos daimon* von Brutus, der ihm seinen Tod vorsagt (Florus II, 17, 5-9). Dorothy Felton hält richtig die von der durchschnittlichen Lebensgröße höhere Geisterwesen, die dem Curtius Rufus erscheinende Frauengestalt (Plin. der jüngere VII, 27, 2-3.), und die Flötenspieler-Gestalt bei dem Fluß Rubicon, die Iulius Caesar gesehen hat (Suet. Iul. 32.) nicht für Gespenster (D. Felton (n. 11), S. 30-32.). Sie hat aber zu dieser Gruppe auch solche Visionen hinzugefügt, die nicht Totengesister sind, sondern solche Geisterwesen, die - ähnlich einigen Totengesistern - als Schattenbild das Befehl einer Gottheit verkündigen.

²² D. Felton (n. 11), S. 33-34.

²³ z. B. das bei Livius häufig vorkommende Steinregen als *prodigium*, die unheimliche Kraft im Haus der Familie des jungen Octavians in Velitrae (Suet. Aug. 6.), und die sich bewegende Bronzestatue des Arztes Hippokrates im Haus von Antigonos (Luk. Philops. 25.).

²⁴ z.B. das sich immer wieder kämpfende Gespenster-Heer auf dem Schlachtfeld von Marathon (Paus. I, 32, 4.), oder die in Häusern herumgehenden Geister, wie Damon, der Bandit, der in seinen ständigen Aufenthaltsort, nis Bad von Chaironeia eingemauert wurde (Plut. Kim. I, 6.).

²⁵ siehe E. R. Dodds: *Supernormal Phenomena in Classical Antiquity*, In: E. R. Dodds, *The Ancient Concept of Progress and Other Essays on Greek Literature and Belief*, Oxford, 1973, S. 156-210.

Der von mir bekannte früheste ernste Versuch einer Gespenster-Typologie stammt von J. Winkler, der die von ihm untersuchten Geister ausschließlich anhand ihrer äußeren Erscheinung in drei Typen gegliedert hat:¹¹

1. Typ: die schwarzfarbige, oder schwarze Gewand tragende fürchterliche Geister, ihre Farbe wollte die Unterwelt und die Asche der auf dem Scheiterhaufen gebrannten Toten betonen,¹²
2. Typ: Gespenster mit weißem Gewand, deren fürchterliche Weiße auf die Skelette erinnerte,¹³
3. Typ: die in der antiken Literatur oft darstellten, als Rauch, Schatten, bzw. Traumbild erschienenen Gespenster.¹⁴

D. Felton fügte zu den Typen von Winkler drei weitere Erscheinungsformen hinzu:¹⁵

1. die nur Geräusche machenden Gespenster ohne physiognomische Beschreibung,¹⁶
2. diejenige Geister, die ebenso aussehen, wie in ihrem Leben,¹⁷ bzw.
3. diejenige, die ebenso aussehen, wie im Augenblick ihres Todes, mit blutigen Wunden.¹⁸

Diese Typologie ist aber ungenau, denn eine Anzahl der hier als Beispiele genannten Gespenster-Typen - wie wir später sehen werden - könnte man in den 3. winklerischen Typ einordnen. Viele Gespenster sind in der antiken Literatur rauschartig, schattenartig und körperlos, ihre physiognomische Eigenschaft hängt nicht davon ab, ob sie schwarz- oder weißkleidig sind, oder Wunden haben. Einige schwarzen und weißen Gespenster (winklerische 1-2. Gruppen) können aber sogar Menschen töten, als hätten sie irgendeinen Körper.

Obwohl die nur Geräusche machende Geister in der Literatur keine physiognomische Beschreibung haben, könnten diese, nach einigen Gespenster-Geschichten unsichtbaren Geister ebenso irgendeine sichtbare Form oder Farbe haben, wie ihre zu den winklerischen 1-3. Gruppen, bzw. den 5-6. Gruppen gehörenden Gesellen.

Eine andere, aus vier Gruppen bestehende Typologie hat D. Felton aufgestellt, diese Gliederung ist zweifellos genauer und religionsgeschichtlich betrachtet begründeter, als die von Winkler:¹⁹

1. Gruppe: die zusammen mit ihrem ursprünglichen Leib wiederlebenden, oder in der Körper eines anderen Leichnams steckenden Totengeister (*nekydaimones*), bzw. in

¹¹ J. Winkler. *Lollianos and the desperadoes*, JHS 100 (1980), S. 159-162; D. Felton: *Haunted Greece and Rome. Ghost stories from classical antiquity*, Austin, 1999, S. 14-16.

¹² Zu diesem Typ gehört z.B. der *heros* von Temesa (Paus. VI, 6, 7-11.), der Dämon von Korinthos in dem *Philopseudes* von Lukian (Luk. Philops. 31.) oder der *kakos daimon* von Brutus (Val. Max. I, 7.; J. Winkler (n. 11), S. 159-161, mit weiteren Beispielen).

¹³ sowie das Mülleimörder-Gespenst in den Apuleius' *Metamorphosen* (Ap. Met. 9, 30.), oder die von Livius beschriebenen weißkleidigen Gestalten als ungünstige Prodigien im zweiten punischen Krieg (Liv. XXI, 62, 5-10.; XXIV, 10, 10; J. Winkler (n. 11), S. 162, mit weiteren Beispielen).

¹⁴ J. Winkler (n. 11), S. 163, mit weiteren Beispielen.

¹⁵ D. Felton (n. 11), S. 17-18.

¹⁶ z.B. Der Geist von Diapontius in der plautischen *Mostellaria*, oder das Gespenst des Bades in Chaironeia (Plut. Kim. 1,6.)

¹⁷ z.B. dem Achilleus erscheinender Patroklos im homerischen Ilias (Hom. II. XXIII, 64.)

¹⁸ z.B. die Schatten von Dido (Ov. Fast. III, 539-642.) und Hector (Aen. II, 268-297.)

¹⁹ D. Felton (n. 11), S. 25-37.

Krisenzuständen ihr Polis verteidigenden, umsonst längst gestorbenen Krieger-Heroen,²⁰

2. Gruppe: Als Krisenzeichen, bzw. ungünstigen Prodigien erscheinenden Geister.²¹ Mit Recht interpretierte Felton diesen Typ (meistens die Totengeister von Politiker, historischen Personen) als politische Propaganda-Mittel in der griechischen-römischen Geschichtsschreibung.²²

3. Gruppe: hier gehören die auf die sog. „*Poltergeist activity*“ hinweisenden Erscheinungen,²³

4. Gruppe: hier finden wir die langfristig herumgehenden Geister („*Continual apparitions*“).²⁴

Die Typologie von Felton ist aus mehreren Hinsichten nicht folgerecht: der Grundsatz der Typologisierung ist nämlich in den feltonischen 1. und 3. Gruppen die Erscheinungsform der Totengeister, dagegen in den 2. und 4. Gruppen die Ursache und die Zeitdauer der Erscheinung. Es gibt auch einige terminologische Probleme mit den Poltergeistern: falls man die dichterische Darstellung der neuerdings von den sog. Parapsychologen gern untersuchten *Poltergeist*-Erscheinungen in der antiken Literatur entdecken könnte,²⁵ es ist noch überhaupt nicht zu beweisen, daß die modernen Poltergeist-Erscheinungen mit zurückkehrenden Totengeistern etwas zu tun hätten, in den Beispielen von Felton handelt es sich auch nicht um solche Erscheinungen. In den von Felton erwähnten drei Exemplaren der Gruppe 2. begegnet man drei Geister mit äußerst unterschiedlichen Eigenschaften und Funktion: Creusa, die Gattin von Aeneas ist ein unglückliches Schattenbild, Quirinus, den geehrten Gott, und den Dämon (Schutzgeist, oder in diesem Fall eher Rachegeist) von Brutus. Zwischen diesen Exemplaren kann nur Creusa als richtige Totengeistin erklärt werden.

Die ziemlich kaotische und störende griechische und lateinische Terminologie der Totengeister (*phasma, phantasma, eidolon, skia, psyche, daimon, Manes, Lemures, Larvae, umbra, monstrum, imago, effigies, simulacrum, species, facies*, usw.) führt uns auch nicht näher zur endlichen Lösung des Problems. Anhand dieser Ausdrücke

²⁰ z.B. die Geistin von Philinnion, der liebevoller Jungfrau (diese Geschichte war das Vorbild der „Braut von Korinth“ von Goethe (Phleg. Mir. 1.), oder die vielleicht auf alte Menschenopferiten hinweisende Geschichte über den *heros* von Temesa (Paus. VI, 6, 7-11.), bzw. der zusammen mit den Athenern bei Marathon kämpfende Theseus (Plut. Thes. 35, 5.), und seine Darstellung auf einer Wandmalerei der *stoa poikile* zu Athen (Paus. I, 15, 3.).

²¹ z.B. die bei der Belagerung von Troia ermordete Creusa im Aeneis (Aen. II, 771-794.), der nach seinem Tod dem Iulius Proclus erscheinende Romulus (Ov. Fast. II, 449-509.), oder der *kakos daimon* von Brutus, der ihm seinen Tod vorsagt (Florus II, 17, 5-9). Dorothy Felton hält richtig die von der durchschnittlichen Lebensgröße höhere Geisterwesen, die dem Curtius Rufus erscheinende Frauengestalt (Plin. der jüngere VII, 27, 2-3.), und die Flötenspieler-Gestalt bei dem Fluß Rubicon, die Iulius Caesar gesehen hat (Suet. Jul. 32.) nicht für Gespenster (D. Felton (n. 11), S. 30-32.). Sie hat aber zu dieser Gruppe auch solche Visionen hinzugefügt, die nicht Totengeister sind, sondern solche Geisterwesen, die - ähnlich einigen Totengesistern - als Schattenbild das Befehl einer Gottheit verkündigen.

²² D. Felton (n. 11), S. 33-34.

²³ z. B. das bei Livius häufig vorkommende Steinregen als *prodigium*, die unheimliche Kraft im Haus der Familie des jungen Octavians in Velitrae (Suet. Aug. 6.), und die sich bewegende Bronzestatue des Arztes Hippokrates im Haus von Antigonos (Luk. Philops. 25.).

²⁴ z.B. das sich immer wieder kämpfende Gespenster-Heer auf dem Schlachtfeld von Marathon (Paus. I, 32, 4.), oder die in Häusern herumgehenden Geister, wie Damon, der Bandit, der in seinen ständigen Aufenthaltsort, nis Bad von Chaironeia eingemauert wurde (Plut. Kim. I, 6.).

²⁵ siehe E. R. Dodds: *Supernormal Phenomena in Classical Antiquity*, In: E. R. Dodds, *The Ancient Concept of Progress and Other Essays on Greek Literature and Belief*, Oxford, 1973, S. 156-210.

kann man keine einheitliche Darstellungstypen der untersuchten Totengeister bestimmen.²⁶

Trotz der bisher geäußerten Problemen versuchen wir eine dritte Typologie der Totengeist-Darstellungen in der frühkaiserzeitlichen Literatur aufzustellen, natürlich ohne Streben nach Vollkommenheit. Der Grund der Typologisierung ist die Erscheinungsform, Beschreibung und ontologische „Kategorie“ der einzelnen Gespenster-Typen, die sich auch an die religionsgeschichtliche Forschungsergebnisse der antiken Seelenvorstellungen knüpfen sollen. Noch vor der Beschreibung der einzelnen hypothetischen Totengeist-Typen muß man quasi als „Grundregel“ die zutreffende Bemerkung von E. Vermeule betrachten: „*the form depends upon the evocator or poet's need and stagecraft.*“²⁷

1. Eine große Anzahl der Totengeister in der griechisch-römischen, besonders in der frühkaiserzeitlichen Literatur gehören zu dem sog. homerischen Typ (der Typ ist in den homerischen Epen als *psyche* und *eidolon* genannt). Der Totengeist homerischen Typs bleibt auch nach dem Tod individualisiert, er ist ein kraftloses Schattenbild des Lebenden (*imago, simulacrum, effigies, facies*), ätherisch, rauschartig (*tenuis, levis, anima*), schattenartig (*umbra*), nicht greifbar, seine Gewand, Gestalt und äußere Erscheinung ist so wie in seinem Leben.²⁸ Dieser Totengeist-Typ kommt auch in der nachhomerischen Literatur vor:²⁹ z. B. in der augustäischen lateinischen Literatur (bei Vergil, Ovid, Properz), bei den Ependichter des 1. Jh. n. Chr., in der Prosa bei Petronius und Apuleius (als homerische Reminiszenz), oder in den populären Unterweltsthemen der römischen Tragödie (bei Ennius, in der archaischen römischen Tragödie, und später auch in den Dramen von Seneca).³⁰ Obwohl nicht bewußt,

²⁶ Ein gutes Beispiel dafür: D. Felton (n. 11), S. 23-24.

²⁷ E. Vermeule: *Aspects of Death in early Greek Art and Poetry*, Los Angeles-London, 1979, S. 118.

²⁸ Zur Beschreibung des Begriffs *psyche* und zu der Veränderung der Seelenvorstellungen in der griechischen archaischen Zeit siehe: W. F. Otto, *Die Manen oder von den Urformen des Totenglaubens. Eine Untersuchung zur Religion der Griechen, Römer und Semiten und zum Volksglauben überhaupt*, Darmstadt, 1958 (1. Auflage: Berlin, 1923), S. 21-37; A. Schnauffer, *Frühgriechischer Totenglaube. Untersuchungen zum Totenglauben der mykenischen und homerischen Zeit*, Spudismata XX, Hildesheim - New York, 1970, S. 51-58, 172-178, 202-204; J. Bremmer, *The Early Greek Concept of the Soul*, Princeton, 1984, S. 11-12, 73-124; E. Vermeule (n. 27), S. 30-36; C. Colpe - E. Dassmann - J. Engelmann - P. Habermehl - K. Hoheisel, *Jenseits (Jenseitsvorstellungen)*, RLAC 17 (1994), S. 258-269, mit weiterem Literatur.

²⁹ J. ter Vrugt - Lenz, *Geister (Dämonen). II. Vorhellenisches Griechenland*, RLAC 9 (1976), S. 610-611, mit zahlreichen Beispielen.

³⁰ Einige Beispiele in der frühkaiserzeitlichen Literatur: die Geister von Sychaeus und Creusa im Aeneis (Verg. Aen. I, 353-355: „*ipsa sed in somnis inhumati venit imago/ coniugis ora adtolens pallida miris/ crudelis oras traiectaque pectora ferro nudavit*“; Verg. Aen. II, 773-774: „*infelix simulacrum atque ipsius umbra Creusae/ visa mihi ante oculos et nota maior imago*“). Der Geist des von Celer getöteten Remus ist dem Geist des Hector im Aeneis ähnlich dargestellt (Ov. Fast. II, 457-458: „*umbra cruenta Remi visa est adsistere lecto/ atque haec exiguo murmure verba loqui*...“; Verg. Aen. II, 270-274: „*in somnis ecce, ante oculos maestissimus Hector/ visus adesse mihi, largosque effundere fletus/ raptatus bigis, ut quondam, aterque cruento/ pulvere, perque pedes traiectus lora tumentis*“). Zum Geist Hectors als prodigium: P. Kragelund, *Dream and Prediction in the Aeneid. A Semiotic interpretation of the Dreams of Aeneas and Turnus*, Copenhagen, 1976, S. 17-28. Weitere Beispiele: der von dem Hirt totesgeschlagene Culex (Cul. 207-208: „*effigies ad eum Culicis devenit, et illi/ tristis ab eventu cecinit convicta mortis*“), der von Thrasyllus ermordete Tlepolemus (Ap. Met. 8, 8: „*umbra illa misere trucidati Tlepolemi san/ve cruentam et pallore deformem attolens faciem quietem pudicam interpellat uxoris*“), der von dem *nekydaimon* aufgehängte Müller (Ap. Met. 9, 31: „*Die sequenti filia eius accurrit e proximo castello... ei per quietem obtulit sese flebilis patris sui facies adhuc modo revincta cervice eique totum novercae scelus aperuit*...“). Die

Tertullian weist auch auf diesen Typ hin, wenn er den Schatten von Patroklos im Ilias als einen typischen Beispiel der *ataphos* Totengeister erwähnt.³¹

2. Gegen dem homerischen Typ wurzeln sich die Vorstellungen über die Gespenster des sog. *Manes*-Typs in dem archaischen römischen Brauch der Ahnenkult. In diesen Typ gehören die *dii Manes*, *dii Parentes* und von der Zeit des Augustus in mehreren Fällen auch die Gespenster namens *Lemures* und *Larvae*.³² Sie haben keine bestimmbare Gestalt und Personalität (das ist eine gemeinsame Eigenschaft der Totengesister dieses Typs). Wie es aus den erhaltenen Fragmenten von Varro klar wird, nicht einmal dieser gute Kenner der römischen Religion konnte diese Geister voneinander trennen.³³

Die literarische Texte aus der Frühkaiserzeit haben diese Geister außer dem oft verwendeten Ausdruck *manes* den Totengeistern homerischen Typs ähnlicher Weise, oder mit ennischen Ausdrücken³⁴ beschrieben (z.B. *levis umbra, simulacra pallentia, umbrarum facies* usw.). Die Ahnen des *Manes*-Typs sind aber nicht individualisierten

Beschwörung des Laios bei Seneca und die Nekromantie der Hexen Canidia und Sagana bei Horaz erfolgen sich nach dem Muster der Nekyia der Odyssee (Od. XI, 23-33; Sen. Oed. 619-626: *tandem vocatus saepe pudibundum extulit/caput atque ab omni dissidet turba procul/ celatque semet (instat et Stygias preces/ geminat sacerdos, donec in apertum efferat/ vultus opertos) Laius: fari horreo/ stetit per artus sanguine effuso horridus/ paedore foedo squalidam obductus comam/ et ore rabido fatur...*”; Hor. Sat. I, 8, 26-29: *... Scalpere terram unguibus et pullam divellere mordicus agnam/ coeperunt, cruor in fossam confusus, ut inde / manis elicerent animas responsa daturas.*”). Zu einer neuen Analyse der Gespenster-Geschichten in Plautus’ *Mostellaria* und Plinius’ Brief 7, 27: L. Nagy, Totengeister in der frühkaiserzeitlichen Geschichtsschreibung, *ActaAntHung* 43 (2003), S. 93-96.

Alle diese Toten sind wegen der Entscheidung einer Gottheit oder wegen Gewalt gestorben, und sie richten eine Botschaft für die Lebenden aus: Hector, der Culex, Remus, Tlepolemus, Laios und der Müller erscheinen alle im Traum oder durch Nekromantie in demselben Zustand, in welchem sie im Moment des Todes waren. Die Totengeister des homerischen Typs sind meistens Familienmitglieder oder Bekannten der Lebenden (N. Krevans: *Iliad's Dream: Ennius, Virgil and the Mythology of Seduction*, *HSCPh* 95 (1993), S. 260.).

Unterschiede zwischen den homerischen (griechisch archaischen) und frühkaiserzeitlichen Totengeist-Darstellungen: in den homerischen Jenseitsvorstellungen gelangen die Toten gleich ins *Hades*, bis ihre Bestattung können sie den Lebenden nur im Traum erscheinen, wie Patroklos, oder sie irren um den Eingang der Unterwelt herum, wie Elpenor in der Odyssee (Hom. II. 23, 65-69; Od. II, 24-33.). Die *psyche* macht in den homerischen Epen Geräusche, als sie den Körper verläßt (Hom. II. XXIII, 101; Od. XXIV, 5, 9.), die *umbræ* sind in der römischen Literatur oft stille Schatten (Verg. Aen. VI, 265; Ov. Fast. II, 609; V, 422; J. Bremner (n. 28), S. 85.). Die Ursache der Abweichung der frühkaiserzeitlichen Autoren von dem homerischen Muster kann außer dem verschiedenen Kunstwillen auch die Wirkung der orphischen Unterweltslehren und *Katabasis*-Geschichten sein, wie bei Vergil, Lucrez und Properz (siehe z.B. Prop. IV, 7, 1-12, wo die Helden der Unterwelt der Gestin von Cynthia die Rückkehr auf die Erde in bestimmten Zeitpunkten genehmigen).

³¹ De an. 56: „*creditur est insepultos non ante ad inferos redigi quam iusta perceperint, secundum Homerum Patroclus funus in somniis de Achille flagitentem, quod non alias adire portas inferum posset arcantibus eum longe animabus sepulorum.*”

³² Die Definition der *Lemures* und *Larvae* wird bei den nächsten 3-4. Typen behandelt.

³³ Varro Ant. rer. II. 19. fr. In: A. G. M. Condemni, M. Terenti Varronis antiquitates rerum divinarum librorum I-II. *Fragmenta*, Bologna, 1964: „*fabam nec tangere, nec nominare Diali flamine licet, quod ea putatur ad mortuos pertinere; nam et Lemurialibus iacitur Larvis et parentalibus adhibetur sacrificiis.*”. Es ist auch nicht klar, ob die Dedikationen D. M. + Genitiv, bzw. D. M. *Parentum* an den Inschriften spätere republikanischer-augustäischer Zeit sich auf Totengeister der Verstorbenen, oder auf die Götter und Dämonen der Unterwelt beziehen, die den Toten in ihrer Macht haben. Wahrscheinlich waren die *Manes* ursprünglich nichtmenschlichen Dämonen, und spätestens in augustäischer Zeit wurden sie - den *dii Parentes* ähnlich - als Totengeister gemeint (A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell' Imperio Romano*, *DissPann* I, 7, Budapest, 1937, S. 22, 24; Ch. Pietri, *Grabinschrift II. (lateinisch)*, *RLAC* 12 (1983), S. 537; W. F. Otto (n. 28), S. 52.).

³⁴ Siehe Lucr. De rer. nat. 121-123: „*Ennius aeternis exponit versibus adens/ quo neque permanent animae neque corpora nostra/ sed quaedam simulacra modis pallentia miris*”

Wesen, sie irren in Scharen herum, wenn es *Parentalia* oder *Lemuria* ist (*Fasti*),³⁵ oder wenn solche wesentliche Ereignisse passieren, wie der gewaltige Mord Caesars (*Georgica*),³⁶ der Einmarsch Caesars in Rom (*Pharsalia, Bellum Civile* im *Satyricon* von *Petronius*),³⁷ die Seuche in Theben (Seneca: *Oedipus*),³⁸ oder die Umwandlung des Begleiters von *Nicerus* zum Werwolf (*Cena Trimalchionis* aus dem *Satyricon*).³⁹ Wahrscheinlich waren solche Gespenster die in der *Cena Trimalchionis* vorkommenden *Nocturnae*, die durch einen Abwehrtritt (Küssen des Tisches) und mit *rogatio* ferngehalten wurden,⁴⁰ Die Gespenster des *Manes*-Typs knüpfen sich im allgemeinen zu keiner bestimmbar Person.⁴¹ Da sie nicht nur als gestorbenen Menschengeister, sondern auch als Götter gehalten wurden, man sollte sie füttern und ihnen jährlich an bestimmten Tagen Opferriten darbringen, und was zum Weiterleben am wichtigsten war, ihr Andenken immer mit *pietas* pflegen.⁴² Falls der

³⁵ Ov. *Fast.* II, 547-556, 565-566.: „At quondam, dum longa gerunt pugnacibus armis/ bella, parentales deseruere dies/ non impune fuit; nam dicitur omine ab isto/ Roma suburbanis incaluisse rogis/ vix equidem credo: bustis exisse feruntur/ et tacitae questi tempore noctis avi/ perque vias Urbis latosque ululasse per agros/ deformes animas, vulgus inane, ferunt/ Post ea praeteriti tumulis redduntur honores, prodigiisque venit funebrisque modus/ ... nunc animae tenues et corpora functa sepulcris/ errant, nunc positio pascitur umbra cibo“; Ov. *Fast.* V, 429-434, 438-444.: „nox ubi iam media est somnoque silentia praebet/ et canis et variae conticuistis aves/ ille memor veteris ritus timidusque deorum/ surgit (habent gemini vincula nulla pedes)/ signaque dat digitis medio cum pollice iunctis/ occurrat tacito ne levis umbra sibi.../ hoc novies dicit nec respicit: umbra putatur/ colligere et nullo terga vidente sequi/ rursus aquam tangit, Temesaeque concrepat aera/ et rogat ut tectis exeat umbra suis/ cum dixit novies „manes exite paterni“/ respicit, et pure sacra peracta putat.“

³⁶ Verg. *Georg.* I, 476-478.: „Vox quoque per lucos vulgo exaudita silentis/ ingens et simulacra modis pallentia miris/ visa sub obscurum noctis...“

³⁷ Luc. *Phars.* I, 569-570.: „tum fragor armorum magnaue per avia voces/ auditae nemorum et venientes comminus umbrae“; Petr. *Sat.* 122 (Bell. Cic. 137-138.): „Ecce inter tumulos atque ossa carentia bustis/ umbrarum facies diro stridore manantur“. Die Gespenster-Topoi als Reminiszenzen von Ennius bei Vergil, Lucan und Petronius sind gute Beispiele der *aemulatio* zwischen den Dichtern (L. Nagy (n. 30), S. 102-104.).

³⁸ Sen. *Oed.* 171-175: „quin Taenarii vincula ferri/ rupisse canem fama et nostris/ errare locis, mugisse solum/ vaga per lucos simulacra virum/ maiora viris...“; ähnliche Gespenster-Erscheinung aus dem Thyestes: Sen. *Thyest.* 668-673.: „hinc nocte caeca gemere feralis deos/ fama est, catenis lucus excussis sonat/ ululantque manes. Quicquid audire est metus/ illic videtur: errat antiquis vetus/ emissa bustis turba et insultant loco/ maiora notis monstra.“

³⁹ Petr. *Sat.* 62, 9.: „gladium tamen strinxit et + matauitatau + umbras cecidi, donec ad villam amicae meae pervenirem.“ Die bisherige Korrekptionsversuche des verdorbenen Textes: mota vi tota, in tota via, mala /manu/ vitata, metas imitatas (umbras); μά του η θηρα – Schlachtruf (nach Isid. I, 24, 1-2.); P Perrochat, Pétrone. Le festin de Trimalcion. Commentaire exégétique et critique, Paris, 1962, S. 138; J. Knobloch, Matavitatau: der Schlachtruf antiker Legionäre, *RhM* 139 (1996), S. 369. Zur literarischen und religionsgeschichtlichen Interpretation der Werwolf-Geschichte (der Werwolf selbst ist kein Totengeist!): R. Schuster, Der Werwolf und die Hexen. Zwei Schauernmärchen bei Petronius, *Wiener Studien*. XLVIII (1930), S. 155-162; T. Adamik, A rétorikai narratio és az irodalmi elbeszélés (Petr. *Sat.* 61-62.), *AntTan* 36 (1992), S. 80; D. Felton (n. 11), S. 22.

⁴⁰ Petr. *Sat.* 63, 9.: „rogo vos, oportet credatis, sunt mulieres plussicae, sunt Nocturnae, et rursus est, deorsum faciunt“; Petr. *Sat.* 64, 1.: „miramur nos et pariter credimus, osculatque mensam rogamus Nocturnas, ut suis se teneant, dum redimus a cena.“ Analogien der Abwehrritten gegen Gespenstern: Plaut. *Most.* 468-469; Ov. *Fast.* V, 441-444 (n. 35); Plut. *Quaest. Conv.* 683 A-B; M. Grondona, La religione e la superstizione nella *Cena Trimalchionis*, Bruxelles, 1980, S. 40-41; H. Petersmann, Petrons *Satyra*, In: J. Adamietz. (ed.), *Die römische Satyre*, Darmstadt, 1986, S. 419. dagegen weist das Wort *Nocturnae* auf Hexen, nicht auf Gespenstern hin.

⁴¹ Eine Ausnahme ist die Geistin der Verginia/Virginia in Liv. III, 58, 11.: „Et M. Claudius, adsertor Virginiae, die dicta damnatus, ipso remittente Virginio ultimam poenam, dimissus Tibur exsulatum abiit: Manesque Virginiae, mortuae quam vivae felicioris, per tot domos ad petendas poenas vagati, nullo relicto fonte tandem quieverunt.“

⁴² Die Kult der Gespenster vom *Manes*-Typ bezieht sich nur auf römische Ahnen, weil die Römer sich von den „nichtrömischen“ Gespenstern nicht fürchteten, die Gräber der Fremden waren unter keinem sakralen oder

Vernachlässigung der *Manes* konnte man mit einer Gespensterplage als ungünstiges *prodigium* rechnen. Über diesem Gespenster-Typ schreibt Tertullianus in dem untersuchten Text nicht.

3. Zu dem dritten Typ der untersuchten Totengeister gehören solche ehemalige menschliche Gesisterwesen, die in dem Diesseits nicht schattenhaft und körperlos herumgehen, sondern sie sind aktiv, benehmen sich meistens gewalttätig, als hätten sie einen materiellen Körper.

3a. Im V. Epod von Horaz will der von den Hexen Canidia und Sagana zum Totenopfer bestimmte *puer* seinen gewaltigen Tod als einen wahnsinnigen Totengeist mit hakigen Nageln (*umbra, Manes*) rächen.⁴³ Die Analogien ähnlicher Vorstellungen wollen wir in dem griechischen Volksglauben entdecken,⁴⁴ und die solchen Rachengeister Totengesister des Gello-Typs benennen. Der zuerst bei Sappho vorkommende ironische Sprichwort „er liebt Kinder besser, als Gello“ wurde von den späteren Scholiasten, z.B. Zenobios folgenderweise interpretiert: im altgriechischen Volksglauben von Lesbos gibt es ein *aoros* Mädchen (oder eine Jungfrau), Gello, die wegen ihrem frühen Tod als Gespenst herumgeht, und rachegieriger Weise - eigentlich zum Dämon geworden - Säuglinge, kleine Kinder tötet.⁴⁵ Diese Gello war ursprünglich ein fürchterlicher Dämon in der Religion des alten Mesopotamien,⁴⁶ aber in der Zeit Sapphos kommt sie in dem griechischen Volksglauben als eine gewalttätige Tote vor.

---

juristischen Schutz (siehe noch XII. Tab. In: Cic. De leg. II, 9.: „Deorum Manium iura sacra sunt. Sos leto datos divos habento: sumptum in ollos luctumque minuento.“, Cic. De leg. II, 22.: „Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia + residentur mortui, quam ceterorum quieti dies feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent.“; zur Ahnenkult der Römer siehe ausführlich: F. Bömer: Ahnenkult und Ahnenglaube im alten Rom, Leipzig, 1943.

⁴³ Hor. Epod. 5, 89-102.: „Diris agam vos; dira detestatio/ nulla expiatur victima./ Quin, ubi perire iussus exspiravero/ nocturnus occurram furor./ petamque voltus umbra curvis unguibus./ quae vis deorsum est Manium/ et inquietis adsidens praecordiis/ pavore somnos auferam./ Vos turba vicatim hinc et hinc saxis petens/ contundet, obscaenas anus./ post insepulta membra different lupi/ et Esquilinae alites./ neque hoc parentes, heu mihi superstites./ effugerint spectaculum.“

⁴⁴ z.B. Ov. Fast. 6, 131-138. 133-134.: „grande caput, stantes oculi, rostra apta rapinis./ canities pinnis, unguibus hamus inest“. Weitere Beispiele: F. Bömer, (hrsg., comm.), P. Ovidius Naso, Die Fasten, II, Heidelberg, 1958, S. 344. Obwohl schon die Pythagoreer und Platon etwas über zu früh gestorbenen rachegierigen Kinder wußten, die genau so viele Jahre auf der Erde gewandert hatten, wieviel ihre ursprüngliche Lebenszeit gewesen war (Plat. Res publ. 615 D; Verg. Aen. 6, 426-427.), mit Gespenster mit hakigen Nageln begegnen wir in der homerischen-epischen Tradition nicht.

⁴⁵ Sapph. Frg. 178. (= 104 D): „Γέλλως παιδοφιλιώτερα ; Zenob. 3,3.: “Γέλλως παιδοφιλιώτερα· ἐπὶ τῶν αἰῶρος τελευτησάντων, ἧτοι ἐπὶ τῶν φιλοτέκνων μὲν τροφή δὲ διαφθεῖρον τῶν αὐτῶν. Γέλλω γὰρ τις ἦν παρθένος, καὶ ἐπειθὶ αἰῶρος ἐτελευτήσασα, φάσιν οἱ Λεσβιοὶ αὐτῆς τὸ φάντασμα ἐπιφοῖται ἐπὶ τὰ παιδία, καὶ τοὺς τῶν αἰῶρων θάνατους αὐτῆ ἀνα τιθέασι. Μέννηται ταύτης Σάπφω.“; M. Treu, (hrsg.): Sappho. Lieder, München, 1963, S. 219.; eine weitere Sprichwort-Erklärung: „prius de iis dicebatur, qui immatura morte obirent et spectrum erat infantiarum.“- E. L. Aleutsch - F. G. Schneidewin (ed.), Paroemiographi Graeci. Zenobius, Diogenianus, Plutarchus, Gregorius, Cypricus cum appendice proverbiorum, Gottingae, 1839, S. 58. Der Begriff *aoros* konnte bei den Griechen für alle solche Toten verwendet werden, die das zur Ehe geeignete Alter nicht erreicht haben, bzw. so gestorben sind, daß sie keine Frau und Kinder hinterließen (K. Preidendez, Nkydaimon, PWRE 16 (1935), S. 2258; J. F. Waszink (n. 4), S. 115-116.).

⁴⁶ Gello erscheint in sumerischen und akkadischen Texten als Gallu, der Dämonengestalt wurde seit dem 7. Jh. v. Chr. auch in Mesopotamien zu einem märchenhaften Schreckgestalt (H. Herter, Böse Dämonen im frühgriechischen Volksglauben, In: H. Herter: Kleine Schriften, München, 1975, S. 50; W. Burkert, Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur, Sitzungsberichte der heidelberger Akademie der Wissenschaften, Heidelberg, 1984, S. 80, 83; J. Bremmer (n. 28), S. 102.).

Die Ursache der Erscheinung solcher Totengeister ist ihre leidenschaftliche Anhänglichkeit zum irdischen Leben. Anhand Tertullians Terminologie könnten wir sie ruhig *aoros* oder *biothanatos* nennen, da sie wegen ihres unrechten oder frühzeitigen Todes rachegierig und voller Haß sind.⁴⁷

Aufgrund der zitierten Horaz-Stelle kann die populäre Phantasie solche Gespenster mit unheimlichen Mischformen (z.B. den *striges* ähnliche Gestalten) vorstellen.⁴⁸ Die wichtigste Eigenschaft des Gello-Typs ist das dämonenähnliche Vernehmen und das schonungslose Gewalt, zu dem die schattenhaftem Gespenster des homerischen und *Manes*-Typs nicht fähig sind.⁴⁹

3b. In der ägyptischen Magie trifft man solche Totengeister (*nekydaimones*), die während einem magischen Ritus, einer Totenbeschwörung erscheinen, um die Wünsche ihres Beschwörers zu erfüllen.⁵⁰ Sowie in den orientalischen, als auch in den griechischen, und spätestens von dem Ende des 2. Jh. v. Chr. auch in den römischen Jenseitsvorstellungen sind solche Dämonen vorhanden, die ursprünglich lebenden Menschen waren.⁵¹ In der Philosophie schreibt Platon in dem 4. Jh. v. Chr. nur noch über solche Dämonen, die zwischen Götter und Menschen Vermittler sind. Nach der Dämonologie von Xenokrates, Chryssippos, Plutarchos und Apuleius können

⁴⁷ Zu diesem Typ können auch *ataphoi* gehören, die - ohne Bestattung - unruhig in der Welt herumgehen (H. Kees, Nekromantie, PWRE 16 (1935), S. 2219.; K. Preisendanz (n. 45.), 2243-2266, mit ausführlicher Analyse und mehreren Beispielen, von denen das bedeutendste Verg. Aen. 6, 329 ist (die unbestatteten Toten können nur nach hundertjähriger Wanderung ins Boot des Charons einsteigen). Zu den *lamiai* siehe noch Luk. Philops. 2.; Strab. Geogr. 1,2,8. Apuleius nennt in Met. 1, 17 auch die Hexen *lamiai*. Die Eigenschaften der *biothanatoi*, *aoroi* und *ataphoi* sind natürlich keine selbstverständliche Kriterien des Gello-Typs, da mehrere homerischen Gespenster auch wegen denselben Ursachen den Lebenden erscheinen. In der Geschichte von Polykritos aus Aitolien bei Phlegon lesen wir über den schwarzkleidigen Geist von Aitolarches, der vor den Augen seiner ehemaligen Mitbürger sein androgynisches Kind aufbrüht, weil die Bürger das als schlechtes Omen gehaltene Kind zusammen mit seiner Mutter außerhalb der Stadt wollten brennen lassen (Phlegon Mirab. 2.; 2,1.: "ἰστορεῖ δὲ καὶ Ἰερῶν ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἢ Ἐφέσιος καὶ ἐν Ἀιτωλίᾳ φάσμα γενέσθαι"; 2, 5.: "ταῦτα δὲ αὐτῶν βουλομένων ἐξαίφνης φαίνεται ὁ Πολύκριτος ὁ προπεθνηκῶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πλησῶν τοῦ τέκνου ἔχων ἐσθῆτα μέλαιναν." Die ursprüngliche hellenistische Quelle der Geschichte mag nach Proklos entweder Naumachios von Ephesos, oder Hieron von Ephesos (oder von Alexandria) sein, siehe: K. Brodersen (hrsg.), Phlegon von Tralleis: Das Buch der Wunder und Zeugnisse seiner Wirkungsgeschichte. In: Texte der Forschung 79, Darmstadt, 2002, S. 9. Obwohl kein Mörder ist, zu diesem Typ gehört vielleicht auch die Geistein der Kleonike von Byzantion, die den Heerführer Pausanias von Sparta wütend bedrängte, weil der Spartaner das Mädchen früher als Attentäterin gesehen hatte, und hatte sie in seinem Zelt zufällig umgebracht (Plut. Kim. 6, 4-6.; D. Felton (n. 11), S. 12.).

⁴⁸ Zu den orientalischen Vorbilder der Vorstellungen über kinderbeängstigende *striges* (*bubo* = Eule) und Hexen (als ägyptische Seelenvögel, schumerische Flügeldämonen, Syrenen, *harruyiai*): A. Scobie, Strigiform witches in Roman and Other Cultures, Fabula 19/1-2 (1978), S. 75ff. auch mit ethnographischen Analogien

⁴⁹ Im V. Epod von Horaz liest man für den Geist des *puer* das Wort *umbra*. Diese Wortverwendung ist ziemlich falsch, da ein Schatten, ein Totengeist homerischen Typs kein Gesicht mit hakigen Nägeln kratzen kann.

⁵⁰ Die Nekromantie als ästhetischer und rhetorischer Topos ist seit der Odyssee gut bekannt in der griechisch-römischen Epik und Tragödie. Zum Thema siehe neuerlich: L. Nagy, Zurückkehrende Toten und Gespensterliebe: Parallelen zweier kaiserzeitlichen Grabinschriften in der griechisch-römischen Literatur, In: Gy. Németh - I. Piso (eds.): Epigraphica II, HPS 11 (2004), S. 57-62.

⁵¹ Die Wortverwendung des PGM macht kein Unterschied zwischen *nekyses* und *nekydaimones* (K. Preisendanz (n. 45.), S. 2250.). Eine Zusammenfassung der Dämonontypen antiker Demonologie: J. J. Smith, Towards interpreting Demonic Powers in Hellenistic and Roman Antiquity, ANRW II, 16, 1, Berlin - New York, 1978, S. 435. Die verschiedene Dämonenvorstellungen passen gut mit der *sympatheia*-Lehre der Stoiker gut zusammen. In Rom nennt man zu *nekydaimones* gewordene Toten seit augustäischer Zeit auch als *Manes* (J. Beaujeu (trad. comm.), Apulée, Opuscules philosophiques, Du dieu de Socrate, Platon et sa doctrine, Du monde et fragments, Paris, 1973, S. 193-194.).

aber nicht nur die *aoroi*, *biothanatoi*, und *ataphoi*, sondern alle Toten zu einem *daimon* wandeln, also man kann neben den ursprünglich als Dämonen existierenden, nichtmenschlichen Wesen auch die Totengeister als Dämonen betrachten.⁵² Diesen Typ von Totengeistern nennen wir *nekydaimon*-Typ, und unter diesem Begriff verstehen wir nur solche Totengeister, die gegen den homerischen und *dii Manes*-Typen überhaupt nicht rauch- und schattenartig sind, sondern sind so aktiv, als wären sie auferstandene Toten. Als der Magier sie nämlich „erweckt“, bindet ihre Seele zu einem toten Leib.⁵³ Das Wort *nekydaimon* selbst kommt ausschließlich nur in griechischsprachlichen ägyptischen Zaubertexten, in der römischen Lyrik, Drama und Epik, und auf den *tabellae defixionum* erscheinen sie als *manes*, *umbrae*, *animae*, oder *inferni d(a)emones*.⁵⁴ Diese Dämonen sind meistens böswillig, erfüllen keine Aufgaben aus dem Auftrag des *fatum* (*divina lex*), wie die zum homerischen Typ gehörenden Gespenster (z.B. Wahrsagung, Beschützung von Menschen),⁵⁵ sondern sie erscheinen durch magische Nekromantie. Sie können töten, man kann sie mit den Lebenden verwechseln, sie können die von dem Magier ausgezwungenen Befehle zu den Göttern weiter vermitteln, oder die Aufgaben selbst lösen (Apuleius nennt sie *numina*, im Falle von sündigen Seelen *larvae*).⁵⁶ Tertullian erwähnt im Kapitel 57

⁵² Der Ausgangspunkt ist Plat. Symp. 202/D-E, sowie Epinomis 948 B-E. Nach Xenokrates sind die Dämonen geistliche Wesen, aber sie können auch Körper aus irdischer oder „ätherlicher“ Substanz haben, wie z.B. der Mond. Sie können sowohl gut, als auch böse sein, sie machen Wahrsagungen, beachten die Tempel der Götter, nehmen an Mysterien teil, aber sie können auch präexistente bzw. postexistente Seelen sein (Plut. De Is. et Osir. 360 D-E; Plut. De def. Orac. 417B-418C; die neueste Zusammenfassung: J. M. Dillon, Dämonologie im frühen Platonismus. In: H. G. Nesselrath-U. Berner-R. Feldmeier-B. Heininger-R. H. Luipold (hrsg.): Apuleius über den Gott des Sokrates, Darmstadt, 2004, S. 123-141.). Chryssippos hat eine ähnliche Dämonenvorstellung, aber er fügt auch hinzu, die Dämonen mit den Menschen durch Sympathie verbunden werden sollten, und sie sind nicht unbedingt unsterblich (Diog. Laert. 7, 151; Plut. Is. et Os. 360 D; Plut. De def. orac. 419A). Apuleius und Plutarchos folgen meistens auch der Meinung von Xenokrates: die Dämonen leben zwischen Himmel und Erde (bei Plutarch zwischen Mond und Erde, Plut. De facie 942-943.), und sind nach Apul. De Deo Socr. 13. „*genere animalia, ingenio rationabilia, animo passiva, corpore aëria, tempore aeterna*“, siehe noch Apul. De Plat. 1, 204-206. Zur Zweiteilung der Dämonen auf ursprünglich demonische Wesen (z.B. Hypnos, Eros) und zu Dämonen gewordenen Toten: Plut. De gen. Socr. 585F; Apul. De deo Socr. 14-16. Apuleius entscheidet voneinander den zusammen mit dem Leib geborenen, aber unsterblichen *Genius* = *animus* (guten Dämon), und die *Lemures* (menschliche Seelen nach dem Tod, De Deo Socr. 15ff, siehe noch unten). Bei Plutarch können menschliche Seelen auch gute oder böse Dämonen sein nach ihrem Tod, sie können an den Wahrsagungen und in den Mysterien teilnehmen, die bösen Seelen werden mit Seelenwanderung bestraft, aber sie sind gegen der Meinung von Apuleius nicht unsterblich (De facie 944 D-E; zusammenfassend: De def. orac. vor allem 414F-417B, 431A-433E; De genio Socr. 593D-594A.). Oft können die schon einmal zur Welt gekommenen Dämonen später Schutzgeister der Menschen (Plut. Gen. Socr. 593D-594A.). Nach Kelsos passen die Dämonen auf die Natur auf, sie herrschen über der materiellen Welt, deshalb ist es besser für die Menschen ihnen gehorsam zu sein. Böse Dämonen existieren nicht, zwar bestrafen die Dämonen selbst die bösen Menschen (Orig. C. Cels. 8, 41-63.). Gute Zusammenfassungen zu den einzelnen Dämonenlehren: B. L. Jr. Hijmans: Apuleius, Philosophus Platonicus, ANRW II, 36, 1 (1987), S. 442-475; C. Moreschini, Apuleio e il Platonismo, Firenze, 1978, S. 21, 25-26; Ch. Froidefond, Plutarque et le Platonisme, ANRW II, 36, 1 (1987), S. 206-208; F. E. Brenk, The Religious Spirit of Plutarch, ANRW II, 36, 1 (1987), S. 281, 283-286; M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion I, München, 1941, 357. und vor allem C. Zintzen, Geister (Dämonen), III. Östliche Mittelmeerwelt seit dem 4/3. Jh, RLAC 9 (1976), S. 640-647.

⁵³ K. Preisendanz (n. 45), S. 2244.

⁵⁴ K. Preisendanz (n. 45), S. 2241, 2249, mit weiteren Fluchtafel-Beispielen

⁵⁵ B. L. Jr. Hijmans (n. 52), S. 446; Ch. Froidefond (n. 52), S. 206; F. E. Brenk (n. 52), S. 281.

⁵⁶ Apul. De Deo Socr. 15, 3, den Zitat siehe unten; B. L. Jr. Hijmans (n. 52.), S. 467, 469; J. G. Gager, Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World, New York - Oxford, 1992, 20. Im *Metamorphoses* von Apuleius werden Risus, Diana, die Unterweltsgötter, Venus, Iuno, Cupido, Caesar und die bösen Dämonen alle

seines *De anima* zweimal solche zu Dämonen gewordene Toten, als er darüber schreibt, daß nach dem Glauben der Magier könnten allerlei Seelen aus dem Jenseits zurückgerufen werden, und die Verbindung der Seele mit einem toten Leib ruft eine gespensterische Erscheinung hervor.⁵⁷

Die Hexe Erichtho in Lucans *Pharsalia*⁵⁸ und die thessalischen Hexen in den *Metamorphoses* von Apuleius beschwören solche *nekydaimones*, die in der Geschichte von Aristomenes eine ganze Stadt in ihrer Macht haben konnten.⁵⁹ In der Geschichte des Müllers tötete ein Totengeist so, daß er sich für eine Frau mit bleichem Gesicht verlarvt hatte,⁶⁰ in der Geschichte des Thelyphron hat der ägyptische Magier

numina genannt (N. Fick-Michel, La magie dans les „Métamorphoses“ d'Apulée, REL 63 (1985), S. 139-140. In der Geschichte der Witwe von Ephesos ist die Rede auch über einen Totengeist vom Typ *nekydaimon*, über das Gespenst des gekreuzigten, von dem Kreuz abgelegten, dann später auf den Kreuz zurückgekrochenen Räubers (Petr. Sat. 112.: „secundum hanc orationem iubet ex arca corpus mariti sui tolli atque illi quae vacabat cruci affigi. Usus est miles ingenio prudentissimae feminae, posteroque die populus miratus est qua ratione mortuus isset in crucem.“). Wahrscheinlich war der Schätze verbergende, und Caius Pompeius Diogenes, einen Gast Trimalchios reich machende *incubo* in der *Cena Trimalchionis* kein Totengeist (Petr. Sat. 38, 8.: „sed quomodo dicunt - ego nihil scio, sed audivi - cum incuboni pileum rapuisset, (et) thesaurum invenit.“; Perrochat (n. 39), S. 62.). Auch von sich selbst stand der in dem Schlacht von Thermopylai (191 v. Chr.) gestorbene syrische Reiterkommandant, Bouplagos auf, um in dem römischen Lager Warnung wahrzusagen (Phlegon Mirab. 3, 4.: „Βούπλαγος δὲ τις, τὸν ἀπὸ Συρίας ἰππάρχης, τιμωμένος παρὰ τῆρ βασιλεῖ Ἀντιόχῳ, ἔπεσε καὶ αὐτὸς γενναίως ἀγωνισαμένος, ἀναρρομμένων δὲ τῶν Ῥωμαίων πάντα τὰ σκύλα καὶ μεσοῦσης τῆς ἡμέρας ἀνέστη ὁ Βούπλαγος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἔχων τραυμάτα δέκα δύο, καὶ παραγενόμενος εἰς τὸ στρατοπέδον αὐτῶν ἀνείπε λεπτῆ τῆ φωνῆ τοῦσδε τοῖς στήχους:“)

⁵⁷ „publica iam literatura est quae animas etiam iusta aetate sopitas, etiam proba morte disunctas, etiam prompta humatione disunctas euocaturam se ab inferum incolatu pollicetur... sic et in illa alia specie magiae, quae iam quiescentes animas euellere ab inferis creditur et conspectui exhibere, non alia fallaciae uis est +operatio+ plane, quia et phantasma praestatur, quia corpus affingitur.“

⁵⁸ Luc. Phars. VI, 430-825; 619-623: „sed pronum, cum tanta novae sit copia mortis/ Emathiis unum campis attollere corpus/ ut modo defuncti tepidique cadaveris ora/ plena voce sonent nec membris sole perustis/ auribus incertum feralis strideat umbra.“; 750-760: „protinus astrictus caluit cruor atraque fovit/ volnera et in venas extremaeque membra cucurrit/ percussae gelido trepidant sub pectore fibrae/ et nova desuetis subripiens vita medullis/ miscetur morti. tunc omnes palpitat artus/ tenduntur nervi; nec se tellure cadaver/ paulatim per membra levat terraque repulsum est/ erectumque semel. distento lumina rictu/ nudantur: nondum facies viventis in illo./ iam morientis erat; remanet pallorque rigorque/ et stupet illatus mundo.“; 775-778: „addidit et carmen, quo quidquid consulit umbram/ scire dedit. maestum fletu manante cadaver/ „tristia non equidem Parcarum stamina“ dixit/ „aspexit tacitae revocatus ab aggere ripae.“

⁵⁹ Ap. Met. I, 10.: „Quod consilium virtutibus cantionum antevortit et ut illa Medea unius dieculae a Creone impetratis indutiis totam eius domum filiamque cum ipso sene flammis coronalibus deusserat, sic haec devotionibus sepulchralibus in scrobem procuratus, ut mihi tremulenta narravit proxime, cunctos in suis sibi domibus tacita numinum violenta clausit, ut toto biduo non claustra perfingri, non fores evelli, non denique parietes ipsi quiverint perforari.“ Die Fähigkeit der Beeinflussung kosmischer Kräfte kommt oft in den volkstümlichen Hexenvorstellungen vor, die Forschung identifizierte zwischen den Fähigkeiten der Hexe Meroe bei Apuleius auch solche Elemente, die - aufgrund der speziellen Logik der *sympatheia* - in den magischen Vorstellungen von Osteuropa, Mittelasien und Mittelafrika auch vorhanden waren (z.B. Entreißen des Herzen, Flug eines Hauses in der Luft; N. Fick-Michel (n. 56), S. 137-138; N. Fick-Michel, Art et mystique dans les *Métamorphoses* d'Apulée, Paris, 1992, S. 215, 217; F. E. Hoevens, Märchen und Magie in den *Metamorphosen* des Apuleius von Madaura, Amsterdam, 1979, 289ff.).

⁶⁰ Ap. Met. 9, 29-30.: „Tunc saga illa ... indignata numinibus et praeter praemii destinatum compendium contemptione etiam stimulata ipsi miserimi mariti incipit imminere capiti umbramque violenter peremptae mulieris ad exitum eius instigare... Diem ferme circa mediam repente intra pistrinum mulier reatu miraque tristitie deformis apparuit, flebili cunctunculo, rudis et innectis pedibus, lurore bruxoe macieque foedata, et disciprae comae semicanae sordentes inpersu cineris pleramque eius anteneutalae contegebant faciem. ... nec uspiam repentina illa muliere vident e quodam tigillo constrictum iamque exanimem pendere dominum.“

Zachlas einen toten Jungen noch vor der Bestattung aufgeweckt, um den Namen seiner Mörder zu fragen.⁶¹

Die Forscher der ägyptischen Magie betonen neben einigen Ähnlichkeiten vor allem die grundlegenden Unterschiede zwischen dem Verfahren der Zauberpapyri und der Hexen aus Thessalien, mehrere Elemente der Hexenmagie waren außer dem antiken Aberglauben vielmehr in der Phantasie der Dichter vorhanden.⁶²

Zu den Gespenstern des *nekydaimon*-Typs gehören auch die Toten in der apuleischen Geschichte des Aristomenes, von denen die Hexen einige innere Organe gestohlen haben (trotzdem konnte man sie von den Lebenden nicht unterscheiden).⁶³ Hier gehört auch der schwarze struppige *daimon* in einem Haus in Korinth, der auch zu Hund, Stier und Löwe verwandeln konnte.⁶⁴ Die ihre hinter dem Schrank gebliebenen Schuhe verlangende Geistin der Demainete, der Frau von Eukrates in der *Philopseudes* von Lukian könnte nach ihrer Beschreibung vielleicht dem homerischen Typ näher stehen, sein Mann, Eukrates konnte aber sie umarmen, also sie hatte etwas Körper - wegen dieser Eigenschaft knüpft sich die Totengeistin eher zum *nekydaimon*-Typ.⁶⁵

Zu diesem Typ könnte auch die junge Philinnion gehören, eine als Jungfrau gestorbenes Mädchen in der Gespenster-Geschichte von Phlegon, die die Genüße von Aphrodite nur als Gespenst genießen konnte, bis sie von ihrem Mutter bei einer Liebhaberei nicht erschnappt wurde.⁶⁶

⁶¹ Ap. Met. 2, 28-29.: „Propheta sic propitiatus herbulam quampiam ob os corporis et aliam pectori eius imponit. Tunc orientem obversus incrementa solis augusti tacitus imprecatus venerabilis scaenae facie/s/ studia praesentium ad miraculum tantum certatim adrexit. Immitto me turbae socium et pone ipsum lectulum editorem quendam lapidem insistsens cuncta curiosis oculis arbitrabar, iam tumore pectus extolli, iam salubris vena pulsari, iam spiritus corpus impleri: et adsurgit cadaver et profatur adulescens:.... „

⁶² zusammenfassend: F. Cumont: *Lux Perpetua*. Paris, 1949, S. 75; F. Graf (n. 5), S. 224-230; L. Nagy (n. 50), S. 60-61.

⁶³ Ap. Met. 1, 19.: „Necdum satis extremis labiis summum aquae rorem attigerat, et iugulo eius vulnus dehiscit in profundum patorem et illa spongia de eo repente devolvitur eamque parvus admodum comitatur cruor. Denique corpus exanimatum in flumen paene cernuat...“ Analogie bei Petron: Sat. 63, die Erwähnung einer Körperteile stehlenden Hexe: CIL X 82499.; siehe noch: E. Stemplinger, *Antiker Volksglaube*, Stuttgart, 1948, S. 46; F. Cumont, *After Life in Roman Paganism*, New York, 1959. (1. Auflage: New Haven, 1923.), S. 133-134, mit weiteren Quellen. Zur Vorbilder der Gespenster-Geschichten des *Metamorphoses* in der milesischen Novellen des Aristeides und Sisenna: N. Fick-Michel (n. 56), S. 138; E. Lefevre: *Studien zur Struktur der „Milesischen“ Novelle bei Petron und Apuleius*. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 5. Mainz, 1997, S. 50, 52, 86. Über die Synthese des Platonismus und des Volksglaubens schreibt P. Grimal, *Apulei Metamorphoseis IV*, 28-VI, 24. Paris, 1963, S. 14.

⁶⁴ Luk. Philops. 31.

⁶⁵ Luk. Philops. 27.: „ἐπεισέροχεται δὲ μεταξύ ἡ Δημανιέτη αὐτῆ ἐκείνη καὶ καθίβεται πλησίον... ἐγὼ δὲ, ἡ δ' ὅς ὁ Ἐυκράτης, ὡς εἶδον, περιπλακεῖς αὐτῆ ἐδάκρυον ἀνακωκύσας.“ Die Beschreibung der Geistin Demainete ist ein Reminiszenz von Herodot bei Lukian: in der berühmten Melissa-Szene von Herodot verlangt die tote Frau eine ganze Bekleidung, Demaneite bittet nur um ihre halbe goldene Sandale, nachdem sie Eukrates mit völligem Gewand bestatten ließ, und nur die halbe Sandale hinter dem Schrank geblieben ist (Her. 5, 92.: „Πέμψαντι γὰρ οἱ ἐς Θεσπρωτοὺς ἐπ' Ἀχέροντα ποταμὴν ἄγγελους ἐπὶ τὸ νεκρομαντήριον παρακαταθήκη, ριγούετε γὰρ εἶναι γυμνῆ, τῶν γὰρ οἱ συγκατέθαψε ἱματίων ὄρελος εἰναιούδεν οὐ κατακαυθέντων μαρτύριον δὲ οἱ εἶναι ὡς ἀληθέα ταῦτα λέγει, ὅτι ἐπὶ ψυχρὸν τὸν ἵππον Περίανδρος τοὺς ἄρτους ἐπέβαλλε.“; Luk. Philops. 27.: „ἡ δὲ οὐκ εἶα βοᾶν, ἀλλ' ἠτιάτό με, ὅτι τὰ ἄλλα πάντα χαρισάμενος αὐτῆ θάτερον τοῖν σανδάλιον χρυσοῖν ὄντοι οὐ κατακαύσαιμι, εἶναι δὲ αὐτὸ ἔφασκε παραπεσὸν ὑπο τῆ κιβωτῆ.“; zu beiden Geschichten siehe noch: D. Felton (n. 11) S. 78-80.“

⁶⁶ Phlegon Mirab. 1.; 1,11.: „ἐν μήτηρ καὶ πάτερ, ὡς ἀδίκως ἐβήθησάτε μοι μετὰ τοῦ ξένου ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας γενέσθαι ἐν τῇ πατρίᾳ ὅ κ' αἰ λυποῦσαν οὐδέν. τοιγαροῦν ὑμεῖς μὲν πενήθησθε ἐξ ἄρχῆς διὰ τὴν πολυπραγμοσύνην,

Die Geister des *nekydaimon*-Typs waren im Latein mit dem Ausdruck *Lemures* (griechisch *lamyroi*, *lamiai*) benannt, der ursprünglich vielleicht auch Dämonen bedeutete, sowie das Wort *Larvae*.⁶⁷ Im *De deo Socratis* des Apuleius findet man *Lemures* als einen gemeinsamen Namen der Totengeister, die nach dem Autor eigentlich *nekydaimones* waren.⁶⁸

Zu unserem Typ 3c gehören die im griechischen Volksglauben und in den Kulte der *poieis* oft vorkommenden Heroen. Ihre Kult ist im allgemeinen seit der 2. Hälfte des 8. Jh. in einigen Fällen seit dem 9. Jh. v. Chr. bekannt. Die Heroen fahren meistens nach ihrem Tode nach dem Insel der Seeligen, aber in einigen Fällen bleiben sie im

ἐγὼ δὲ ἀπειμι πάλιν εἴς τὸν δια-εταγημένον τόπον, οὐ γὰρ ἄνευ θείας βουλῆσεως ἦλθον εἴς ταῦτα".1.12.: "ποσαῦτα εἰ ποῖσα παροχρήματα ἐγένετο νεκρά, ἐξετέτατό τε ἐπὶ τῆς κλίνης ἐμφανὲς τὸ πύγμα." Zu den Quellen (Brief des Hipparchos zu Arrhidaios, bzw. das Geschichtswerk des Naumachios von Epheseos) und Datierung der ursprünglichen Gespenster-Geschichte (357-336 v. Chr.) siehe Gy. Németh, *Love of Statues*, in: Gy. Németh (ed.), *Heorte*, Debrecen, 1997, 134-135; K. Brodersen (n. 47), S. 9-10, 19; L. Nagy (n. 50), S. 67-68.

⁶⁷ Varro, der gute Kenner der archaischen römischen Riten und Bräuche hat die *lemures*, *larvae*, *dii Parentes* und *dii Manes* voneinander nicht unterscheidet, er hält die Toten für *Manes*, Götter, und die Bohnen werden nach seiner Meinung an dem *Lemuria*-Fest den *larvae* ebenso hingeworfen, wie den *Dii Parentes* an dem *Parentalia*-Fest (den Zitat Varros siehe bei n. 33). Die *Lemures* sollten nach der Beschreibung von Ovid keine Geister des *nekydaimon*-Typs sein, eher Gespenster von unserem Typ *dii Manes*. Die von Horaz Ep. II, 2. erwähnten *Lemures* sind nach dem Scholion von Porphyrio solche *auroi*, die in der Nacht herumgehen, dagegen hält sie Acro für *biothanatoi* (Hor. Ep. II, 2, 208-209: „somnia, terrores magicos, miracula, sagas./ nocturnos lemures portentaque Thessala rides?"; Porph. ad loc.: „nocturnos lemures. Umbras vagantes hominum ante diem mortuorum et ideo metuendas. Et putant lemures esse dictos quasi Remulus a Remo, cuius occisi umbras frater Romulus cum placare vellet. Lemuria instituit, id est Parentalia, atque mense Maio per triduum celebrari solent ante additum anno mensem Februarium" Ps. Acr. ad loc.: „Lemures proprie sunt umbrae mortuorum, quae apparentes hominibus solent eos terrere, et dicti Lemures quasi Remules a Remo, cuius umbram frater suus Romulus cum placare vellet, posteaquam eum occidit, lenaria (leg. Lemuria cum Porphyrio) instituit, id est parentelia (leg. Parentalia), id est anniversaria, quae mense Maio per triduum celebrantur."). Was uns klar ist. Porphyrio sah kein Unterschied mehr zwischen *Parentalia* und *Lemuria*. Der Begriff *Lemures*, der in der römischen Literatur zuerst bei Horaz vorkommt, dürfte nach G. Thaniel früher ein vulgäres Wort gewesen sein, an Grabinschriften kommt aber auch nicht vor (G. Thaniel: *Lemures and Larvae*, *AJPh* 1973, S. 182, 184.). Obwohl die spätromischen *sholia* beschrieben sie als fürchterliche Gespenster, es ist überhaupt nicht gewiß, das das Wort früher, z.B. in augustäischer Zeit dasselbe bedeutete (K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, S. 99.). Der Ausdruck *nigri lemures* kommt auch bei Persius vor, wahrscheinlich mit derselben Bedeutung, wie bei Horaz (Persius Sat. 5, 185.). Zur Etymologie der *Lemures*: F. Bömer (n. 44) II, 315; G. Radke: *Die Götter Altitaliens* (2. Auflage), Münster, 1979, S. 174, der die Analogie *Lemures-lamyroi* aus sprachwissenschaftlicher Hinsicht für unsicher hält. Die oft in Verbindung mit den athenischen Anthesteria-Fest erwähnten *keres* sind nach der neueren Forschung keine Totengeister, also keine Analogien zu den lateinischen *lemures* (J. Bremmer (n. 28), S. 113-119, mit philologischen Argumenten).

⁶⁸ Ap. *De deo Socr.* 15.: „Igitur et bona cupido animi bonus deus est. Unde nonnulli arbitrantur, ut iam prius dictum est, eudaemonias dici beatos, quorum daemon bonus id est animus virtute perfectus est. Eum nostra lingua, ut ego interpretor, haud sciam an bono, certe quidem meo periculo poteris Genium vocare, quod is deus, qui est animus sui cuique, quamquam sit immortalis, tamen quodam modo cum homine gignitur. Est et secundo significatu species daemnonum animus humanus ementis stipendiis vitae corpore suo abiurans. Hunc vetere latina lingua reperio Lemurem dicitatum. Ex hisce ergo Lemuribus qui posterorum suorum curam sortitus placato et quieto numine domum possidet, Lar dicitur familiaris; qui vero ob adversa vitae merita nullis /bonis/ sedibus incerta vagatione ceu quodam exilio punitur, inane terculamentum bonis hominibus ceterum malis noxium, id genus plerique Larvas perhibent. Cum vero incertum est, quae cuique eorum sortitio evenerit, utrum Lar sit, an Larva, nomine Manem deum nuncupant. Scilicet et honoris gratia dei vocabulum additum est." Im *De deo Socratis* sind *Lemures* die Totengeister im allgemeinen, die ausgesöhnten Toten sind *Lares familiares*, die unversöhnten sind die *Larvae*, und über die *Manes* wissen wir nicht, ob sie zu *lares* oder *larvae* gehören. Nach der Meinung des Apuleius also die guten Seelen der Toten (*Lemures*) werden *Lares* (Schutzdämonen), die Bösen werden *Larvae* (B. L. Jr. Hijmans (n. 52.) S. 453.).

Grab, und erscheinen als Gespenster.⁶⁹ Sie haben kein Altar sowie die „einfachen“ Toten, aber ihre angebliche Gräber (meistens spätbronzezeitliche Bestattungen), in einigen Fällen ihre Heilkraft oder ihre irdischen Überreste werden von der die ganzen Polis-Gemeinde verehrt, *heroa* werden ihnen auch gebaut. Nicht nur die mythologischen Figuren der Herrscher mykenischer Zeit, sondern auch später „gelebten“ Stadtgründer, Heerführer konnten Heroen werden.⁷⁰ Die Geister des *heros*-Typs sind anhand ihrer Erscheinung, Beschreibung und ihres Benehmens den Typen Gello und *nekydaimon* eng verwandt.⁷¹ In den Gespenster-Geschichten (bzw. Heroen-Geschichten) von Pausanias sind sie im allgemeinen böse und gewalttätig, bis die Gemeinde sie nicht mit Opfern aussöhnen wird.

4a. Die Vorstellungen über den folgenden Typ der Totengeister (den sog. sündigen Seele-Typ) wurzeln sich in den Seelenlehren der orphischen Mysterien, bzw. bei Pythagoras und Platon. Nach dem *caput* 81 D im platonischen *Phaidon* knüpften sich solche Seelen in ihrem Leben so sehr zu den Genüssen des Leibes anstatt der Bestrebug nach Tugend und Weisheit, daß sie auch nach ihrem Tode unsichtbar (nach dem *Phaidon* manchmal sichtbar) in der Luft herumgehen, bis sie sich gereinigt in einen neuen Leib inkarniert werden können.⁷² Solche Seelen finden wir bei Cicero in seinen Werken *De divinatione* und *Somnium Scipionis*.⁷³ Poseidonios dachte auch, die Luft sei voll von solchen kleinen unsichtbaren Seelen (die aber nicht unbedingt sündig waren), ein Teil der römischen gebildeten Elite (z.B. Stoiker) glaubte auch an solchen Vorstellungen.⁷⁴

⁶⁹ M. P. Nilsson: Geschichte der griechischen Religion, I, München, 1941, S. 169-174; E. R. Dodds, The Religion of the Ordinary Man in Classical Greece. In: E. R. Dodds, The Ancient Concept of Progress and Other Essays on Greek Literature and Belief, Oxford, 1973, S. 153; C. Bérard: Récupérer la mort du prince. La héroïsation et formation de la cité. In: G. Gnoli - J. P. Vernant (eds.), La mort et les morts dans les sociétés anciennes, Cambridge, 1982, S. 91; A. Snodgrass, Les origines du culte des héros dans la Grèce antique. In: G. Gnoli - J. P. Vernant (eds.), La mort et les morts dans les sociétés anciennes, Cambridge, 1982, S. 108, 111-112.

⁷⁰ C. Bérard (n. 69) S. 96.

⁷¹ Zu diesem Typ gehört eigentlich auch der halbgöttliche Akhilleus, die in der Hecuba von Euripides die Opferung von Polyxena verlangt, und auch von dem Apollonios von Tyana beschwört wurde (Phil. Ap. 4, 16.). Von den zahlreichen Heroengeschichten von Pausanias siehe z.B. III, 19, 12-13 über die Geister von Akhilleus, Aias und von anderen troianischen Helden auf dem sog. Weißen Insel im Schwarzen Meer; IX, 38, 5 über die mit eisernen Ketten zum Fels gefesselte Bronzestatur des bösen *heros*, Aktaion aus Orkhomenos; VI, 20, 15-19 über den *heros* Taraxippos aus Olympia, dessen Geist den Pferden Angst gemacht hatte; VI, 6, 7-11 über den Geist des Lykas, des *heros* von Temesa, der jährlich eine Jungfrau verlangte; Bei Plutarchos liest man über Theseus, der im Schlacht von Marathon gegen die Persen kämpfte (Thes. 35, 8; siehe noch Paus. I, 15, 3.); Bei Herodot finden wir die Helden Phylakos und Autonous aus Delphoi, die gegen Xerxes kämpften (VIII, 38-39), sowie den Geist Astrabakos, der die Mutter des Demaratos aus Sparta in der Gestalt ihres eigenen Mannes verführte (VI, 69).

⁷² A. E. Taylor, Platón, Budapest, 1999, S. 271 (englische Version: A. E. Taylor, Plato. The Man and his work, London, 1949, 6. Auflage).

⁷³ Cic. De div. I, 30.: „Divinare autem morientes illo etiam exemplo confirmat Posidonius, quod adfert, Rhodium quendam orientem sex aequalis nominasse et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinde deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum adpulsu homines somnari: uno, quod provideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur, altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tanquam insignitate notae veritatis appareant, tertio, quod ipsi di cum dormientibus conloquantur.“; Cic. Somn. Scip. 26 (9): „namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dederunt earumque se quasi ministros praebuerunt impulsique libidinum voluptatibus oboedientium deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram volutantur, nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis revertuntur.“

⁷⁴ Cic. De div. I, 27; II, 35. Zu Stoiker und Gespenster siehe neuerdings: L. Nagy (n. 30), S. 94-96. Zu einigen Elementen der platonischen Seelenlehre bei Poseidonios und bei den Neopythagoreer siehe Sext. Empir. Adv. math. 9, 86; Diog. Laert. 8, 32; A. A. Long, Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics, London, 1974, S.

4b. Apuleius nennt in ihrer Dämonologie die Geister der sündigen Seelen *larvae*.⁷⁵ Das Wort *larva* konnte im Latein und auch im frühkaiserzeitlichen Aberglauben nicht nur häßliche Maske oder fürchterliches Skelett, sondern auch böses Gespenst und schädlichen Dämon bedeuten,⁷⁶ deshalb haben wir die den fürchterlichen Skeletten und zusammengeschrumpften Leichen ähnlich erscheinenden Toten in den sog. *larva*-Typ abgesondert.⁷⁷ Zu diesem Typ gehören sowohl die schädelförmigen Masken, mit denen einige sich aus Spaß als Gespenster maskierten Jugendlichen Demokrit, den Philosophen erschrecken wollten, als er in der Nacht in einem Gräberfeld arbeitete, als auch die fürchterliche skelettenartige schwarze Bekleidung, die die Diener an einem seltsamen Gastmahl Domitians trugen.⁷⁸ Anhand der mittelplatonischen Dämonologie von Apuleius könnte der Gespenster-Typ *larva* als böser Dämon auch in den *nekydaimon*-Typ eingereiht werden, wenn er nach magischen Riten, Totenbeschwörungen an einem menschlichen Leib gebunden wird. In diesem Fall erscheint er aber nie in einem rasselnden fürchterlichen Skelettengestalt.

5. Zum *apothoeisis*-Typ gehören solche Toten, die nach den platonischen Seelenlehren eigentlich nicht mehr Gespenster sind, sondern als Gegensatz des 4a (sündige Seele) Typs sie dürfen wegen ihres tugendhaften Lebens in ihre göttliche Heimat zurückkehren, wie Scipio Africanus in Ciceros *sonnium*, oder sie werden einfach Götter einer staatlichen Kult, wie Romulus, und später Caesar und die vergöttlichten Kaiser.

Diese Wesen sehen herrlich, schön und glorios aus, sie sind weder erdrückende Gespenster-Erscheinungen, noch ungünstigen Prodigien, sie können auch nicht mit

216-222. Bei Plutarchos, sowie bei Xenokrates böse Seelen können sich nach dem Tode nicht zum *nous* transformieren, sondern sie kehren durch die Sphäre des Mondes zurück (De facie 944 D-E; F. E. Brenk (n. 52) S. 285-286.)

⁷⁵ De Deo Socr. 15, 3. (n. 68); B. L. Jr. Hijmans (n. 52) S. 453, 467.

⁷⁶ Ap. De mag. 63.: „Tertium mendacium vestrum fuit macilentam vel omino evisceratam formam diri cadaveris fabricatam, prorsus horribilem et larvalem...hicine est sceletus, haccine est larva, hoccine est quod appellitabatis daemonium?“

⁷⁷ Das Wort *larvae* bedeutete in den Komödien des Plautus nur „Wahnsinn“, oder „Wahnsinn verursachenden Dämon“ (z.B. Plaut. Merc. 981; Cas. 592; Aul. 642; Capt. 598.). Erst bei Varro hat der Ausdruck Gespenster-Bedeutung (Varro In. Am. 3, 41.; Varro Ant. rer. div. 2, 19. Frg.“ (faba) ... nam et Lemurialibus iacitur Larvis et Parentalibus adhibetur sacrificiis“; G. Thaniel (n. 67) S. 186-187; Radke (n. 67) S. 172, mit weiteren Quellen), und wurde als Synonym der *Lemures* verwendet (W. F. Otto (n. 28), S. 69; Varro loc. cit.). Im *Apocolocyntosis* und bei Plinius dem Älteren sind *larvae* nicht Totengeister, sondern die Dämonen, die die bösen Seelen in der Unterwelt quälen (Sen. Apoc. 9, 3.; Plin. N.H. 31, 1ff.), in der Satyre 1, 5 des Horaz bedeutet das Wort „häßliche Theatermaske“ (Hor. Sat. I, 5, 64.: „nil illi larva aut tragicis opus esse cothurnis“), bei Petron und Apuleius nicht nur „Maske“, sondern auch „Skelett“, etwa „Vogelscheuche“. Es kann aber sein, daß die häßliche Maske ihren Namen von den fürchterlichen Gespenstern erhalten hat (Petr. Sat. 34, 8; 44, 4; 62, 10; Ap. Apol. 63; W. F. Otto (n. 28), S. 70; Perrochat (n. 39), S. 86, 125.). Apuleius selbst war wegen einer „*Larva*“ darstellenden Statuette der Magie angeklagt, *larva* steht auch in den Metamorphosen in Totengeist-Bedeutung (Ap. Met. 6, 30.: „et unus e numero sic appellat: „quorsum istam festinanti vestigio lucubratis viam nec noctis intempestae Manes Larvasque formidatis?“; 11, 2.: „Regina caeli .... seu nocturnis ululatus horrenda Proserpina triformi facie larvales impetus comprimens terraeque claustra cohibens lucos diversos inerrans vario cultu propitiaris“)

⁷⁸ Luk. Philops. 32.; Diog. Laert. 9, 38.; C. Dio 67, 9.; W. F. J. Knight, Elysion. On Ancient Greek and Roman Beliefs Concerning a Life After Death, London, 1970, S. 95; J. Winkler (n. 11), S. 164, mit einer ausführlicheren Untersuchung der Angaben.

den topischen dichterischen Kennzeichen *infelix simulacrum*, *umbra cruenta*, oder *volgus inane* beschrieben werden.⁷⁹

Aus der Aufzählung der bisherigen fünf Typen stellt sich heraus, daß in der griechisch-römischen („heidnischen“) Literatur bis zum Ende des 2. Jh. n. Chr. können die Typen 1-4. als Totengeister, der Typ 5. als gloriose Götter betrachtet werden. Der gebildete Tertullian kannte wohl die „heidnische“ Literatur. Anhand der zahlreichen Zitate verwendete er in seinen Werken Homer, Hesiod, Pindar, Herodot, Thukydides, Diodor, Aristophanes, Menander, Vergil, Ennius, Lukrez, Horaz, und vielleicht auch die Dramatiker, Aischylos, Sophokles und Euripides. Von den Philosophen las er bestimmt die Werke von Platon, Die *Vitae Paralleleae* von Plutarch, das *De deo Socratis* von Apuleius und die Sammlungen von Aristoxenos, Herakleides Pontikos und Diogenes Laertios über Philosophen. Zu dem Werk *De anima* selbst benutzte er das Werk des Soranos über die Seele, das Traumbuch von Hermippos aus Berytos, und er las auch magische Texte.⁸⁰ In mehreren griechisch-römischen Texten sollte er verschiedenen Typen von Totengeistern begegnen, aber es ist nicht wahrscheinlich, daß er sie mit religionsgeschichtlichen Methoden in exakten Gruppen geteilt hätte, wie es z.B. Apuleius tat. Aus den Kapiteln 56-57 von *De anima* ist es aber klar, daß er - ähnlich wie zahlreiche andere frühchristliche Autoren - an der Existenz der Totengeistern nicht glaubte: die zur Hölle gehörenden Dämonen verlarvten sich als Totengeister, z.B. bei einer Totenbeschwörung, um die Lebenden zu verführen und betrügen.⁸¹

Nach der gründlichen Publikation von A. D. Smelik aus dem Jahre 1979 erklären die frühchristlichen Exegeten die alttestamentliche Geschichte über die Hexe von Endor in 1Sam 28 auf drei verschiedener Weise: die I. Gruppe der Autoren dachte, Saul und die Hexe den Propheten Samuel selbst beschwört hatten, weil die Dämonen eben über die Seelen der Propheten Macht haben konnten (Iustinos martyr), die von dem Heiligen Geist einflüsterte Bibel keinerlei Dämon, sondern Samuel, den Propheten selbst erwähnt (Origenes), bzw. weil das Gespenst von Samuel dem Saul ebenso

⁷⁹ Solche Geisterwesen werden in den von uns untersuchten Geschichten nicht als Totengeister/Gespenter bezeichnet. Die Erscheinungen dieses Typs werden in der frühkaiserzeitlichen Literatur, wie bei Cicero, Livius oder Ovid mit dem Ausdruck *visus est* kommentiert. Wichtigsten Quellen: Cic. *Somn. Scip.* 10 (1): „Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via et qui ad multam noctem vigilassem, artior quam solebat somnus complexus est. Hic mihi - credo equidem et hoc, quod eramus locuti; fit enim fere ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quae de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui - Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine eius quam ex ipso erat notior; quem ubi agnovi, equidem cohortui...“; siehe noch dazu Liv. I, 15.; Ov. *Fast.* II, 499-505, 509.: „sed Proculus Longa veniebat Iulius Alba/ lunaque fulgebat, nec facis usus erat/ cum subito motu saepes tremuere sinistrae./ rettulit ille gradus, horruerunt comae/ pulcher et humano maior trabeaque decorus/ Romulus in media visus adesse via/ et dixisse simul/ .... iussit et in tenues oculis evanuat auras.“ In der Beschreibung des Scipio Africanus bei Cicero findet man den Reminiszens des *apotheosis* von Romulus (Ph. R. Hardie, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*, Oxford, 1986, S. 73.).

⁸⁰ Zur Tertullians Bildung und Quellen: T. D. Barnes (n. 1), S. 123, 196, 206; R. Braun, *Approches de Tertullien. Vingt-six études de Tertullien*, Paris, 1992, S. 98-106; J. F. Waszink (n. 10), S. 295-298; V. Nemes, *Tertullianus görög műveltsége. Pannonhalma*, 1935 20-110; C. Moreschini, *Reminiscenze apuleiane nel de anima di Tertulliano?* *Maia*, 20 (1968), 19-20.

⁸¹ Tert. *De an.* 57.: „sed ratio fallaciae solos non fugit Christianos, qui spiritalia nequitiae, non quidem socia conscientia, sed expugnatoria dominatione tractamus multiformem luem mentis humanae, totius erroris artificem, salutis pariter animaeque uastatricem scientiam magiae, secundae scilicet idololatriae, in qua se daemones perinde mortuos fingunt, quemadmodum ad illa deos.“

erscheinen konnte, wie Moses bei der *transfiguratio Christi* (Augustinus nach Mt 9,4).⁸² In diesem Fall sollte der Geist von Samuel zu den homerischen oder zu den *nekydaimon*-Typen der Totengeistern gehören, die Einordnung hängt davon ab, was die Hexe bei der Nekromantie mit dem Geist gemacht hat.

Nach den Exegeten in der Gruppe II von Smelik erschien entweder Samuel, oder ein Dämon in der Geschichte, aber jedenfalls Gott erlaubte die Erscheinung, um durch den toten Propheten persönlich sprechen zu können (Theodoretos nach Ezek. 14,4), oder weil Gott den Gläubigen auch in anderen Situationen durch paganischen Magier Botschaften gesandt hatte. (J. Chrysostomos nach 1Sam 5, bzw. nach der Geschichte über den Stern von Betlehem).⁸³ Die zu der Gruppe III von Smelik gehörenden Autoren stellten fest, daß bei der Totenbeschwörung überhaupt nicht Samuel, sondern ein Dämon erschien, da

1: der Böse keine Macht über die Diener Gottes haben können (nach Sap. 3,1; Mt 22, 32),

2: der Böse sich für den Engel des Lichtes ausgeben kann (nach 2Kor 11,14-15),

3: die von der Hexe gesehene göttliche Gestalt wahrscheinlich ein Dämon sein mußte, weil Dämonen gern als Trugbilder von Göttern erscheinen (nach Psalm 96,5),

4: Samuel dem Saul sagte: „du wirst bald bei mir sein“, also ein Dämon ihn in die Hölle schleppen wird.⁸⁴

Tertullian zählt im Kapitel 57 von *De anima* auch weitere, von Smelik nicht zitierte Argumente auf: in den exorcistischen Riten behaupten oft die Dämonen selbst, sie wären die Seelen verschiedener Menschen, oder sie wären sogar Götter, außerdem in der Geschichte über den beiden Lazari (Lk. 16, 26) sagt Christus selbstverständlich, daß die sich *in sinus Abrahae* verfrischenden Seelen überhaupt nicht in das Reich des ewigen Todes kommen können, wegen der riesigen Kluft zwischen den zwei Orten.⁸⁵

⁸² Die zur Gruppe I. gehörenden Exegeten: Justinus martyr, Origenes, Zenon von Verona, Ambrosius, Augustinus, Sulpicius Severus, Dracontius, Anastasius Sinaita (Iust. Dial. cum Tryph. 105; Orig. Hom. ad. I Regum 28; Zeno Veronensis Tractatus 10, 16, 4; Aug. De cura ger. 15, 18; Sulp. Sev. Chronikon 1, 36; Dracont. Carmen de Deo 2, 1, 324ff; Anast. Sinaita, 154 Quaest. 39; 112; die Quellen zitiert: K. A. D. Smelik, The Witch of Endor. 1Samuel28 in Rabbinic and Christian Exegesis till 800 A. D. VigChr 33 (1979), S. 164, 172-174; J. F. Waszink (n. 10), S. 298. Die Hintergründe der Argumente der Gruppe I sind nach Smelik die folgenden: in der Zeit des Justinus war die Theologie noch nicht entwickelt, Origenes als Denker war zu ureigentlich, bzw. den anderen dieser Gruppe fiel es überhaupt nicht auf, daß ihr Standpunkt von der allgemeinen theologischen Meinung der Gruppe III wesentlich unterschiedlich gewesen war (K. A. D. Smelik (n. 82), S. 177.).

⁸³ Die zur Gruppe II. gehörende Autoren: Joh. Chrysostomos, Theodoretos, Pseudo-Justinus, Theodoros bar Koni (Joh. Chryst. Comm. Matth. 6, 3; Theodoret. Quaest. in I Reg 28; Pseudo-Iust. Quaest. et resp. ad Orth. 52; Theodor. bar Koni Quaestiones, die Quellen zitiert: K. A. D. Smelik (n. 82), S. 174-176.).

⁸⁴ Die zur Gruppe III. gehörenden Autoren: Tertullian, Pseudo-Hippolytus, Eustathius von Antiochien, Ephraem, Gregor von Nyssa, Euagrius Pontikos, Pseudo-Basileios, Hieronymus, Philastrius, Ambrosiaster, Pseudo-Augustinus (Tert. De an. 57; Pseudo-Hypp. In Reges fragm; Eust. De Pyth. 14; Ephr. Comm. ad Sam. 28; Greg. Nys. De Pyth.; Ev. Pont. Ceph. Gnost. 6, 61; Pseud. Basil. Comm ad Is. 8, 19-22; Hieron. Comm ad Matth. 6, 31; Comm ad Ez. 4, 13, 17-18; Philastr. Divers. Haer. 26, 1-2; Ambrosiaster Quaest. vet. et nov. test. 27; Pseudo-August. De mirab. Sacr. Script. 2, 11; die Quellen zitiert: K. A. D. Smelik (n. 82), S. 164-165, 166-167.).

⁸⁵ „hanc quoque fallaciam spiritus nequam sub personis defunctorum delitescens, nisi fallor, etiam rebus probamus, cum in exorcismis interdum aliquem se ex parentibus hominis sui affirmat, interdum gladiatorem vel bestiarum, sicut et alibi deum, nihil magis curans quam hoc ipsum excludere quod praedicamus, ne facile credamus animas uniuersas ad inferos redigi, ut et iudicii et resurrectionis fidem turbet....nulli autem animae omnino inferos patere satis dominus in argumento illo pauperis requiescentis et diuitis ingemiscentis ex persona Abrahae sanxit, non posse inde relegari renuntiatorem dispositionis infernae, quod uel tunc licere potuisset, ut Moysi et prophetis crederetur.“

Deshalb sollte man einen sechsten Typ der Totengeister absondern. Die Totengeister des sechsten „Dämonen-Typs“ sind eigentlich keine Seelen der einst lebenden Menschen, sie sind auch nicht die sich zu Dämonen verwandelnden Toten, sondern solche Dämonen, die sich als Toten, bzw. Totengeister verlarven. Sie sind sogar solche Dämonen, die in die sündigen Menschen einziehen, sowie Gebundenheit, sogar Besessenheit, oder einen frühen Tod verursachen können.⁸⁶ Wie wir bei der Gruppe I von Smelik gesehen haben, Justin der Apologet schloss die Möglichkeit noch nicht aus, daß die Seelen der Toten zu Dämonen werden können, Tatianos, Tertullian und später Minucius Felix, Cyprian und Lactanz behaupten aber schon eindeutig, daß die Totengeister alle Dämonen sind, die sich gern in die Statuen der toten Menschen verstecken, und die Namen der Toten benutzen.⁸⁷

Als D. Ogden die von uns untersuchten 56-57. Kapitel von *De anima* analysierte, sah ein Problem in den einander scheinbar widerlegenden Behauptungen von Tertullian. Im Kapitel 57. spricht der Kirchenvater über solche Dämonen, die in bösen Menschen hineingezogen sind, um ihr Tod zu verursachen. Wenn er aber die Geschichte der Hexe von Endor erklärt, ist er darüber im Klaren, daß keine Heiligen und Propheten aus dem Jenseits beschwört werden können. Bei der Nekromantie von Samuel nämlich - sagt Tertullian - derselbe Bauchredner-Dämon zieht in Saul und in die Hexe hinein, so beide sehen dieselbe Erscheinung.⁸⁸ Das Paradoxon ist aber nur scheinbar: nach Tertullians Jenseitsvorstellungen⁸⁹ kommen in der Zwischenzeit vor der Apokalypse nur die Märtyrer gleich zum Paradeis (vor denen der Himmel geöffnet wird).⁹⁰ Die anderen Seelen warten entweder in der Unterwelt (*inferi* unter der Erde)

⁸⁶ *De anima* 57: „sed daemones operantur sub ostentu earum /animarum/, et hi uel maxime qui in ipsis tunc fuerunt, cum adiuerunt, quique illas in huiusmodi impeerant exitus. Nam et suggesimus nullum paene hominem carere daemonio, et pluribus notum est daemoniorum quoque opera et immaturas et atroces effici mortos, quas incurisibus deputant.“ An den sich zu lebenden Menschen knüpfenden Dämonen glauben auch die Vertreter einiger heidnischen philosophischen Schulen: Die Neopythagoreer bevölkern die ganze Luft mit Dämonen, nach ihrer Meinung wohnen in guten Menschen gutwillige, in den Bösen böswilligen Dämonen (Epinomis 984C-985 B; Diog. Laert. 8, 32.). Spätere stoä: nach Plat. Resp. 617E, 620 D glaubten sie auch an solchen Dämonen, die in den Menschen als *nous* und *logos*, Teile von Zeus wohnten (Epikt. Diss. 1,14,12; Marc. Aur. 5,27.).

⁸⁷ Die Ansicht des Justinus (Apol. 1, 18.) knüpft sich noch an einer hellenisierten jüdischen Vorstellung, nachdem die Dämonen die Geister der bösen Menschen sind, die auch sogar Lebenden töten können (Ioseph. lud. 7,18,5.). Zur gegenseitigen Meinung siehe außer dem untersuchten Teil des *De anima* noch bei Tat. Or. 16; Tert. Apol. 21, 31; Min. Fel. Oct. 27, 1; Cypr. Quod idola 7; Lact. Div. Inst. 2, 16, 19; die Quellen sind zitiert bei J. F. Waszink (n. 10), S. 298; E. Schweitzer - A. Kallis - P. G. Van Der Nat, Geister (Dämonen), Christlich. RLAC 9 (1976), S. 727.

⁸⁸ „nec enim pythonico tunc spiritui minus licuit animam Samuelis effingere post deum mortuos consulente Saule. absit alioquin, ut animam cuiuslibet sancti, nedum prophetae, a daemonio credamus extractam, edocti quod ipse satanas transfiguretur in angelum lucis, nedum in hominem lucis, etiam deum se adseueraturus in fine signaque portentiosiora editurus ad euerendos, si fieri possit, electos, dubitauit, si forte, tunc prophetam se dei adseuerare et utique Sauli, in quo iam ipse morabatur, ne putes alium fuisse qui phantasma administrabat, alium qui commendabat, sed eundem spiritum et in pseudoprophetae et in apostata facile mentiri quod fecerat credi, per quem Saulis thesaurus illic erat ubi et cor ipsius, ubi scilicet deus non erat. Et ideo per quem uisurum se credit uidit, quia per quem uidit et credit.“; D. Ogden, Magic, Witchcraft and Ghosts in the Greek and Roman Worlds. A sourcebook, Oxford, 2002, S. 151.

⁸⁹ Zu den montanistischen Zügen in *De anima* (Hinweise auf montanistische Wahrsagungen, Extasen, bzw. auf Montanus, Priscilla, Maximilla, die Benennung des Heiligen Geistes als Parakletos, bzw. die Erwähnung von Montanisten mit den Pronomen *nos* oder *noster*): T. D. Barnes (n. 1), S. 43-44; E. Osborn, The Beginning of Christian Philosophy, Cambridge, 1981, S. 100.

⁹⁰ H. Finé, Die Terminologie der Jenseitsvorstellungen bei Tertullian. Ein semasiologischer Beitrag zur Dogmengeschichte des Zwischenzustandes, Bonn, 1958, S. 213, 215, 222, 226; J. H. Waszink (n. 10), S. 294-295.

erine zwischenzeitliche Bestrafung büßend, oder sich *in sinu Abrahae* verfrischend warten sie auf das Letzte Urteil und die Auferstehung des Leibes, die für die Bösen das endgültige Urteil, für die zwischenzeitlich büßenden, oder gerechten Seelen, Propheten, Patriarchen die Seligkeit im Paradies bedeuten wird.⁹¹ Nach dieser Jenseitsvorstellung können die Dämonen nur in den Namen der zwischenzeitlich, oder endgültig bestraften Seelen erscheinen, als wären sie Totengeister, der sich *in sinu Abrahae* erfrischende Samuel hatte einen solchen Dämon nicht.

Die nächste Frage über die als Totengeister erscheinenden Dämonen hängt mit den Geisteserscheinungen im Traum zusammen. Der Geist von Eustychius *martyr* erscheint dem Papst Damasus in seinem Traum, um den Bestattungsort eines Heiligen zu zeigen.⁹² Den Gestalt von Eustychius hat in diesem Fall bestimmt kein Dämon benutzt, und die ganze Gespenster-Geschichte scheint eher eine göttliche Botschaft zu sein. Wir sollten dasselbe Gespenst des Eutyichius eher für einen Gest des schattenhaften homerischen Typs halten. Nach der Lösung Tertullians zu diesem Problem sollte man die im Traum erscheinenden Toten ebenso behandeln, wie alle anderen Sachen, die man im Traum erfährt. Nicht die Traumerscheinung ist wichtig, sondern ihre Konsequenzen,⁹³ sogar ihre Früchte.

Es ist sinnlos, die in der griechisch-römischen Literatur vorhandenen Gespenster so zu typologisieren, ob sie im Traum, oder als „wirkliche“ Erscheinung dargestellt sind. Es handelt sich bei beiden Erscheinungsformen um Visionen, unabhängig davon, ob der Seher der Erscheinung wach ist, oder schläft. Man kann nach den frühchristlichen Texten ebenso wenig so typologisieren, daß die in der Welt, und in dem Traum erscheinende Geister zwei markante Gruppen gebildet hätten. Das wichtigste ist, ob die Erscheinung von Gott selbst, oder von dem Bösen stammt. In dem ersten Fall kann man über Gespenster des homerischen Typs sprechen, die als Schattengestalten im Traum des Lebenden kommen, und die Botschaft des Gottes erörtern, wie es in dem oben erwähnten Epigramm des Damasus geschah. In dem zweiten Fall, wenn der Geisteswesen vom Bösen stammt, hat man mit bösen Dämonen in Gespenstergestalt (Typ 6) oder mit *nekydaimones* zu tun (Typ 3b).

Tertullian betont am Ende des Kapitels 57 gegen die Fiktionen und Gaukeleien der Magier, Träume und antiken Dichter die Wichtigkeit der Vorsehung Gottes, die die Auferstehung des Leibes in seiner völligen physischen Wahrheit durch Christus oder durch die Apostel ermöglicht. Der Kirchenvater warnt endlich den Leser, daß im Gegensatz der Wahrheit des auferstandenen Leibes jede körperlose Erscheinung der Totengeister eine Schwindlerei ist.⁹⁴ Wenn wir die mit einem Leib auferstandenen

⁹¹ De an. 7, 55, 58 nach Lk. 16, 22-31; H. Finé (n. 90), S. 64, 80, 83, 89, 111, 121, 170; J. H. Waszink (n. 10), S. 294, 299. H. Finé (n. 90), S. 109 und 207. betont, daß die Vorstellung über das Purgatorium und die Paradies der gerechten Seelen verbreitete sich seit Cyprian in der Kirche (Cypr. Epist. 55, 20; Cypr. De mort. 26.).

⁹² Damas. Epigr. 21, 9-10; zur Erklärung der Szene siehe noch M. Sághy, *Versek és vértanúk*, Budapest, 2003, S. 152, 288, wo die Autorin eher den dichterischen Charakter der Szene, und nicht unbedingt die Rolle des Papstes in der Begegnung mit dem Übernatürlichen für wichtig hält.

⁹³ De anima 57: "si et de nocturnis imaginibus opponitur saepe non frustra mortuos uiuos, ... non magis mortuos vere patimur in somnis quam uiuos, si eadem ratione mortuos qua et uiuos. nec omnia, quae uidentur uera sunt. non enim quia uidentur uera sunt, sed quia adimplentur. Fides somniorum de effectu, non de conspectu renuntiatur."

⁹⁴ „sed etsi quasdam revocavit in corpora dei virtus in documenta iuris sui, non idcirco communicabitur fidei et audaciae magorum et fallaciae somniorum et licentiae poetarum. Atquin in resurrectionis exemplis, cum dei virtus sive per prophetas sive per Christum sive per apostolos in corpora animas repraesentat, solida et contrectabili et

Toten auch zu den Totengeistern zählen, diese Toten sollten den letzten (7.) Typ unserer Typologie bilden (die auferstandenen Menschen sind aber überhaupt keine Gespenster, keine Götter und auch keine Dämonen). Die riesige Menge der frühchristlichen Literatur über die Auferstehung des Leibes kann hier nicht behandelt werden, es genügt jetzt nur das Kapitel 20. des Evangeliums von Lukas zitieren: die auferstandenen Toten sehen anders aus, wie die heute lebenden Menschen, sie ähneln sich eher den Engeln, und sie werden die Kinder Gottes, weil sie die Söhne der Auferstehung sind.⁹⁵ Als Christus nach seiner Auferstehung die Apostel in Jerusalem besuchte, man glaubte, daß er ein Gespenst sei. Er zeigte aber ihnen seine Wunden, und aß einen gerosteten Fisch.⁹⁶

Die synoptischen Evangelien erwähnen die Verdunkelung der Sonne, die Erschütterung der Erde und den Riß des Vorhangs in dem Tempel von Jerusalem als unglückliche Begleitungszeichen des Todes von Christus,⁹⁷ aber im Evangelium des Matthäus liest man auch über toten Heiligen, die nach der Auferstehung von Christus aus ihren Gräber herauskamen und mehreren Lebenden erschienen.⁹⁸

Vergil erwähnt im I. Buch seiner *Georgica* ähnliche ungünstige Prodigien nach dem gewaltigen Tod Caesars: zwischen den schlimmen Vorzeichen hörte man in der dunklen Nacht ein großes Geräusch, und sah man bleiche Gespenster-Gestalten.⁹⁹ Die nahen Analogien der ungünstigen Vorzeichen in der Literatur der Spätrepublikanischerzeit, bei Vergil, Cicero und Tibull erkannte F. Dornsseiff in dem Buch III der alexandrischen *Oracula Sibyllina*,¹⁰⁰ und mit Recht argumentierte er dafür, daß die Dichter des 1. Jh. v. Chr. mehrere Motive dieser Oracula in seinen Gedichten verwendet haben.¹⁰¹

Die Vorzeichen in den Evangelien und die Prodigien der Literatur spätrepublikanischer Zeit sind einander nur scheinbar ähnlich: in der *Georgica* erschrecken nur bleiche Totengeister die Lebenden, dagegen ist die Rede im Evangelium des Matthäus gerade über die Auferstehung der Toten, deshalb müssen wir die bei Matthäus erwähnten zurückkehrenden Toten zu unserem 7. Typ einordnen. Die Erscheinung der auferstandenen Heiligen zeigt - zusammen mit dem Riß des Vorhangs im Tempels von Jerusalem - nicht nur den Tod eines mächtigen Mannes, wie die Geister des *Manes*-typs im *Georgica*, sondern der Text der Bibel konfrontiert

---

satiata veritate praeiudicatum est hanc esse formam veritatis, ut omnem mortuorum exhibitionem incorporalem praestigias iudices."

⁹⁵ Lk 20, 36.

⁹⁶ Lk 32, 36-42.

⁹⁷ Mt 27, 51-53; Mk 15, 38; Lk 23, 44.

⁹⁸ Mt 27, 53.

⁹⁹ Verg. Georg. I, 467-480.: „Cum caput obscura nitidum ferrugine textit./ impiaque aeternam timuerunt saecula noctem./ Tempore quamquam illo tellus quoque et aequora ponti/ obscaenaque canes importunaeque volucres/ signa dabant. Quatius Cyclopi effervere in agros/ vidimus undantem ruptis foracibus Aetnam./ flammaramque globos liquefactaque volvere saxa!/ Armorum sonitum toto Germania coelo/ audii; insolitiis tremuerunt motibus Alpes/ Vox quoque per lucos vulgo exaudita silentis./ ingens et simulacra modis pallentia miris/ visa sub obscurum noctis, pecudesque locutae:/ Infandum! Sistunt amnes, terraeque dehiscunt./ et maestum illacrimat templis ebur, aeraeque sudant."

¹⁰⁰ Or. Sib. III, 798-804.

¹⁰¹ Or. Sib. III, 787-791; F. Dornsseiff, Die Sibyllinischen Orakel in der augusteischen Dichtung. In: Römische Literatur in der augusteischen Zeit, Berlin, 1960, 46-50.

den Leser mit dem Ende der Zeitalter des Alten Testaments und mit dem Beginn der neuen Epoche nach der Auferstehung von Christus.¹⁰²

Acta Annapolis Academiae Scientiarum Hungaricae	ActaAnnapolis
American Journal of Philology	ALPH
Antik Tanulmányok	AnTan
Aufstieg und Niedergang der römischen Welt	ANRW
Corpus Inscriptionum Latinarum	CIL
Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum	CSEL
Dissertationes Pannonicae	DissPan
Hungarian Folio Studies	HFS
Harvard Studies of Classical Philology	HSCPh
Journal of Hellenic Studies	JHS
Papiri Graecae Latinae	POM
Pály-Wisszosa Reaktorszabványok és Műhelyek	PWRB
Archivumwissenschaft	
Revue des études latines	REL
Rheinisches Museum für Philologie	RM
Reallexikon für Antike und Christentum	RLAC

¹⁰² W. Egger, Bevezetés az Újszövetségbe (egyben bepillantás teológiájába) /Einführung in das neue Testament, und Einblick in ihre Theologie/, Wien, 1981, S. 23; zur Symbolik des Vorhanges im Tempel von Jerusalem: H. Burkhardt - F. Grunzweig - F. Lambach - F. Maier (Hrsg.): Das große Bibellexikon Bd. 3, Zürich, 1989, 1486-1488 (Stiftshütte).

Abkürzungen

ActaAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae
AJPh	American Journal of Philology
AntTan	Antik Tanulmányok
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
DissPann	Dissertationes Pannonicae
HPS	Hungarian Polis Studies
HSCPh	Harvard Studies of Classical Philology
JHS	Journal of Hellenic Studies
PGM	Papyri Graecae Magicae
PWRE	Pauly Wissowa Realenzyklopedie der klassischen Altertumswissenschaft
REL	Revue des études latines
RhM	Rheinisches Museum für Philologie
RLAC	Reallexikon für Antike und Christentum

T. BÍRÓ MÁRIA:

ALTERCATIO HERACLIANI – EGY SIRMIIUMI HITVITA
RÁNKMARADT FELJEGYZÉSE

Kr. u. 325. májusában Nagy Konstantin meghívására, mintegy 250 egyházfő jelent meg Nicaeában az első egyetemes zsinaton. Amint kyrosi Theodorétos írja: sokan közülük Krisztus sebhelyeit viselték magukon, másoknak a szemük volt kiszúrva, volt, akinek térdkalácsát vágták át, vagy bénák voltak a kezei, a meghurcolt emberek megilletődve vonultak be a császári örség sorfala között. Voltak közülük, akik odamentek, és megtapogatták egykori kínzóik kardját, hogy nem álmodnak-e.¹ Vajon ki gondolta volna az ünnepélyes pillanatban, hogy ezeket a sokat próbált embereket és utódaikat közel egy évszázadon át szó szerint vérremenő teológiai viták fogják megosztani. Az elkövetkező évek harcai messze felülmúlták a korábbiakat, mivel a teológiai nézetkülönbségeket felerősítette az államhatalom folyamatos beavatkozása.²

A vitát egy egyiptomi presbyter, Arius igehirdetése indította el. Arius az alexandriai Baukalis templom papja volt, igen népszerű ember, kitűnő szónok. Tanításának mozgatórugója a kereszténység tiszta monoteizmusának megőrzése, és ezért vallotta a Szentháromságon belüli egyes személyek éles különállását, miközben a Fiú teljes istenségének tagadásával a félistenek politeizmusa felé nyitott utat.³

A teológiai viták háttérében a klasszikus filozófiai iskolák harca, az antiochiai iskola⁴ racionalista, retorikus teizmusa és az alexandriai iskola misztikus idealizmusa éppúgy meghúzódik, mint a személyes ellenszenv, a kappadokiaiak vagy pannoniaiak hatalmi ambíciói, gazdasági érdekek pl. harc az alexandriai só- vagy papirusz-monopólium megszerzéséért.⁵ Néha maguk is kimondják,

¹ Marton J. (2004) 148; Jedin. H. (1998)18.

² Kyrosi Theodorétos Hist. Eccl. 16.6, Sokratés Hist. Eccl. I. 8.

³ Artner, E. (1946) 326-329; Adriányi, G.(2001) 106-107; Athanasius, Oratio III. c. Arianos cc 15,16

⁴ Lukianos exegéta antiochiai iskolája a hagyományokkal szemben a módszeres szövegkritika híve volt. Az allegóriák szubjektív értelmezése helyett az arisztotelési szillogisztikához ragaszkodtak. Bár maga Lukianos Kr. u. 312. jan. 7-én mártírhált halt a Maximius Daia féle üldözés alatt, Lukianos tanítványaiából alakult ki az ún. eusebianus párt, caesareai Eusebius vezetésével. Az alexandriai iskola az antiochiaival szemben, a misztikus krisztológiát képviselte.

⁵ A Szent Sír templomának felavatási ünnepségeiről Konstantinápolyba rendelt püspökök az egyiptomi gabona visszatartásával vádolták Athanasiuszt. (Eusebius Vita Constantini IV. 43.) Feltételezhetjük, hogy Athanasiusznak, mint Alexandria püspökének hatalmába állt egy gabonabojkott elrendelése.

Az ún. kappadokiai "lobby" Tyana központtal igen erős szellemi befolyást gyakorolt a Birodalom elitjére, pl. a tyanaei Appoloniust nemcsak a pogány kortársai respektálták, de a filozófus a keresztény korban is a Kelet meghatározó személyisége maradt. A korabizánci Malalastól kezdve az arab hódításig folyamatosan hivatkoznak rá. A keresztény császárok alatt is a kappadokiai szellemi elit képviselői, legyenek akár filozófusok, akár püspökök, a terület földrajzi helyzetéhez képest sokkal nagyobb ideológiai és gazdasági hatalmat bírtak.

hogy nem az éppen aktuális hitformula elfogadásához, hanem Athanasius, vagy Basilius eltéréséhez, püspöki széktől való megfosztásukhoz ragaszkodnak.

A viták közepette császárok jelentek meg és tűntek el, püspöki székek cseréltek gazdát, zsinatok vitáztak változó eredménnyel.⁶ A Kr. u. 360-as évekre –

Az Aetius filozófus szektájához tartozó kappadokiai Eudoxius előbb Antiochia, majd Kr. u. 360-ban Konstantinápoly püspöke lett. Valens császár uralkodása alatt a kappadokiai egyház bizonyult a Nicaeum legerősebb ellenfelének. A két híres és hírhedt kappadokiai, Gregorius és Geórgios az alexandriai püspöki stallum segítségével biztosította a kappadokiainak az Egyiptom feletti gazdasági hatalmat. Kappadokiai Geórgios megszerezte az egyiptomi salétrom, só, papirusznád termelés monopoliumát, és mint püspök, ő volt a legnagyobb temetkezési vállalkozó. Hatalmat katonai erőszakkal szerezt meg, szövetségese Syrianus dux Kr. u. 356-ban bevonult csapataival Alexandriában, és 357 februárjában hatalmas vérengzést hajtott végre Athanasiusnak a Theonas templomba bemenekült hívei között. A császári hadsereg által támogatott püspök rémuralmának az alexandriai nép lázadása vetett véget. Az alexandriai eseményekkel megközelítőleg egyidőben a szintén kappadokiai Eudoxiusnak is menekülnie kellett Antiochiából. A kappadokiainak személyes befolyásukat a nyugati egyházra is igyekeztek kiterjeszteni. Kr. u. 355-ben a milánói zsinaton számúzik Dionysost, és helyére a kappadokiai Auxentius (előbbiekben szintén említett Gregorius alexandriai klerikusa) kerül.

A kappadokiainak tartanak ki a legkövetkezetesebben az arianizmus ill. az ariminumi formula mellett. Négy évvel az ariminumi zsinat után a Birodalom minden püspöke elfogadja Nicaeumot, csak a kappadokiai Auxentius nem. A tanulmányunk tárgya, az "Altercatio Heracliani" címen idézet sirmiumi hitvita egyik főszerzője Germinius püspök, végül ehhez az auxentius féle formulához ragaszkodott, mind az arianusokkal, Valensszel és Ursaciusszal, mind az ortodox aquileiai körrel szemben. Az előbbi történeti tények sajnos elkerülték a kiváló filozófus Ivánka Endre figyelmét, amikor Nagy Szent Basil, Nyssai és Nazianzi Szent Gergely az egyháztörténetre és a keresztény szellemiségre gyakorolt hatását, épp a kappadokiainak gyökereikkel magyarázza. „A neoplatonizmus Alexandriában subordinatianizmusba, arianizmusba, majd a monophysitizmusba sodorta az egyiptomi egyházat, az antiochiai iskola aristotelizmusa a nestorianizmusba torkololt, addig a kappadokiainak iskola az arianizmussal szemben a katolikus hit főtámpillére volt.” (Ivánka, E. Kappadókia teológiai műveltségének gyökerei. 2004. 91-101.) A filozófia történész következtetéseit a kappadokiainak iskola nagy teológusaira alapozva, figyelmen kívül hagyta, a pusztán csak politikai ambícióikat képviselő kappadokiainak egyházfők szerepét az arianus-ortodox hatalmi játszmákban.

⁶ Az eszmék, vallási ideológiák harca mögött a birodalom két részének, a keleti (görög) és a nyugati (latin) résznek az egyre erősödő katonai, politikai és gazdasági szétválása húzódik, ill. az a törekvés, hogy a két fél egymás rovására igyekezett kiterjeszteni befolyásukat. Ezt a társadalmi és gazdasági nyomást tovább erősítette a társascsászárok vetélkedése. A nyugati fél uralkodói inkább az ortodoxiát (pl. Constans), és a keleti fél a arianizmust (pl. II. Constantinus) támogatta. Maga Nagy Constantinus sem képviselt egyértelmű irányvonalat, a nicaeai zsinatot követően egy ideig az ortodoxia támasza, de halálos ágyán (Kr. u. 337. máj. 22.) az arianus nikomédiai Eusebius keze által veszi fel a keresztiség szentségét. (Eusebius Vito Constantini IV. 61-62, és Sozomenos Hist. Eccl. II. 34.) Szent Szilveszter legendájának latin szövege görög fordításban maradt ránk. Először Gelasius pápa (492-96) idején jelenik meg és szerzője ismeretlen. A legendát Symmachus pápa idején felhasználták arra, hogy Liberius pápát megbélyegezzék és, mint arianust az ortodoxia üldözőjének tüntessék fel, és az „Constitutum Silvestre” történelmi alapot adjanak. Liberius pápa a korai egyházfők közül azon igen kevés kivétel közé tartozik, akiket nem avattak szentté. A pápaság Nagy Theoderich-vel szembeni hatalmi vitájában, Constantinus római megkeresztelésére és a római püspökségnek tett adományokra hivatkozva történelmi tényként kezelte az elbeszélést, mely szerint Szilveszter pápa Nagy Constantint kiütéseiből meggyógyította és megkeresztelte, a sárkányt, amelyik a város lakosait pusztította, a tarpeia szikla barlangjában megkötözte (az ásatások szerint egy Mithras szentély állt itt). Nagy Constantin Szilveszter pápa által történt megkeresztelését történelmi igazságként kezelték, a lateráni palota pápai fogadótermének freskósorozatán, amelyek a császár életét elevenítik meg, ez a keresztelési jelenet látható. A humanista Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa számolta fel a hamis történelmi hagyományt.

A császárok személyes jelenléte hatalmi szóval eldönthette a teológiai vitákat, erről legjobban az ún. hosszú zsinatok eseményei tanúskodnak. Id. II. Constantinus szerepe az antiochiai eusebianus zsinaton (Kr. u. 339-341), Constans intézkedései a mediolanumi zsinaton (Kr. u. 345-347), és II. Constantinus jelenléte a sirmiumi zsinaton (Kr. u. 357-359.)

Hieronymos (Szent Jeromos) szavaival - arianus lett az egész világ,⁷ hogy újabb két évtized múlva Konstantinápolyban az ortodoxia ünnepelje teljes győzelmét. Európában csak a határokon kívül rekedt germán törzsek vallották magukénak Arius tanait.

A nicaeum utáni vallási vitákban központi szerepet játszottak a pannoniai püspökök.⁸ A dunai tartományok fontosságát elsősorban az okozta, hogy a „fővezérek” Arius, nikomédiai Eusebius, Athanasius, ankyrai Marcellus, kordobai Hosios, Liberius pápa, híveik népes táborával itt töltötték száműzetésüket.⁹ Valószínűleg innen datálódik Arius barátsága Valens (Mursa) és Ursacius (Singidunum) püspökeivel.¹⁰ II. Constantinus, a testvére gyilkosa felett aratott mursai csata után (Kr. u. 351. szept. 28.) Sulpicius Severus szerint a következőket mondta: „Nem a hadsereg vitézsége, hanem Valens erényei miatt győztem”¹¹ Az tény, hogy az ismét egységes Birodalom uralkodója fölött Valensnek 10 éven át töretlen hatalma lesz. Ezt annál is inkább érvényesítheti, mivel az ellentábor püspökei nyugaton, főleg Galliában elfogadták az új uralkodót, benne a mélyen tisztelt Nagy Konstantin fiát látták, másrészt, ahogy nem kevés gúnnyal Hilarius megállapítja, teljesen tájékozatlanok voltak a teológiai kérdésekben, a többségük még azt sem tudta, hogy volt nicaeum.¹²

Kr. u. 361. novemberében II. Constantius meghal, utódja unokaöccse, Julianus, a későbbi Julianus Apostata lesz. Az új császár elrendeli az elődje által száműzött püspökök hazatérését.¹³ Általános vélemény, hogy épp a Julianus-féle

⁷ „Ingenuit orbis et arianum se esse miratus est”(Hieronymus. Dialogus contra Luciferianus). A Kr. 360-as konstantinápolyi zsinat után, ahol elfogadták az ariminumi formulát csak Egyiptom maradt ortodox.

⁸ A vita alapja, amint Madách írja, az i betű. Az Atya és a Fiú viszony – *homos* – azonos vagy –*homoiois* – hasonló. Így született meg a *homo ousion* és a *homoio ousion* tétele, ez később tovább bonyolódott a lényegi azonosságot, a mindenben hasonlóságot, és csak az akaratban való hasonlóságot vallók táborával. Görögül két kulcsszó volt a vita tárgya az *ousia*, a lényeg és a *hypostasis*, a személy. A görögök nem fogadták el, hogy a *hypostasis* azonos az *ousiával*, mert ők a *hypostasis* alatt a latin *personat* értették, és nem a *substantiát*. Latinul a *substantia* egyet jelent az *essentiával*. A kérdést csak sokkal később – amikor már az összes kulcsszereplő: Arius, Athanasius, nikomédiai Eusebius, vercellei Eusebius, ancyrai Marcellus, Valens, Ursacius, Photinus stb. távoztak az élők sorából – Damasus pápa oldotta meg, amikor a *substantia* helyett az *uni usia* kifejezést javasolta.

⁹ Philostorg. Hist. Ecel. II. 1. Nicetas. Thes. V. 8, Zeiller, J. (1918), Nagy, T. (1939)

¹⁰ Kr. u. 328-tól Valens, Mursa (Eszék) és Ursacius, Singidunum (Nándorfehérvár) püspöke lesz. Sirmiumnak (Százszentdemeter) pedig a görög származású arianus Eutherius lesz a vezetője. A pannoniaiak részt vettek Athanasius ellen szervezett vizsgálóbizottságban, sőt ők állítják össze az alexandriai püspök elleni vádakat. Constansra még nincs befolyásuk, de II. Constantinus udvarában egyre nagyobb a szavuk.

¹¹ Kr. u. 351. szept. 28. Magnentius feletti győzelmet követően a császár a következőket mondta: „...imperator palam postea dicere solitus se Valentis meritis, non virtute exercitus vicisse...” Sulp. Sev. Chron. II. 38.

Seeck, O (1919) 198 p., Zeiller, J. (1918) 271 p., Nagy, T. (1939) 131 p.

¹² Nagy, T. (1939)

¹³ Kr. u. 343-ban meghalt Sirmium görög származású arianus püspöke Eutherius, utódjának akkor még ortodox elveket valló ancyrai Photinost (ancyrai Marcellus diakonusát) pontifikálták. Photinos azonban megválasztása után szakít eddigi nézeteivel, ez kiváltja az ortodox tábor haragját. Kr. u. 346-ban, a mediolanumi zsinat leváltja, de a zsinati atyák döntésüknek nem tudtak érvényt szerezni, mivel a sirmiumi közösség ragaszkodott püspökéhez, és megvédte a zsinati határozattal szemben. Kr. u. 351-ben a II. sirmiumi zsinaton is csak császári beavatkozással tudják megfosztani a hatalmától (ld. 18. jegyzet Basiliussal folytatott hitvita). A Keletre száműzött püspök Kr. u. 361-ben Julianus Apostata amnesztíciájával

amnesztia, a császárnak a keresztény klérussal szembeni álságos toleranciája roppantotta össze az arianizmus hatalmi gépezetét.¹⁴

Sirmium püspöke, - a Kr.u. 351. évi sirmiumi zsinat Photinus eltávolító döntése óta a kyzikos-i Germinius. II. Constantinus valószínűleg a mursai és singidunumi püspök javaslatára nevezte ki a császári székhelyként is kedvelt püspökség katedrájára a kisázsiai klerikust. Alföldi András Valenst, Ursatiust és Germiniust az arianus triumvirátusnak titulálja. Germinius a Kr. u. 355-ben tartott mediolanumi zsinaton az arianusok vezéregyénisége volt.¹⁵ Jovianus, Valentinianus és Valens kegyelmi rendeletei után sorra térnek vissza keletről az ortodox párt vezetői: poitiers-i Hilarius, vercelli Eusebius. A drámai mediolanumi zsinat eseményeinek egyik főszereplője, a császárral és a pannoniai klikkel szemben álló tábor vezére, Eusebius Vercelliensis 8 éves kisázsiai száműzetése után, hazafelé menet Kr.u. 363-ban útjába ejti Sirmiumot. Találkozni akar hajdani arianus ellenfelével, az öt Rómából kicsábító delegáció tagjával, Germiniussal. (Sulp. Sev. Chron. II. 394., Hilarius, ad Constantium II. 3). Nem járunk messze a valóságtól, ha a szüksézáví forrásaink mögött egy komoly egyházi vizitációt feltételezünk. Az „Altercatio” által megőrzött szemvehely szerint Germinius sikeresen megtévesztette Eusebiust. „Ego fidem meam exposui Eusebio et manifestivi et placuit ei.”- állítja a találkozóról. Teológiai ellentéteiket Germinius ügyeskedéseivel sikeresen palástolta, erre annál is inkább szüksége volt, mivel Sirmiumon belül is egyre erősödött a belső ellenzék hangja, és a nagy ellenfél Eusebius távozása után hamarosan letartóztatásokra is sor került.¹⁶

---

szabadul, és tér vissza Sirmiumba, hogy rövid idő után ellenlábás püspöktársainak-Valens, Ursacius, Germinius – intrikái következtében, Julianust követő új császár, Valens visszaküldi Galatiába, és itt hal meg Kr. u. 376 körül.

¹⁴ Kr. u. 365-ben Valens császár minden püspököt hazaenged, akiket II. Constantinus száműzött, és visszaküldi száműzetésbe azokat a püspököket, akik Julianustól kaptak amnesztiát.

¹⁵ Kr. u. 355-ben a mediolanumi zsinat küldöttséget meneszti Rómába, hogy Eusebius Vercelliensis római klerikust, mint a pápa legátusát Mediolanumba hívja. Eusebius vállalkozik az útra, azzal a titkos céllal, hogy Dionysossal, Mediolanum püspökével aláírasson egy nicaei formulát tartalmazó határozatot, de ezt a mursai Valens megakadályozza, kitépi a püspök kezéből, és megsemmisíti az iratot. Az erőszakosság miatt jogosan fölháborodott tömeg elől az aulikus atyák a császári palotába menekülnek. II. Constantinus Valenséket támogatja, és maga elé rendeli Eusebius Vercelliensis, Mediolanumi Dionysost, Lucifer Calaritanust és felszólítja őket Athanasius elítélésére. Lucifer Calaritanus beszámolója szerint a császár függönyön keresztül beszélt velük, ami tudatos megalázásukat és lebecsülésüket jelentette. (Lucifer Calaritanus, *Moriendum est* (MSL XIII. 1009), Athanasius, *Hist. Arian.* 35 (MSG XXV. 737), 39 (MSG XXV. 740), Theodoretos *Hist. Eccl.* II. 16. Alföldi, A. (1934) 37. Nagy, T. (1939) 139. Az egyházfők az aláírás és a száműzetés között választhattak. A császári parancsot megtagadó elítélteket bilincsbe verve szállították végig a falvakon és városokon. A legátusa után magát a pápát is elérte az arianusok bosszúszomja. Liberius pápát Leontis praefectus urbi elfogatta és titokban Mediolanumba hurcoltatta. A három napos kihallgatás után a császár Róma püspökét Thrákiába száműzte.

¹⁶ Az első oikumenikus zsinatot követő események során a püspökök a császárral vagy a zsinati határozatokkal szemben nem egyszer fordultak a híveikhez védelemért, vagy éppen ellenkező tendenciának lehettek elszenvedői, mikor a népi elégedetlenség kényszerítette távozásra a püspököket. Kr. u. 355-ben a mediolanumi zsinat megfosztja püspöki székétől Athanasius, de ő, a vele szolidáris alexandriai népre támaszkodva több mint másfél évig ellenáll a határozat végrehajtásának. Photinos. Germinius elődje öt évig szállt szembe a zsinati határozattal, és csak császári segédlettel sikerült detronizálni.

Kr. u. 365-ben Germinius látva és félve az egyházban bekövetkező változásokat a közrend megzavarásának ürügyével börtönbe veti a helyi ellenzék szószólóit: Heraclianus, Firmianus és Aurelianus laikusokat bíróság elé állítja.

A tárgyaláskor készült jegyzeteket fedezi fel egy norvég lutheránus teológus C. P. Caspari, és kiadja a *Kirchenhistorische Anekdoten* I. kötetében 1883-ban egy karlsruhei (X. sz.) és egy stuttgarti (XII. sz.) kézirat alapján¹⁷. Magyar fordítását igen szűkszavú kortörténeti előszóval Alföldi András jelenteti meg a *Protestáns Szemlében* 1925-ben. (34. 1925. 4-9.) A vitairatban leírt eseményeket Caspari a stuttgarti kézirat alapján Kr. u. 366. január 16-ra keltezi.¹⁸

Germinius püspök parancsára letartóztatott sirmiumi rendzavarók bírósági tárgyalásnak induló ügye hitvitaként folytatódott, mivel a börtönből elővezetett vádlottak szószólója Heraclianus ragaszkodott ehhez. A hitvita nem bírósági tárgyalás, de a bírósági ügymenethez hasonlóan ennek is szigorú szabályai voltak, melyeket jól ismertek, hiszen Sirmiumban sem először került hitvitára sor (ld. Photinos és Basilius hitvitája).¹⁹

Heraclianus és társai az előbbi példánkkal (Photinos püspök) ellentétben nem egyházi személyek, hanem csak egyszerű laikusok. A vitairatból értesülünk arról, hogy Heraclianust maga Germinius püspök keresztezte meg, korábban valószínűleg baráti viszonyban lehettek, hiszen Heraclianus jó arianus, aki sokat tett „a sötét Photinos mesterkedései ellen”, szembeszállt az előző püspök híveivel, de most nem eléggé elítélendő módon átállt az ortodoxok táborába.

A tárgyalást maga a püspök vezeti, ez annál is meglepőbb, mivel az egyházi hierarchia korábban nem tulajdonított súlyt a laikusoknak az egyház dolgaiban. pl. Aetius és Asterius filozófusok tévtanainak a vizsgálatát a jeruzsálemi zsinat visszautasítja, mivel nem szerepelnek a papság névsorában. A teológiai viták során érvként szerepelhet a papságon belüli rangsor is, a Kr. u. 341-es antiochiai zsinat körlevelében írják az atyák „Mi nem vagyunk Arius követői, hogy is helyezkednénk püspök létünkre egy presbiter nyomdokaiba.”²⁰

Valószínűsíthetjük, hogy a püspök tervei szerint egy bírósági tárgyalásra készült, majd csak a körülmények nyomására adta meg a lehetőséget, hogy Heraclianus hitvita keretében védje meg nézeteit.

¹⁷ C. P. Caspari: *Kirchenhistorische Anekdoten: nebst neuen Ausgaben patristischer und kirchlich-mittelalterlicher Schriften*. Vol. I.: Lateinische Schriften: die Texte und die Anmerkungen. Oslo, 1883. 133-147.

¹⁸ A latin szöveg hozzáférhető a <http://www.tertullian.org/artides/caspari-altercatio.htm> honlapon.

¹⁹ Photinos püspök a sirmiumi zsinat határozata ellen a császárhoz fellebbez. A hitvita jegyzőkönyvét Epiphanius, Socrates és Sozomenos is megőrizte. A császár döntőbírának igen magas, szenatori rangú férfiakat jelölt ki. A jegyzőkönyv vezetését Rufius praefectus praetorio, a scrinium egy szintén magas rangú képviselőjére bízta. A vitapartnert is kijelölik, Photinos ellenfele Basilius, aki a püspökhöz hasonlóan szintén az ancyrai Marcellus tanítványa volt. A hitvitában az udvar által delegált bíróság természetesen Plotinos ellenében döntött. Epiphanius (*Panar* LXXI. 1.8) ismerte a vita jegyzőkönyvét, Socrates *Hist. Eccl.* II. 30, 42-45, Sozomenos *Hist. Eccl.* IV. 6, 14-16. Nagy, T. (1939)

²⁰ Kr. u. 339-es, serdicaei zsinat arra hivatkozva veti el Athanasiust ért vádakot, hogy az a katachumének és a pogányok tanúskodásain alapult. Kezdetben a laikus értelmiség (filozófusok) által hirdetett elhajlásokat még elítélésre sem tartották érdemesnek. A jeruzsálemi zsinat nem foglalkozik a sophista Asterius tévtanaival, mert nem szerepel a papság névsorában.

A püspök első kérdései tulajdonképpen vádpontok. Felszólítja Heraclianust, vallja be kapcsolatát Hilariussal és Eusebiussal. A kapcsolat elképzelhető volt, hiszen a sajátos római internálási szisztéma szerint a nyugati egyházatyákat a Birodalom keleti tartományaiába internálták, a keleti egyházfők számüzetési helyének pedig nyugati városokat jelöltek meg. "Nyugat Athanasiusa", azaz Hilarius Kr. u. 359-ben átutazva a tartományunkon, a keleti atyákkal együtt vesz részt a seleukiai zsinaton Isauriában, maga Eusebius pedig három évvel tárgyalásunk előtt biztosan Sirmiumban tartózkodott. Nagy Tibor szerint a bírósági ügymenetnek ez a része sokban emlékeztetett arra a tárgyalásra, amelyet Ambrosius – milánói Szt. Ambrus – az aquileiai zsinaton Palladius és Secundinus ellen levezetett.²¹ Ez talán nem is véletlen, hiszen Ambrus mint scholasticus Kr. u. 365-370 között Sirmiumban élt, talán személyesen is részt vett Heraclianus és társainak tárgyalásán.

Germinius püspök becsmérőleg említi a nicaeumi formulát megfogalmazó atyákat és álszent módon érdeklődik Heraclianusnál, hogy mondja már el neki, mit is jelent a homousion kifejezés. Heraclianus visszavág, hogy ő úgy tudja, hogy a püspök beszél görögül, így nem érti, milyen magyarázatra lenne szüksége. Germinius kyzikosi származása közismert volt, így ez a megjegyzés feldühíthette a püspököt. „Vitatkozol, mint egy komisz szolgál, nem vagy sem presbiter, sem diakonus. Látjátok, hogy jár a szája, hát senki se veri ki a fogait.” – kérdi fennhangon. Ekkor Jovinianus diakonus és Marinus presbiter jól megverték őt.

Heraclianus azonban nem hajlandó reagálni a vádakra és a megfélemlítésre, hanem ragaszkodik a hitvitához. Ekkor Germinius maga mellé rendel két sirmiumi klerikust: Theodorus presbytert és Agrippinust, (az ő rangja ismeretlen), hogy Heraclianus vitapartneri legyenek. A tervezett büntetőperben a püspök egyedül is képviselhette volna a vádat a három perbefogottal szemben, a hitvitához azonban egyenlő partnerekre van szükség.

Az intézkedést követő párbeszéd bevezetéséből megtudjuk, hogy kevéssel ezelőtt még Germinius legszűkebb híveinek körébe tartozott a vádlott. A püspök békülékenyen kérdezi: „...ügye én kereszteltelek meg? Mondd el, hogy vetted tőlem a keresztséget.” Itt egyértelmű, hogy felnőtt keresztelezésről van szó, ha Heraclianusnak emlékeznie kell a keresztelezési formulára. A vádlott fiatal korát bizonyíthatja a jegyzőkönyv másik helye, ahol a püspök arra utal, hogy „ismerünk téged gyermekségedtől fogva”. Mivel Germinius Kr.u. 351 óta állt a sirmiumi egyház élén, Heraclianus a per idején legfeljebb 20-25 éves fiatalember lehetett.

Heraclianus válaszában egyszerű szavakkal, de rendkívül szemléletesen elhatárolódik Germinius eretnek nézeteitől és megvallja a maga ortodox elveit. „Én nem úgy kaptam (t.i. a keresztséget), hogy a nagyobb Isten meg a kisebb Isten nevében, aki még teremtett lény is legyen ráadásul, mint azt a Szentlélekről állítod.”

Ez után Germinius, a szigorú számonkérő bíró hangnemet és taktikát váltva dicsérni kezdi Heraclianust, kifejtve, hogy mindannyian ismerik őt, ismerik

²¹ Nagy, T (1939)

gyerekségétől fogva, ismerik szüleit. Erre a hallgatóság is megszólal, „ő volt, aki Photinos ellen küzdött.”²² A püspök előadja a maga hitvallását, amit állítólag a városon átutazó Eusebius Vercellinus is jóváhagyott. Beszédét a néphez intézve és az evangéliumokra hivatkozva idézi Jézust: „Atyám, aki küldött nagyobb én nálam” A Szentlélekről Germinius azt mondja, hogy nem több, mint az angyalok és az arkangyalok elseje.

Heraclianus szintén az Írás szavaival vág vissza: „Nem olvastad, hogy a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít.” Tertullianus Apologeticumának megfelelő fejezeteit idézi trinitarius formulákkal. Az Atya és a Fiú kapcsolatát Origenesnél előforduló Dicsőség és Dicsőség fénye metaforával párhuzamosan a nap és a napsugár viszonyához hasonlítja.²³

A vita során egyre inkább visszaszoruló püspöktől Theodorus, majd Agrippinus veszi át a szót, Pál apostolt, János evangélista ill. Jeremiás prófétát idézik. Végül, felszólítják Heraclianust, határozza meg a hitét, vagyis részletezze röviden hitvallásának a lényegét.

A ousiát és benne a 3 hypostasist valló formula mélységesen felháborítja a hóméista arianus Germiniust. Eretneknek bélyegzi őt, és „kérte a népet, mondván aki csak találkozik vele Isten szolgája vagy szolgálónéja, fújjon rá”, valamint száműzetéssel fenyegeti.²⁴

A befújás, az insufflatio az exorcizmus egyik napjainkig is (főleg az ortodox, görög-keleti egyházban gyakorolt) bevett formája. Az első engedélyezett formuláról a Kr. u. VII. században hallunk, ezt követő szövegek legfontosabb elemei máig is azonosak.²⁵ Háromfajta exorcizmust tudunk megkülönböztetni, a legismertebb, melyet kereszteléskor végeznek, a második az exorcismus sollemnis expulsivus, ezt csak pap végezheti püspöki engedéllyel,²⁶ a harmadikat, az exorcismus provativust engedély nélkül laikusok is végezhetik. Az Altercatio Heraclianiban még egy kiforrotlan gyakorlattal találkozunk, az exorcizmus két fajtája keveredik, mivel a insufflatiót laikusok végzik, de püspöki felszólításra, és egyéb rítusokat, füstölést, imát nem említnek.²⁷ Számunkra azonban a legmeglepőbb, hogy a redaktor nem botránkozik meg azon, hogy Germinius püspök Heraclianust és társait, ha a hitéleti szempontból tekintjük, a száműzetésnél is keményebb büntetéssel sújtja, hiszen

²² „qui contra haereticus tenebrosi Photini contendebat.”

²³ „Nam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa est, sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur, ut lumen de lumine accensum.”

²⁴ „Et rogabat populum, dicens, ut quicumque obviaret ei servus vel ancilla dei, exsufflent eum, quia iam mortuus est.” A püspök által elítélt fiatalok lelki halottak, mivel a gonosz szellem szállta meg őket. Az insufflatióra, vagyis a ráfújással történő ördögűzésre más forrásból is van adatunk. Szent Márton látta, hogy Avitianus comes háta mögött egy hatalmas démon áll, és kifújta belőle. (Sulp. Sev. Dial. III. c.s.) Az öskeresztény egyházban exsufflatioval végzik az exorcizmust a katechumeneknél.

A ráfújás mai napig is a keresztelési szertartás része.

²⁵ Pócs, É. (2001) 137-198

²⁶ A papi exorcizmust utánzó laikus gyakorlat a XX. századig fennmaradt. Az európai ördögellenes elhárító rítusok keresztény gyökerei sokkal jobban kimutathatók az egyformaságuk miatt, mint a népi démonológiához kötődő szokások. Pócs, É. (2001) 137-198.

²⁷ Az insufflatio az un. circumpossessio mellett (ami a possessio megszüntetésére szolgál) a mai napig alkalmazott gyakorlata a kelet-európai ortodox szerzeteseknek.

kiközösítetteknek, élő halottaknak, az ördögtől megszállottnak nyilvánítja őket. Erre a közönyösségre csak egy magyarázatot tartok elképzelhetőnek, hogy már ekkor létezett az a hatalmas különbség, amely napjainkig elválasztja a görögkeleti egyház és papság népközeli demonológiáját a nyugati papság gyakorlatától. A hajdani kyzikosi klerikus „népi kezdeményezése” az elítéltek kiközösítésére sem teológiailag, sem jogilag nem minősíthető a redaktor számára, és annyira idegen a gondolkodásmódjától, hogy leírja ugyan, de semmi kommentárt nem fűz hozzá, mint ahogy a mai napig is az ortodox papok intenzív ördögűző gyakorlatát elsősorban a néprajzosok és nem a teológusok kutadják.

A jelenlévő klerikusok is elégedetlenek a jogilag semmitmondó ítélettel, mivel a büntetőeljárásnak indult hitvitát nem követte a város társadalmi békéjét veszélyeztető bűnösök elrettentő büntetése. Germinius presbiterei és diaconusai követelték, hogy kényszerítse a vádlottakat, hogy „legalább” átkozzák meg az ortodox püspököket - de ezt természetesen az elítéltek megtagadják.

„Ekkor így kiáltoztak némelyek, a helytartó elé kell őket vezetni, s meg kell öletni őket, mert lázadást szítottak.” Ez ellen viszont Germanius tiltakozik, nem az elítéltek a hibásak, mondja, hanem azok a püspökök akik, mindezeket elhittették ezekkel a szerencsétlenekkel. A jegyzőkönyv szerzője a történetet azzal zárja, hogy Heraclianus és társai kiszabadultak, és szabadok mind a mai napig.

Az Altercatio Heracliani több szempontból is kiemelkedő történeti forrása a Kr. u. IV. századi Pannoniának. Az arianizmus és az ortodoxia (Kappadokia, Antiochia, Alexandria, Róma) harca a birodalom keleti és nyugati felének, a görög és latin kultúra összecsapásának vallási köntösbe burkolt része volt. A harc utolsó óráira világít rá a forrásunk, mint egy pillanatfelvétel őriz meg meglepő részleteket.

Sirmium püspöke nemcsak az egyházi közösség, a klérus vezetője, de bizonyos igazságszolgáltatási és végrehajtói hatalommal is rendelkezik. Ellenfeleit bebörtönöztetheti, sőt saját bírói hatalmával élve ítélni feleltük, a Pannonia Secundában, pontosan Sirmiumban tartózkodó consularis rangú helytartótól függetlenül. Bár a forrásunk szerint a halálos ítéletet végrehajtását csak a praeses rendelheti el.

Sirmiumban is egyre nagyobb súllyal jelen van egy jómódú, iskolázott réteg, akik kiveszik részüket a város vallási életéből, ők azok az „értelmiségiek”, akiknek önálló véleményük van, és ha kell, elhatárolódnak az egyházi vezetéstől. Hiszen látjuk, hogy a jó családból származó Heraclianus már a második püspökkel fordul szembe (harcolt Photinos nézeteivel szemben, és most Germinius támadja). Tehát a Kr. u. IV. századra a teológiai viták már kiléptek a klérus keretei közül. Nemcsak a hitvita főszereplőjének van határozott véleménye, de a tárgyalást lejegyző szemtanú is hol nyíltan, hol burkoltan, de állást foglal.

A nyílt állásfoglalásra Alföldi András is felhívta a figyelmet. „Heraclianus fölénye sem volt valójában oly nagy a püspök fölött, mint azt a vita feljegyzője,

egy igazán izzón niceanus lélek kissé tendenciózusan feltüntetni akarja.”-mondja rövid kommentárjában.²⁸

A redaktor burkolt állásfoglalása talán még ennél is sokkal határozottabb! A szentháromságról folytatott vitának egy kerete van, és ez a keret kísértetiesen megegyezik a nagypénteki passió részleteivel.²⁹ A következőkben erre, a lejegyzett tárgyalás menetének tudatosan megkomponált keretére, az evangélium drámai fordulataira emlékeztető párhuzamokra kívánjuk felhívni a figyelmet, mint egy olyan rejtett kommunikációs technikára, amelyik újszerű és a tömegek jóindulatának megnyerésére indirekt módon rendkívül eredményes lehetett.

Heraclianust a börtönből vezetik bírái elé, ahol először a politikai háttéréről faggatják: kik barátaid, kik hatalmaztak erre fel, amit hirdetsz. Majd mikor kifejti, hogy a Szent Írások jogán beszél, tehát csak azt hirdeti, ami írva van, mint ezt Krisztus is mondja Nagypénteken. Ezután kegyetlenül megveretik, mint ahogy Jézust is megvesszőzteti Pilátus. Nem kevésbé meglepő Germiniusnak támadásának megtorpanása a vita közepén. A püspök hangot vált, mintha más szereplő lenne, megpróbál Heraclianus lelkére beszélni. Megjelenik Jézus kapcsán az evangéliumokban többször idézet megállapítás: tudjuk ki vagy, honnan jöttél, ismerjük szüleidet. „Térj meg hát”, vond vissza állításaidat, mint tanácsolták Jézus kihallgatói is, olyan félmondatok hangzanak el: „Látjátok, hogy káromol”, amelyeket a Passióból ismerünk. Végül Germinius is Pilátushoz hasonlóan a néphez fordul: a ti kezetekben a büntetés (ahogy Jeruzsálem népe választhatott Jézus és Barabás között, Sirmium népe pedig fújhatta az ördögöt...). A meggyőzhetetlen Heraclianust Germinius száműzetésre ítéli, miközben a tárgyalóteremben összegyűlt hallgatóság azt kiáltozza „A helytartó elé kell vezetetni s meg kell öletni őket, mert lázadást szítottak.” Ez tökéletesen egybevág Pilátusra gyakorolt presszióval: feszítsd meg Őt, mert ha nem, bevádolunk a császárnál, hogy lázadást támogatsz. Germinius állandóan változó hozzáállása a vádlottakhoz szintén pilátusi magatartás, a püspök meg akar felelni környezetének „vérszomjas” elvárásainak, de ugyanakkor nem kívánja fizikailag megsemmisíteni a vádlottakat. A teológiai vita befejeztével egyre enyhébb feltételekhez kötné az elítéltek szabadon bocsátását.

Ezen a helyen persze jó lenne tudni, hogy Sirmiumban Heraclianusék ténylegesen szerveztek-e lázadást Germinius ellen, vagy csak Krisztus szenvedéstörténetével való párhuzamként kerül a vád a jegyzőkönyv végére. Ha az előbbi igaz, akkor érthető lenne a hatalomhoz végsőkéig ragaszkodó, de egyébként vallási kérdésekben meglehetősen „rugalmasan” gondolkodó Germinius felháborodása. Ha a püspökkel szemben valóban szervezkedett a sirmiumiak nyugatbarát, jómódú értelmiségi rétege, akkor még inkább érthető a per anyagának, finom utalásokkal történő párhuzamba állítása a

²⁸ Alföldi (1925) 4

²⁹ A cikk következő része a KRE BTK Magyar Tudomány napja alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadás részlete, amely a vitairat eddig a szakirodalomban nem tárgyalt, rejtett propagandisztikus eszközeire kívánt rávilágítani.

Szenvedéstörténettel. A titokban elégedetlenkedők tábora számára kellett felmagasztalni azokat, akik nyíltan kimerték nyilvánítani meggyőződésüket az igaz hit mellett, vállalva, ha kell a legkegyetlenebb meghurcoltatást, kiállításuk krisztusi magatartás. Az Altercatiának még egy meglepő üzenete van, az egyházi hierarchiának Sirmiumban egyre kevesebb hatalma van a laikusok fölött, a világi hatalom segítségül hívása nélkül, a per során a püspöki tekintély látszatának a fenntartása a cél, végül a püspök beéri a vádlottak merőben jelképes megalázkodásával, hitvallásuk tényleges megtagadása nélkül.

A feltételezett, szervezett ellenállásnak a létét ill. az egyházi és világi hatalom meggyengülését jelzi ez a kompromisszumkészség, hogy a püspök az őt támogató klerikusok nyomása ellenére sem viszi az ügyet a helytartó elé, sőt a fenyegető száműzetés végrehajtásáról sem tesz említést a jegyzőkönyv szerzője. A forrongó társadalmi háttér megmagyarázná a radikális püspök néhány hónapon belül bekövetkező pálfordulását.

Ugyanis a történelemből tudjuk, hogy a harcias hóméista Germiniusz szűk egy év múlva már semiarianus tanokat vallott, és elszántan harcol a pannonia hóméisták, hajdani bajtársai ellen. Kr.u. 366-ban a singidunumi négyek: Valens, Ursacius, Paulus és Gaius kéri, hogy vizsgálja felül erőszakoskodásait, és tegyen hitet az ariminumi formula mellett.³⁰ A hatalmukat veszített pannoniai arianus vezetők a balkániai, Thracia, Moesia, Dacia Nova püspökeinek a segítségére számítanak, de az ortodoxia terjeszkedését nem tudják megállítani.

A nyugati befolyás, amely Pannonia provincia történetét a foglalástól több mint három évszázadon át meghatározta, ismét győz a keleti hatásokkal szemben, de a tartomány már nem több, mint egy leszakadásra ítélt periféria. Az aquileia-i püspökség kiszabadul a pannonia befolyás alól, létrejön az ún. „aquileiai kör”, amelynek tagjait a stridói (valószínűleg pannoniai határvidéki település) születésű Hieronymos Chronikájában a „megdicsőültek kórusához” hasonlíjtja. Innen kiindulva az ortodox misszió és vele a latin szellem kiszorítja a görögöket, ázsiaiakat. A kisázsiai görögség térvesztésével Pannonia a szellemi középszerűségbe süllyed.³¹ Bár a tartomány elveszik az arianizmus számára, de személy szerint az ügyes réalpolitikuss Germiniusz Kr. u. 375-ben bekövetkezett haláláig a helyén maradt.

A írásmű egyedülálló sajátosságából kikövetkeztethető kérdésünk, hogy a ránk hagyományozott szöveg mennyiben tekinthető egy bírósági ügy szövegszerűen hiteles aktájának vagy csupán egy retorikai eszközöket felhasználó, polemizáló

³⁰ Kr. u. 366-ban a négy hóméista arianus vezető (Valens, Ursacius, Gaius és Paulus) singidunumi tanácskozásán levélben szólítják fel Geminiust nézeteinek revidálására. A levél aláírói Pullentis lector, Secundianus presbiter és Candidius exorcista. A levél nemcsak Gemenius püspök ingatag meggyőződésére bizonyított, de az aláírók névsorából is láthatjuk, hogy a térségben, ill. a püspökségekben, mint fontos tisztség volt jelen a klerikus exorcista. Nagy, T. (1939) 164-165.

³¹ A térségünknek utolsó kiemelkedő egyháztörténeti személyiségei: Palladius (Ratiaria), Secundianus (Singidunum) és Attalus (talán Poetoviói) püspökei akik a keleti püspökök távolmaradása miatt Ambrosiusnak egyedüli ellenfelei voltak az aquileiai zsinaton Kr. u. 381-ben. A fennmaradt jegyzőkönyvek Aquileiában egy Sirmiummal ellentétes hatalmi átrendeződésről tanúskodnak, a itt a vádlottak próbálnak a püspökkel szemben a világi hatalomhoz fordulni. Palladius világi bíró felkérését követeli, természetesen eredménytelenül Ambrosiustól. A zsinati levelek tanulsága szerint, mint eretnekeket elítélték őket, és megfosztották püspöki hivataluktól. Nagy, T. (1936) 180-182.

röpirat. Vagyis az események lejegyzője mennyiben hangolta át a teremben történeteket az olvasók érzelmi befolyásolásának érdekében. Létezhetett-e egy olyan hitvédő, hitelesítő műfaj, amely irodalmi keretekbe öntött sablonokkal népszerűsítette a fontos egyházpolitikai eseményeket, és ennek a propaganda irodalomnak egy ritka darabja maradt volna ránk. A hitvita történelmi hitelessége mellett szól a szöveg tömör, száraz, minősítésektől, érzelmi megnyilvánulásoktól mentes stílusa. Azt, hogy a redaktor, az elítéltek pártján áll, Alföldi sem a két fél érvelésének teológiai megalapozottságából, inkább a teremben történő atrocitások kihangsúlyozásából következtethette. A ránk maradt feljegyzés érdekességét pont az adja, hogy a szerző egy tárgyalási jegyzőkönyv hitelességével elhangzott tényeket közvetít, miközben egy keretbe ágyazott - egy mélyen hívő számára - tragikus érzelmi hatásokat kiváltó irodalmi áthallásokkal dolgozik.

Bibliográfia

- Adriányi 2001   Adriányi, G.: Az egyháztörténet kézikönyve. Budapest, 2001.
- Alföldi 1925   Alföldi, A.: Egy pannoniai ókeresztány hitvita. *Protestáns Szemle* 34. 1925. 4-9.
- Alföldi 1934   Alföldi, A.: Die Ausgestaltung d. monarch. Zeremoniels. *Mitt.d. deutschen arc. Inst. Röm. Abt.* 49. 1934.
- Artner 1946   Artner, E.: Ókeresztény egyház és dogmatörténet. I. Budapest, 1946.
- Hefele – Leclerq 1907   Hefele, Ch. J. – Leclerq, H.: *Hist. d. conc. I.* Paris, 1907.
- Ivánka 2004   Ivánka, E.: Kappadókia teológiai műveltségének gyökerei. 91-103. és Konstantin császár kereszténysége újabb megvilágításban 235-247. IN: Heidegger filozófiája és az ókori metafizika. Budapest, 2004.
- Marton 2004   Marton, J.: A keresztény ókor. Marosvásárhely, 2004.
- Nagy T. 1939   Nagy, T.: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. (*Dissertationes Pannonicae. Ser. II. no. 12.*) Budapest, 1939.
- Pócs É. 2001   Pócs, É.: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: *Démonológia és boszorkányság Európában.* Szerk. Pócs Éva (*Studia Ethnologica Hungarica I.*) Budapest, 2001.
- Seeck 1919   Seeck, O.: *Regesten. d. Kaiser u. Papste v.d. Jahre 311 bis 476.* Berlin, 1919.
- Zeiller 1918   Zeiller, J.: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romaine.* Paris, 1918.

TÓTH ENDRE:

A POGÁNY ÉS KERESZTÉNY SOPIANAE

(A császárkultusz-központ Pannonia Inferiorban, valamint a pogány és keresztény temetkezések elkülönítésének a lehetőségéről: a II. sírkamra)

Pannonia urbanizálása és városainak a története -már amennyire a régészeti leletek segítségével megállapítható- jól nyomon követhető. A legtöbb város alapítási idejét, a település jellegét, colonia vagy municipium rangját ismerjük. Köszönhető ez -néhány szerencsés eset kivételével, amelyről elbeszélő forrásban is olvashatunk- a feliratoknak, amelyeken, ha a települést megnevezték, akkor általában a város teljes nevét is feltüntették. Segítségükkel következtetni lehet az alapító császár személyére. Tudjuk, hogy a Száva völgyétől a Dunáig terjedő tartománynak először a nyugati részén (Savaria, Scarbantia) majd a Dráva - Száva közben (Siscia, Sirmium, Neviodunum, Andautonia) alapítottak városokat a császárok. A Dunántúl nagy részét Hadrianus municipalizálta¹. Korlátozottak azonban az ismereteink azokról a településekről, amelyek a 3. században kaptak városi rangot². Mivel Sopianae - ellentétben a többi pannoniái várossal- éppen a római császárok utolsó másfél századára vált jelentős igazgatási központtá, a település kezdeteiről, a várossá alakulását kiváltó okokról -közvetlen adatok híján- szinte semmit sem lehet tudni. Ezért meg kellett keresni azokat az adatokat, amelyek segítségével valamelyest rekonstruálható a település várossá fejlődésének a menete.

A késő-római temető építményeiből, sírjaiból és más adatokból Sopianae Kr. u. 4. századi fellendülésére és a tartományi igazgatásban betöltött szerepére lehet következtetni. Mivel az 1-3. századból a helynéven kívül nincs írott forrás³,

¹ MÓCSY 1962, 598.; Túl szkeptikusan és kritikusan ítélte meg a Hadrianus-kori városalapítások melletti érvelést BOATWRIGHT, M. T., Hadrian and the cities of the Roman Empire, Princeton 2000, 39-41.

² Amint ismert, ennek fő oka az, hogy a Severus-kor után rohamosan csökkent a feliratok száma. Következésképpen a korszak történetére vonatkozó információ leszűkül és átalakult.

³ A laskói felirat (CIL III 3293⁶²: POZSÁRKÓ CS., In: Sopianae 2004, 271-2. ....] / Iustus [...] cives So[opianensis?]/u sibi et[...]/co(niugi) qu[ae] vix(it) ...] értelmezhetetlen, mert nagyon töredékes, és elveszett. Az Eszéktől ÉKy-re, kb 15 km-re előkerült felirattöredék szövegét Katancsich Péter tartotta fenn. (KATANCSICH P., Istri adcolarum Geographia Vetus, Buda 1826. 443, lap, LXXIX. szám). Katancsich azonban a második fennmaradt sor végén SC[... betűket közölt, amit Mommsen javított So[opianenses]-ra. Tehát a cives szó értelmezője, amely Iustus származását, eredetét hovatartozását jelölné annyira bizonytalan olvasat, hogy csak azt lehet tudni, hogy S-sel kezdődik, és a második betűje C (ha Katancsich jól látta, vagy kapta az adatot) vagy esetleg O. A civis mellett kétségtelenül előfordul a származás jelölésére városnév is, ez azonban ritkább, és csak akkor van fontossága, ha a feliratot a várostól távol állították. Gyakrabban jelzik az etnikumot, szintén a távolra szakadt emberek esetében (cives Surus, Afer). Hogy a töredék

amely tanulmányozásából ki lehetne indulni, kisebb volt a kutatói érdeklődés a városfejlődés okai és mikéntje iránt. A 4. századi város azonban nem a semmiből keletkezett. Ezt a római képzésű, de őslakos nyelvi eredetű Sopianae helynév eleve bizonyítja. A település megismerését gátolta, hogy több, mint két évszázada előkerült sírépületek miatt a kutatás elsősorban a késő császárkori temetkezések feltárására, mintsem magára a településre irányult. A római városról az utóbbi két évtizedben végzett⁴, az építkezéseket megelőző feltárásokig jószerivel semmit sem tudunk. Az egyoldalúság részben érthető: egyrészt a középkori, majd mai város a római temetőre települt rá, másrészt az 1950-es évekig a római várost a középkori város alatt keresték. Az előkerülő épített sírok feltűnőbbek voltak, könnyebb volt számba venni és dokumentálni, mint a bizonytalan korú falmaradványokat.

A korai császárkori hamvasztásos temetők és sírkövei, valamint a pénzforgalom hiánya miatt világos volt, hogy a római - kori település története nem a pannoniai városok túlnyomó többségéhez hasonlóan alakult. Azaz nem az 1. század második felében vagy a 2. században alapította vagy emelte az uralkodó városi rangra települést, hanem egy nem városi jogállású, kis település a 3. század második felében hirtelen fejlődésnek indult. A kutatási feladat tehát nem a város kezdeteinek a kora császárkori igazolása⁵, hanem annak megállapítása, hogy a 4. századi városnak - a *civitas*-nak- milyen előzményei voltak, és mi váltotta ki a gyors fejlődést egy olyan időszakban - a 3. század második felében- amelyet éppen a városok stagnálása, vagy éppenséggel a hanyatlása jellemez. A válasz gerince nem lehet kétséges: Sopianae várossá fejlődése külső beavatkozásnak köszönhető, amely csakis kormányzati indíttatású lehetett. A település valamilyen szerepet kapott a tartományi igazgatásban. Írásom első részében a várossá fejlődés okait keresem.

Sopianae korai történetének a kutatását nem könnyítik meg a pécsi lelőhelyüként számon tartott római sírkövek, feliratok, kőfaragványok. Ennek oka a Pécsen talált köemlékek bizonytalan eredeti felállítási helye⁶. Az Árpád - kori építkezésekhez előszeretettel gyűjtötték össze a kő és márvány faragványokat, amelyekből rosszabb esetben mészet égettek, jobb esetben építőanyagként használták fel. Az Árpád korban a római köemlékeket mindenhol felhasználták a Dunántúlon, akár kis falusi templomról, akár székesegyházról, vagy a dinasztia koronázó templomáról volt szó. A különbség annyi volt, hogy a falusi templomok esetében az építkezéshez a környékről gyűjtöttek szpóliákat, a királyi építkezésekhez pedig nagyobb körzetből,

Sopianae névvel egészíthető ki, abban kételkedik Mócsy András is: *Municipiumok és coloniák*, in: *Pannonia régészeti kézikönyve*, Budapest 1990, 309.

⁴ Vö. Sopianae 1204.

⁵ Lásd Nagy Tibor kritikáját és az én ismertetésemet Fülep Ferenc könyvéről (FÜLEP 1974): NAGY 1987-1988, TÓTH E., *Acta ArchHung.* 30, 1978, 262-263. Fülep már a 2. században városról beszél, amely a markomann háborúk idején elpusztult FÜLEP F., A pécsi későrómai-ókeresztény mauzóleum feltárása, *JPMÉ* 32, 1987, 31-33.

⁶ Lásd például GERECE P., A pécsi székesegyházban talált római korabeli faragott kövekről, *ArchÉrt* 15, 1895, 73-76 és Gosztonyi Gyula összeállítását a Pécsen talált római kőfaragványok és feliratok lelőhelyéről, *GOSZTONYI* 1939, 119-124.

távrolról is szállítottak római faragványokat és feliratokat, jól megalapozva a késői korok élő kutatóinak a félretájékoztatót, akik igen nehezen mondanak le arról, hogy ezeket a feliratokat az *adott hely* történetéhez felhasználják. A római faragott kövek másodlagos felhasználása különösen a székesfehérvári királyi bazilikában volt jelentős, ahová Óbudáról is szállítottak építőanyagot. A pécsi székesegyház a római szpóliákat szintén felhasználó Árpád - kori épületek közé tartozik. Látványosan szemlélteti ezt a székesegyház római faragványokból készült, szépen helyreállított román főkapuja, a 19. századi átépítés során kiemelt római faragványok sokasága, és a régi lelőhely-feljegyzések. Az elhurcolt kőfaragványokról egyáltalában nem, a feliratos kövekről is csak ritkán lehet megállapítani, hogy egykor hol álltak. Ezért a székesegyházban, vagy máshol a város házaiba beépített vagy onnan kibontott köemlékeket csak elővigyázatossággal lehet felhasználni a Sopianae történetéhez, mert eredeti felállítási helyük ismeretlen. Különösen óvatosan kell eljárni a feliratokkal, mert a római város jelentősége a 4. századra esik, amikor a feliratállítás visszaesett és a katonai építkezések feliratain kívül a két dunántúli tartományban elvétve, szinte csak Savariában állítottak a keresztények sírköveket⁷. Sopianaeban a település késősége miatt a helyi kőfaragásnak nem volt hagyománya, nem faragtak sírköveket, viszont sírépületeket emeltek az elhunytaknak, sehol máshol a Dunántúlon elő nem forduló számban. Ezek a 4. századi temetkezések és a sírépületek különösen az ún. Korsós sír, amelyek a város utolsó évszázadának emlékei, írásom másik témája.

1. A régészeti leletek feldolgozatlansága és az irodalmi adatok csekély száma ellenére, a *Sopianae*⁸ helynév fontos következtetésre ad lehetőséget. Pannonia megszállása után a katonai táborokat és a polgári településeket a jól szervezett adminisztrációval rendelkező államnak el kellett nevezni. A rómaiak Pannoniában más tartományokhoz hasonlóan jártak el és megtartották a régi földrajzi neveket. Ez azonban nem jelentette automatikusan a település folyamatosságát, mert a hódítók szabadon használták fel a helyneveket. Azaz az őslakós nyelvű helynevekkel megnevezett római települések és az őslakós település között nincs vagy csak további bizonyítékok esetében lehet a kapcsolatot keresni. Nem maga a település kontinuuált, hanem attól esetleg távol, a helynév; amellyel a rómaiak a saját maguk katonai vagy civil települését nevezték el. Plinius, Ptolemaios, a 3. század végén összeállított *Itinerarium Antonini* - útikönyv és a 4. század végi *Notitia Dignitatum* helyneveit olvasva jól látszik, hogy a latin nyelvű földrajzi nevek száma viszonylag kicsi és elsősorban a limes menti, sűrű táborosor nevei között találhatóak (pl. *Ala nova*, *Aequinoctium*, *Intercisa*, *Vetus Salina*, *Aqua Viva*). A településnevek többsége latinosított végződésű, kelta-illyr gyökű településnév (pl. *Scarbantia*,

⁷ Savariának a több évszázados császárkori múltja, az utak mentén húzódo temetők sírkövei inspirálták és a kőfaragó műhelyek valamilyen fokú fennmaradása okozta, hogy a feliratállítás, ha csökkent mértékben is, ebben a városban megmaradt.

⁸ *apud Sopianas Valeriae oppidum*, Ammianus Marcellinus XXVIII 1.5; *per Sopianas (Soppeanas)* ItAnt.231,9; *a Sopianas (Sopiana)* uo. 264,1; *a Sopianas* u.o. 264,7; *Sopianais (Supianis)* u.o. 267,5; *Suppianis*, u.o. 232,8.

Carnuntum, Brigetio, Aquincum, Alisca, Gorsium, Siscia, Sirmium, Cibalae, Mursa stb.). A 4. században néhány, a latinul értők és beszélők számára rossz hangzású helynevet megváltoztattak Pannoniában⁹ (*Lugioból - Florentia, Malatából - Bononia* lett) és máshol (*Gesoriacum - Bononia*). A településnevek között nagyszámú csoportot képviselnek azok, amelyek gyöke kisebb részben őslakós, nagyobb részben latin nyelvű, és *-iana* képzővel végződnek¹⁰: a *Maestriana, Mogetiana, Tricciana, Caesariana, Cimbriana, Crispiana, Floriana, Fortiana, Cariniana, Antiana, Magniana-Mariniana, Bassiana* csoportba tartozik a *Sopianae* név is. Az *-iana* végű helynevek Pannonia északi felében sűrűsödik. E helynevek a településformát meghatározó nőnemű latin szó (*villa, casa, statio, mutatio, mansio*) jelzői. Nem tudjuk, hogy ezeknek a helynevek egy csoportja - *Sopianae* is- miért áll többes számban¹¹? Mády Zoltán településtörténeti okokra, valamiféle szórt, tanyaszerű településszerkezetre gondolt¹². Az általa felsorolt *colonia, civitas* azonban nyilvánvalóan nem jelölhet szétszórt települést. A mezőgazdaságilag hasznosítható földet pedig nem a *terra*, hanem az *ager* jelölte.

Sopianae nem azok közé az őslakós településnevek közé tartozik, amelyeket a rómaiak a foglalás után latinos hangzásúra (végződésűre) változtattak (*Savaria, Siscia, Aquincum*). Az *-iana* végű dunántúli helynevek többségükben személynévi eredetűek, azaz a háromtagú római név második tagjából, a gentiliciumból képezték, vagy a harmadik tagot, a cognoment jelzőként használva egyeztették a település jellegét jelölő szóval. Ez *Sopianae* esetében azt jelenti, hogy a település nem *sop-* vagy *sup-* gyökű kelta szóval jelzett földrajzi környezetről kapta a nevét, amely vizes, mocsaras jelentésű lehet¹³, hanem egy *Sopius* noment vagy *Sopianus* cognoment viselő személyről. Csakhogy ilyen gentilicium nem maradt fenn¹⁴. Mégis, e bizonytalanságok ellenére a név alapján következtethetünk a település történetére: az *-iana* végű településnevek a kedvező helyen létrejött, vagy igazgatási beavatkozás során fejlődésnek induló települések nevei. A csoportból csak kettő, *Mogetianae* (Pannonia Superior) és *Bassiana* (P. Inferiorban, a Drávától délre) vált alkalmassá a városi rangra. *Sopianae* tehát nem a rómaiak által újonnan alapított városként kezdte történetét, hanem a település a 3. század közepétől fejlődött várossá. A korai *Sopianae*nak a nem városi méretére abból is következtetni lehet, hogy nagyobb, koracsászárkori hamvasztásos temető mindaddig nem került elő Pécs területén.

⁹ MÓCSY, A., Késő római helynévváltoztatások a Duna-vidéken, *Antik Tan.* 12, 1965, 103-105 = *Arheoloski Vestnik* 19, 1968, 75-77.

¹⁰ RADNÓTI 1954.; REITZENSTEIN W.-A. Frhr. von, *Untersuchungen zur römischen Ortsnamengebung*, Diss. München 1970, 70; BEŠEVLIJEV 1970, 48.

¹¹ Nemcsak az *-iana* végű helynevek találhatók meg ebben a csoportban, hanem más, délpannoniai településnevek is: *Cibalae, Bassianae, Varianae, Manneianae*.

¹² MÁDY 1963, 47.

¹³ MÁDY 1963, 49.

¹⁴ Prokopius földrajzi neveinél nem egy olyan *-iana* végű település van, amelynek nincs személynévi fennmaradt alakja; lásd BEŠEVLIJEV 1970, 48.

Sopianae kezdeteire és várossá válásának fő szakaszaira régészeti és írott forrásokból tudunk következtetni. Ennek fő pontjai: a korábbiakhoz képest a 3. század közepétől ugrásszerűen megemelkedő pénzforgalom¹⁵, Ammianus Marcellinus feljegyzése¹⁶, amely szerint Maximinus, a későbbi *praefectus praetorio Galliarum* Sopianae-ban született és az apja a helytartói hivatalban volt tisztviselő¹⁷, végül Sopianae-nak a tartomány úthálózatban játszott központi szerepe¹⁸.

Elég nagyszámú érem került elő Pécs területén ahhoz, hogy ezek alapján a pénzforgalom fő jellemzőit, így a kezdetét meg lehessen állapítani. Az időpont kétségtelenül a 3. század közepe, Gallienus császár uralkodása¹⁹. A 260-as éveket megelőzően olyan szórványosan és kis számban kerültek elő érmek, hogy pénzforgalomról valójában nem beszélhetünk. A 260-as évektől azonban az érmek száma hirtelen megnő, ami jelzi a település további sorsát meghatározó döntő változást. Tekintettel a pénzforgalom hirtelen növekedésére, és ugyanekkor a pannoniai települések hanyatlására, spontán változásról nem lehet szó. A település fejlődését mesterséges beavatkozás váltotta ki, amely ez időben csak „állami beavatkozás” lehetett. Mivel Sopianae a tartomány belsejében fekszik, katonapolitikai döntés nem indokolhatta a fejlődés megindulását: erődöket a tartomány belsejében csak 30-40 évvel később kezdtek építeni²⁰. Ezért a változás okát a polgári igazgatásban kell keresni, aminek a lehetséges módja a városi rang megadása mellett a településnek juttatott adminisztratív szerep. Ammianus Marcellinus feljegyezte ezt a változást, amikor a helytartói hivatalról írt Sopianae-val kapcsolatban. Csakhogy Pannonia közigazgatását – más tartományokkal egyezően – csak a 3. század legvégén szervezték át²¹, Sopianae pedig már néhány évtizeddel korábban fejlődésnek indult. *Ezért a polgári helytartó és officiuma Sopianae-ba kerülése nem oka, hanem következménye a településfejlődés megindulásának.*

A következőkben a várossá válás *egy lehetséges* útja mellett érvelek. Abból az alapállásból indulhatunk ki, hogy a településfejlődés megindulását a tartományi igazgatásban bekövetkező változás okozta. A tartományi székhelyen kívül ilyen feladatot látott el Poetovio: a colonia kedvező közlekedési fekvése miatt az illyricumi vámszervezet székhelye volt. A másik provinciális intézmény, amely nem a limes menti katonai településeken vagy azok közelében, hanem polgári

¹⁵ FEJES GY., Római pénzelet Pécs város csatornázásánál, *PBMÉ* 11, 1930; FÜLEP 1984, 218.

¹⁶ *Amm. Marc. XXVIII, 1,5 (Seyfarth IV. 96): Maximinus regens quondam Romae vicariam praefecturam apud Sopianas Valeriae oppidum obscurissime natus est patre tabulario praesidialis officii orto a posteritate Carporum, quos antiquis excitos sedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam.*

¹⁷ *PLRE* I 577-578, FITZ 1994, III. Nr. 911, 1271-1272., LENGVÁRI I., Megjegyzések Maximinus életpályájához, *Tanulmányok Pécs történetéből* 5-6. Szerk. FONT M. - VONYÓ J., Pécs 1999, 153-162.; SZABÓ Á., Ein spätromischer Augur in Sopianae? *Specimina Nova* 15, 1999 [2000] 149.

¹⁸ TÓTH E., Pannonia római útvonalainak kutatásáról, *Somogyi Közl.* 2, 1975, 275-278, TÓTH 1988, 26.

¹⁹ FÜLEP 1984, 200.

²⁰ TÓTH 1987-1988, 22.

²¹ MÓCSY 1962, 611, NAGY T., rec. Dobó Á., *Acta ArchHung* 21, 1969, 395-405, FITZ 1983, FITZ 1994, 1177-1183.

településeken, városban kellett, hogy létrejöjjön, a tartományi császárkultusz főoltára és a tartományi gyűlés (*concilium*) volt. Pannonia Superiorban az *ara Augusti* a főpapokat állító feliratok alapján Savariában volt. A coloniában a provinciális forum fekvését sikerült meghatározni²². Inferiorban azonban nem került elő olyan felirat, amelyek segítségével meg lehetett határozni azt a települést, ahol a császárkultusz oltárának felépült; az *ara Augusti* helyének keresésében a kutatók pedig téves úton jártak.

Th. Mommsen két Sárpentelén (Fejér megye) őrzött felirat alapján Székesfehérvárt vélte - nem ismerve a magyar város múltját és római település hiányát²³ - lehetségesen a kultuszközpontnak²⁴. Később Alföldi András²⁵ majd Mócsy András Aquincumra gondolt²⁶, akiknek a véleményéhez J. Deiniger²⁷ és Fishwick²⁸ is csatlakozott. Véleményük azonban nem az inferiori lehetőségek számbavételéből következett, hanem Mommsen véleményét cáfolva vagy alakítva, a Székesfehérváron és a környékén előkerült, a császártisztelettel - *de nem a tartományi császárkultusz intézményével*²⁹ - kapcsolatos feliratokból kíséreltek meg eredményre jutni. A császárkultusz-központ helyének megállapítását a táci feltárások nagymértékben befolyásolták és a kultuszközpont helye átcúsúzott erre a településre³⁰. A több évtizedes táci feltárás sem hozott azonban e tekintetben bizonyítékot. Sőt az előkerült épületmaradványok és településjelenségek sorra cáfolták a feltételezést. Tácon és a környéken nem került elő olyan epigráfiai emlék, amely az *ara Augusti* és *concilium* otlétét tanúsítaná³¹. A település jellegének és rendeltetésének a meghatározása is a még megoldandó feladatok közé tartozik. A kulcsfontosságúnak tartott oltár feliratról Alföldy Géza kiderítette, hogy nincs köze a császárkultuszhoz, ezért az arra alapozott következtetések is tévesek³². A kétségtelenül különleges épületekből és szakrális leletekből talán Iuppiter Dolichenus- tiszteletére és keleti eredetű kultuszokra lehet következtetni. *Olyan epigráfiai emlék sem került elő, amely a feltárt terület - lehetségesen a Gorsium nevű település-városi jogállását bizonyítaná*³³. A 260-as évek háborúi két, jól elváló szakaszra

²² TÓTH 2001, 5-33.

²³ MAROSI A., Századok 69, 1933, 266.

²⁴ MOMMSEN, Th., in: CIL III p. 432.

²⁵ ALFÖLDI A., ArchÉrt 1940, 195 a korábbi vélemények összefoglalásával.

²⁶ MÓCSY 1962, 595.

²⁷ DEININGER 1965, 117.

²⁸ FISHWICK 1983, 2000A, 2000B.

²⁹ ALFÖLDY 1997, 137-140.

³⁰ FITZ J., A Concilium provinciae Pannoniae Inferiorban, Alba Regia 11, 1970, 152-153, legutóbb: FITZ J., Gorsium - Herculia, Székesfehérvár 2003, 16, és FISHWICK 1983.

³¹ TÓTH E., Templum provinciae in Tác? Specimina Nova, Pécs, 1989, 43-58. és: A Tapolcai városi Múzeum Közleményei 2, 1991, 97-112.

³² ALFÖLDY G., Die grossen Götter von Gorsium, ZPE 115, 1997, 225-241.

³³ Fitz Jenő a legutóbbi Gorsium - vezetőben meglepő újdonsággal állt elő a település topográfiáját illetően (FITZ J., Gorsium - Herculia, Székesfehérvár 2003, 81). Eszerint a feltárt és a 4. században fallal körbevett terület nem ad megfelelő tájékoztatás a település méretéről, mert „ a város az első korszakban teljes egészében a szentkerületen kívül feküdt, a második időszakban is a fallal védett városrész csak a helytartói székhely védelmét szolgálta, a polgári település a falakon kívül feküdt”. Ez a korábban soha nem emlegetett, a 4. századi városi védelemmel szögesen ellentétben álló

osztja a település történetét. Az első periódus egy út két oldalán álló néhány épületet jelent, amelyek rendeltetése kérdéses és még megállapítandó. Ez a település 260-ban bizonyíthatóan elpusztult. Elplanírozott helyén a 4. század első harmadában a késő római belső erődre emlékeztető,³⁴ a katonai logisztikai központokra jellemző alaprajzú objektumot hoztak létre.

A táci település egyetlen, a tartományi kultusközpontot jellemző ismérvnek sem felel meg. Ezt jól tudjuk, különösen is azóta, amióta Pannonia Superior császárkultusz-központjának a jellemzőit Savariában sikerült meghatározni³⁵. Az *ara Augusti* és a kapcsolódó intézmények nem katonai településen vagy annak közelében, hanem coloniában alakultak meg. A nagyméretű provinciális forum és épületei: az oltár, az amphiteatrum a városmagtól jól láthatóan elkülönítve, nagyméretű alapfalakkal épületek fel. Végül a superiori példa alapján várható lenne, hogy az inferiori sacerdosok annak a városi magistratusnak is tagjai legyenek, ahol az Ara állt és a concilium ülésezett. A négy tartományi főpap által állított egyik feliraton sem olvasható azonban a feltételezett *Gorsium municipium* neve.

Tehát ha az *ara Augusti* és a tartományi forum nem Tácon állt, más lehetőségeket kell számításba venni. Milyen következtetésekre lehet jutni a Pannonia inferiori főpapok felirataiból? A négy inferiori főpap-felirat kevésnek tűnik, mégis tartalmazznak bizonyos információt. Meglepő, de ezeknek a feliratoknak sem a lelőhelyét, sem a szövegüket a kultusközpont helyének megállapításához nem használták fel. Két felirat lelőhelye elsődleges: mindkettőt katonai körzetben, magánindokkal állították. Az intercisai feliratot M. Ulpius aquincumi magistratus állította apja végrendeleti meghagyásából Vetus Salina territoriumán³⁶. A lelőhely az apához kapcsolódik, így a kultusközpont helyéhez nincs köze; a fiú aquincumi hivatala mellett *Mursa decuriója* és Pannonia Inferior sacerdotalisa volt. A másik felirat aquincumi vonatkozású és aquincumi lelőhelyű: Aurelius Audentius *curator rei publicae*

---

szerkezet és a szerző korábban tett (11. oldal. „A IV. században, a 3. periódusban, az újonnan alapított város központját fal vette körül”) mondataival is ellentétben áll. Hol volt tehát a „város”? Fitz J. vélhetőleg a savariai városszerkezet alapján, ahol sikerült kimutatni a várost és az attól elválasztott császárforumot (TÓTH 2001), gondolt erre a megoldásra, noha nem hivatkozik a savariai példára. Ez pedig szükséges lett volna, hogy megindokolja: mi okozta a táci objektum szerkezetéről eddig, több évtizeden keresztül képviselt véleményének a megváltozását. Természetesen azt korábban is hallottuk, igen sok esetben, hogy a feltárt területet Tácon hatalmas feltáratlan „városnegyedek” veszik körbe, erre azonban a feltárások 50 éve alatt semmiféle bizonyítékot az ásítás nem szolgáltatott.

³⁴ Részletesen TÓTH 1991, 98-99.

³⁵ TÓTH 2001, 5.

³⁶ [Templum et statujam Geni civib(us) R(omanis) | [et constistentib(us) terri]t(orii) Vetuss(alinensium), quae M(arcus) Ulp(ius) | [--- datis ex tes]t(amento) (sestertium) X (milibus) n(umum) fieri iusserat, | [M(arcus) Ulp(ius) --- Ilvir (?)] m(unicipii) Aq(uincensium) d(ecurio) col(oniae) Murs(ensium) sacerdos, -otalis ?) | [prov(inciae) Pann(oniae) infer(ioris) trib(unus) U]g(ionis) XII fulm(inatae) in memoriam | [patris loco publico te]rritori ex (sestertium) XXXX (milibus) n(umum) fec(it). CIL III 10 305, RIU 6, 1442. ALFÖLDI 1940, 205-7, ALFÖLDY 2000 (2002), 56-57 nr. 14; Mursa alapítása után (Hadrianus) és 194 előtt állították. Lh. Adony, ahonnan Dunaújvárosba szállították FROELICH, AEM 14, p. 54.

Aquincensium és *sacer(...)* *provinciae*) állította lánya és a maga jólétéért³⁷. A felirat magánjellege miatt szintén nem a császárkultusszal kapcsolatos hivatalos állítás eredménye; aquincumi lelőhelyéből ezért az ottani kultuszközpontra nem lehet következtetni. A helytartói székhely és a katonaság jelenléte miatt Aquincumban provinciális kultuszközpontra amúgy sem lehet gondolni.

A harmadik feliratot a pécsi székesegyház 19. század végi restaurálásánál találták³⁸. Az építőkönök átfaragott töredéken a dedikáció és az állító neve hiányzik (1. kép). Az oltárt olyan valaki állította, aki Cibalaeben viselt városi tisztséget, hihetőleg duumvir volt, majd azt követően *sacerdos arae Augusti* lett. Az oltárt legvalószínűbben az utóbbi a minőségében állította, talán a fiával. Akár főpapként, akár, mint sacerdotális: mindenestre *semmiképpen sem* abban a városban, Cibalaeben állította az oltárt, ahol duumvir volt. Ezért az oltárállítás helye szóba jöhet császárkultusz központként³⁹. Kérdés viszont, hogy a felirat pécsi lelőhelye elsődleges vagy másodlagos-e? A pécsi római feliratok harmada a székesegyháznál került elő⁴⁰. Ezek között jó néhány olyan van, amelyet eredetileg kétségtelenül más településen állítottak fel. Ilyen a Mursában, majd Teutoburgiumban (Dalj) állomásozó ala II Hispanorum Aravacorum⁴¹ veteránjának márvány sírköve. Az oltár eredeti lelőhelye -a pécsi középkori kőszállítások ismeretében- egy másik város, Mursa is lehet.

A bátmonostori felirat (Bajától délre) másodlagos felhasználás után került elő. A feliraton az ismert Titius Antonius Peculiaris Aquincum és Singidunum decuriója, valamint *sacerdos arae Augusti nostri provinciae Pannoniae inferioris* nymphaeum építését és a víz bevezetését örökítette meg⁴². A feliratot a

³⁷ *Deae Nem[esi] Au[gustae] / pro salute / Aureliae Aude[ntiae] filiae / suae et pro sua / incolum[itate] Aurel[ius] / Audentius c[urator] r[ei] p[ublicae] / Aqu[incensium] et sacer[...]* *provinciae*) *libenti animo suscepta [vot]ja conplev[it]*. CIL III 3485, RÖMER - DESJARDINS 60. IX. tábla; BudRég 3, 1891, 158. Lh. Óbuda.

³⁸ CIL III 14 080= RIU IV, 279 [----*sacerdos*] / *p[rovinciae] P[annoniae] inf[er]ioris*] *[Ilvir / c]ol[oniae] Cib[alensium] / [et Mar]cellia[nus?] f[ilius]*] / v.s.[l.m.], NAGY T., 1987-1988, 233. A pécsi székesegyház átépítésénél a 19. században került elő. A feliratot a másodlagos felhasználás alkalmával hosszában kettévágták. A feliratot rossz minőségű köre, szépen vették ki. A névtöredék CIL és a RIU közlése szerint az állító duumvir fia (vagy felesége?) lehetett, mindkettőre számos példa van. A név *Mar]cellia[no]* vagy *Gelli[anus]* (CIL XIV 2156=ILS 3255) volt. A kiegészítésben (1. kép) a Gellianust tartottam valószínűbbnek. Ugyanis a pannoniai gyakorlatnak az felel meg, ha a Ilviri esetében először a decurionatust, azután a városnevet, és végül duumvirátust írják ki. Ez estben azonban a második sorában a *cum Mar]* betűk nem férnek el. Cibalae legkésőbb a 3. század elején colonia lett. Cibalae Ilvirje nem saját városában állította az oltárt. Mivel a [sacerdos]-t rögtön a duumvir követi, az állító más városban nem viselhetett több hivatalt. Ha a cibalaei duumvir más városban -Mursában vagy Sopianaeben- állított feliratot, annak oka a főpapság lehetett. A Pannonia Superiori példák alapján az állító Ilvir és nem decurio volt.

³⁹ Vö. TÓTH 2001.

⁴⁰ GOSZTONYI 1939.

⁴¹ P. KOS, *Germania*, 62, 1984, 47; LÖRINCZ B., *Die römische Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien 2001, 198-199.

⁴² *C[aius] Tit[us] Antonius / Peculiaris dec[ur]io col[oniae] Aq[ui]ncensium e[qu]o] p[ublico] dec[ur]io m[unicipii] S[in]g[iduni] / Il vir flam[en] sacerdos / arae Aug[usti] n[ostri] p[rovinciae] P[annoniae] inf[er]ioris nym[phaeum] / pec[unia] sua fecit et / aquam induxit* (CIL III 6452 = 10 496, KOVÁCS P., *Some notes on the building inscriptions of C[aius] Titius Antonius Peculiaris*

13. században, szerencsére nem a feliratos oldalán faragták át az apátság kaputimpanonjának díszítésére⁴³. Ez az egyetlen felirat, amelyet egy inferiori főpap hivatali ideje alatt állított. A lelőhely másodlagossága nem kétséges: Bátmonostor a Barbaricumban, Bajától délre fekszik. Első publikálója, Torma Károly szerint jó minőségű anyaga egyezik az aquincumi feliratokéval. Nem is merült fel kétely a származását illetően. Ha azonban a felirat eredeti felállítási helyét szabatosan akarjuk megnevezni, akkor csak annyit mondhatunk: *ott állt, ahol Peculiaris a nympheumot és a vízvezetéket létrehozta*. Valószínű, hogy Peculiaris - bármennyire vagyonos volt is - főpapi tisztségének az évében elsősorban a concilium helyén és nem máshol, akár Aquincumban, építkezett. Bátmonostor 170 km-rel délre fekszik Aquincumtól. A Duna közelében található, ezért a feliratot építőanyagként Óbudáról is lehajózhatták a középkorban. A nagy távolság miatt közelebbi felállítási hely is felvethető⁴⁴: a római tartomány déli részéről, Mursából is elvihették. Fontos körülmény, hogy Mursa romjai sem fekszenek távolabb Bátmonostortól, mint Pécsről (mintegy 80 km). Mursából pedig kétségtelenül szállítottak építőanyagot a pécsi székesegyház építéséhez. Mursai kövek a coloniától északra fekvő falvakból is kerülnek elő, bizonyítva a kőszállítást.⁴⁵ Elősegíthette a kőszállítást, hogy a 12. század végén Eszék az 1142-ben alapított cikádori cisztercita apátság birtoka volt⁴⁶, és a két apátság között az építőanyag beszerzése nem okozhatott problémát. A bátmonostori út nagy részét pedig szintén a Dunán, ugyan folyásiránnyal szemben, igénybe vehették, míg Pécsre csak szekéren szállíthattak. Végül is annyi mondható, hogy a bátmonostori felirat eredeti felállítási helyeként a távoli Aquincum mellett Pannonia Inferior déli vidéke (Mursa) is szóba jöhet.

Figyelemreméltó, hogy a tartományi főpapok által állított négy felirat közül három Délkelet-Pannonia és Mursa felé mutat, szövegük a várossal áruul el kapcsolatot. Amíg Antonius Peculiaris felirata esetében csak lehetőség a mursai állítás, a cibalaei decurio felirata Mursában vagy Sopianaeben állt. A harmadik feliratot szintén olyasvalaki állította, aki egyaránt volt Aquincum és Mursa magistratusa.

Még egy olyan felirat lelőhelye Mursa, amelyek szövegének az értelmezése összefügghet a császárkultusz központtal akkor is, ha a tartományi főpapot nem említi⁴⁷. A felirat Mursában került elő. Töredékes, mégis sokatmondó⁴⁸.

from Bátmonostor (CIL III 10 496 = 6452), in: *Orbis Antiquus. Studie in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj - Napoca 2004, 79-88, 79 további irodalommal) Zombor, Városi Múzeum.

⁴³ A feliratot még a római korban levésték, azonban jól olvasható.

⁴⁴ A királyi székhelyről valószínűbb a szállítás a kalocsai érseki katedrális építéséhez, mint a mintegy 50 km-rel délebbre fekvő nemzeti tulajdonban épülő monostorhoz.

⁴⁵ Lásd CIL III p. 425. A colonia augustalisának oltára Bélyén (3291); Diis magnis oltár CIL III 3292; Koller szerint Mursában találták 1785-ben. Katancsik viszont Laskóban látta.

⁴⁶ GYÖRFY GY., Tört. Földrajz I. 301.

⁴⁷ Ha állítójának személye valóban jól azonosított, a másik felirat nem kevésbé sokatmondó Marsnak állított oltárt egy Apolaustus nevű *libertus Augustorum*⁴⁷ (AnÉpigr. 1980: 718. *Mart[i] / Augg(ustorum) sa[fc]rum*) / *Apolaust[us] / ...Au]gg(storum) lib(ertus)*, PINTEROVIĆ, D., Osjecki Zbornik 16, 1977), Két *mimus* ismert ezen a néven. Az egyik Lucius Verus császár színlésze volt⁴⁷:

Csupán a három feliratállító névtöredéke és Cibalae megnevezése olvasható a feliraton: mindketten a municipium tisztségviselői volt. A második lovagrendű, a harmadik flamen volt. Legalábbis a két tisztségviselő nem abban a városban állított feliratot, ahol a hivatalban voltak: ez feltűnő körülmény. Mi lehetett az oka annak, hogy két cibalei városi tisztségviselő egy másik városban állított feliratot? Jogos a feliratállítás okát azzal indokolni, hogy mindhárman a császárkultusz tartományi központjában végeztek valamilyen vallásos cselekményt, amit feliraton örökítettek meg.

Mursa egyébként is jelentős szerepet töltött be Pannonia inferior közigazgatásában. A tartomány procuratora Mursában székel⁴⁹. Mursában és környékén előkerült, az inferiori helytartók által vagy nekik állított feliratok miatt M. Fluss⁵⁰ egykor még a helytartói székhelyet is Mursában kereste. A mursaiak szobrot vagy valamilyen más emléket állíthattak C. Iulius Geminus Capellianus helytartónak⁵¹. A szokatlan, konkáv felületű márvány feliratot Kr. u. 159-161 között állították.⁵² A feliratot Eszéken találták, azután Pécsre került. A másik felirat problematikus lelőhelyű. Virtusnak és Honosnak L. Ulpius Marcellus, Pannonia Inferior helytartója állított oltárt⁵³. H. Dernschwam a 16. században a székesegyház mellett látta, és ma is Pécsen őrzik. Eredeti felállítási helye Mursa is lehet, de az eredeti pécsi felállítás sem lehetetlen⁵⁴. Ulpius Marcellus a 2. század hetvenes éveiben kormányozta Pannonia Inferiort⁵⁵.

D. Pinterović övele azonosította a mursai felirat állítóját. Mivel a császárkultusz szertartásai játékokkal is együtt jártak, nem lehetetlen, hogy a mimus ilyen céllal tartózkodott Mursában.

⁴⁸ AnÉpigr. 1980:724: ...g[...]/ Ulp. Flor[... ..col(oniae).]/ Cib(alenstum) M.Vi[...Vale]/ntinus [...col.]/ Cib. eq(uo) p(ublico) / Cocc(eius) V[...]/ flam(en) pi[...]: . BULAT, M., Godisnak za kulturu i suvremena društvena i ekonomska pitanja 9, 1980, (Vinkovci) 223-228.

⁴⁹ CIL III 3275: *cornicularius procuratoris* oltára, CIL III 3281: *Q. Corvinius Aemilianus proc. Augg. fiának sírfelirata* (FITZ 1993, Nr. 41.).

⁵⁰ FLUSS 1935, 675.

⁵¹ CIL III 3282=ILS 3281= FÜLEP - BURGER Nr. 70., FITZ 1993, 526.

⁵² FITZ 1993, 526.

⁵³ CIL III 3307=10285, FÜLEP-BURGER nr. 12. A RIU-ba azonban nem vették fel, nyilvánvalóan a szóba jöhető eszéki lelőhely miatt. Wolfgang Lazius eszéki eredetűnek tartja Johannis Verber papra hivatkozva, amit a CIL tévedésnek vél. Katancsich is az eszéki alsóvárosból származtatja. (Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta, Eszék 1782, 81). Az oltárt Kovács Zsigmond pécsi püspök ajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak. képe: NAGY M., in: Pannonia Regia Bp.1994, p. 326.

⁵⁴ Katancsich az oltár lelőhelyének Eszéket nevezi meg. Ennél a felirathoz szinte bizonyos, hogy a Katancsich egyes feliratok szövegezése alapján következtetett az eredeti felállítási helyre, és lelőhelyként ezt adta meg. Ugyanis H. Dernschwam a 16. században már a pécsi székesegyház mellett írta le az oltárt, és valószínűtlen, hogy egy esetleges, még korábbi eszéki lelőhely a 18. század legvégére -amikor Katancsich dolgozott- hagyományozódott volna. Ezért ugyanígy nevezhette meg Katancsich a Capellianus kő esetében is a mursai lelőhelyet: következtetését megkönnyítette, hogy ez esetben még maga a városnév is olvasható volt a bázison. Az eredeti lelőhely -Eszék vagy Pécs- eldönthetetlen.

⁵⁵ L. Ulpius Marcellust régebben a 170-es évekre keltezték (DOBÓ 1968, 64-65.), újabban Fitz Jenő Gallienus-kori helytartónak tartja (FITZ 1976, 66-69, Ua. 1993 III 1046.). Fitz Jenőnek igaza van abban, hogyha Marcellus a 2. század végén, vagy a 3. század elején élt, akkor szinte kizárt, hogy Sopianae-ban állítson oltárt, lévén ott legfeljebb egy beneficiarius állomás. Ha azonban a helytartó 260 után kormányozta Pannonia inferiort, akkor az időpont Sopianae várossá fejlődése utánra esik: ezután az időpont után az oltárt ott is állíthatta. Nagy Tibor arról írt, hogy Megyericsi János a 15. század végén a pécsi székesegyház előtt látta. Nagy T. bécsi Hofbibliothekban Mezerzius

Még két adattal lehet érvelni a mursai császárkultusz központ érdekében. Miután Ingenuust Mursa mellett levették, a katonái az újabb ellencsászárt, Regalianust, Mursában kiáltottak ki. Ugyancsak Mursában emelték a trónra 351 március 1.-én Vetraniót⁵⁶, majd röviddel később Sirmiumban is kikiáltották császárrá⁵⁷. A császárrá emelés egy nem katona-városban figyelemreméltó: nem lehetetlen, hogy ez a városnak a császárkultuszban betöltött szerepével magyarázható⁵⁸.

Az elmondottak különösen is összhangban vannak Kelet-Pannonia urbanizálására vonatkozó ismereteinkkel. Pannoniát Kr. u. 106-ban Traianus császár nagyjából É-D irányban osztotta két részre. A felosztásnak a civil lakosság számára is fontos következménye volt. Nemcsak a tartomány kevésbé romanizált keleti részét választották le, hanem szinte az egész Inferior urbanizálatlan volt. A Hadrianus-kori alapításokig Sirmium maradt az egyetlen város a hosszan elnyúló tartomány déli csücskében. A Vespasianus által alapított colonia ugyan később jelentős szerepet töltött be a tartomány és a Közép-Duna-vidék életében, ebből azonban nem következik az, hogy a concilium a 2. század elején ott ülésezett. Sirmium távoli fekvése egyébként sem segítette elő a tartományi küldöttek gyülekezését. A conciliumot Pannonia superiori székhelyhez, Savariához hasonlóan központibb fekvésű, közlekedésileg jól elérhető helyen. Az sem kizárt, hogy a tartomány felosztása után az egyetlen városi közösség miatt Inferiorban elcinte nem is tartották szükségesnek létrehozni a polgári önkormányzat e fontos szervezetét. Ezt akkorra halasztották, amikor már több város létezett a tartományban. Pannonia kettéosztásakor Superiorban három colonia (Savaria, Siscia, Poetovio) és három municipium (Andautonia, Municipium Latobiorum, Scarbantia) volt. Inferiorban a kettéosztást követően a városi közösségek hiánya miatt nem volt kinek, és nem volt hol felállítani a conciliumot és a császárkultusz-központot. Inferiort Hadrianus urbanizálta⁵⁹: Mursában coloniát alapított, Aquincumot és talán Bassianae municipium rangra emelte (más városok: Volgum és Iovia alapítási ideje bizonytalan). Mivel Sirmium a tartomány déli végében fekszik,

---

kéziratára hivatkozik. Ez egybeesik H. Derscham adatával. Sem ez, sem az nem jelenti azonban azt, hogy az oltár nem kerülhetett már az Árpád-korban építési anyagként Mursából Pécsre (NAGY 1987-1988, 238). Ha Mursából származik, ott a 2. század folyamán állíthatta a helytartó. Lőrincz Barnabás eredményesen érvelt Ulpius Marcellus Kr. u. 169/170 - 172 közti helytartósága mellett (LŐRINCZ B., Rec. Fitz, J., *Verwaltung Acta Arch.* 49, 1997, 369-371, 470, LŐRINCZ B., *Zur Statthalterliste der römischen Provinz Pannonia Inferior*, in: *Orbis Antiquus. Studie in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004, 35-40, 37 és két katonai diploma is megerősítette hogy Marcellus 2. század második felében volt hivatalban (RMD IV 293-294). A helytartó minden bizonnyal Mursában állította a díszes oltárt. Fitz Jenő gondosan összeállította azokat a szempontokat, amelyekből Sopianae Gallienus kori gyors felvirágzására lehet következtetni: elsősorban a pénzforgalom az, amely nemcsak, hogy megnő a 260-as évektől, hanem gyakorlatilag akkor kezdődik Sopianaeban (Fitz J., *La Pannonie sous Gallien*, *CollLat.* Vol. 148., Bruxelles 1976, 33.

⁵⁶ *Eutrop.* 10, 10, 2., *Aur. Vict. Caes.* 41, 27., *Euseb., Chron.* p. 237 (Helm), *Philostorg.* III 22. Vö. FLUSS 1935, 673, MÓCSY 1962.

⁵⁷ *Chron. min.* I 237, *Socrat.* II 25, 9. *Sozom.* IV 1,1.

⁵⁸ Lásd amit Septimius Severus „savariai kikiáltásáról” írtam: TÓTH 2001, 24.

⁵⁹ MÓCSY 1962, 597.

Aquincum helytartói székhely, Bassianát pedig bizonytalan időben emelték városi rangra, a concilium helyéül egyedül Mursa volt alkalmas. A colonia megfelel azoknak az ismérveknek, amelyek a Pannonia superior császárkultusz központra jellemzőek. Nem helytartói székhely, nem katonai territórium, hanem közlekedésileg kedvező helyen fekvő colonia. Közel van a limes úthoz, azaz az É-D-i főközlekedési vonalhoz, rajta fekszik a Poetovio - Sirmiumi úton, és a Sirmiumból a tartomány belsejében, nyugat felé vezető főúton. Mursa nem volt helytartói székhely, viszont a tartomány közigazgatásában jelentős helyet foglalt el (helytartófeliratok kerültek elő és procurator-székhely volt). A négy tartományi főpap közül három kapcsolatba hozható Mursával: akár, mint a város tisztségviselői, akár ottani oltárállításuk miatt. A colonia topográfiája azonban alig ismert⁶⁰. Ahogy azonban Savaria topográfiájában sikerült a kultuszközpont helyét meghatározni⁶¹, úgy erre megvan a remény Mursában is⁶².

Végeredményként az *ara Augusti* helyét Pannonia Inferiorban keresve Mursához jutottunk el. A város nemcsak egy lehetőség a császárkultusz-központ számára, hanem nyomós érvek szólnak mellette. Hogyan kapcsolódik azonban az elmondottakhoz Sopianae?

A tetrarchia idején megváltozott a pannón tartományok igazgatása⁶³. A Sirmium - központú pannón dioecesis megszervezése után 297 körül Inferiort úgy osztották nagyjából a Dráva mentén két részre, hogy Mursa a déli tartományba esett. A tartományhatár ÉK felé keresztelte a Drávát, majd nagyjából a mai országhatár vonalában vezetett a Dunáig. A Dráva-Duna összefolyásának ÉK-i csücske és a kapcsolódó terület is a déli tartományrészhez került⁶⁴. Kettéválasztották a tartományi kormányzást: a helytartó katonai és polgári jogkörét, és ezáltal magát a hivatalt is, a székhellyel együtt. A katonai parancsnok, a dux, érthetően a korábbi limes-menti fővárosban parancsnokolt, a polgári helytartó számára pedig új székhelyet kerestek. Arra azonban nincs adatunk Inferiorból, hogy a tartomány felosztása és a hivatalok megosztása

⁶⁰ Legújabb összefoglalása: FILIPOVIĆ, S., Colonia Aelia Mursa in: The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Pannonia II., Ljubljana 2004, hrsg. von Sašel Kos, M.- Scherrer, P., Situla 42, 157.

⁶¹ TÓTH 2001, 5.

⁶² Mursa egyik olyan épületét ókori forrásból is ismerjük, aminek a megléte a császárkultusz központ tekintetében sem közömbös. A második mursai csata elbeszélésekor (Kr. u. 351) Zosimus említi (*Zosimus hist. nova* 50, Mendelssohn 106-107 = O. Veh (Stuttgart 1990) 113.), hogy Siscia elfoglalása után Magnentius előbb Sirmium ellen, majd kudarcot vallva Mursa ellen indult. II. Constantius seregével szintén Mursához vonult. Magnentius hiába kísérelte meg felégetni a kapukat, a védők eloltották a tüzet. Cselt próbált vetni: távolabb a csatahelytől, a város előtt állt egy stadion, ahol katonákat rejtett el, hogy a Mursához érkező Constantius seregére váratlanul lecsapjanak. Az épület akár *circus*, akár *amphitheatrum* volt (Mócsy A. *Amm. Marc* XXI,10,2, alapján Sirmiumban tételez fel *circus*), mindegyik velejárója a császárkultusz központoknak. Kocsihajtás pannóniai létezésére utalhat az az alsóhetényi sírtéglá is, amelynek eltemetettje egy kocsihajtó égetés előtt a téglába karcolt képét vitte a sírjába (képe: TÓTH E., *Antike Welt* 20, 1989, 38).

⁶³ A változásoknál FITZ J., in PRK 69, és 1994, 1175-1188.

⁶⁴ A határ ilyen vezetésének talán az lehetett az oka, hogy Mursa territoriuma észak felé túlterjedt a Dráván.

milyen kronológiai kapcsolatban vannak egymással: azaz melyik történt előbb, vagy egy időben került-e sor az átszervezésre⁶⁵?

Pannonia Superior *polgári* helytartója –érthetően– a tartomány korábbi *polgári* központjában, a concilium helyén, Savariában állította fel hivatalát. Inferiorban a polgári helytartó –ugyan csak közvetett, de nyomós érvek szerint Sopianaeba vezette hivatalát. Polgári székhelyként a limes-menti városok, amelyek egyúttal legiostáborok voltak –Aquincum és Brigetio– a lehetőségek sorából kiesnek. Valeria déli részén két város maradt. A Dombóvártól ÉNyNy-ra fekvő Iovia és Sopianaea, amely Gallienus uralkodása után fejlődött várossá. Az új tartományi határ miatt a székhely nem kerülhetett Mursába, amely a déli tartományba, Pannonia Inferiorba (a 330-as évektől: Pannonia Secundába) került. Azért került volna Sopianaeba a polgári helytartó officiuma, mert ez a település volt a császárkultusz központja? Ebben az esetben az új polgári központ kiválasztása Pannonia Superiorhoz hasonlóan történt. Hogyan lehet ezt az elképzelést összeegyeztetni Mursa szerepével?

Mivel a táci település 260-as évek barbár betörései következtében elpusztult, a dátum egybeesett Sopianaea felemelkedésével, régebben arra gondoltam, hogy ennek oka a császárkultusz központ átkerülése volt a délkelet-dunántúli városba⁶⁶. Azok az érvek, amelyek a Sopianaeba kerülést indokolják, bizonyos mértékig Mursa esetében is érvényesek. A mursai csatát (Kr. u. 260) követően, amikor Gallienus és Aureolus legyőzték Ingenuust, akár azért, mert a kultuszközpont elpusztult, akár azért, mert Mursa exponálta magát Ingenuus oldalán, a császárkultusz központ átkerülhetett Sopianaeba⁶⁷.

Biztosabbá tenné ezt a lehetőséget, ha a cibalaei duumvir pécsi oltárát pontosabban tudnánk keltezni. Ha a feliratot a 260-as évek után faragták ki, és eredetileg is Sopianaeban állt, akkor a sopianaei kultuszközpont bizonyítéka lenne. Mivel ezt bizonyítani nem tudjuk, a felirat Mursa és Sopianaea számára egyaránt lehet bizonyíték, de dönteni köztük nem lehet. Van azonban egy érv, ami azt bizonyítja, hogy Sopianaea már Inferior kettéosztása, és a polgári helytartó Sopianaeba kerülése előtt jelentős szerepet töltött be a tartomány igazgatási szervezetében: ez az Itinerarium Antonini pannoniai útvonalleírása.

A dunántúli római utak kutatásának a kezdetén megkíséreltem az ItAnt pannoniai ill. dunántúli útszakaszleírások kiválasztását értelmezni, az összeállítás módját megindokolni⁶⁸. Erre az ad lehetőséget, hogy jól megfigyelhető összefüggés mutatkozik meg a szakaszleírások és a közigazgatási illetve katonai központok között. A leírások –akárcsak egy mai menetrendben– nem az utak tényleges önálló szakaszait jelölik, hanem a fejezetcímekben megadott fejállomásokét: ezek igazgatási központok és legiostáborok. Az Itinerarium nem 'magáról az úthálózatról, az útvonalakról tájékoztat, hanem a közlekedésről. A Nyugat-Pannonián átvezető É-D-i és DK-ÉNy-i távolsági

⁶⁵ NAGY 1987-1988, 219 arra gondolt, hogy előbb vált ketté a hivatal, majd ezt követően osztották ketté a tartományt. Hogy másként is lehetséges az értelmezés, arról lentebb írok.

⁶⁶ TÓTH 1988.

⁶⁷ FITZ J., Ingenuus et Regalien, CollLat 81, Bruxelles 1966.

⁶⁸ TÓTH 1975, 275-278.

utakon, amelyek fejállomásai Sirmium és Treviri, rajta fekszik Savaria és Sopianae (*ItAnt* 232,8, 233, 5). Az *Itinerarium Savariából* külön útszakaszokat ír le Vindobonába (*ItAnt* 266, 4), Brigetioiba (*ItAnt* 262,9-) és Aquincumba (*ItAnt* 262,3). A Carnuntumba vezető utat Poetovio és Carnuntum – szakaszként írta le, amelyen rajta feküdt Savaria (*ItAnt* 262,3); holott a Savaria - Carnuntum és a Savaria - Vindobona út a terepen nagyrészt megegyezik. A Savariából ÉK-re vezető út Arrabonában csatlakozik a limes-úthoz, és ettől kezdve Brigetioig már nem önálló útszakasz, hanem a limes-úttal esik egybe. A szakasz megnevezése mégsem Savaria - Arrabona, hanem Savaria - Brigetio: ez jól mutatja, hogy Savaria és a legiostábor közti összeköttetés leírása vezette a szerkesztőt. Savaria a tartományi közigazgatásban betöltött szerepe - a concilium székhelye miatt - jutott ehhez a megkülönböztetett figyelemhez (2. kép). Ez a szerkesztési elv jelenik meg a kelet-dunántúli útvonalleírásokban is. Az *Itinerarium* először a tartományon áthaladó, Sirmiumból Treviribe vezető távolsági utat adja meg, amely Sopianae-n vezet át. Sopianae neve még a főút címleírásában is olvasható (*ItAnt* 231,9), ami jól mutatja a közlekedésben játszott szerepét. Sopianae-ból ugyancsak Carnuntumba (*ItAnt* 266,14), Brigetioiba (*ItAnt* 264,7) és Aquincumba (*ItAnt* 264,1), tehát a helytartói székhelyekre és a castra-hoz ír le külön utakat. Holott egyrészt ezeknek az utaknak legalább is a Sopianae-től észak felé vezető első szakasza a terepen aligha volt három külön út, másrészt a Carnuntumba vezető út Arrabonánál eléri a limes utat. Az útszakasz fejezetcímében mégsem Sopianae - Arrabona, hanem Sopianae - Carnuntum olvasható.

Nem kétséges, hogy az *Itinerarium Antonini* jól megtervezett útvonal leírásában Savariának és Sopianae-nak kiemelt a helye⁶⁹. Az útszakaszok címében a többi fejállomás a katonai és igazgatási központok: helytartói székhelyek és legiostáborok. Két polgári település van: Savaria és Sopianae. Amikor az *ItAnt* útvonalleírásait Kr. u. 294 körül összeállították, a pannón tartományok felosztása és átszervezése még nem történt meg. Ezért Savaria és Sopianae kiemelését nem lehet a helytartó ottani officiumával indokolni. Az az ok, ami miatt Savaria kiemelt szerepet kapott más, mint a concilium és az Ara Augustorum nem lehet. Ugyanerre kell következtetnünk Sopianae esetében is: a városfejlődés Gallienus-kori kezdetét a concilium és az ara Augustorum Sopianae-ba kerülése valóban indokolhatja. Ha az *ara Augustorum* továbbra is Mursaban maradt volna, akkor az útvonalleírások nem Sopianae-ból, hanem Mursából indulnának ki. A provinciaátszervezés Inferiorban is a meglévő adottságot használta fel: Pannonia superiorhoz hasonlóan a helytartói hivatal szétválasztása után a polgári igazgatás székhelye a concilium és az ara Augustorum városába, Sopianae-ba került.

Fitz Jenőnek is el kellett ismerni Sopianae közlekedési csomópont jellegét⁷⁰, noha ettől korábban tartózkodott. Ő különleges módon magyarázta Sopianae kiemelt szerepét. Szerinte a Sirmiumból Lauriacumba vezető úton fekvő Sopianae fontos útsomópont volt Dél-Valériában, és "Entlang der diagonalen

⁶⁹ NAGY 1987-1988, 219.

⁷⁰ FITZ 1994, 1192

Hauptstrasse bzw. in deren Nähe befanden sich die grössten Festungen, die 62 % der erwähnten 15-16 000 Mann fassen konnten". Néhány sorral lejjebb azonban kiderül, hogy ezek az erődök mégsem ott álltak: Sämtliche Wege, die die einzelnen befestigten Siedlugen mit der diagonalen Hauptstrasse verbanden, liefen in Sopianae, den wichtigsten Knotenpunkt in Süd - Valeria zusammen. Ennek következményeként Sopianae a 4. században a korábbinál nagyobb jelentőségre jutott, azaz das Zentrum der illyrischen militärischen Magistratur, die Residenzstadt des Heermeisters volt. A logikusnak látszó következtetés azért megdöbbentő, mert egyik állítása sem állja meg a helyét, és annak érdekében született, hogy a táci római település számára próbálja menteni nemcsak a tartományi császárkultusz központot, hanem Valeria praesesi székhelyét is. Fitznek ugyanis meg kellett próbálkozni azzal, hogy az általam már évtizedek óta hangsúlyozott sopianae-i közlekedési csomópontot, amivel a császárkultusz központ illetve a praesesi székhely mellett érveltem, ki tudja küszöbölni. Minderről persze a szerző hallgatott, és nem idézte az útsomóponttal kapcsolatos írásaimat. Fitz Jenő kiinduló pontja eleve téves: Pannonia tetrarchia kori felosztása előtt összeállított itinerarium szerkezetét nem lehet a tetrarchia idején vagy/és utána létrejött átalakításokkal és szervezésekkel magyarázni. A belső erődöknek a Fitz által említett "diagonális utakhoz" nincsen semmi köze. A Sirmiumból Sopianae és Savarián átvezető transzprovinciális út *nem halad át belső erődön*. Az egyetlen, amelyik a közelében fekszik, az csak a 4. század második felében épült fel Fenékpuszta. Ha Fitz Jenő Sopianae útsomópont jellegét hangsúlyozza, akkor szólni kellett volna arról, hogy miért nem a *másik* dunántúli útsomópontot választott ki a hadseregparancsnok székhelyeként, az ugyanezen az úton fekvő Savariát? Végül tehát semmiféle érv nincs annak bizonyítására, hogy az Illyricumi comitatensis-főparancsnok, a comes Illyrici Sopianae-ban székelt volna. Fitz Jenőnek azért volt szüksége erre a megalapozatlan és téves állításokon alapuló következtetésre, hogy elhárítsa az akadályt a táci település 4. századi periódusának általa feltételezett praesesi-székhelynek az útjából.

Radnóti Aladár⁷¹ és Nagy Tibor is felfigyelt Sopianae útsomópont jellegére⁷². Mivel az Itinerarium Antonini Pannonia Inferior felosztásánál korábban állították össze, Nagy Tibor arra gondolt, hogy a helytartói hivatal kettéválasztása megelőzte Inferior felosztását. Ezért szerinte a polgári helytartó hivatalát már Valeria kialakítása előtt Aquincumból Sopianae-ba helyezték át. Az Itinerariumban ennek megfelelően került Sopianae útsomópontba. Nagy T. munkájával⁷³ egy időben megjelent rövid összefoglalásomban Sopianae történetéről magam is a helytartói székhellyel magyaráztam Sopianae fejlődését⁷⁴, de tekintettel a helytartói hivatal és a tartomány felosztása időrendjének és sorrendiségének a bizonytalanságára, a kérdéssel nem foglalkoztam. Hogy ma mégis a tartományi császárkultusz- és concilium

⁷¹ RADNÓTI 1939-1940 28.

⁷² NAGY 1987-1988, 219.

⁷³ NAGY 1987-1988.

⁷⁴ TÓTH 1988.

székhelyével indokolom Sopianae és Savaria kiemelését, annak oka az, hogy rövid idő állt volna rendelkezésre a polgári helytartó Sopianaeban kerülése és az Itinerarium összeállítása között. Olyan rövid idő, hogy kétséges: a szerkesztésnél figyelembe tudták-e venni.

Összefoglalva: Az őslakós gyökerű, de római képzésű helynév az útcsoomópontban létrejött kisebb település, *vicus* neve volt. Ez a település a 3. század közepén a pénzforgalom alapján rohamos fejlődésnek indult. A kedvező változás oka legvalószínűbben az lehetett, hogy az *ara Augusti* és a *concilium provinciae* 260 körül Mursából átkerült a közeli nagyobb településre, Sopianaeba. Ez az új szerep azután meghatározó volt Sopianae további sorsára: Pannonia Inferior kettéosztása után a polgári székhely -Superiorhoz hasonló- a császárkultusközpontba, Sopianaeba került, és Valeria polgári igazgatási központja lett. A civitas városias kiépítése ezzel párhuzamosan történt meg.

2. A pécsi székesegyház tövében 1782-ban talált⁷⁵, bibliai témákkal kifestett sírkamra meghatározó fontosságú volt Sopianae történetének a kutatására. E korai, látványos leletnek köszönhető a nagy figyelem a római temető feltárására és megőrzésére. Annál inkább történhetett ez így, mert a középkori Pécs a római temető területén fekszik, és az újkorban végzett földmunkák során sokkal inkább figyeltek fel a sírleletekre, mint a város déli részén a bizonytalan korú falalapozásokra. Ezért az utóbbi negyedszázad ásatásait leszámítva a római városról alig tudunk valamit⁷⁶. A város szerkezetéről, beépítettségéről csak az új feltárások részletes, a keletkezés indokait tartalmazó publikálása után lehet biztosat mondani⁷⁷. A település és a temető fekvése azonban már önmagában is érdekes Sopianae késő római történetének a megismeréséhez. A dunántúli római települések többségével nem azonos módon helyezkedik el a város és a temető. Általánosnak, de legalábbis igen gyakran mondható, hogy a 4. században Pannoniában a temetők a településtől keletre, délkeletre fekszenek. Így van ez Savaria, Arrabona, Szentendre, Aquincum, Intercisa, Ságvár, Alsóhetény esetében. A késő római - keresztény- temető helyének kiválasztását minden bizonnyal befolyásolta a bibliai eredetű hasonlat: a felkelő nap Krisztus jelképe⁷⁸. Következménye a sírok nyugat – keleti tájolása⁷⁹ (azaz a halott kelet felé tekint). Sopianaeban a temetők helyének kiválasztását talán a Mecsek déli lejtője befolyásolta: a temető ugyan a várostól északra fekszik, de a felkelő nap beborította a sírmezőt. A temető lejtős felszíne pedig különösen alkalmas volt a

⁷⁵ LENGVÁRI I., Sopianae, a római Pécs kutatásának története, Specimina Nova 15, 1999 155., in: Sopianae 2004., 269, 4. Jegyzet.

⁷⁶ Kivéve Fülep Ferenc Postapalotánál végzett ásatását és más, szórványos topográfiai adatokat FÜLEP 1974.

⁷⁷ Lásd egyelőre: KÁRPÁTI G., POZSÁRKÓ CS., GÁBOR O., Sopianae, in: The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Pannonia II., Ljubljana 2004., Situla 42.

⁷⁸ DÖLGER, F. J., Sol salutis, Münster 1925², DÖLGER, F. J., Lumen Christi, 5, 1936, 10. és Das Sonnengleichniss in einer Weihnachtspredigt des Bischofs Zeno von Verona. Antike und Christentum 6, 1940, 1-56., RAHNER, H., Griechische Mythen in christlicher Deutung, Basel 1985², 100.

⁷⁹ VOELKL, L., „Orientierung” im Weltbild der ersten christlichen Jahrhunderte, RivArchCrist. 25, 1949, 155-170.

föld alatti sírkamrából és föld feletti memoriából álló épületek létrehozására. De az is lehet, hogy a temető azért került északra a várostól, mert akkor nyitották meg a temetőt, amikor a lakosság többsége még pogány volt.

A város 4. századi és keresztény múltját a késő római temető leletein keresztül lehet megközelíteni. E tekintetben Sopianae egyezik a dunántúli római városokkal. Amíg Savia és Pannonia Secunda kereszténységéről sokoldalú ismeretünk van, addig Pannonia I. és főleg Valeria lakosságának vallási megoszlására és a kereszténységére ritka kivételektől eltekintve csak a régészeti leletekből lehetne következtetni. Szerencsés körülmény, hogy délpannoniai vértanúk fennmaradt szenvedéstörténetéből⁸⁰ megismerhető a Dráva – Száva közének püspöki szervezete. Püspök vezette a keresztény gyülekezeteket Poetovioban, Sisciában, Sirmiumban, Cibalaeban, Mursaban⁸¹. A 3. század végén vértanúhalált halt poetoviói püspöknek, Victorinusnak jelentős irodalmi munkássága volt⁸². Alighanem minden városban, ahol a 4. század elején nagyobb lélekszámú keresztény élt, püspökség alakult. A birodalomban a püspöki szervezet ráépült a városoknak és territoriumaiknak a hálózatára, amely az egyházmegyék alapját (és eredetét) jelentette. A 4. század középső harmadában a pannón tartományok az ariánus eretnység törzsterületének számítottak⁸³, és a pannoniai ariánus püspökök birodalmi jelentőségű tevékenységet folytattak. Az adatok fennmaradását valószínűleg az is befolyásolta, hogy a sirmiumi helytartóság⁸⁴ és püspökség levéltárát elmenekítve ránk maradtak a vidék vértanúaktái. A két északi pannón tartományban csak Savaria és Scarbantia keresztényeiről tudunk, a Savariában kivégzett sisciai püspök, Quirinus aktájából⁸⁵, illetve a 4. század elején Savariában született Szent Márton életrajzából⁸⁶. A dunántúli egyházi hierarchiáról néhány késői, nem ellenőrzött, hamis feljegyzésen kívül⁸⁷ mindössze egy késői adat maradt. Virgilius Scarbantia egykori püspöke, 572-ben Gradóban zsinaton vett részt⁸⁸. Egy korábbi adat bizonytalan: 382-ben Szent Ambrus elnökletével tartott aquileiai zsinat az egyházi hierarchia szintjén

⁸⁰ ZEILLER 1918, 58 – 112.; NAGY 1939 53 -; EGGER, R., Der heilige Hermagoras, Carinthia I. 148, 1948; MÓCSY 1962, 751.

⁸¹ NAGY 1939, BRATOŽ, R., Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4.-6. Jahrhundert), in: Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel (hrsg. von V. Gjuzelev – R. Pillinger, *Miscellanea Bulgarica* 5., Wien 1987, 289-290.

⁸² NAGY 1939, BRATOŽ, R., Il cristianesimo Aquileiese prima di Costantino, Udine 1999, 267-, lásd még Fehér Bence tanulmányát ebben a kötetben, p. 3 sk.

⁸³ NAGY 1939, SIMONETTI, M., Studi sull'arianismo, Roma 1965, MESLIN, M., Les Ariens d'Occident 334-430, Paris 1967.

⁸⁴ A helytartósági levéltárakhoz általában lásd: HAENSCH, R., Das Statthalterarchiv, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 109, 1992, 209-317.

⁸⁵ B(ibliotheca) H(agiographica) L(atina) nr. 7035. TÓTH E., in: Savaria – Szombathely története 1526 - ig, KISS G.-TÓTH E.-ZÁGORHIDY CZIGÁNY B., Szerk. Feist György, Szombathely 1998, 61.

⁸⁶ Sulpicius Severus, vita s. Martini (BHL 5610), FONTAINE, J., Sources Chrétiennes 113. Paris 1967.

⁸⁷ Vö. GÁSPAR, D., Episcopi Pannoniae, Römischer Österreich 17-18, 1989-1990, 99-105.

⁸⁸ TÓTH E., Vigilius episcopus Scaravaciensis, Acta ArchHung 26, 1974, 269-275 BERG, H., Bischöfe und Bischofsitze im Ostalpen – Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert, in: Bayern und ihre Nachbarn I., ÖAW, Denkschriften 179, Wien 1985, 85.

felszámolta a pannoniai arianizmus maradványait, a határozatokat Amantius ioviai püspök is aláírta⁸⁹. Nem dönthető azonban el, hogy Amantius a Bednja folyó melletti Iovia (Ludbreg, Horvátország), vagy a valeriai Iovia (Szakcs, Tolna m.) keresztényeinek volt-e a pásztora⁹⁰. Az írott források hallgatása azonban nem jelenti azt, hogy a Dunántúlon a püspöki szervezet nem jött létre. Scarbantia aligha az egyedüli püspökség volt⁹¹. Kutatási feladat kijelölni azokat a helyeket, ahol a feltárandó keresztény *ecclaesia*-k segítségével következtetni lehet a püspökségekre⁹². Ahogy szerte a birodalomban városokban alakultak meg a püspökségek, így tételezhető fel Pannonia Prima és Valeria nagyobb városaiban és a tartományi székhelyeken, Savariában és Sopianacban is. Az egyhákszervezet megállapítását nehezíti, hogy a viszonylag nagyszámú sírépülettel ellentétben még nem tártak fel közösségi kultuszhelyet. Bazilika létezésére csak Savariából van írott adatunk⁹³. Az lehetett az aquinumi polgárvárosban feltárt kettőstemplom is⁹⁴. A hiány a legutóbbi időkig Sopianae-ra még fokozottabb mértékben volt érvényes, mert a városról semmit sem tudunk. A keresztény közösség templomát pedig csakis a városban kereshetjük.

A pécsi ókeresztény épületek rendeltetésének a megállapításával kapcsolatban ismételtelen szólni kell egy terminológiai bizonytalanságról⁹⁵. Az ókeresztény kultuszhelyekre bárhol a birodalomban kötelezően érvényes, hogy az élők városi és a halottak temetői épületei a rendeltetésüket tekintve különböznek. Semmi különleges újdonságról nincsen szó: a kettőség a korábbi római temetkezési szokásokból egyenesen következik. A hívek a városokban alakították ki, építették fel a 4. században a közösség gyülekezőhelyeit, ahol az élők szertartásait (hitoktatás keresztelés, mise, bérnálás) végezték. A temetőkben pedig (küzdve a pogány szokások ellen, vagy egy részüket átvéve) a halottak emlékéért gondozták. A városon kívül nem kereshetünk olyan *keresztény közösségi* kultuszépületeket, ahol az élők szertartásait végezték. Bármilyen

⁸⁹ GRAYSON, R., *Scolies ariennes sur le Concile d'Aquilée*. Introduction, texte latin, traduction et notes, Sources Chrétiennes Nr. 267., Paris 1980.

⁹⁰ TÓTH 1990,25; TÓTH 1994, KOVÁCS P., *Hun kori sír Százhalombattán*, ComArchHung 2004, 135-136. MIGOTTI 1997.

⁹¹ Michel Meslin feltételezi, hogy a 4. században élt ariánus Gaius savariai püspök volt (MESLIN, M., *Gaius*, Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, Paris, 19. kötet 691.

⁹² A mai magyar szóhasználatban a városban álló közösségi keresztény kultuszhelyeket valójában templomnak kellene neveznünk. Mégis, éppen abban a században, amikor a keresztény kultuszhelyek a maguk jellemző téralakítással létrejöttek és elkülönültek a pogány *templum*-tól, nem tartom szerencsésnek a templom szó használatát. Különös, hogy a magyar nyelvben a keresztény kultuszter elnevezése a 15. századtól kezdve megváltozott (lásd a TESz szócikkét) és a középkori latin szóhasználatban ebben az értelemben felettébb ritkán előforduló *templum* került használatba. (1410: MNy 53, 347) a Bécsi és Münchener kódexek bibliafordításában (SZABÓ F., *ItK* 1989, 118.126) a korábbi, elterjedten használt *egyház* helyett.

⁹³ Passio Quirini: *basilica ad Scarbatensem portam*, TÓTH E., *Savaria – Szombathely története 1526 - ig*, KISS G.-TÓTH E.-ZÁGORIHDY CZIGÁNY B., Szombathely 1998, Szerk. Feiszt György, 61. KISS P., *Urchristliches Lampenhängeglied aus Savaria*, *Specimina* 16, 2000 [2002] 199-206.

⁹⁴ GAMBER, KL. *Domus ecclesiae*. *Studia patristica et liturgica*, Fasc. 2. Regensburg 1968, 26., Gáspár 2002, 207 azonban kételkedik ebben.

⁹⁵ Írtam róla korábban: TÓTH 1990.

jelentősek és nagyok a temetőkben álló épületek, azok sem közösségi bazilikák, sem keresztelőkápolnák vagy más közösségi liturgikus épületek nem lehetnek. A temetőkben kizárólag a halotti kultusz számára létesültek emlékhelyek. Az utóbbiakat –ha az alaprajzuk ennek megfelel- nevezhetjük temetői *bazilikáknak*⁹⁶ (Rómában ennek építészeti típusa a körfolyosós bazilikák, a San Lorenzo in Verano, a San Agnese mellett, a San Sebastiano alatt stb.), amelyekben a halotti szertartásokat és megemlékezéseket végezték. Fordítva is igaz: a 4. század folyamán temetkezést és halotti kultuszépületet a városokban nem kereshetünk. Erre csak a század legvégén –még mindig csak elvétve- kerülhetett sor, amikor azokban a városokban, ahol vértanú volt eltemetve, a földi maradványait a városon kívüli temetőből a városi bazilikába szállítják. A Dunántúlon így történt a Savariában kivégzett és eltemetett Quirinus sisciai püspök esetében⁹⁷.

Sopianae késő római temetőjében a halotti kultusz épületei álltak. Ezért sem a temető területén előkerült liturgikus berendezési faragványokban⁹⁸ (amelyek töredékességük ellenére fontosak, pl. korláttöredékek: **3. kép**), sem a székesegyház területén nem kereshetünk keresztény közösségi bazilikát⁹⁹, hanem csak a halotti kultusz épületeit¹⁰⁰.

Pannonia provinciává szervezése, az 1. század közepe óta a római birodalom civilizációja a katonai védelem és a közigazgatás megszervezésén túl az élet minden más területén is meghonosodott Pannoniában. A romanizáció mindennapi használati tárgyaktól kezdve a települési struktúrákon keresztül az őslakosság hiedelemvilágáig és a latin nyelv elterjedéséig kimutatható. A kulturális befolyás eleinte túlnyomórészt Észak-Itália felől érkezett és főként a tartomány nyugati részén érvényesült, majd terjedt tovább a Kelet-Dunántúlra. A második század végétől különösen a Balkán felől a kereskedők és a katonaság

⁹⁶ Az ún. Umgangbasilika-hoz lásd: DEICHMANN 1970, 155, Exedra-basilicának nevezi SCHUMACHER, W. N., Die konstantinische Exedra-Basiliken, in: DECKERS, J. G. - SEELIGER, H. R. - MIETKE, G., Die Katakombe „Santi Marcellino e Pietro”, Roma Sotterranea Cristiana VI. Città del Vaticano – Münster 1987, 132 – 188.

⁹⁷ TÓTH E., Szent Quirinus és szent Márton, in: Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig (Kiss G. – Tóth E.- Zágory Zsigmond B.) Szombathely 1998, 61, RONCAIOLI, C., S. Quirino di Siscia e la sua translatione a Roma. Quaderni dell’Istituto di Lingua e Letteratura Latina, 2-3, Roma 1980-1981, 215-219? TÓTH E., A velenceiek sábariai származása (Kézai. Gesta Hungarorum 16.) *Analecta Mediaevalia* 2, 2004, 237-270.

⁹⁸ FÜLEP 1984, v. tábla, TÓTH 1990, 26-27, TÓTH 1999, 167-168. A pikkelymintával díszített korlát áttört változatához lásd a viminaciumi hasonló töredéket: MIGOTTI 1997, 32, Nr. II:5; A temető területén előkerült márványkorlát töredékeket Gáspár D. nem vette fel a munkájába (GÁSPÁR 2002).

⁹⁹ A basilica keresztény szóhasználatához lásd: SCHNEIDER, A. M., Die altchristliche Bischofs- und Gemeindekirche und ihre Benennung, in: *Reticulum. Ausgewählte Aufsätze und Katalog seiner Sammlungen. Jb. f. Antike und Christentum. Erg.* 26, 1998, 315-321., J. VAN DEN BOSCH, *Capa, basilica, monasterium et le culte de Saint Martin de Tours. Utrecht-Nijmegen* 59-96.

¹⁰⁰ A legújabb feltárt nyolc szögletű sírkápolna nem lehetett baptisterium (így gondolják: KÁRPÁTI G., GÁBOR O., in: Sopianae 2004, 288.) A nyolcas szám valóban a feltámadás jelképe, lásd: DEICHMANN 1985, 91. további irodalommal. A keresztelőkápolnák és a sírpítmények alaprajzi kapcsolatáról: KRAUTHEIMER, R., *Journal of Warburg and Courtauld Inst.* 5, 1942, 20.-STOMMEL, E., *Röm. Quartalschrift* 49, 1954, 9., FÉVRIER, P.-A., *Baptistères, martyres et reliques, RivArchCrist.* 62, 1986, 109-138., és főleg: DEICHMANN, FR. W., *Ravenna*, 2:1, 25.

által közvetített kulturális hatás a Kelet-Dunántúlon jutott nagyobb befolyásra. A két irányból érkező hatás találkozásánál fekvő Sopianae akkor kapott közigazgatási jelentőséget, amikor balkáni hatások, Sirmium közelsége miatt is, meghatározóvá váltak. Eredményeként meghonosították a föld alatti sírkamra építésének és kifestésének a szokását. A tehetősek halottak iránti gondoskodása változatos épületeket hozott létre. Amíg a dunántúli -és általában a késő császár-kori- temetőekben csak néhol, egy-két épületet emeltek a gazdagabb vagy köztisztelőtben álló halottak sírja fölé, addig Sopianae temetőjében sorakozó épületek alá (számuk ma már eléri a harmincat¹⁰¹, és közel sem véges ez a szám) gyakran sírkamra került. Az emlékhelyek különböző formában és méretben, három alaptípusban épültek fel. Emeltek épületeket a föld felett (cella trichora, Geisler utcai XIII. sz. épület), föld alatti sírkamrákat, amelyek fölött a felszínen épület nem volt (a pusztlások miatt ez a típus nem mindig állapítható meg, de több esetben feltételezhető), végül a föld alatti sírkamrákat, amelyek fölé építmény került. A föld feletti emléképület (*memoria*¹⁰², *mausoleum*¹⁰³) alatt a sírkamrában (*cubiculum*) a holttestet szarkofágban vagy téglából épített sírban helyezték végső nyugalomra. Ez az utóbbi a Sopianae-i és környéki jellegzetes kétszintes sírépület típus, amelynek az eredete többé – kevésbé megállapítható. A birodalom nyugati felében, beleértve a Pannoniához közeli Adria-vidéket is, a föld feletti épületekben a halottat a padló alá temették. Ritkábban a memoriák alá sírkamrát is építettek, de nem festették ki. A 4. században Észak-Itáliában¹⁰⁴ és az Alpoktól északra festett sírkamra csak egy-kettő épült (pl. Chur¹⁰⁵). A sírt magába záró föld alatti kamra kifestése nem vált gyakorivá. A sopianae-i festett sírkamrák rokonai a balkáni tartományokban található meg¹⁰⁶. Ezek egyszintes, földbe süllyesztett *cubiculumok*: kifestésük szokása hellenisztikus eredetű¹⁰⁷.

¹⁰¹ FÜLEP 1984, GÁSPÁR 2002, 66-91 a korábbi irodalommal.

¹⁰² A szóhasználathoz lásd: DEICHMANN 1970.

¹⁰³ A *mausoleum* keresztény szövegek környezetben előfordul, pl. *Eugippius, vita s. Severini* c. 46, Noll p. 114

¹⁰⁴ S. Maria in Stelle (Verona mellett), földalatti sírkamra az 5. század elejéről; falfestményein a bevonulás Jeruzsálembé, a három ifjú Nabukodonozor előtt, a három ifjú a tüzes kemencében, bethlehemi gyermekgyilkosság, Krisztus születése és az alapító képmása díszíti (FORLATI TOMARO, B., L'ipogeo di S. Maria in Stelle, Verona, in: Stucchi e mosaici altomedievali, Atti dell'VIII Congresso di Studi sull'arte dell'Alto Medio Evo, I. Milano 1962, ; DORIGO, W., L'ipogeo di Santa Maria in Stelle in Val Pantena (Verona), Saggi e memorie de storia dell'arte, 6, 1968, 99.; BARBA BRUSIN, D. DALLA, Una probabile „Aedes catechizandorum” nell'ipogeo di S. Maria in Stelle in Val Pantena, Aquileia Nostra 47, 1976, 258-272; BRENK 1985, 66. tábla, és 136).

¹⁰⁵ SULZER - CLAUSSEN 1978.

¹⁰⁶ Összefoglalóan lásd: PILLINGER 1996.; VALEVA 2001 teljes listával és irodalommal.

¹⁰⁷ Kiszátsiai előfordulása: Nikaia (Izник), a sírkamra pávás-virágos falfestése (4. sz. közepe BRENK 1985, 135. tábla, p. 169.) A sírok, sírkamrák festése szórványosan Nyugat-Pannoniában korábban is megtalálható: PETRU S.- PETRU, P., Neviodunum, Katalogi i Monografije, 15. Ljubljana 1978, Abb. 8 és 34. =KASTELIC 1997, 12, Taf.2. és Rábaköváci: BÓNIS É., Spuren italischer Grabsitte am Raabfuss, Savaria 16, 10987, 291.

A két Moesia tartományban a császárkorban továbbélt a sírkamrák kifestése¹⁰⁸. E cubiculumok fölé, a felszínre azonban nem építettek memoriát. A sírkamrákat a mindennapi életből választott jelentekkel festették ki (szép példája látható Durostorumban¹⁰⁹), vagy olyan, növényi ornamentikájú témát választottak, amely mind a pogányok, mind a keresztények számára elfogadható volt. Az 5. században, amely időszakból Bulgáriában a legtöbb sírkamra található, csupán kereszteteket festettek a sírkamrák falára (Serdica). Bibliai témájú figurális képekkel a thesszaloniki sírkamra falait (Jó Pásztor, Dániel) festettek ki¹¹⁰. A festés szokása a délkeletről Pannoniába (és Sopianaeba) vezető út mentén és körzetében terjedt északnyugat felé. Naissusban¹¹¹ (Niš-Jagodin Mala, Jugoszlávia) ugyanazt a témát festették fel a sírkamra falára, mint Pécsen: a Krisztus monogramot két, fehér togás férfialak, minden bizonnyal a két főapostol fogja közre. Naissustól északra eddig csak Sopianaeban és a környéken kerültek elő sírkamrák. A két település között jelenleg az olyan épített, nagyobb sírok jelentik a kapcsolatot, amelyeknek a belsejét a mindennapi életből vett jelenetekkel, pogány témájú képekkel festették ki (Kostolac¹¹², Beska¹¹³, Čalma¹¹⁴, Jugoszlávia, Budrovci-Štribnici¹¹⁵, Horvátország). Kétszintes sírépület a Mecsektől északra mindeddig nem került elő, viszont a sírláda kifestésének szokása tovább terjedt észak felé (Alsóhetény¹¹⁶ 4. kép, Aquincum¹¹⁷).

Sopianaeban a föld alatti cubiculum fölé általában memoriát emeltek a Dalmatiában megszokott építészeti típusban. Ezáltal a sírépítmény kétszintes lett. A kétszintes sírépületek a környékén is elterjedtek. Kővágószőlősen tártak fel hasonló memoriát, alatta -elpusztult- festett sírkamrával¹¹⁸. Sopianaeban a festmények tematikája bibliai témákkal bővült (Ádám-Éva, Noé, Dániel az oroszlánok között, Jónás történet, Három királyok stb.). A bibliai témák használatára Itálián kívül a nyugat európai tartományokban jelenleg nem

¹⁰⁸ NIKOLAJEVIĆ I., Grabanlagen und Begräbniskulte in Moesien aus frühchristlicher Zeit, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 29. 1980, 303-314.

¹⁰⁹ DIMITROV, D. P., Le système décoratif et la date des peintures murales du tombeau antique de Silistra, CahArch 12, 1962, 355-52, PILLINGER-POPOVA-ZIMMERMANN 1999, 22; SCHNEIDER, L., Die Domäne als Weltbild. Wirkungsstrukturen der Spätantiken Bildersprache, Wiesbaden 1986, 39-55.

¹¹⁰ VALEVA 2001.

¹¹¹ MIRKOVIĆ L., Starohristanska grobnica u Nišu, Starinar 1954-1955, 54-71, MIRKOVIĆ, L., La nécropole paleochrétienne de Niš, Archaeologia Jugoslavica 2, 1956, 85-100.

¹¹² KORAĆ 1993, 108-122.

¹¹³ MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, M., Rimska nekropola kod Beške u Srema, Novi Sad 1987.

¹¹⁴ MILOŠEVIĆ, P., Fourth Century tombs from Čalma near Sremska Mitrovica, Sirmium III, Beograd 1973, 85-96.

¹¹⁵ MIGOTTI, B., Od nepobjedivog sunca do sunca pravde (From the invincible sun to the sun of Justice) Zagreb 1995, 117.

¹¹⁶ TÓTH 1987-88, 22-61.

¹¹⁷ TOPÁL J., Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia; The Western Cemetery, Bécsi Road II. Budapest 2003, Pl. 143.9. TOPÁL J., in: Kat. Aquincum 2000, 33-34.

¹¹⁸ SZ. BURGER A., The Roman Villa and Mausoleum at Kővágószőlős, JPMÉ 30-31, 1985-1986, 165-179

találunk példát¹¹⁹. A témaválasztás azonban sokban különbözik a pannón tartományokban oly gyakori 4. századi leletcsoportnak, a domborított bronzlemezzel burkolt fa ládikák¹²⁰ ábrázolásainak témáitól. A ládikákon ugyanis más bibliai jelenetek ábrázoltak (Mózes vizet fakaszt a sziklából, Izsák feláldozása, három ifjú a tüzes kemencében, Lázár feltámasztása, Kánai mennyegző, a vak meggyógyítása stb.). Egyedül a Dániel az orozslánok között kép fordul elő a pécsi festményeken és a ládikavereteken egyaránt¹²¹. A témaválasztás láthatólag a műfaj szerint válik szét: okának kiderítése szükséges. Aligha tévedünk, ha a keresztény témák ilyen szétválásának az egyik – közvetlen- oka a két mesterség, – a festők és az ötvösök- eltérő ismerete (pl. a mintakönyvek) volt.

A biblia témák recepciója érthető. Jól beleillik a rómaiaknak abba a mentalitásába, amely a pogány mitológiai történeteket korábban is szívesen látta akár a síremlékeken, akár dísz tárgyain vagy a festményeken. A 4. században ezért is kerülhettek ugyanarra a ládikaveretre pogány és keresztény jelenetek¹²², bár ennek kezdeményezése aligha a keresztények, hanem sokkal inkább a pogányok felől indult ki. A pogány „ideológia mentes” ábrázolási módok behatolását a keresztény művészetre ékesen mutatják azok a jelenetek, ahol a bibliai eseményt amorok vagy gyermekek játsszák el, amint azt a mitológiai témák esetében a korábbi császárkorban gyakran látjuk. Ez a gyakorlat a császárkori (pogány) művészet sajátja, de alkalmazzák a keresztény témájú, 4. századi emlékeken is. Olyan kiemelkedő műveken látjuk, mint az aquilejai bazilika mozaikpadlója, ahol a Jónás történet mellett amorok halásznak, vagy a Köln-Braunsfeldi kék üvegpopáron¹²³, ahol gyerekek személyesítik meg az ószövetségi történeteket.

Sopianae temetőjének halottaival és a sírépületekkel, valamint a pannoniai temetkezésekkel kapcsolatban vitatéma az eltemetettek vallási hovatartozásának a meghatározása. A nagyszámú kelet-dunántúli késő római temető is megkívánja a kérdésfelvetést: mennyire mutatható ki, egyáltalában kimutatható-e az eltemetettek keresztény hite, meghatározható-e vallási hovatartozásuk? Ha a sírban keresztény jelképek vannak, vagy a sírkamrák falát bibliai tárgyú falfestmények borítják, akkor könnyebb a vallási hovatartozás eldöntése. Ha azonban nincs keresztény jelkép, az eltemetettek hitének meghatározása a sírmellékletek alapján felettébb bizonytalan. Kitűnő példa erre a Korszós sírkamra, amelynek a festményeit vizsgálva érthetjük meg a vallási hovatartozás

¹¹⁹ Vö. A bibliai témák a németországi emlékeken festészetben nincsenek képviselve: DOMAGALSKI, B., Zur biblischen Ikonographie im frühchristlichen Deutschland, Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum Festschrift für Ernst Dassmann, hrsg. von H. Schöllgen – Cl. Scholten, Jb. f. Antike und Christentum, Erg. Bd. 23, 1996, 526-542.

¹²⁰ BUSCHHAUSEN, H., Die spätrömischen Metallscrinen und frühchristlichen Reliquiare, Wiener Byzantinische Studien IX., Wien 1971.; GÁSPÁR D., Römische Kästchen aus Pannonien I-II, Antaeus 15, 1986, Bp. 1986.

¹²¹ Dániel az orozslánok között: Pécs: mausoleum, I. sírkamra, ládikavereten: Intercisa, Szentendre, Császár.

¹²² Lásd például a császári és egy intercisai ládikaveretet GÁSPÁR 2002, 218-219.

¹²³ A tárgyat lásd: HELLENKEMPER, H., in: Glas der Caesaren, Kat. Köln, 1988, 25-27, a korábbi irodalommal.

meghatározásának a nehézségeit. A Péter – Pál sírkamra és a mauzóleum a biblikus témájú falfestmények, az új, feltárt nyolcszögletű épület a Krisztus monogram alakú bronz lámpafüggesztő dísz¹²⁴ miatt keresztény temetkezőhely volt, és annak lehet tartani – a keresztény temetkezési szokásoknak megfelelően – a környékükön csoportosuló sírokat is.

Az 1939-ben feltárt ún. Korsós- sír¹²⁵ falait nem bibliai témák díszítik¹²⁶ (5. kép) Az északi falán lévő fülkére fehér alapon kékes színnel korsót és poharat festettek (6. kép), amelynek az értelmezésére –ötletek felvetésén kívül – nem került sor¹²⁷. A helység oldalfalaira alul átlós vonalakkal léckerítést festettek, a felette lévő sávban pedig fekvő téglalap alakú, egyszerűen keretezett márvány inkrusztációt utánzó mezők sorakoznak. A bejáratnál szemben a főfalra elnagyoltan festettek növényi indákat, a falba mélyedő fülke falán korsót és poharat látunk. A fülke előtt, K-Ny-i irányban helyezték el a kőlapokból összeállított sírt: kettős alja van, a felső kerek lyukakkal áttört lap a hullalé elvezetésére¹²⁸. A szarkofág fölötti fülke több más pécsi sírkamrában is megtalálható (III., IX., sírkamrák, Geisler E. u. 8., G/25. sír és a mauzóleum keleti falán¹²⁹ és máshol¹³⁰). A II. sírkamra festménye alapján a fülkébe edényeket állítottak.

Fr. Gerke a kamra kifestését a 4. század második felére keltezte¹³¹. Ezzel F. W. Deichmann is egyetértett¹³², nem így azonban a festmény stílusáról és értelmezéséről mondottakkal. Élesen vitatta F. Gerke állításait, aki a falfestmény Róma városi rokonságát kereste. Deichmann joggal állította, hogy a festmény olyan szerény minőségű és hevenyészett munka, hogy ilyen rokonság vizsgálatra alkalmatlan. A kritika Gerke megállapításairól és

¹²⁴ KATONA GYÖR ZS. in: Kat. Pécsvárad, 69, nr. 34. Pannoniai analógiai alfa-omega nélkül: TÓTH E., *Folia Arch.* 28, 1977, 143 és Ua. *Lux perpetua luceat ei, Röm. Österreich 17-18, 1989-1990, 261-279.*

¹²⁵ GOSZTONYI 1943, FÜLEP 1984, 42., SULSER – CLAUSSEN 1978, 142., FÜLEP – TÖRÖK 1985, KÁRPÁTI G., GÁBOR O., in: *Sopianae 2004, 288-289.*

¹²⁶ A sírkamra kissé trapéz alakú; belső mérete: északon 249 cm, délen 235 cm, keleten és nyugaton 237 cm. A kamra északi felét épített sírláda foglalja el, amelyet vízszintesen fedtek le. A sírláda fölött a nyugati falban egy kis (37 x 30 cm) négyzet alakú, 30 cm mély fülkét falaztak ki. Gosztonyi Gyula leírásával (GOSZTONYI 1942) szemben Fülep Ferenc az 1964-es új feltárás során megállapította, és megindokolta, hogy a kamrában két sírhely van. A ma jól látható északi (jelen állapotában részben fedett) sír, amely a korábbi, és attól délre a sírkamra felületének a teljes déli felében a későbbi. Ennek a 15-20 cm széles falait a kamra falfestésének a takarásával a falak mellett falazták fel az északi sírláda magasságának vonaláig. Tehát a sírkamrának nem volt járósíntje, nem lehet „bemenni”, csak sírládák vízszintes lefedésére.

¹²⁷ Hogy a két folyadéktartó edény nincs összefüggésben az eucharistiával, arról tíz éve írtam, és a téma bővebb kifejtését ígértem (TÓTH E., A későrómai sír Tihanyból, *FolArch* 43, 1994, 136, és TÓTH 1999, 167). Erre akkor nem került sor, most pótlom az ígéretet.

¹²⁸ Hasonló megoldás dalmatiai temetkezésnél is előfordul: OREB, FR. - RISSONDO T., *Les basilicae pictae de Split: les feuilles de 1997, Antiquité Tardive* 6, 1998, 374-375, és vö. még NAGY L., *Kereszténység - kontinuitás*, in: *Bp. története I:2, 773.*

¹²⁹ FÜLEP 1984, XX, XLIII. Képek.

¹³⁰ pl. Chur, Constanta

¹³¹ GERKE 1954.

¹³² DEICHMANN 1954, 432.

következtetéseiről¹³³ (a sírkamra falfestményeinek értelmezéséről, a kerítés-motívumnak a túlvilági paradicsomkertként való magyarázata) megsemmisítő volt¹³⁴.

A fülkében ábrázolt kancsó és pohár azonban különösen a kelet-dunántúli császárkori környezetben sokatmondó (**6. kép**). Az edények kékeszöld színe elárulja, hogy a festő üvegeket ábrázolt. Mindkét edény típusa meghatározható. A kónikus pohárnak sokféle változata van. A forma 4. századi¹³⁵; pontosabb keltezést azonban nem tesz lehetővé. A korsó viszont, ritkább forma: különbözik a 4. századi dunántúli temetőkből található típusoktól. Az edény egyfűlű, tölcséres nyakú késő római korsó (**6. kép**), a korsó fémből készült változatait hangsúlyozottan (nyilván eltúlzottan) másoló ujjtámasszal. A gyakoribb (szabadon fűjt) formáktól eltérően azonban sem nem gömb hasú, sem nem körte vagy orsó alakú¹³⁶. Körvonalai leginkább a szélesebb végével felfelé állított tojásra hasonlítanak¹³⁷. Jellemzője, hogy az edény válla magasan áll, lefelé nem domború, hanem íves, homorú vonallal keskenyedik, majd a talpa kissé kiszélesedik. A dunántúli leletek közül a császári sír üvegekorsójára emlékeztet¹³⁸ (**7. kép**). Ennek a korsónak az alsó harmada azonban lefelé egyesesen, nem pedig ívesen szűkül, ugyanúgy mint a beškai 4. századi korsó profilja¹³⁹. A legjobban a bátaszéki 13. sír 22 cm magas üvegekorsójára hasonlít¹⁴⁰. A pécsit megközelítő üvegekorsók tehát inkább Dél, mint É-Pannoniából és a Szerémségből ismertek¹⁴¹.

Hogy miért festettek korsót és poharat a sírkamra falára, annak megválaszolásához szélesebb körben és időben távolabbra visszanyúlva kell vizsgálgatni. A hazai kutatásban felmerült a korsó-pohár melléklet és a mellékletnélküliség. Bónis Éva a késő császárkori temetkezési mellékletek közül egy másik edénycsoportra, a korsó és pohár együttesre figyeltek fel. Az üvegből vagy kerámiából készült edényekről Bónis Éva egy aquincumi sír közlése alkalmával értekezett¹⁴². Egy Mainzban őrzött dunaújvárosi ládika mellékletes sír¹⁴³ és a pécsi II. sírkamra festménye¹⁴⁴ segítségével értelmezte. Arra gondolt, hogy az együttes valamilyen módon az eucharistiával áll

¹³³ GERKE 1954 115.

¹³⁴ A kerítés motívum Deichmann W. Fr. szerint reális sírkert architektúra, és nem lehet a Paradicsomként értelmezni. A hazai kutatók nem vették figyelembe a recenzió tanulságos mondanivalóját.

¹³⁵ vö: BARKÓCZI 1988, Taf. IX.

¹³⁶ vö: BARKÓCZI 1988, Taf. LII-LIX.

¹³⁷ Így határozta meg a formát ŠARANOVIC-SVETEK V., Anticko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Monographie VII., Novi Sad 1986, 78.

¹³⁸ BARKÓCZI 1988, Taf. L. Nr. 479, 4. a 4. század második felére keltezte.

¹³⁹ ŠARANOVIC-SVETEK i.m. 1986, 61, Kat. nr. 60,78, 6, tábla 3.

¹⁴⁰ V. PÉTERFI Zs., A Bátaszék-Köves pusztai későrómai temető, A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve, 18, 1993, 49.

¹⁴¹ Beška-Brest, 84. sír, Ritopek, közsarkofágból (RUŽIĆ, M. A., Rimsko staklo u Srbiji, Beograd, 1994, 18, X. tábla 3,5.

¹⁴² B. BÓNIS É., Későrómai üvegleletek Aquincumból, BudRég 14, 1945, 561-577.

¹⁴³ W. F. VOLBACH, Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und im frühen Mittelalters, 1921, 22.

¹⁴⁴ FÜLEP 1984, BRENK 1985. 385. tábla.

kapcsolatban, és ezért ez a mellékletadási szokás a keresztény temetkezésekre jellemző. Az edények ilyen értelmezését a hazai kutatók nagy része elfogadta¹⁴⁵. Rudolf Noll azonban kételkedett benne¹⁴⁶. Noll egy ebergassingi gyermeksír publikálásakor a tányér és pohár együttesre figyelt fel¹⁴⁷. Megállapította, hogy ezek az edények a Dunántúlon, valamint Carnuntum és Vindobona környékén, tehát ÉNy-Pannoniában viszonylag gyakoriak, míg nyugatabbra ritkák. Jellegzetes 4. századi mellékletadási szokásnak tartotta és bizonyítékkul érmeikkel keltezett temetkezéseket idézett. A szokás esetleges hiedelmi tartalmával nem foglalkozott. Lányi Vera a korszó – pohár mellékletet olyan általánosnak és gyakran tartotta, ami vallási elkülönítésre nem alkalmas¹⁴⁸. Ha a készlet a keresztény temetkezésekre lenne jellemző -írta- akkor a kereszténység elterjedésével a 4. század végére egyre gyakoribbá kellett volna, hogy váljon¹⁴⁹, ez pedig nem következett be. A ládikák összefüggését az eucharistiával végül Erika Dinkler vitatta és cáfolta¹⁵⁰.

A korszó-pohár együttes értelmezésében a kutatóknak egyes részletekben igazuk volt, másokban nem. Akár a korszó-pohár együttes és a keresztény temetkezések összefüggésének, akár az eltemetettek hitének a megállapítására törekszünk, azt csakis a késő antik- keresztény túlvilági elképzelések ismeretében és a mellékletként adott edények földi, mindennapi használatára figyelve tehetjük meg. Nem feledkezhetünk el a pogány hagyományú temetkezési szokások szívós és tartós fennmaradásáról sem Ezek a szokások, különösen a 4. században, területenként változóan, a halottak keresztény hitétől függetlenül érvényesültek.

A földi elmúlás után a halott testét elhagyó lélek sorsáról alakult késő császárkori hiedelmeket Krisztus második, világvégi eljöttéig G. van der Leeuw¹⁵¹, A. M. Schneider¹⁵², A. Stüber¹⁵³, Th. Klausner¹⁵⁴, H. Delehaye¹⁵⁵ L. de Bruyne¹⁵⁶, J. Engemann¹⁵⁷ és mások¹⁵⁸ írásai részletezték és vitatták¹⁵⁹.

¹⁴⁵ Lásd legutóbb: TOPÁL J., in: Kat. Aquincum 2000, 33., PÓCZY K., Aquincum, Budapest római kori történelmi városmagja, Budapest 2004, 322. Tagadta GÁSPÁR 2002, 754-76.

¹⁴⁶ R. NOLL i. m. 154, Anm., 11.

¹⁴⁷ R. NOLL: Der römische Kindersarkophag von Ebergassing (Niederösterreich), Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35. Festschrift für Alphons A. Barb, Eisenstadt 1966, 149.)

¹⁴⁸ LÁNYI V., Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, Acta ArchHung 24, 1972, 134, és in: Pannonia régészete 1990, 249

¹⁴⁹ Ez az állítás persze önmagában éppúgy igazolatlan maradt.

¹⁵⁰ E. DINKLER VON SCHUBERT recenziója H. Buschhausen könyvéről, Jb. f. Antike und Christentum 20, 1977, 215–223; Ua. Ein Kästchenbeschlagn des 4. Jahrhundert in Mainz, Beobachtungen zu Ikonographie und Funktion, Gesta 18, 1979, 95. GÁSPÁR 2002. 75-76 sem fogadja el az Eucharistia –értelmezést, de nem hivatkozik az idézett munkákra. Szintén tagadja a kancsó – pohár eucharistiával való kapcsolatát SCHMIDT 2000, 293-294, aki a kérdés tudománytörténetét összefoglalta.

¹⁵¹ VAN DER LEEUW, G., Refrigerium, Mnemosyne 3, 1935-1936, 125 – 148.

¹⁵² SCHNEIDER, Refrigerium, nach litterarischen Quellen und Inschriften, Diss. Freiburg i. Br. 1928.

¹⁵³ STÜBER 1957, recenzió: KLAUSER, TH., BZ 51, 1958, 1052-154.

¹⁵⁴ KLAUSER 1974.

¹⁵⁵ DELEHAYE 1927, 135.

¹⁵⁶ DE BRUYNE L., Refrigerium interim, RivArchCrist 34, 1958, 87-114.

¹⁵⁷ ENGEMANN 1996, 551-552.

Nemkülönben a túlvilági elképzelésekhez, utazáshoz¹⁶⁰ és a halottak emlékének ápolásához¹⁶¹ kapcsolódó cselekményekkel (halotti lakoma, és megemlékezések) és épületekkel számos tanulmány foglalkozott. Ezek szerint az igaz keresztények lelke, a testtől elválva várakozik Krisztus eljöttére és az ítéletre. A János-Apocalypsisből következően a vértanúk lelke azonnal az égbe jut. Az igazak lelkét útjuk során is sötét hatalmak és démonok akadályozzák és rémisztgetik. A keresztények túlvilág elképzeléseikben – amint ez az egyházatyák írásaiban tükröződik – a testtől elváló lélek sorsa játszotta a meghatározó szerepet, noha a keresztény hit központi gondolata volt a testi feltámadás is. A halál és a végítélet között a porhüvely kevéssé foglalkoztatta az egyházi írókat. Ezért is élhettek tovább a pogány halotti kultuszhoz kapcsolódó évszázados szokások, mert a pogány istenektől elszakadva megfértek a kereszténységgel. Az egyházi előírások csak a pogány vallásos megnyilatkozásoktól óvtak, és a keresztény tanítás betartását szorgalmazták. A pogány hiedelmek továbbélése, különösen a konzervatív temetkezési szokásokban, jó hosszú ideig lehető volt. Ezért speciális esetek kivételével, amikor nem magából a temetkezésből állapítható meg a halott vallási hovatartozása, mint a Róma városi keresztény katakombák, keresztény feliratú sírok, temetőkápolnák körüli temetkezések esetében, eleve nehézségekbe ütközik az eltemetettek keresztény hitének a megállapítása.

A halottakról való gondoskodás és megemlékezés fontos, szertartásszerű cselekményét jelentették a lakomák¹⁶². A 4. század keresztényei a halotti lakoma rendezését, amelyet a pogány szokás utódként a temetőkben, a síroknál vagy az erre a célra épített létesítményekben tartottak¹⁶³, a *refrigerare* igével fejezték ki. A lakomát a temetéskor és utána, meghatározott napokon¹⁶⁴, a halál, azaz a mennyei születésnap (*dies natalis*) évfordulóján megismételték¹⁶⁵. A pogány szokásból alakuló szertartásszerű cselekményt a 4. századtól főképpen az egyháziak rendelkezéseinek és kívánalmainak megfelelően szeretetlakomává, agapévá alakították¹⁶⁶, és a szokás provinciálisok által lakott területeken évszázadokig, a középkorig fennmaradt; az ételekből a szegények és az arra rászorulóknak részesedtek¹⁶⁷.

¹⁵⁸ DOIGNON J., *Refrigerium et catéchèse à Vérona au IVe siècle*, Hommages à Marcel Renard II. Coll. Lat. vol. 102. Bruxelles 220-239, 1969, JASTRZEBOWSKA 1981.

¹⁵⁹ Más tekintetben vizsgálta: MARÓT K., *Refrigerium*. Acta Litterarum ac. Scient. sectio geogr.-hist. 3, 1937, Szeged.

¹⁶⁰ CAROZZI, CL., *Le voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (Ve – XIIIe siècle)*

¹⁶¹ A *Totenkult*-ról és a *Toten memoria*-ról: OEXLE 1984, 401.

¹⁶² A halottakról való gondoskodás okának két, alapvetően eltérő indoklásáról (ti. a halott és az élők közösségének biztosítása – félelem a halottak visszatérésétől) lásd OEXLE 1984, 404-406.

¹⁶³ A. Stuibert (STUIBERT 1957) szerint a túlvilági, köztes állapotban tartózkodók helyét is *refrigerium*-nak nevezték. Stuibert következtetéseinek kritikáját összefoglalta J. Engemann: a *refrigerium*, mint a köztes állapot helye a 4. századi elképzelésekben nem bizonyítható (ENGEMANN 1997).

¹⁶⁴ Lásd különösen: RANKE 1951 86.

¹⁶⁵ KLAUSER 1971², 133, részletesen, széleskörű áttekintéssel 1951, 185-312, és DELEHAYE 1927, 135.

¹⁶⁶ BARRAL I ALTET 1975, 50.

¹⁶⁷ SULSER – CLAUSSEN 1978, 169; és főleg: OEXLE 1984.

A 4. században a halotti megemlékezés szertartásai alkalmával a halott sírjára vagy az ott elkészített asztalra, mensára ételt, italt tettek¹⁶⁸. A borból – olajból jókívánságok kíséretében a sírra öntöttek. A cselekményhez megfelelő üllő alkalmazásra¹⁶⁹ és asztalra volt szükség, amely néhol (Afrikában, Dalmatia egyes városaiban) különösen gyakorivá vált. Az asztalokat márványból, kőből faragták, és kör vagy szigma alakúak voltak¹⁷⁰. Gondosan megépített és a refrigerium tartásra alkalmas épületet tárt fel Fülep Ferenc¹⁷¹ (XIII. sz. sírpüület, Szent István tér 12/Geisler E. u. 14 száma alatt **8. kép**). A három sírt magába foglaló építmény apszisában egy félkör alakú fal és előtte a félkör alak alapozás halotti lakomaasztal és az üllőalkalmatlanság maradványa volt. A nyugatabbra fekvő, a XV. számú épület (alatta az L/42, sír, Szent István tér 12.) egyszerűbb kivitellel hasonló elrendezést mutatott¹⁷² (**9. kép**). A kissé nyújtott, félköríves apszist téglatöredékekkel padlózták. A keleti, egyenes falból egy félköríves, kissé mélyített felület süllyedt a hevenyészve rakott padlóba: a mensa helye volt ez¹⁷³. Az alsóhetényi temetőben a mauzóleumtól délre fekvő egyik sír fölött az önmagában álló, nyitott, félkör alakú falmaradvány üllőhely alapozása lehetett. Máskor fából is készült asztal. Az alsóhetényi mauzóleum előterének keleti apszisában a terrazzópadlóban félköríves, sekély mélyedés jelezte a 12. sz. sír felett a faasztal helyét: elszenesedett maradványai és szögei helyszínen kerültek elő: az asztal és a félkör alakú mélyedés a sír felett állt¹⁷⁴. Ezek a berendezések a halotti lakoma épített kellékei voltak. Ezekről eltértek azok a konstrukciók, amelyek az ételek – italok sírba juttatását biztosították, a bornak, olajnak a sírba, a sírra öntését tették lehetővé¹⁷⁵. A szentendrei, aquincumi, alsóhetényi, zalalövői és savariai temetőkben kerültek elő ilyen – általában imbrexekből összeállított- csövezetékek¹⁷⁶. A pécsi L/7. sz. sír háztetőlakú lefedésének a habarcsában egy mázas korsón nyakat helyeztek el,

¹⁶⁸ RANKE 1951, 184.-, KLAUSER 1971, 135.

¹⁶⁹ KLAUSER 1971.

¹⁷⁰ A pannoniai és dalmatiai mensákhoz lásd: DUVAL, N., *Mensae funéraires de Sirmium et de Salone*, Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 77, 1984 (Disputationes Salonitanae II. 1979) 187 – 226.

¹⁷¹ FÜLEP 1984, 99.- GÁSPÁR 2002, 82-84, SCHMIDT 2000, 293-295.

¹⁷² FÜLEP 1984 csak az összesítő térképen közölte az alaprajzát (leírása: FÜLEP 1984, 108); GÁSPÁR 2002 sem ismertette az épületet.

¹⁷³ Fülep Ferenc az üllőhelyről Sopianae papságára szeretett volna következtetni: az üllőalkalmatlanságon a gyászoló és halotti szertartáson résztvevők ültek, akik között persze papok is lehettek. Az egyházi hierarchia létezésére azonban ebből nem lehet következtetni. Ugyanígy gondolja. SCHMIDT 2000, 299.

¹⁷⁴ TÓTH 1987-1988. Noel Duval, az illyricumi halotti mensa-kal foglalkozva vetette fel, hogy a savariai *Aurelius Flavianus* és *Nemesius* gyermekeinek a sírköve (RIU I 77 =Steind. 159) azért félkör alakú lezárású, mert esetleg halotti mensa volt (DUVAL, N., *Brèves observations sur l'usage des mensae funéraires dans l'Illyricum*, RACr 60, 1984, 264.

¹⁷⁵ SCHNEIDER, A.M., *Reticulum. Ausgewählte Aufsätze und Katalog seiner Sammlungen*, Jb. f. Antike und Christentum, Erg. 26, 1998, 77-85 = 287-301., KLAUSER 1957, 131, RANKE 1951, 197

¹⁷⁶ NAGY L., *Kereszténység – kontinuitás*, in: Budapest története, Bp. 1942, I:2, 773, 777, MÜLLER R., *A zalalövői császárkori tumulusok*, ArchÉrt 98, 1971, 7-9. Lásd még: NAGY L., *Zurückkehrende Toten und Gespenster-Liebe*, HPS 11, 2004, Kölni analógia: HABEREY, W., *Ein frühromische Brandgrab mit Spenderöhre an Köln*, Festschrift für A. Oxe, 1938, 197.

ami a folyadéknak a sírba öntését tette lehetővé¹⁷⁷. Mivel a két méter mélyen fekvő sírhoz cső nem vezetett, a folyadék beöntése csak akkor volt lehetséges, amikor a sírt még nem földelték be.

Mindezek ismeretében jutunk el a II. sírkamra freskójának az értelmezéséhez. Először a témához különösképpen kapcsolódó két leletről kell szólni. Az egyik egy kék színű, karcsú, 4. századi füles üvegkancsó, amely Basch Lóránt gyűjteményével került a Szépművészeti Múzeumba¹⁷⁸. Ezért akár pannoniai lelet is lehet¹⁷⁹. A korszón „*accipe, vivas in Deo*” felirat szólít fel a korszó tartalmának elfogyasztására (10. kép). A felirat az edény keresztény használatát bizonyítja. Szilágyi János György felvetette a lehetőséget, hogy kultikus célt is szolgálhatott¹⁸⁰. Hogy ez a felszólítás az életben végzett cselekményre vonatkozik-e, vagy a szertartásos halotti étkezéssel áll-e kapcsolatban, nem tudjuk. Mindenestre a korszó -épsége miatt- sírmellékelt volt. Ritka színe, aranyfóliából készült felirata mutatta, hogy megkülönböztetett alkalmakkor használták. A másik egy sviloši (Sviloš-Kruševlje, 2. sír, Jugoszlávia, Szerémség) 4. századi sírba hasonló formájú korszót és üveg poharat mellékeltek¹⁸¹. A pohár *accipe calicem pie zeses* felirata¹⁸² a budapesti kancsófelirat rokona (10. kép): mindkettő ital elfogyasztására szólítja fel vagy az élőket, vagy a halottat a túlvilágon.

A refrigerium a pogány halotti szokásokból átörökölt, átalakult és a keresztény halotti kultuszban végrehajtott cselekmény volt. Olyan cselekedet azonban, amely sem a 4. század második felében, és korábban sem részesült a keresztény írók osztatlan támogatásban¹⁸³. Főként azért nem, mert pogány szokásokat követett, és visszaélésekre, duhajkodásra adott lehetőséget. Más volt a hierarchia álláspontja és kívánalmai, mások voltak a keresztény hívek elvárásai és a gyakorlat, amely az átalakult pogány szokásoknak tartós utóéletet biztosított. Ha ezek a szokások a mediterráneum keresztény közösségeiben is megvoltak, akkor sokkal inkább megőrződhetek a pogány szokások a frissen krisztianizált tartományokban, ahol a helyi szokások is színezték a halotti kultusz cselekményeit. Különösen érvényes ez a Kelet-Dunántúlra, ahol egyrészt a Kr. u. 2. századtól kezdve terjedt el a sírsztéléken a kellő alapossággal még nem vizsgált és fel nem tárt tripus-jelenet¹⁸⁴ (ún. halotti lakoma, „halotti áldozat”), amelyeken a korszó és pohár megjelenik, másrészt a

¹⁷⁷ FÜLEP 1984, L/7 sír, p. 90, XLV. tábla 3.

¹⁷⁸ SZILÁGYI J. Gy., VIVAS IN DEO, Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 62-63, BARKÓCZI L., Antike Gläser, Roma 1996, Nr. 304.

¹⁷⁹ Állítólag Brigetioból származik, SZILÁGYI J. Gy., o.c. 142

¹⁸⁰ SZILÁGYI J. Gy., o.c. 144.

¹⁸¹ MANOJLOVIĆ M., - BRUKNER, O., Grobnica nekropole IV veka iz Sviloša, Rad 28, 1982-1983, 41., ŠARANOVIC-SVETEK, V., Antičko staklo u Jugoslovenskom delu provincije Donje Pannonije, Monografije VII, Novi Sad 1986 61, Tabl. 4.

¹⁸² CIGP 139.

¹⁸³ Vö. SCHMIDT 2000, 223-246. A 4. század legelején Hispaniában az elvirai zsinat tiltotta meg a gyertyagyújtást a sírnál, az élelmiszer lerakását a sírba csak az 572-es bragai zsinat tilalmazta: BARRAL I ALTET 1975, 50

¹⁸⁴ ZINN 2001, 197

4. századi sírmellékletekben megfigyelhetőek az étkezésre alkalmas edénykészletek.

Az északelet-pannoniai sírsztélék kedvelt témája a „halotti lakoma”, amely az elhunytakat ábrázoló képmezőt és a feliratot választja el egymástól¹⁸⁵. Mivel néhány teljesebb ábrázolású síremléken¹⁸⁶ az elhunytat klinén fekvé ábrázolták, a dunántúli halotti lakomajelenet a kliné-típusú lakomajelenetek leszármazottja¹⁸⁷ lehet. A kép közepén tripus áll üresen vagy ételekkel, mellette esetenként füles korsók, és két oldalt az asztallal azonos magasságú két alak. Balra egy nő- ,jobbra egy férfi szolga, akik a kezükben az étkezéshez szükséges edényeket és tárgyakat, a leggyakrabban korsót és poharat tartanak. A poharat általában a férfi alak akklamáló vagy felkínáló mozdulattal emeli magasra. Összevontan ábrázolt, redukált étkezésről¹⁸⁸ van szó, amit Frank Zinn éppen ezért jogosan nevez „Tripus-Szene”-nek¹⁸⁹, hiszen az „áldozati jelent” kétségtelenül téves megjelölés. E pannoniai jelenetnek azonban még számos kérdése megválaszolatlan. Mi a képtípus eredete? A kis ázsiai síremlékektől származó ábrázolás közvetlenül, DK-i tartományok felől érkezett-e a Kelet-Dunántúlra, vagy áttételesen, a Rajna vidékről? Itáliában és a nyugati tartományokban a temetkezési szokásban alkalmazott, és az irodalmi forrásokban is adatolt¹⁹⁰ kliné és a sírköveken is ábrázolt lakoma¹⁹¹ ugyanúgy eljuthatott nyugatról Pannoniába a katonasággal, mint azt az ún. asztrális szimbólumokról Nagy Mihály kimutatta¹⁹². Kérdés az is, ugyanúgy, mint az asztrális jelképek esetében, hogy a jelképek és a jelenet alkalmazása a kelet-dunántúli őslakosság síremlékein mennyiben jelenti az ábrázolások tartalmának, jelentésének az átvételét és átértelmezését. Valószínűnek tartom, hogy a tripus jelenet a sírkövek felső részén ábrázolt elhunytak megvendégelését jelzi.

A tripusz-jelenet résztvevőit nemcsak sírsztélékre faragták rá. Kelet-dunántúli síredikulák oldalfalainak belső oldalán is megjelenik a lakomák férfi és női szolgálk¹⁹³ (aediculatöredékek Zsámbékról, Csákvárról, Óbudáról). Újabban részletesen Németh Margit írt a képtípusról¹⁹⁴. A szolgálk a szakrális cselekmények áldozószolgáira emlékeztetnek, akik a fizikai megtisztulás tárgyait, a korsót és a nyeles serpenyőt tartják¹⁹⁵. Hogy ez a hasonlóság pusztán

¹⁸⁵ SCHÖBER, A., Öjh 17, 1914, Beibl. 223. , Ua: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Sonderschr. d. ÖAI Wien., Bd. 10, 1923, 203., OROSZLÁN Z. Mitológiai és szimbólikus képtípusok a pannoniai síremlékeken, 1918, 8.; BURGER 1959, ČREMOSNIK I., Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmäler in Jugoslawien, Öjh 44, 1959, 208-230, DIEZ 1959-61, BIANCHI 1975, BARKÓCZI 1982, 18.- KASTELIC 1997,14. Az elnevezés kritikája: ZINN 2001, 197.

¹⁸⁶ SZ. BURGER 1959, ,

¹⁸⁷ A lakomaábrázolásokhoz lásd : DUNBABIN 2003 a korábbi irodalommal.

¹⁸⁸ DIEZ 1959-1960, BARKÓCZI 1982, 18.

¹⁸⁹ ZINN 2001,197-199.

¹⁹⁰ OBMANN 1998, 419.

¹⁹¹ NOELKE 1998, 399

¹⁹² NAGY 1989-1990, 168

¹⁹³ ERDÉLYI 1974, 86. 90. Ugyanígy egy napocai aedicula-oldalon: BIANCHI 1975, 168.

¹⁹⁴ NÉMETH 1997.

¹⁹⁵ Lásd: NUBER, H.U., Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit., 53. Bericht der RGK 1972. 5-232.

formai, a feladatuk hasonlóságából következik, vagy mennyire van jelképes szerepük a halotti lakomajeleneteken, csak a képtípus feldolgozása után válaszolható meg. A tripusz – jelenetnek egy csökevényes változata is képviselve van a pannoniai sírkő faragásban. Az alsóhetényi 4. századi erődbe beépített, és Iovia városának a korábbi császárkori temetőjéből származó sírsztéléknek az oldalán több esetben is kis méretű fülékét faragtak ki, amelyben az áldozó szolgálkat faragták ki. Egy esetben még a nevét is felírták¹⁹⁶ (*Deupo famulus*), ami jele annak, hogy a szolgálk az életben is valóban közreműködtek a lakomáknál.

A sírköveken ábrázolt halotti lakoma témája – amely a romanizáció útjára lépett őslakoságnál gyorsan elfogadásra és követésre talált – bizonyítja az elhunyt érdekében a temetés alkalmával és az emlékezetére végrehajtott szertartásos cselekményeket, ha ennek részleteit nem is ismerjük. Az eseménynek fontos része volt a pohárral történő „akklamálás” és az ital elfogyasztása. A szolgálk kezében tartott korsó és pohár azonban nem csak a halotti lakomajeleneteken és ennek redukált változatán, a pannoniai síremlékeken jelenik meg, hanem az elhunyt számára a mellékletadás szokásában a 4. században is megmaradt.

Tekintettel a halotti lakoma-jelenetes sírkövek kelet-dunántúli gyakoriságára, nem tartom lehetetlennek a B. Thomas Edit által egykor ereklyés asztalnak meghatározott¹⁹⁷, majd Nagy Mihály által cáfolt rendeltetésük helyett, szintén a Nagy által felvetett egyik lehetőségét¹⁹⁸, amely szerint a halotti szertartással kapcsolatos étkezés tartására is alkalmas asztalok voltak. Egyes asztallapokat az azokat díszítő növényi ornamentika alapján nem lehet a 4. századra, hanem korábbra kell keltezni¹⁹⁹. Az újabb asztallapok, amelyeket Havas Zoltán tetté közzé Aquincumból²⁰⁰ és kommentárjuk, amelyben a szerző hihetően érvel az asztallapok kultikus felhasználása mellett, megerősítik ezt a felhasználási területet. Az asztallapok szakrális felhasználását Havas az aquincumi lelőhelyű, Iuppiternek dedikált darab segítségével kimutatta²⁰¹. Legalább is a téglalap alakú asztallapok esetében valószínűbbnek tartom a kultikus felhasználást, mint a kerti dísz. A tállalásra alkalmas asztalokat kőből faragták, maradandó anyagból, díszes kivitelben készültek, ami inkább tételezhető fel a halotti kultuszban, mint berendezési dísz tárgyként. Sajnos a kő asztallapok lelőkörményei vagy ismeretlenek, vagy másodlagosak²⁰². Az intercisai asztallap azonban a temető területéről került elő (lehet ugyan, hogy az új aquincumi darabhoz hasonlóan, másodlagosan, sírből), ezért a halotti kultuszban is használhatták. Egy másik (aquincumi) asztallap töredék

¹⁹⁶ A sírkő előlapjának képe: TÓTH 1987-1988, TÓTH E., Die römische Festung von Iovia und ihr Gräberfeld Antike Welt 20, 1989, 31-39.

¹⁹⁷ B. THOMAS E., Pannonische Reliquienaltäre (Vorbericht). Arheoloski Vestnik 29, 1978, 573-587. Kezdetben én is elfogadtam ezt a megoldást: TÓTH E., Zur Geschichte des Nordpannonischen Raumes im 5. und 6. Jahrhundert, in: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, ÖAW Phil.-hist. Klasse, Denkschriften 145 Bd. Wien 1980, 98-99.

¹⁹⁸ NAGY M., Über einen Monopodiumtyp, FolArch 29, 1988, 135-158.

¹⁹⁹ NAGY FolArch 26, 1988, 142.

²⁰⁰ HAVAS 2002, 279-292.

²⁰¹ HAVAS 2002, 280-282.

²⁰² HAVAS 2002, 283-285.

megmaradt sarkát az ún. gammadion minta díszíti. A minta az Északkelet-Dunántúlon a császárkor első feléből származó sírköveken gyakori²⁰³. Ez az asztallap érv lehet amellet, hogy, noha a sírköveken *mensa tripes*-t ábrázoltak, de a szertartásokon másféle asztalformát is alkalmaztak. A sírkövek a DNY-i tartományokból származó jelenetet: klinén fekvőket és az előttük álló háromlábú asztalt másolják és utánozzák. A téglalap alakú asztal egyik lehetséges felhasználása a halottkultusz szertartásai.

A korsó – pohár – tányér mellékletadási szokás vizsgálatánál a tárgyak eredeti funkciójából, a háztartásban betöltött feladatából kell kiindulni. Így eljuthatunk – mint más esetben is – a mellékletadás szokásának a hátteréhez, ha a konkrét hiedelemtartalmat és ennek megvalósulását a kultikus gyakorlatban nem is tudjuk mindig megállapítani. A kancsó és a pohár a víz, bor, tehát folyadék tartására és elfogyasztására szolgál. A pohár és a tányér az étel és az ital elfogyasztását, az étkezést teszi lehetővé. A tányér és a pohár felhasználása szélesebb körű, mint a kancsó – pohár együttesé. A két tárgycsoport egymást csak részben fedő táplálkozást tesz lehetővé. Az egyikre a teljes étkezéshez, a másikra csak az ital elfogyasztásánál volt szükség. A kétféle mellékletadási szokás az étkezés biztosításának kétféle, területenként vagy népcsoportonként eltérő, részben jelképes, részben reális megoldása. Kérdezhetjük: az étkezéshez szükséges edénymellékletek jelentenek-e tényleges élelmiszeradást, vagy csak jelképeset: a kancsóban és a bögrében volt-e ital, és a tányérban pedig élelmiszer? Csak óvatos választ adhatunk, mivel a sírba tett élelmiszer a feltárás során csak korlátozottan figyelhető meg. Extrém eseteket nem számítva, csak a csontos húsnak marad nyoma. A leletek szerint –érthetően- leginkább szárnyas maradványok kerültek a sírokba. Ezeket esetenként a halott testére helyezték, máskor a lábához tett tányérra²⁰⁴. Ha csont nélküli hús vagy más étel került a sírba annak nem maradt nyoma. Pedig számolnunk kell ezzel a lehetőséggel. Különösen akkor, amikor a tányérra kést is tettek. A tányér az esetek többségében valószínűleg nem jelképes, hanem ételt valóban tartalmazó melléklet volt. Nem a tányér volt a fontos a halott számára, hanem az azon elhelyezett élelmiszer. Ezért a tányérmellékletes sírok esetében ételmelléklet adással kell számolnunk. Hogy a két edény sírba helyezése mennyire függött a helyi fazekasságtól, annak eldöntéséhez további elemzésre lenne szükség. Azt alig hiszem, hogy a fazekasság hiánya lényegesen befolyásolta volna az ételmelléklet adásának mikéntjét. A legközönségesebb háztartási holmi mindenütt rendelkezésre állt vagy hozzáférhető volt²⁰⁵. A tányér (és a pohár) melléklet az esetek többségében nem szimbólikus, hanem valóságos ételt tartalmazott. Ha a sírkövek *tripus*-jelenetére, a lakoma 4. századi továbbélésére, a keresztények körében való elterjedésére gondolunk, a lehetőség a legkevésbé sem irreális. A lábánál elhelyezett edények, kések, nyársak minden bizonnyal az

²⁰³ A gammadion kora császárkori használatáról és az ún. asztrális szimbólumokról lásd NAGY M. Vitta, *Licium – gammadion*, *ComArchHung* 1988 a korábbi irodalommal. A gammadion későcsászárkori használatához: NAUERTH 1968, 113.

²⁰⁴ Vörös Istvánnak köszönöm a konzultációt.

²⁰⁵ Az üvegedények hiánya esetében inkább lehetne a gyártás hiányáról vagy a szállítás nehézségeiről beszélni.

élelmiszermelléklet adására és az étkezés segítésére szolgáltak. Ha tehát a tárgyalt edénycsoportokat nem mint kerámia mellékleteket, hanem, mint az ételadás kellékeit tekintjük, akkor további következtetések is lehetségesek. Úgy látszik, hogy különbséget lehet tenni a kancsó – pohár és tányér - pohár mellékletadás között, ha a hiedelmi hátteret tekintjük.

A pannoniai temetkezésekben gyakori korsó és pohár készülhetett kerámiából és üvegből. Aligha szükséges bizonyítani, hogy a mellékletadás mögött lehet és kell hiedelmi hátteret keresni, hiszen a halotti kultusz a hiedelemvilág egyik legfontosabb területe. Bármilyen gyakori is a 4. században az edénykészlet sírba helyezése, mégsem általános, mégsem fordul elő minden temetőben, ugyanúgy, ahogy a tányér – pohár együttes sem. Tanúsítja ezt a pécsi 2. sírkamra falfestménye. A sírkamrát ornamentális, vallásilag közömbös, legalábbis ideológiamentes festmények díszítik. A fő helyre, a fülkére korsót és poharat festettek fel, kiáltó biznyságként e tárgyak megkülönböztetett szerepének az elhunyt és a hozzátartozói hiedelemvilágban. A festett korsó és pohár a folyadék, az ital fontosságát és szükségességét jelképezi a halott számára.

A mellékletadás háttere jól értelmezhető: a refrigerium elképzelésekkel függ össze, és azzal a hiedelemmel, amely szerint a túlvilágon tartózkodó, vándorló elhunyt szomjúságát itallal kell enyhíteni²⁰⁶. Nem csak a mediterráneumban általánosan elterjedt pogány elképzelés ez²⁰⁷, hanem a keresztényeknél is általános volt²⁰⁸. Nem csoda tehát, hogy a 4. századi temetkezésekben is általános. Ebből viszont az következik, hogy a korsó – pohár mellékletből éppen a vallási hovatartozás nem határozható meg.

Nem kell-e helyt adnunk azonban annak az ellenvéleménynek, amely a sírkövek lakomajeleneteinek és a II. sírkamra festményeinek a kapcsolatában az időbeli távolság miatt kételkedik²⁰⁹? Természetesen nem: sem általánosságban, sem a konkrét esetet figyelembe véve. Általánosságban hivatkozhatunk a temetési rítus és kultusz jól ismert, hosszú továbbélésére: nem csak a 4. század folyamán, hanem esetenként a 20. századig²¹⁰, a pannoniai pogány hitvilág továbbélésére a 4. században (Silvanus gyűrűk²¹¹). A pogány szokások fennmaradását a közösségben gyakorolt keresztény vallás és a személyesen gyakorolt hiedelmi cselekmények egymás mellett élése eleve lehetővé tette. A pogány vallási gyakorlat kettősségében (államvallás, császártisztelet – népi

²⁰⁶ DEONNA, W., Croyances funéraires. La soif des morts – Le mort musicien, Revue de l'Histoire des Religions 119, 1939, 53-81.

²⁰⁷ *si gratus homo es, misce bibe da mi* szól a halott a sírjához érkezőkhöz: CIL VI 2357, idézi RANKE 1951, 195

²⁰⁸ Lásd a szegény Lázár történetét (Lukács 16,20) és a Perpetua-Felicitas látomását (7,4.) a gyermek Dinocratesről (BHL 6633-6636, Vértanúakták és szenvedéstörténetek szerk. Vanyó László, Ókeresztény írók VII. Budapest 1984, 80) stb.

²⁰⁹ Az intercisai Aurelia Marcia sírsztélét (RIU 5, 1164) nem lehet a 4. századra keltezni (így keltezi BARKÓCZI 1982, 19, 28). A *D. M.* és a *t.m.p.* formulák alapján a sírkőt nem faraghatták ki később a 2. század közepénél.

²¹⁰ Ságvári ásatások alkalmával találkoztam egy asszonnyal, aki a korán elhunyt férje sírjába minden névnapján beleásta a töltött káposztát.

²¹¹ TÓTH E., Silvanus viator, Alba Regia 18, 1980, 91-103, Ua: Neuere Silvanus Ringe aus Pannonien, FolArch 40, 1989, 113-127.

vallásosság) élő rómaiak számára természetes volt a kétféle irányultság párhuzamos létezése. A 4. században a nép számára – nem tekintve természetesen a papságot és a teológiában jártasakat – a korábbi, a császártisztelethez kapcsolódó pogány vallásosságot „helyettesítette”, felváltotta a kereszténység. A népi hiedelemvilág, a vallásos rítusok alacsonyabb formái pedig tovább éltek. A konkrét példát DK-Pannoniában a beškai (Jugoszlávia, Szerémség) sírláda falfestményei és egy szentendrei sírfelirat jelenti²¹². A beškai temető I. sz. sírjának mind a négy oldalát kifestették. Az egyik hosszanti oldalon felül pávák, alatta geometrikus és márványutánzó festés, a másik hosszanti oldalon négy táblában egy-egy álló alak a szolgák; egyikük bal kezében egy nagy serleget emel a magasba, a jobbáiban pedig egy füles korsót tart. Az egyik rövidebbik oldalon egy férfi és egy nő áll – a sír tulajdonosai-, a másik oldalon a három párka. Az utóbbiak jól illeszkednek a korábbi és a 4. századi pannoniái hiedelmekhez, bár a velük kapcsolatos leletek ÉNY-Pannoniában gyakoriak²¹³. A sír festményei nem kapcsolhatók a kereszténységhez. A pávák jelenléte egyben figyelmeztet a madarak téves megítélésének a lehetőségére²¹⁴: nem minden páva tartható keresztény jelképnek. A szolga alakját a korsóval és a pohárral sem a keresztény halotti kultusz körében kell keresni, hanem a korábbi halotti lakoma szolgálainak alakjában, akik a balkáni sírfestményeken általában megjelennek. A halotti lakoma legkésőbbi pannoniái előfordulása a –valószínűleg átfaragott-szentendrei Fl. Superianus - sírkőn látható²¹⁵: keltezése a Constantia helynév miatt a 4. század közepe.

Hogy a korsó – pohár a halotti lakomát jelképezi, az jól megérthető a pogány áldozati cselekményt jelképező jellemző tárgyakkól. A szertartást gyakran a megelőző megtisztulási cselekménnyel, az áldozó szolgálkkal jelezték, akik korsót, nyeles serpenyőt, kéztörölt tartanak. A cselekményt jelképező csökevény a votív oltárok oldalára faragott (vagy festett) korsó és serpenyő. Hasonló gondolkodás eredménye a pécsi freskó is. A halott felfrissülését a korsóval és a pohárral fejezték ki (egy Bábólnán másodlagosan befalazott, talán brigetioi sírkövön²¹⁶: **11. kép**). A halotti lakoma férfi és női szolgálai ugyanolyan mentalitásból kerültek az aediculák oldalfalára, mint az áldozatbemutató előtti megtisztulást jelképező szolgák, vagy még redukáltabb esetben a korsó és a nyeles serpenyő az oltárok oldalára, vagy a brigetioi sírkövön az egymás mellé tett korsó és pohár (**11. kép**).

²¹² MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, M. Rimska nekropola kod Beške u Sremu, Monografije VIII. Novi Sad 1987, 20-28, 84.-86.

²¹³ HARL, O., Römerzeitliche Figurengefäße vom pannonischen Limes, Wiener Geschichtsblätter 32, 1977, 249.; THOMAS E., Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 9, 1967-1969, 83.-; KRASKOVSKA, L., Gerulata – Rusovce. Rimske pohrebisko I. Bratislava 1974, 18. sír.

²¹⁴ Pl. az aquincumi faragvány a madárral aligha tartható keresztény jelképnek (Kat. Aquincum 2000, 62, Kat. nr.4.) és a faragvány egyébként sem keltezhető a 4. századra, hanem a korábbi császárkorra.

²¹⁵ RIU 5, 906, BARKÓCZI 1982, 28., HARL, FR.- LŐRINCZ B. Das römische Lapidarium in der Festung Komarno, Komárbo – Wien 2002, Nr. 8.

²¹⁶ HARL, FR. - LŐRINCZ B., i.m. Nr. 8.

Tehát amíg a refrigerium – hiedelem miatt a korsó / pohár mellékletadás pogány és keresztény temetkezéseknél egyaránt lehetséges, a tényleges ételmelléklet inkább a pogány szokásokhoz kapcsolódhat. Ma a feldolgozatlanság miatt még nem tudjuk, hogy egyes dunántúli temetőkre miért jellemzőbb az egyik vagy másik edénykészlet melléklet. Egyes DK-pannoniai temetőkben gyakori az edénymelléklet (Bogád²¹⁷, Zengővárkony²¹⁸), máshol, mint Sopianaeban, főleg az üvegedény a jellemző²¹⁹ (olaj és illatszert adását jelző, orsó alakú üvegek) stb. Nem lehet véletlen, hogy a Keszthely-környéki temetők közül csak a Dobogóiban fordul elő korsó-pohár készlet²²⁰, máshol pedig nem. Ugyanakkor feltűnő a somogyiszi temető számos tányér és bögre melléklete²²¹. E temető más tárgyai, mint a vasnyársak, szintén az ételmelléklet adáshoz kapcsolhatók. Viszont a majsi temetőben, noha kerámiaedények találhatóak a sírokban, tányér egy darab sem került elő²²². Egyetlen üvegtányért találtak az intercisai DK-i temetőben is, míg máshol vannak tányérok²²³. Sem a ságvári²²⁴, sem a tokodi²²⁵ temetőben nincsen tányér, holott korsók kerültek a sírba.

Az ételkészletek sírba helyezési szokása értelmezhető, legalábbis a lehetőség felvázolható. Mivel a készlet funkcionálisan szétválasztható, az étel-ital reális vagy jelképes mellékelésével függ össze, a jelenség mögött kereshetünk hiedelembeli megosztottságot, talán vallási különbséget. Merev szétválasztásra nem gondolhatunk: csupán annyi sejthető, hogy az általánosan elterjedt korsó – pohár mellékletes temetkezések pogányok és keresztények is lehetnek, a tányér – pohár készletet tartalmazó sírok halottai inkább tarthatóak pogány vallásúnak és olyan közösségek temetőinek, akik a pogány hiedelemvilághoz jobban és tovább ragaszkodtak. Korsó – poharas sírok esetében további érvek szükségesek az eltemetettek esetleges kereszténységének a megállapításához. A tárgyalt a mellékletadási különbségek alighanem sokkal inkább egy közösség kialakult szokásait, mint vallási előírásokat követ.

Visy Zsolt hívta fel a figyelmet a pécsi temető olyan épületeire, amelyekbe – legalább is az építésük idején- nem temettek el senkit²²⁶. Felvetése kétségkívül megdöbbentő²²⁷, főleg a cella trichora esetében, amely esetleg egy a

²¹⁷ BURGER, A., bogádi későrómai temető, JPMÉ 1962.

²¹⁸ DOMBAY J., Későrómai temetők Baranyában, JPMÉ 1957, 182.-

²¹⁹ FÜLEP 1984.

²²⁰ SÁGI K., Das römische Gräberfeld von Keszthely – Dobogó, Fontes Archaeologiae Hungariae, Budapest 1981.

²²¹ SZ. BURGER A., Das spätromische Gräberfeld von Somogyiszil, Fontes Archaeologiae Hungariae Budapest 1979.

²²² SZ. BURGER A., Római temető Majson, ArchÉrt 99.1972. 64-100.

²²³ K. SZABÓ, Die 1977 freigelegten Gräber des westlichen Gräberfeld von Intercisa, Alba Regia 18, 1980. 2233. sff.

²²⁴ SZ. BURGER A., The late Roman cemetery at Ságvár, Acta ArchHung 1966. 99-234.

²²⁵ LÁNYI V., Das spätromische Gräberfeld, in: Die spätromische Festung... hrsg. von A. Mócsy, 169-221.

²²⁶ VISY 2004, 117.

²²⁷ Elmaradt a pécsi temető eredeti felszínének mind az észak – déli lejtő, mind kelet-nyugati irányban elkészített rekonstrukciója és felmérése, amely lehetővé tenné az épületek járószintjének összehasonlítását. E rekonstrukció elvégzése szükséges, hogy egyes épületek esetében el lehessen

halotti megemlékezés –lakoma- közös helyeül szolgált: a temetőn belüli épületek a halotti kultusz céljára épületek, amelynek az egyik fontos része a halotti lakoma tartása volt²²⁸. Az sem lehetetlen, hogy a másik két pannoniai háromkaréjos épület (Sirmium, Aquincum) sem sírkápolna volt, hanem a halotti lakoma megtartására szolgált, hiszen egyik építményben sem kerültek elő sírok. Ez azért is lehetséges, mert az épülettípus- a triklinium- a 4. században is a lakoma tartására szolgáló reprezentatív helyiség volt (Piazza Armerina, ravennai későcsászárkori palota, deszenzanoi villa stb.).

Vitatott a melléklet nélküli sírok és a kereszténység elterjedésének az esetleges összefüggése. A melléklet nélküliség nyilvánvalóan nem csupán az elszegényedés következménye. Ez bizonyosságot nyert az alsóhetényi temető mauzóleumának temetkezéseinél²²⁹. A mauzóleum körüli sírokban vannak viseleti tárgyak és mellékeltek is. A mauzóleumban (27 sír) mindössze egy sírban volt egy kis ezüst tű, egy másikban nyaklánc, és egy sírban egy orsó alakú illatszeres üveg. A többi sír, köztük két kőszarkofágban nemcsak mellékletek, hanem viseleti tárgyak sem voltak. A mauzóleum sírjai pedig a ioviai közösség legelőkelőbb lakóiból kellett, hogy kikerüljön (erre mutatnak a több sírban talált hernyóselyem és aranyhímzéses textilmaradványok²³⁰). Nem lehet kétséges, hogy a sírok mellékletnélkülsége, a sírok „szegénysége” nem az eltemetettek vagyoni állapotának a következménye. Két sírban olyan textilmaradványok is voltak, amelyek a holttestek textilbe burkolása utáni rögzítésre, becsavarásra mutattak. Ha a halottakat nem az életükben viselt ruhájukban temették el, viseleti tárgyak sem kerülhettek a sírba. Talán azt bizonyítják ezek a sírok, hogy a keresztény közösség élén állóktól jobban elvárta a papság, a melléklet nélküli, „keresztényibb” eltemetést, mint a közösség más lakóitól, ahol a pogány hagyományok jobban fennmaradtak. A kereszténységre történő gyors áttérés idején a pogány hiedelmek éppen a temetkezési szokásokban és a halotti kultuszban élhettek tovább a leginkább. Hogy mennyire jelen volt a pogány hiedelem még a legkeresztényibb temetkezésnél is, annak szép példája a pécsi mauzóleum falfestése²³¹. Az egyik ornamentális részletre, amely az álló téglalap alakú felület, olyan módon festették rá a szokásos márványutánzást²³², hogy a közepén lévő köralakkal együtt az emberi szem körvonalait követi²³³, ami pedig tudvalevőleg a „gonosz szem” („Malocchio”) jól ismert, és a pogány hitvilágban mélyen gyökerező

---

dönteni, hogy föld alatti vagy föld feletti létesítményekről van-e szó, és a memoriák hiteles rekonstrukcióját el lehessen készíteni.

²²⁸ DEICHMANN, FR. W.- TSCHIRA: Das Mausoleum der Kaiserin Helena und die Basilika der heiligen Marcellinus und Petrus, Jb. DAI 72, 1957, 86.

²²⁹ TÓTH 1987-1988, 41.

²³⁰ TÓTH E., in: Antike Welt 20, 1989, 37.

²³¹ Lásd a képet: GASPÁR 2002, 264.

²³² Lásd például a San Aquilino falfestését (3-4. sz., San Lorenzo, Milano, BRENK 1985, Taf 59., 135.: Hasonló falfestés Kóvágoszöllősről: Sz. BURGER, A., JPMÉ 30-31, 1985-1986, 168, 1 159. kép.

²³³ 1987-ben, amikor megnéztük a Mauzóleumot, Józsa István barátom figyelt fel az ábrázolásra.

motívum volt²³⁴ (12. kép): elijesztette a sírrablót, de a halott visszatérést²³⁵ is megakadályozta.

Egyes eltemetettek keresztény hitének megállapítására nincs lehetőség. Nagyobb temető vagy sírcsoport esetében lehet sejteni, hogy az eltemetettek keresztények voltak-e vagy pogányok. A korsó – pohár melléklet általánosabb, és a pogányoknál is előfordul, sőt éppen a pogány halotti lakomák továbbélése is lehet. A 4. század folyamán nem jelentenek kétséget kizáróan keresztényt a Krisztus – monogramos használati tárgyak²³⁶, például a tihanyi sír fibulája sem²³⁷. A pogányok által is használt Krisztus-monogram sem minden esetben tartható keresztény jelképnek.²³⁸ A monogram eleinte elsősorban állami jelvény, másodsorban volt keresztény jelkép és kizárólagosan a keresztények által használttá csak a negyedik század utolsó harmadára vagy inkább a végére vált. Keresztény temetkezéseknek elsősorban a vallási javaslatoknak, ajánlásoknak megfelelően a vértanúk, a szentként tisztelt egyének sírja körüli csoportos temetkezéseket tarthatjuk a leginkább, függetlenül a temetési mellékletektől. Továbbá természetesen azok a temetkezések, amelyekben keresztény tárgyak, fondo d'oro, ládikák találhatóak, vagy –mint Sopianaeban- keresztény jelképes sírkamrákban temetkeztek.

A pécsi II. számú sírkamra kiemelt helyén a korsó – pohár ábrázolást a császárkorban általános, Pannoniában mind a sírkőfaragásban (sztéléken, aediculákon, szarkofágokon) egyaránt megjelenő halotti lakoma jelenetből származtatom. A szertartásos cselekményt, a halottaik emlékének a gondozását a 4. században a keresztények is a sajátjuknak érezték. A korsó és pohár szimbolikus jelentésére mutat, hogy a 4. századi sírmelléklet adásban nyomon követhető. A sírköveken ábrázolt és a pécsi sírkamrában felfestett korsó – pohár között legalább 150 év az időkülönbség. Az értelmezés mégis helyes, mert nem az ábrázolások közti genetikai kapcsolatról, hanem a kultuszformának, a halottakról való gondoskodás folyamatosságáról, és ennek a pogány majd keresztény megnyilvánulásáról és ábrázolásáról van szó. A II. Korsós sírépítményt a korsó formája és a magának az ábrázolásnak a tematikája alapján inkább a 4. század korábbi, mint későbbi szakaszára keltezem.

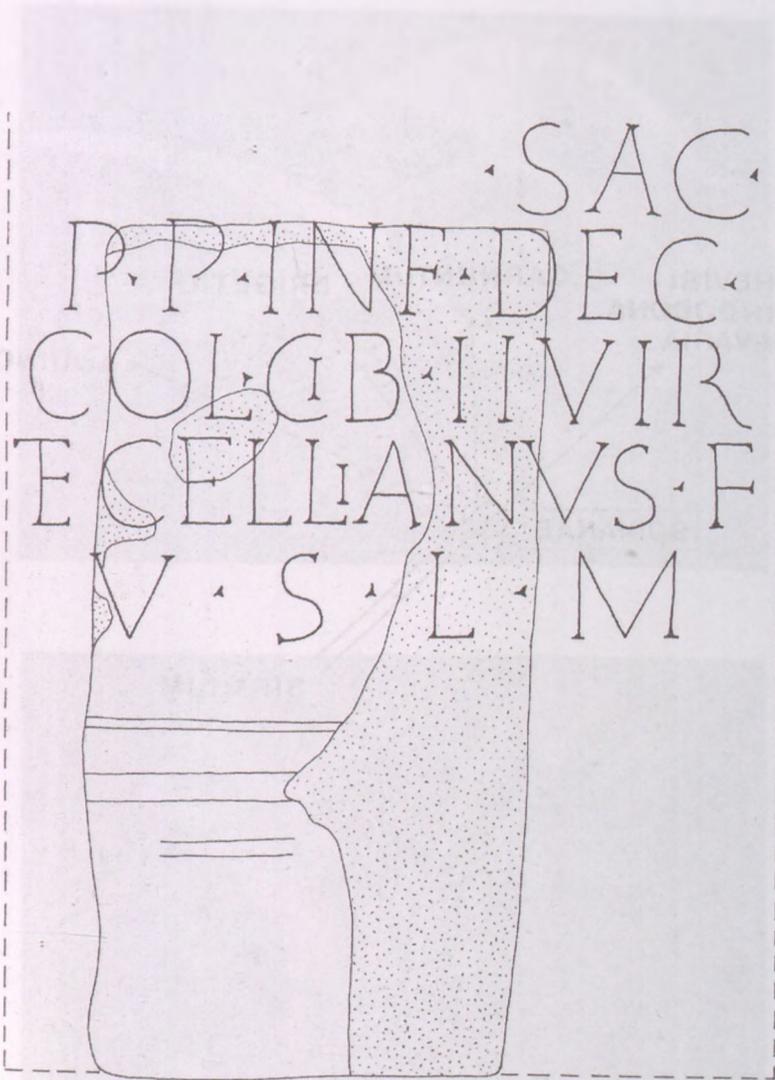
²³⁴ Az irigy, gonosz szemről további irodalommal: ENGEMANN, J., Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantiken, JbAChr 18, 1975, és KÖTTING, B., Böser Blick, RACHr II. 476-482; MEISEN, K., Der böse und anderer Schadenzauber in Glaube und Brauch der alten Völker und in frühchristlicher Zeit, RheinJbVolskunde 1, 1950, 149. DUNBABIN, K. M. D. – DICKIE, M. W., Invidia rumpantur pectora, JbAChr 26, 1983, RUSSEL, J., The Evil Eye, JbÖByZ 32:3, 1982, 539 – 548.

²³⁵ Vö. NAGY L., Zurückkehrende Toten und Gespenster-Liebe, HPS 11, 2004, 57-789.

²³⁶ TÓTH 1999.

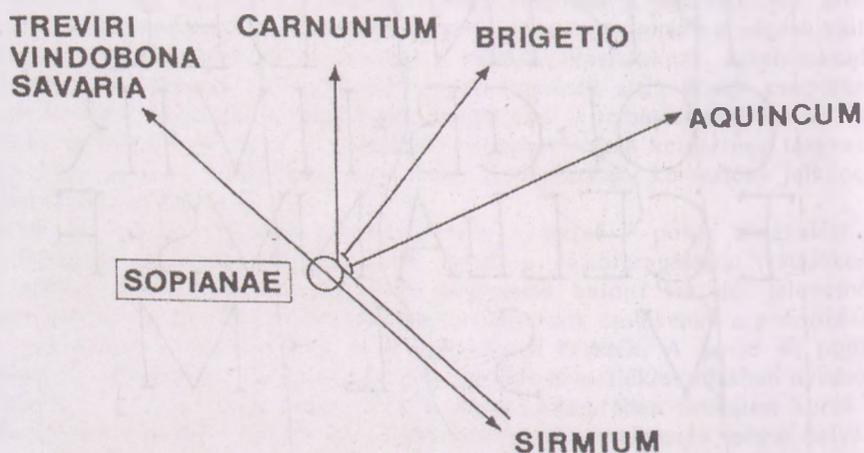
²³⁷ TÓTH E., A későrómai sír Tihanyból, FolArch 43, 1994.

²³⁸ A keresztény tárgyakat összegyűjtő publikációkban – nem említsünk most szerzőket- eluralkodott a kereszt alakú jelek kritikátlan közlése. Nem megfelelő kontextusban vagy összefüggésben a kereszt alakú jel semmilyen formában nem lehet része egy keresztény tárgyat publikáló kötetnek. Persze a szülőindák, a madarak vagy a kosarak megfelelő összefüggés nélkül szintén nem tekinthetők keresztény jelképeknek, hogy csak néhány pannoniai példánál maradjunk. Lásd még TÓTH E., Heidnisch oder christlich? FolArch. 47, 1998-1999, 117-129.

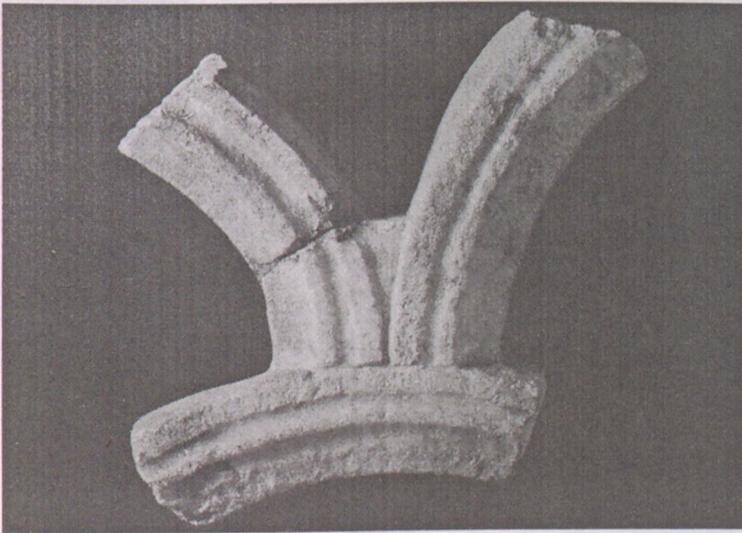
1. kép

Cibalaei felirat kiegészítése

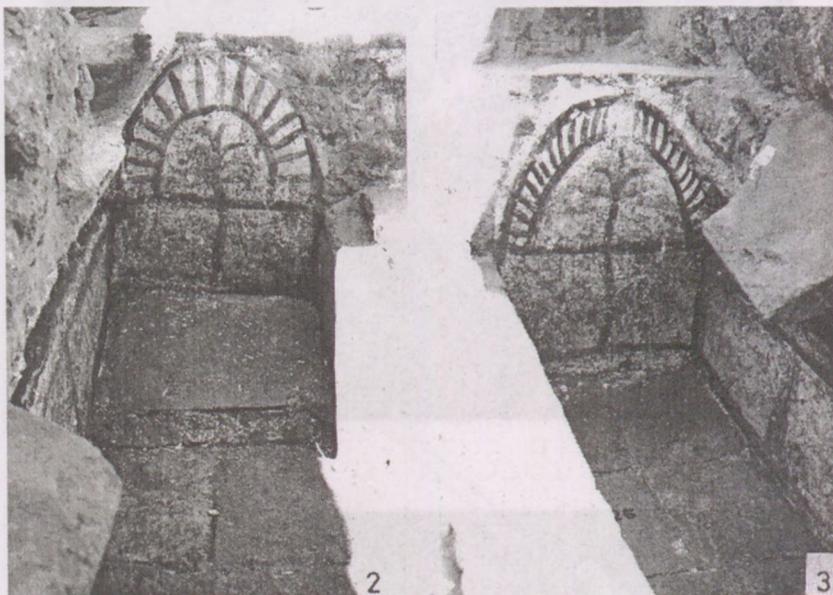
2. kép

Savaria és Sopianae országútjai az Itinerarium Antonini alapján

3. kép

Márványkoralát töredékek a sopianae-i temető területéről (Pécs JPM)

4. kép

Az alsóhetényi festett sír

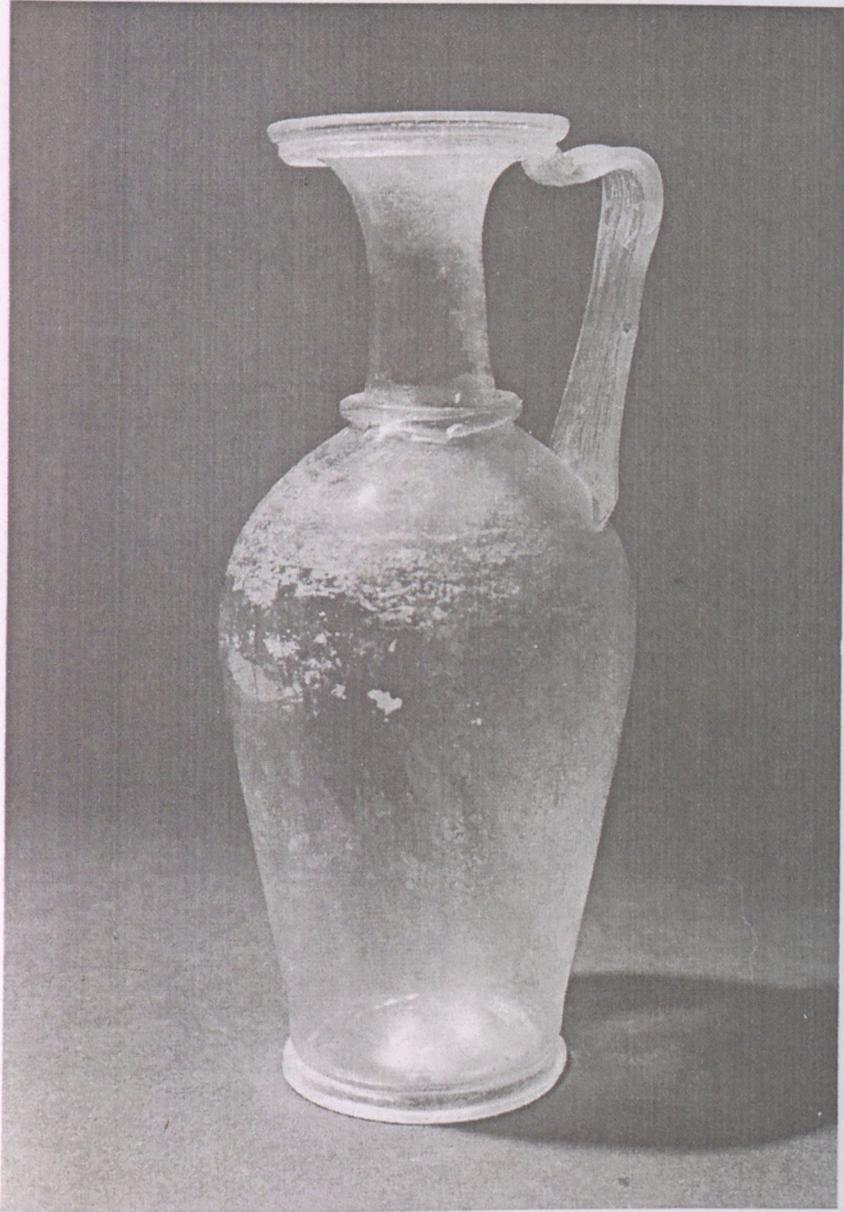
5. kép

A pécsi II. sírkamra

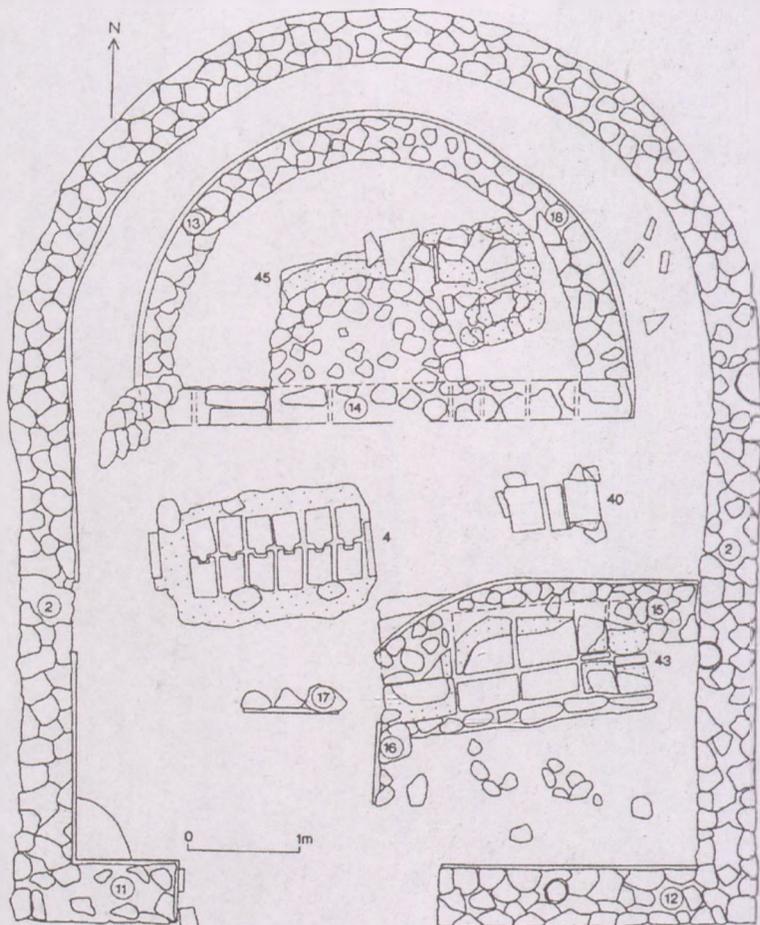
6. kép

A II. sírkamra korsó-pohár festménye

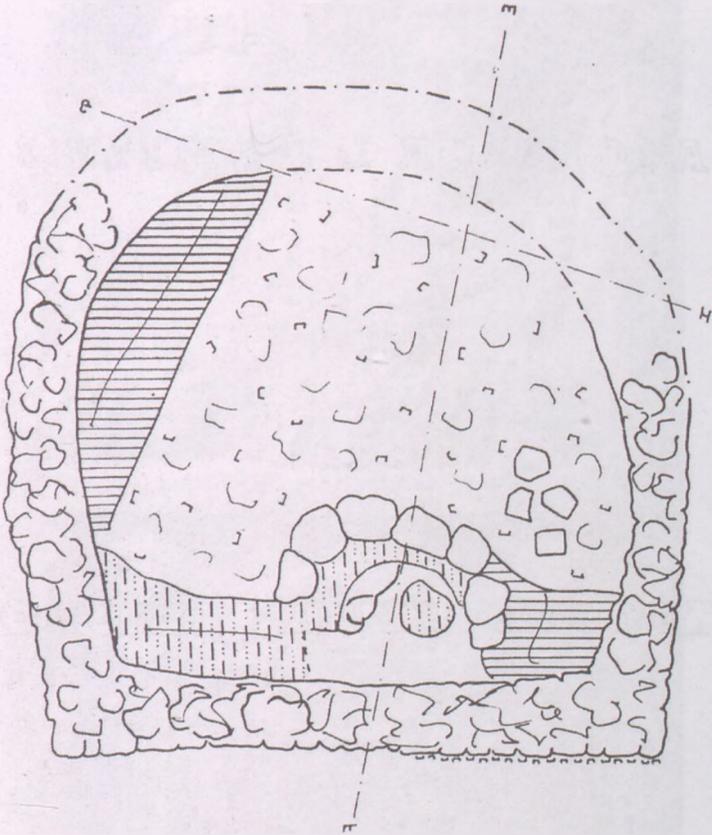
7. kép

A császári sír üvegkorsója (Magyar Nemzeti Múzeum)

8. kép

A pécsi XIII. sz. sírépület alaprajza

9. kép

A pécsi L/42. sz. sír feletti építmény alaprajza

ACCIPERE ALICEPIE S

a

ACCIPERE VIVAS IN DEO

b

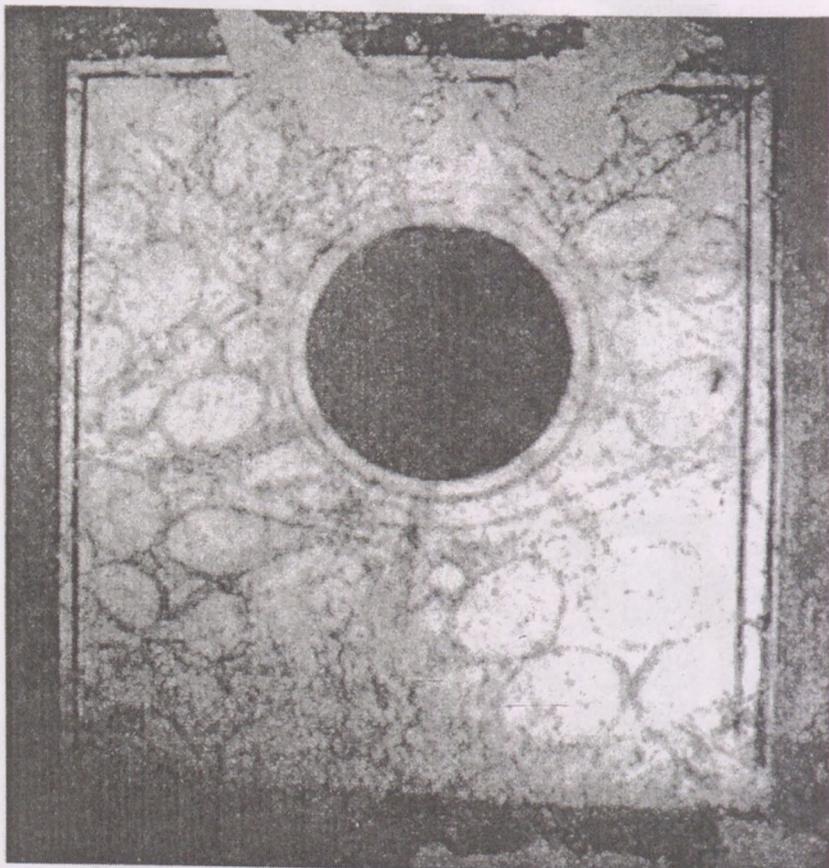
10. kép

4. századi korsó-feliratok: a. Švilos, b. Brigetio (?)

11. kép

A brigetioi sírkő korsó és pohár ábrázolása

12. kép

A „gonosz szem” ábrázolása a pécsi mauzóleumban

Rövidítésjegyzék

- ALFÖLDI 1940 A. Alföldi, *Epigraphica* III. *Archaeologiai Értesítő* 1940, 195-235
- ALFÖLDY 2000 (2002) G. Alföldy, *Epigraphica Pannonica* II. *Inscriptiones aus der niederpannonischen Limeszone zwischen Matrica und Intercisa, Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis XVI* (2000 (2002)), 47-70
- BARKÓCZI 1988 Barkóczi L., *A keletpannoniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai*, *ArchÉrt* 109, 1982, 18-50
- BARRAL I ALTET 1975 Barral i Altet, X., *Mensae et repas funéraire dans les nécropoles d'époque chrétienne de la peninsula ibérique: vestiges archaéologiques*, in: *Atti del IX Cong. Internat. di Archeologia Cristiana 1975*, *Studi di antichità Cristiana XXXII*, Città del Vaticano II. 49-69
- BEŠEVILIEV 1970 Beševliev, V., *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis"*, Amsterdam 1970
- BESTATTUNGSSITTE 1998 *Bestattungssitte und kulturelle Identität. Grabanlagen und Grabbeigaben den frühen römischen Kaiserzeit in Italien und den Nordwest-Provinzen*, hrsg. von P. Fasold, T. Fischer, H. von Hesberg, M. Witteyer, Köln 1998
- BIANCHI 1975 Bianchi, L., *Rilievo funerari con banchetto della Dacia Romana II. Il cosiddetto „Pannonische Totenmahl" e altre figure di offerenti*, *Apulum* 13, 1975, 155-181
- BRENK 1985 Brenk, B., *Spätantike und frühes Christentum, Propyläen Kunstgeschichte, Suppl.* Frankfurt 1985
- BURGER 1959 Burger A., *Áldozati jelenetek Pannonia köemlékein*, *Régészeti Füzetek* II:5, Budapest 1959
- BUSCHHAUSEN 1971 Buschhausen, H., *Die spätrömische Metallscriinia und frühchristlichen Reliquiare*, ÖAW., *Wiener Byzantinische Studien* Bd. IX. Wien 1971
- CIGP *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*, ed. Maior, ed. Péter Kovács. *Hungarian Polis Studies* 8. Debrecen 2001
- DEICHMANN 1954 Deichmann Fr., W., rez. In: *Spätantike und Byzanz. Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie* I:1, 1952, 428-435
- DEICHMANN 1970 Deichmann, Fr. W., *Martyrerbasilika, Martyrion, Memoria und Altergrab*, *Mitt. DAI Römische*

TÓTH E.: A POGÁNY ÉS KERESZTÉNY SOPIANAE

- Abteilung 77, 1970, 144-169
- DEICHMANN 1983 Deichmann, Fr. W., Einführung in die christliche Archäologie, Darmstadt 1984
- DEININGER 1965 Deininger, J., Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit, München 1965
- DELEHAYE 1927 Delehaye, H., Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'Antiquité. Subsidia Hagiographica 17, Bruxelles 1927
- DIEZ 1959-1961 Diez E., Zur Darstellung des Totenopfers auf norischen Grabsteinen, Schild von Steier 9, 1959-1961
- DUNBABIN 2003 Dunbabin, K. M. D., The Roman Banquet. Images and Conviviality, Cambridge 2003
- ENGEMANN, 1996 Engemann J., Biblische Themen im Bereich der frühchristlichen Kunst, Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum Festschrift für Ernst Dassmann, hrsg. von H. Schöllgern – Cl. Scholten, Jb. F. Antike und Christentum, Erg. Bd. 23, 1996, 544 –556
- ERDÉLYI 1974 Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon, Apollo könyvtár 5. Budapest 1974
- FÉVRIER 1977 Février, P.-A., A propos du repas funéraire: culte et sociabilité, Cah. Arch. 26, 1977, 29 – 45.
- FISHWICK 1983 Fishwick D., The Imperial Cult in the Latin West, I-II, Leiden 1983
- FISHWICK 2000A Fishwick D. The Development of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire, ANRW 16,2. Berlin – New York 1201-1253
- FISHWICK 2000B Fishwick D., The Sacred Area at Gorsium (Pannonia Inferior), Phoenix 54, 2000, 309-331
- FITZ 1976 Fitz J., La Pannonie sous Gallien, Coll.Lat. vol. 148., Bruxelles 1976
- FITZ 1983 Fitz J., L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain, Coll.Lat 18. Bruxelles 1983
- FLUSS 1935 Fluss, M., Mursa, PWRE XVI, Stuttgart 1935, 670-676
- FÜLEP 1974 Fülep F., Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs), Régészeti Füzetek II:16, Budapest 1974
- FÜLEP 1977 Fülep, F., Roman Cemetery on the Territory of Pécs (Sopianae), Fontes Arch. Hung., Budapest 1977
- FÜLEP 1984 Fülep, F., Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, Arch. Hung. 50., Budapest 1984
- FÜLEP - TÖRÖK 1985 Fülep F.- Török Gy., in. Propylæan

- Kunstgeschichte, Bd. III. Berlin 1985
- FÜLEP – BURGER 1984 Fülep F.-Burger A., Pécs római kori köemlékei, Dunántúli Dolg. 7, Pécs 1984
- GÁSPÁR 1986 Gáspár D., Römische Kästchen aus Pannonien, MittArchInst 15, 1986. I-II
- GÁSPÁR 1998 Gáspár D., Ein sogenannter christlicher Glasbecher aus dem Barbaricum Acta XIII Congr. Internat. Arch. Christ. 1994., Studi di antichità Cristiana 54, =Vjesnik ze Arheologiju i historiju Dalmatinsku supp. 87-89, Split - Città del Vaticano 1998, III 309-316
- GÁSPÁR 2002 Gáspár D., Christianity in Roman Pannonia, BAR Internat.Series 1010, Oxford 2002
- GERKE 1954 Gerke, F., Die Wandmalereien der neugefundene Grabkammer in Pécs (Sopianae). Ihre Stellung in der spätrömische Kunstgeschichte, Forschungen zur Kunstgeschichte und christliche Archäologie, I/2. Baden-Baden 1954, 115-137
- GERKE 1954A Gerke, Fr., Die Wandmalereien der Petrus-Paulus-Katakombe in Pécs (Südungarn), Forschungen zur Kunstgeschichte und christliche Archäologie, I/2. Baden-Baden 1954.147-199
- GOSZTONYI 1939 Gosztönyi Gy., A pécsi szent Péter székesegyház eredete, Pécs 1939
- GOSZTONYI 1942 Gosztönyi Gy., A pécsi II. számú ókeresztény festett sírkamra és sírkápolna. Archaeologiai Értesítő 69, 1942
- HAVAS 2002 Havas Z., Újabb monopodiumlapok Aquincumból, BudRég 35, 2002, 279- 289
- JASTRZEBOWSKA 1981 Jastrzebowska E., Untersuchungen zum christlichen Totenmahl aufgrund der Monumente des 3. und 4. Jahrhunderts unter der Basilika des Hl. Sebastian in Rom, Europäische Hochschulschriften, Archäologie, Bd, 2, Frankfurt a. M. 1981
- KASTELIC 1977 Kastelic, J., Symbolische Darstellungen auf den römischen Grabmonumenten in Šempeter bei Celje, in: Kunstschaffen IV 1997, 9-20
- KAT. AQUINCUM 2000 Ókeresztény emlékek Aquincumban, A BTM Aquincumi Múzeumának kamara kiállítása a Millenium alkalmából, Budapest 2000
- KAT. PÉCSVÁRAD 2000 Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad 2000-2001, szerk. Huszár Zoltán, Pécs 2000
- KATONA GYŐR 2000 Katona Győr Zs., Az első keresztények a Dél-Dunántúlon az ókeresztény temetők tükrében, in: Kat. Pécsvárad 2000-2001, 23-35

TÓTH E.: A POGÁNY ÉS KERESZTÉNY SOPIANAE

- KÁRPÁTI – KATONA
GYÖR 2000 Kárpáti G. - Katona Győr Zs., A „Baranya és a kereszténység (Kr. u. 4 -14 század) műtárgyjegyzéke, in: Kat. Pécsvárad 2000-2001, 63-95
- KLAUSER 1927 Klauser Th., Die Cathedra im Totenkult der heidnische und christliche Antike, Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen 2, Münster 1927
- KOLLER 1804 Koller, J., Prologomena in historia episcopatus Quinque Ecclesiarum (Pécs). Posonii 1804
- KORAC 1993 Korać, M., Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium, Starinar 42, 1991, 108-122
- KUNSTSCHAFFEN IV
1977 Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischem Kunstschaffens, hrsg. von B. Djurić – I. Lazar, Situla 36, Ljubljana 1997
- MÁDY 1963 Mády Z., Sopianae, Antik Tan. 10, 1963, 47-50
- MIGOTTI 1997 Migotti, Br., Evidence for christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia), BAR Internat. Series 684. Oxford 1997
- MÓCSY 1962 Mócsy A., Pannonia, PWRE Suppl. IX. Stuttgart 1962. 517-771
- MÓCSY 1974 Mócsy A., Pannonia and Upper Moesia, London 1974, 333-335
- NAGY M. 1989-1990 Nagy M., Die nordpannonischen, sogenannten einheimischen Grabstelen und die römische „Militärkunst“, MittArchGesSteiermark (Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens) 1989, 3-4, 1989-90, 168-172
- NAGY T. 1939 Nagy T., A kereszténység története Pannoniában a római védőrendszer összeomlásáig, Dissertationes Pannonicae II:12, Budapest 1939
- NAGY T. 1987-1988 Nagy T., Sopianae. Egy új városmonográfia margójára, Antik Tan. 33, 1987-1988, 218-245
- NÉMETH 1997 Német M., Eine neue Grabstele aus Budapest. Zur Typologie der Grabstelen von Aquincum. In: Kunstschaffen IV, 1977, 171-174
- NEUERTH 1986 Neuerth, Cl., Zur Herkunft der sogenannten Gammadia, in: Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst Fr. W. Deichmann gewidmet, Römisch-germanisches Zentralmuseum, Monographien Bd. 10:3, 113-119
- NOELKE 1998 Noelke, P., Grabreliefs mit Mahldarstellungen in den germanisch-gallischen Provinzen –soziale und religiöse Aspekte, in: Bestattungssitte 1998, 399-418.

SPECIMINA NOVA XX

- OBMANN 1998 Obmann, J., Zur Kline im Grabbrauch und ihren archäologischen Nachweiss in Gräbern der römischen Nordwestprovinzen, In: Bestattungssitte 1998
- OEXLE 1984 Oexle, O. G., Mahl und Spende im mittelalterlichen Totenkult FmSt 18, 1984, 401-420
- PILLINGER 1983 Pillinger, R., Das Grabmal von Ossenovo (Bulgarien) im Rahmen des frühen Christentums der westlichen Schwarzmeerküste, Anzeiger, ÖAW 120, 1983, 196-215
- PILLINGER-MINCEV-GEORGIEV 1989 Pillinger, R. – Mincev, A. – Georgiev, P. Ein frühchristliche Grabmal mit Wandmalerei bei Ossenovo, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung Nr. 17, Wien 1989
- PILLINGER-POPOVA-ZIMMERMANN 1999 Pillinger, R. – Popova, V. - Zimmermann, B., Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung Nr. 21. , Wien 1999
- RANKE 1951 Ranke, K., Indogermanische Totenverehrung Bd. I. Der dreissigste und vierzigste Tag im Totenkult der Indogermanen, FF Communications Nr. 40. Helsinki 1951
- RADNÓTI 1939-1940 Radnóti A., Sopianaeból kiinduló római utak, Pécs szabad királyi város Majorossy Imre Múzeumának 1939-194. évi Értesítője 27-39
- SCHMIDT 2000 Schmidt, W., Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des Römischen Reiches und das Aufkommen christliche Bestattungsbrauchums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria, Saalburg Jahrbuch 50, 2000, 213-441
- SCHNEIDER 1927 Schneider, A. M., Mensa oleorum, Röm. Quartalschrift 35, 1927, 288-301=Reticulum. Ausgewählte Aufsätze und Katalog seiner Sammlungen, Jb. f. Antike und Christentum, Erg. 26, 1998, 75-86
- SCHNEIDER 1952 Schneider, A. M., Die altchristliche Bischofs- und Gemeindegemeindekirche und ihre Benennung. Nachrichten der Akademie der der Wiss. in Göttingen, 1952:7, 154-161 = Reticulum. Ausgewählte Aufsätze und Katalog seiner Sammlungen, Jb. f. Antike und Christentum, Erg. 26, 1998, 315-321
- SLATER 1991 Slater, W. J. Dining in a classical context, Ann Arbor 1991
- SOPIANAEE 2004 Gábor O. - Kárpáti G. - Lengvári I. - Pozsárkó Cs., Sopiaenae, in: The autonomous towns of Noricum

TÓTH E.: A POGÁNY ÉS KERESZTÉNY SOPIANAE

- SULSER – CLAUSSEN 1978
 SULSER, W., - CLAUSSEN, Hl: Sankt Stephan in Chur, Zürich 1978
- STUIBER 1957
 Stuibler, A., Refrigerium interim. Die Vorstellungen vom Zwischenzustand und die frühchristliche Grabeskunst, Theophaneia 11, Bonn 1957, Nachdruck 1980
- SZŐNYI 1907
 SZŐNYI 1923-1926
 Szőnyi O., A pécsi ókeresztény sírkamra, Budapest 1907
 Szőnyi O., Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben, Országos Magyar Régészeti Egylet Évkönyve 2, 1923-1926
- TÓTH 1975
 Tóth E., Pannonia római útvonalainak kutatásáról, Somogyi Közl. 2, 1975, 275-278
- TÓTH 1987-1988
 Tóth E., Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981- 1986. Eredmények és vitás kérdések, ArchÉrt. 114-115, 1987–1988, 22-61
- TÓTH 1988
 Tóth E., Sopianae: római város és temető, Baranya. Történelmi és honismereti évfolyosó 1, 1988, 23-34
- TÓTH 1990
 Tóth E., A 4-8. századi pannoniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről, Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 2, 1990, 17-33
- TÓTH 1994
 Tóth E., Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen, in: Das Christentum im bairischen Raum von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert (hg. von E. Boshof - H. Wolff), Wien 1994, 241-272
- TÓTH 1999
 Tóth E., A kereszténység a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében, Komárom-Esztergom megyei múzeumi szervezet, Tudományos Füzetek 11, 1999, 163-182
- TÓTH 2001
 Tóth E., A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban, ArchÉrt. 126, 2001, 5-33
- VALEVA 2001
 Valeva J., La peinture funéraire dans les provinces orientales de l'Empire romain dans l'Antiquité Tardive, Hortus Artium Medievalium, 7, 2001, 167-208
- VISY 2004
 Visy Zs., Adatok Sopianae ókeresztény leletgyűjtésének értékeléséhez, A pécsi világörökség. Örökségi Füzetek 2, Pécs 2004, 117-123
- ZEILLER 1918
 Zeiller, J.: Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'Empire Romain, Paris 1918
- ZINN 2001
 Zinn, Fr., Untersuchungen zu Wagendarstellungen auf Provinzialrömischen Grabdenkmälern, Kölner Jb. 34, 2001, 141-266

BARNABÁS LŐRINCZ:

SPÄTRÖMISCHE OFFIZIERE UND UNTEROFFIZIERE IM
PANNONISCHEN HEER AUFGRUND DER ZIEGELSTEMPEL*

László Várady zum 75. Geburtstag

In den pannonischen Provinzen haben wir über die Offiziere und Unteroffiziere in der Dominatszeit nur sehr wenig Angaben¹. Der Grund liegt darin, daß die Zahl der Inschriften im Verhältnis zur Prinzipatszeit wesentlich vermindert wurde². Die überwiegende Mehrheit der spätrömischen Offiziere und Unteroffiziere der pannonischen Provinzen ist durch Ziegelstempel bezeugt. Im Folgenden werden diese Angaben zusammengestellt. Im voraus muß bemerkt werden, daß das Quellenmaterial zumeist aus der Provinz Valeria stammt und die diesbezügliche Angaben einstweilen aus der Provinz Pannonia II fehlen.

I. *Duces*

Unsere Angaben über die *duces* sind nur aus den Provinzen Noricum Ripense et Pannonia Prima und Valeria bekannt, die in die Zeit Valentinians I. zu datieren sind. Von den militärischen Oberbefehlshabern der ersten Provinz sind nur die Ziegelstempel von Ursicinus zum Vorschein gekommen (die Zahl der Typen ist 5)³, die in die Zeit zwischen 368/369–372 n. Chr. zu datieren sind⁴. Die Ziegel der weiteren *duces* — Terentius und Frigeridus — wurden in der Provinz Valeria gefunden (Abb. 1-2)⁵, und beide *duces* amtierten sicherlich auf

* Erweiterte Fassung eines Vortrages, gehalten am 21. Februar 2001 in der Eötvös Loránd-Universität im Rahmen der Tagung zum 75. Geburtstag von László Várady. Ich danke Herrn Dr. Matthäus Heil (Berlin) für die sprachliche Überprüfung des Textes.

¹ Zu den Steininschriften siehe jetzt P. KOVÁCS, *The Late Roman Army in Pannonia*, *ActaAntHung* 44, 2004, 115-122, bes. 116 Anm. 3.

² DERS., *The Late Latin Roman Epigraphy in Pannonia*. In: *Gy. Németh — I. Piso* (Eds.) *Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Dacicae Pannonicaeque* (Hungarian Polis Studies 11). Debrecen 2004, 185-195. Vgl. dazu noch B. LŐRINCZ, *Die lateinische Epigraphik in Pannonien. Die Zeit von Septimius Severus bis Constantinus I.*, In: *S. Panciera* (ed.) *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Atti vol. II*, Roma 1999, 435-449.

³ SZILÁGYI 1933, 38 Nr. 8b (Taf. VIII) = LŐRINCZ 1994, 163 Abb. 3; SZILÁGYI 1933, 38-39 Nr. 8, 9, 9a; LŐRINCZ 1989, 154 Fig. 68,5 (Type 1). — Zu den weiteren Typen des Dux. sowie zur Datierung und Verbreitung siehe LŐRINCZ 1994a, 128 und LŐRINCZ 1994, 163-164 Abb. 4.

⁴ Siehe dazu ausführlich LŐRINCZ 1994, 164 mit weiterer Literatur.

⁵ Terentius: SZILÁGYI 1933, 99-100 Nr. 43-47 (Taf. XXVII-XXVIII); SOPRONI 1958, 53; LŐRINCZ 1977, 21-22, Typ XXI; SOPRONI 1978, Taf. 2,9; LŐRINCZ 1979, 33-35, Taf. 15,2-16,1; LŐRINCZ 1981a, 122-123, 133-134 Abb. 9-11 (Typen VII-IX); KOVÁCS 1996, 106 Nos. 4, 8, 11 = 103 Fig. 9,1-3; LŐRINCZ 2006, Type 1-24 = Taf. 4,4-9,3. Zum Stück aus Aquae/Baden bei Wien (?) (SZILÁGYI 1933, 100 Nr. 47) siehe B. LŐRINCZ, *Die römischen Ziegelstempel des Territoriums von Vindobona* (Wien, in Vorbereitung). Frigeridus: SZILÁGYI 1933, 100 Nr. 48-58

B. LÖRINCZ: SPÄTRÖMISCHE OFFIZIERE UND UNTEROFFIZIERE

Grund der Verbreitung ihrer Ziegelstempel in dieser Provinz⁶. Die Ziegelstempel des *dux* Terentius (die Zahl der Typen ist 34)⁷ können auf Grund einer neuen Angabe (seine Ziegelstempel sind in Wachturm von Visegrád-Lepence zum Vorschein gekommen⁸ und der Wachturm wurde nach seiner Bauinschrift im Jahre 371 n.Chr. gebaut⁹) in die Jahre zwischen 369–371 n.Chr. datiert werden. So müssen wir unsere frühere Datierung in die Jahre 367 bis 369 n.Chr.¹⁰ modifizieren. Die Datierung der Stempeltypen (ihr Zahl ist 30; **Abb. 3, 1-3**)¹¹ des Frigeridus mit germanischer Herkunft ist in der Forschung umstritten. Bisher kamen die Zeitspanne vor 367/368¹², die Jahre 374–375¹³, bzw. ?369/370 bis 373/374 n.Chr. in Betracht¹⁴. Der erste Zeitpunkt wurde durch die Inschriften der *duces* Augustianus und [Ste]rcoarius begründet — die erste ist vor 24. August 367, bzw. die zweite in das Jahr 368 n.Chr. zu datieren —, wo der Titel *v(ir) c(larissimus)* als Rangbezeichnung steht¹⁵. Demgegenüber hatten die *duces* der Provinz Valeria — Terentius und Frigeridus — auf Grund ihrer Ziegelstempel den Titel *v(ir) p(erfectissimus)*¹⁶. In der Inschrift des Augustianus wurde jedoch der Titel *v(iro) c(larissimo) comite ord(inis) pr[i]mi* irrtümlicherweise eingemeißelt und deswegen zusätzlich eradiert, worauf schon A. Alföldi hingewiesen hat¹⁷. So kann diese Angabe zur Datierung des Titels nicht verwendet werden. Im Falle des [Ste]rcoarius muß bemerkt werden, daß er im östlichen Teil des Römischen Reiches (Scythia) amtierte und dort hatten die *duces* schon in der zweiten Hälfte der Regierungszeit des Constantius II den Titel *v(ir) c(larissimus)*¹⁸. So muß die Angabe von Ammianus Marcellinus,

---

(Taf. XXVII-XXVIII); SOPRONI 1958, 52; LÖRINCZ 1977, 51 Kat. 5/2; SOPRONI 1978, Taf. 2, 10, Taf. 3, 1.5, Taf. 8, 5, Taf. 31, 1-8, Taf. 58, 13, Taf. 66, 1-4, Taf. 71, 1-7, Taf. 74, 3, Taf. 82, 5, Taf. 87, 8-9; LÖRINCZ 1979, Taf. 14, 2-15, 1; LÖRINCZ 1981a, 122, 131-133 Abb. 6-8 (Typen IV-VI); KOVÁCS 1996, 106 Nos. 5-7, 9-10 = 103 Fig. 9, 4-8; LÖRINCZ 2006, Typen 1-14 = Taf. 1, 3-4, 3.

⁶ Siehe vorige Anm., sowie LÖRINCZ 1976, 100-105, mit weiterer Literatur; vgl. zuletzt FITZ 1993-1995, 1271 Nr. 910 und 1249-1250 Nr. 883.

⁷ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVII-XXVIII, 40, 43-47; LÖRINCZ 1979, Taf. 15, 2, Taf. 16, 1; LÖRINCZ 1981a, 133-134 Abb. 9-11 (Typen VII-IX); LÖRINCZ 2006, Typen 2-10 = Taf. 4, 5-6, 2, Typ 12-24 = Taf. 7, 2-9, 3.

⁸ Siehe dazu einstweilen LÖRINCZ 1999, 54, 60.

⁹ AE 2000, 1223 = TRH 128.

¹⁰ Siehe dazu LÖRINCZ 1976, 104-105; LÖRINCZ 1981a, 122-123; FITZ 1993-1995, 1271 Nr. 910.

¹¹ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVI, 29, XXVII-XXVIII, 48-58; SOPRONI 1978, Taf. 71, 1, 7; LÖRINCZ 1979, Taf. 14, 4, Taf. 15, 1; LÖRINCZ 1981a, 131-133 Abb. 6-8 (Typen IV-VI); LÖRINCZ 2006, Typen 2-6, 8-14 = Taf. 1, 4-2, 3, 3, 2-4, 3 (Typen 4-6 = *Abb. 3, 1-3*).

¹² MÓCSY 1958, 103-104 = MÓCSY 1992, 237-238; PLRE I. Terentius 2.

¹³ ALFÖLDI 1920-1922, 96; ALFÖLDI 1924, 82-84; SZILÁGYI 1933, 101; SOPRONI 1958, 52, 54-55; M. R. ALFÖLDI, Fragen des Münzumschlufs im 4. Jahrhundert n.Chr., *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 13, 1963, 97 Anm. 57; D. HOFFMANN, *Die spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum II* (Epigraphische Studien 7, 2), Düsseldorf 1969, 133 Anm. 53; FITZ 1983, 67-72, 95; FITZ 1993-1995, 1249-1250 Nr. 883.

¹⁴ LÖRINCZ 1976, 101-104; LÖRINCZ 1981a, 122; LÖRINCZ 1985, 232-234.

¹⁵ Augustianus: RIU 770, [Ste]rcoarius: CIL III 7494 = ILS 770.

¹⁶ Siehe oben S. 000 Anm. 5.

¹⁷ A. ALFÖLDI, *Epigraphica II.*, *ArchÉrt N.F.* 52, 1939, 266.

¹⁸ Siehe dazu LÖRINCZ 1976, 103 Tab. II.

wonach *nec sub eo* (Constantio) *dux quisquam cum clarissimatu provectus est. erant enim, ut nos quoque meminimus, perfectissimi*¹⁹, dementsprechend modifiziert werden. Zur Datierung in die Jahre 374–375 n.Chr. wurde einerseits eine weitere Angabe von Ammianus Marcellinus (... *Frigeridum ducem, cum Pannonicis et transalpinis auxiliis adventantem, quem petitu Valentis Gratianus ire disposuit in procinctum, laturum suppetias hic qui ad ultimum vexabantur exitium*)²⁰, andererseits eine archäologische Beobachtung verwendet²¹. Aus der Angabe von Ammianus Marcellinus folgt jedoch keineswegs, daß dort das frühere Amt des Frigeridus (v. p. *dux Valeriae*) erwähnt wurde. Frigeridus ist nämlich durch eine Kursivinschrift auch in der Provinz Moesia II als *dux* belegt. Daraus folgt, daß sich die Ammianus Marcellinus–Stelle schon auf neuen Auftrag des Frigeridus bezieht²². Zur archäologischen Angabe müssen wir bemerken, daß S. Soproni seine Meinung, wonach zwei Ziegelstempel des Frigeridus im Wachturm von Visegrád–Kőbánya (er wurde nach seiner Inschrift im Jahre 372 n.Chr. gebaut) zur Renovierungsperiode des Jahres 374 n.Chr. gehören²³, inzwischen modifiziert hat: danach ist unsicher, ob diese Ziegel im Jahre 374 n.Chr. hergestellt wurden²⁴. Dazu gehört noch eine weitere Angabe: im Wachturm von Visegrád–Lepence, der nach seiner Inschrift im Jahre 371 n.Chr. gebaut wurde²⁵, sind zahlreiche Ziegelstempel des *dux* Frigeridus zum Vorschein gekommen²⁶. Auf Grund der neuen Angabe kann das Ende der Amtszeit des Terentius bzw. der Anfang der Amtszeit des Frigeridus in die zweite Hälfte des Jahres 371 n.Chr. datiert werden. Nach dem Obigen müssen wir die folgenden Umstände betonen: 1) die Ziegelstempel des *dux* Frigeridus sind in Wachtürmen aus den Jahren 371 und 372 n.Chr. zum Vorschein gekommen²⁷; 2) sie wurden auch im Material der Militärstation von Hatvan–Gombospuszta aus dem Jahre 373 n.Chr. gefunden²⁸. So kommen zur Datierung der Amtszeit des Frigeridus in der Provinz Valeria nur die Jahre 371 bis 373/374 n.Chr. in Betracht. Früher haben wir auf Grund eines Ziegelstempels aus Intercisa angenommen, daß auch *Fl(avius) Malcianus* zu den *duces* der Provinz Valeria gehört²⁹. Die Lesung des

¹⁹ Amm. Marc. 21,16,2.

²⁰ Amm. Marc. 31,7,3.

²¹ SOPRONI 1958, 54–55; D. HOFFMANN, Die spätrömische Bewegungsheer (Anm. 13) 133 Anm. 53; FITZ 1983, 67–72; FITZ 1993–1995, 1250.

²² Siehe dazu K. WACHTEL, *Frigeridus dux*, *Chiron* 30, 2000, 905–914.

²³ SOPRONI 1958, 54–55.

²⁴ SOPRONI 1978, 103 Anm. 230.

²⁵ AE 2000, 1223 = TRH 128.

²⁶ Siehe dazu einstweilen LŐRINCZ 1999, 54, 60.

²⁷ Ausführlich SOPRONI 1978, 51–55 und RIU 804, sowie vorige Anm.

²⁸ S. SOPRONI, Eine spätrömische Militärstation im sarmatischen Gebiet, In: E. Birley — B. Dobson — M. G. Jarrett (eds.) *Roman Frontier Studies. Eighth International Congress of Limesforschung*, Cardiff 1974, 197–203 = SOPRONI 1978, 81–86. Zum Bau der Militärstation siehe MÓCSY 1974, 293–294.

²⁹ LŐRINCZ 1979, 43; 108 Kat. 9/37; Taf. 22,3.

Stempels ist jedoch unsicher³⁰. Es ist wahrscheinlicher, daß der Stempel zu den Typen des *Fl(avius) Mucianus trib(unus)* gehört³¹.

II. Tribuni

Zu einer anderen Gruppe der spätrömischen Militärziegelstempel gehören die Erzeugnisse mit den Namen der Tribunen. Von diesen sind bisher die folgenden Personen bekannt: Caris (7 Typen)³², Fl(avius) Mucianus (3 Typen)³³, Iulianus (1 Typ)³⁴, Lupicinus (10 Typen)³⁵, Olympus (7 Typen)³⁶, Sol (Abb. 3, 1-3: 3 Typen, siehe beim *dux Frigeridus*)³⁷, Terentianus (5 Typen)³⁸, Valentinus (8 Typen)³⁹ und Verianus (Abb. 4, 1-7: 7 Typen)⁴⁰. Ihre Datierung wurde zuerst ausführlich von A. Alföldi behandelt (mit der Ausnahme von Fl. Mucianus, Olympus und Verianus, die damals noch unbekannt waren). Er hat festgestellt, daß die Ziegel des Valentinus mit jenen des *dux Frigeridus* gleichzeitig sind, da ihre gemeinsamen Ziegelstempel zum Vorschein gekommen sind⁴¹. Im Falle der weiteren Tribunen hat er die Zeitspanne zwischen 364 und 375 n.Chr., d.h. die Regierungszeit Valentinians I

³⁰ Vgl. dazu FITZ 1993–1995, 1270–1271 Nr. 909: [.]l. Malcianus, wo er auch mit der Möglichkeit *[C]l(audius) Ma(r)icianus* oder *Mucianus* rechnet.

³¹ Zum Tribun siehe LÖRINCZ 1979, 22–24, Typ XXII.

³² SZILÁGYI 1933, Taf. XXVI,30–32; SOPRONI 1978, Taf. 7,5 = LÖRINCZ 1979, Taf. 17,1; LÖRINCZ 1981a, 142 Abb. 20 = Typ XVII; LÖRINCZ 2006, Typen 3–5 = Taf. 9,6–10,2.

³³ LÖRINCZ 1977, Typ XXII; LÖRINCZ 1979, Taf. 16,2 és 22,3, zum letzteren Typ siehe oben.

³⁴ F. RÓMER, Közöletlen római feliratok [Unpublierte römische Inschriften], AK 10, 1875, 55 Nr. 21 (die Zeichnung des Stempels ist unbekannt): IVLIANVS TRIB.

³⁵ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVI–XXVII,33–36; LÖRINCZ 1981, Taf. 13,4; LÖRINCZ 1981a, 137 Abb. 14 = Typ XII, 140 Abb. 17 = Typ XV; LÖRINCZ 2006, Typen 2, 4–5 = Taf. 10,4,6–11,1. — Zur Verbreitung siehe LÖRINCZ 1981, 47 Abb. 12.

³⁶ SOPRONI 1978, Taf. 8,2 = 53,5, 8,4, 31,15; LÖRINCZ 1981a, 142 Abb. 21 = Typ XIX; LÖRINCZ 2006, Typen 1–2, 4 = Taf. 11,3–4,6.

³⁷ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVI,29. Die weiteren Typen sind in den Gräbern 155 und 271 des spätrömischen Gräberfeldes der Esztergom–Bánom Flur zum Vorschein gekommen, siehe jetzt LÖRINCZ 2006, Kat. 71 = Taf. 2,1, Kat. 72 = Taf. 2,2, Kat. 168 = Taf. 2,3 (ich danke für die Angaben Frau Dr. MÁRTA H. KELEMEN [Esztergom]).

³⁸ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVII,41–42; SOPRONI 1978, Taf. 30,7.15.17=19 = LÖRINCZ 1981a, 141 Abb. 18 = Typ XVI. Zur Verbreitung siehe LÖRINCZ 1981, 48 Abb. 13.

³⁹ Szilágyi 1933, Taf. XXVII–XXVIII,59–66.

⁴⁰ Der erste Stempel des Tribuns wurde in Brigetio gefunden (Abb. 4,1: MNM Inv. 33/1929.42., sein Fundort: NO-Ecke des Legionslagers, Fundament "C", siehe dazu S. PAULOVICs, Funde und Forschungen in Brigetio [Szöny], In: LA II (DissPann II,1), Budapest 1941, 158–159, 156 Abb. 6), aber J. Szilágyi hat wegen des fragmentarischen Zustandes ihn nicht in das Corpus aufgenommen. Zwei weitere Exemplare wurden in der Kleinfestung von Pilismarót–Malompatak gefunden (SOPRONI 1978, Taf. 31,17 [gleicher Typ: Abb. 4,1] und Taf. 30,20: Abb. 4,2). Da auch diese Stempel im fragmentarischen Zustand zum Vorschein gekommen sind, hat S. Soproni ihre Auflösung bzw. Ergänzung nicht versucht. Die letzten Stempel mit vollständigem Text (Abb. 4,3–7) stammen aus den Gräbern 109 und 266 des spätrömischen Gräberfeldes von Esztergom–Bánom Flur, siehe noch LÖRINCZ 2006, Taf. 15,5–7 = Kat. 48–50 und Taf. 16,1–2 = Kat. 162, 164 (ich danke für die Angaben Frau Dr. Márta H. Kelemen [Esztergom]).

⁴¹ ALFÖLDI 1920–1922, 96–97; ALFÖLDI 1924, 83.

vorgeschlagen⁴². Diese Datierungen wurden von der Forschung akzeptiert⁴³ bzw. S. Soproni hat eine genauere Zeitbestimmung versucht. Er ging bei der Datierung von einem Reskript von Valentinian I und Valens aus, ausgestellt am 20. Dezember 364⁴⁴. Die Kaiser haben es für Tautomedes, *dux* der Provinz Dacia Ripensis — er kann wahrscheinlich mit Teutomeres identifiziert werden⁴⁵ — geschrieben. Auf Grund dieses Reskriptes wurden die Tätigkeit und die Ziegelstempel der Tribunen in der Provinz Valeria von S. Soproni in die zweite Hälfte der 60er Jahre des 4. Jahrhunderts n.Chr. datiert⁴⁶. Dieses Reskript beweist jedoch nur, daß die Instandhaltung der Limesbefestigungen für die Kaiser sehr wichtig war. Die Vermutung von S. Soproni wurde durch eine archäologische Angabe von Zs. Visy unterstützt, d.h. die Ziegelstempel des Tribuns Terentianus wurden im Wachturm der Kleinfestung von Pilismarót-Malompaták, demgegenüber die Ziegel des Dux Frigeridus in der Badeanlage der Kleinfestung gefunden, die später errichtet wurde⁴⁷. Zs. Visy rechnete auch mit der Möglichkeit, daß ein Teil der Ziegel der *tribuni* in der Zeit nach dem Tod des Valentinians I — in den letzten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts n.Chr. — hergestellt wurde⁴⁸. Zur Angabe aus Pilismarót-Malompaták müssen wir bemerken, daß sie nur aus dem Standpunkt der *relativen Chronologie* wichtig ist, zur absoluten Chronologie jedoch keinen sicheren Anhaltspunkt gibt (z.B. könnte der Wachturm mit den Ziegeln des Tribuns im Juni 371 n.Chr. gebaut werden sein, die Badeanlage hingegen im Juli–August desselben Jahres, so daß die Ziegelstempel des Tribuns etwa aus der gleichen Zeit stammen wie die Ziegel des *dux*). Die Tatsache, die von Zs. Visy betont wurde, daß die Ziegelstempel mehrerer Personen in ein und derselben Befestigung zum Vorschein gekommen sind, bedeutet keinen

⁴² ALFÖLDI 1920–1922, 98; ALFÖLDI 1924, 85.

⁴³ SZILÁGYI 1933, 102; SOPRONI 1958, 54–55; MÓCSY 1958, 100 = MÓCSY 1992, 234; SOPRONI 1978, 187–188; LÖRINCZ 1981a, 123–124; FITZ 1993–1995, 1282–1283 Nr. 927–930, 1286 Nr. 936.

⁴⁴ CTh XV,1,13: *IMPP. VAL(ENTINI)ANVS ET VALENS AA. TAVTOMEDI DVCI DACIAE RIPENSIS. In limite gravitati tuae commissio praeter eas turres, quas refici oportet, si forte indigeant refectione, turres administrationis tempore quotannis locis opportunis extrue. Quod si huius praecepti auctoritatem neglexeris, finita administrationis tempore adiuventis militum et impensis debueras fabricare, extruere cogaris. DAT. XIII KAL. I<A>N. MED(IOLANO) DIVO IOVIANO ET VARRON(IANO) CONSS.* — Nach der Ausgabe CTh ist die Datierung des Dokumentes XIII KAL. IVL. (19. Juli) mit Fragezeichen, da das Jahr 364 nicht in Betracht kommt, weil sich Valentinian I. an diesem Tag nicht in Mediolanum aufgehalten hat. Nach PLRE I. p. 880 wurde nicht der Monat IVL., sondern IVN. in den Handschriften erwähnt, das zu I<A>N. emendiert wurde. Nach S. Soproni wurde die Konstitution am 19. Juni 365 n.Chr. ausgestellt (1978, 191 Anm. 40), aber diese Datierung ist falsch, weil Kaiser Iovianus und sein Sohn, Varronianus im Jahre 364 Konsuln waren, siehe dazu zuletzt PLRE I. p. 1044; R. S. BAGNALL – A. CAMERON – S. R. SCHWARTZ – K. A. WÖRPF, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta 1987, 262–263. So ist die Datierung von PLRE wahrscheinlich.

⁴⁵ CTh XV,1,13; PLRE I. Tautomedes und Teutomeres (pp. 880 und 886).

⁴⁶ SOPRONI 1978, 188–189.

⁴⁷ VISY 1978 (1981), 248–249. Zu den Angaben siehe ausführlich SOPRONI 1978, 36–46, Taf. 18–50. I, besonders Taf. 30–31.

⁴⁸ VISY 1978 (1981), 249–250.

chronologischen Unterschied. Auf Grund der neueren Forschungen ist nämlich ersichtlich, daß frühere Bauten an der Stelle der Wachtürme aus der Regierungszeit Valentinians I. — die nach den Ziegelstempeln und Bauinschriften in der pannonischen Limesstrecke nach 367, zumeist in den Jahren 370 bis 372 n.Chr. errichtet wurden⁴⁹ — standen⁵⁰, deren Ziegelmaterial selbstverständlich bei der Errichtung der neuen Bauten wiederverwendet wurde. Dafür ist ein gutes Beispiel der Wachturm der Pilismarót–Duna melléke-Flur 1, der auch in der Regierungszeit Valentinians I. gebaut wurde, aber dort ist kein Ziegelstempel zum Vorschein gekommen⁵¹. So bedarf die Feststellung von Zs. Visy und J. Fitz, wonach die Menge der Ziegel der einzelnen Bauten im voraus pünktlich bestimmt wurde⁵², einer Korrektur. Außer Valentinus haben wir noch im Falle der folgenden Tribunen die Angaben zur Datierung:

Sol. Über diesen Tribun war früher bekannt, daß er gleichzeitig mit einem unbekanntem *dux* in der Provinz Valeria tätig war. Da sein Ziegelstempel in fragmentarischem Zustand erhalten ist (**Abb. 3, 3**)⁵³, war eine genauere Datierung unmöglich⁵⁴. Auf Grund der neuen Ziegelstempel (**Abb. 3, 1-2**) ist es sicher, daß Sol während der Amtszeit des *dux* Frigeridus seinen Dienst geleistet hat⁵⁵.

Lupicinus. Auf Grund der Angaben des Ammianus Marcellinus kann seine Tätigkeit in Valeria in die Jahre 369 bis 376 n.Chr. datiert werden⁵⁶. Aufgrund der archäologischen Belege kommen innerhalb dieser Zeitspanne die ersten Jahre in Betracht⁵⁷. So war Lupicinus als Tribun in Valeria während der Amtszeit der *duces* Terentius und Frigeridus tätig.

⁴⁹ Die Bauarbeiten im Jahre 371 wurden zwischen Solva/Esztergom und Visegrád (RIU 771 und AE 2000, 1223 = TRH 128), die südlich von Visegrád im Jahre 372 n.Chr. durchgeführt (RIU 804).

⁵⁰ Siehe dazu einstweilen die Wachtürme von Pilismarót–Basaharc 3 (S. SOPRONI, Neue Forschungen an der Limesstrecke zwischen Esztergom und Visegrád, In: W. S. Hanson — L. J. F. Keppie (eds.) Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the XIIth International Congress of Roman Frontier Studies. BAR-IS 71, Oxford 1980, 674-676), oder Pilismarót–Duna melléke-Flur 1 (E. TÓTH, Die Wachtürme von Pilismarót, ComAH 1984, 67-79).

⁵¹ Ebd.

⁵² VISY 1978 (1981), 247; FITZ 1983, 68-69.

⁵³ CIL III 10684 = SZILÁGYI 1933, Taf. XXVI, 29.

⁵⁴ Vgl. ALFÖLDI 1920–1922, 98 Anm. 1; ALFÖLDI 1924, 84 Anm. 6, 85; PLRE I. Sol (p. 846); SOPRONI 1978, 187-189; FITZ 1993–1995, 1283 Nr. 930.

⁵⁵ Siehe dazu oben S. 000.

⁵⁶ Vgl. Amm. Marc. 27,10,12 (368: *terminus post quem*) und 31,4,9 (377: *terminus ante quem*); PLRE I. Lupicinus 3 (pp. 519-520); SOPRONI 1978, 187-188; FITZ 1993–1995, 1282-1283 Nr. 929.

⁵⁷ Siehe dazu die Öfen der Ziegelei von Brigetio–Kurucdomb, in deren Abfallmaterial die spätesten Ziegelstempel zu diesem Tribun gefunden wurden. Über die Öfen wurde am Anfang der 70er Jahre des 4. Jahrhunderts n.Chr. ein Wachturm errichtet (B. LŐRINCZ, Téglaégető kemencék Pannoniában — Brick-kilns in Pannonia, In: J. Gömöri (ed.) Iparrégészeti kutatások Magyarországon [Égetőkemencék régészeti és interdisziplináris kutatása], Veszprém 1981, 78-79 Fig. 2, 91 Anm. 13, bzw. die Brückenkopffestung der Verőce–Dunamező Flur, wo die Ziegel des Tribuns zusammen mit jenen des *dux* Frigeridus zum Vorschein gekommen sind (MÓCSY

Caris. Früher wurde die Tätigkeit dieses Tribuns innerhalb der Regierungszeit Valentinians I. nicht genauer datiert, weil dafür keine Angaben zur Verfügung standen⁵⁸. Schon A. Mócsy hat vermutet, daß die Ziegel der Tribunen (so auch jene von Carus) in der Amtszeit der *duces* Terentius und Frigeridus hergestellt wurden⁵⁹. Diese Annahme wurde später durch die Funde im Horreum der spätrömischen Festung von Tokod und im Wachturm von Visegrád-Szentgyörgypuszta I bestätigt, wo die Ziegelstempel des Tribuns zusammen mit den Ziegeln des *dux* Frigeridus zum Vorschein gekommen sind⁶⁰, so sie können in den Anfang der 70er Jahre des 4. Jahrhunderts n.Chr. datiert werden⁶¹.

Terentianus. Früher wurde die Tätigkeit dieses Tribuns innerhalb der Regierungszeit Valentinians I. ebenfalls nicht genauer datiert, weil dafür keine Angaben zur Verfügung standen⁶². Schon A. Mócsy hat vermutet, daß die Ziegel der Tribunen (so auch jene von Terentianus) zur Amtszeit der *duces* Terentius und Frigeridus hergestellt wurden⁶³. Diese Annahme wird durch neueren Angaben bestätigt: die Ziegelstempel des Terentianus wurden im Wachturm von Koppánymonostor zusammen mit jenen von Lupicinus⁶⁴, in der spätrömischen Festung von Tokod zusammen mit jenen des *duces* Terentius und Frigeridus, bzw. mit jenen von Lupicinus⁶⁵ und in der Kleinfestung von Pilismarót-Malompatak zusammen mit jenen des *dux* Frigeridus, der Tribunen Lupicinus, Olympus und Verianus gefunden⁶⁶, so können sie Ende der 60er-Anfang der 70er Jahre des 4. Jahrhunderts n.Chr. datiert werden⁶⁷.

Olympus. Dieser Tribun gehört zweifellos zur valentinianischen Gruppe, da seine Ziegelstempel im Wachturm von Esztergom-Szentgyörgymező 4. zusammen mit jenen des *dux* Frigeridus⁶⁸, in der Kleinfestung von Pilismarót-Malompatak zusammen mit jenen des *dux* Frigeridus und der Tribunen Lupicinus, Terentianus und Verianus⁶⁹, bzw. im Wachturm von Dömös-Schiffsanlegestelle zusammen mit jenen der Tribunen Lupicinus und Terentianus zum Vorschein gekommen sind⁷⁰. Sie können auf den Anfang der 70er Jahre des 4. Jahrhunderts n.Chr. datiert werden⁷¹.

1958, 100 Anm. 38 = MÓCSY 1992, 234. — Zu Lupicinus siehe noch LÓRINCZ 1981, 46-49 Abb. 12; LÓRINCZ 1981a, 123.

⁵⁸ SZILÁGYI 1933, 102; SOPRONI 1958, 54-55; PLRE I. Caris (p. 181); SOPRONI 1978, 188-189.

⁵⁹ MÓCSY 1958, 100 Anm. 38 = MÓCSY 1992, 234.

⁶⁰ Tokod: LÓRINCZ 1981a, 125-126; Visegrád-Szentgyörgypuszta: SOPRONI 1978, 60.

⁶¹ Siehe noch FITZ 1993-1995, 1282 Nr. 927.

⁶² SZILÁGYI 1933, 102; SOPRONI 1958, 54-55; PLRE I. Terentianus 2 (p. 881); SOPRONI 1978, 188-189.

⁶³ MÓCSY 1958, 100 Anm. 38 = MÓCSY 1992, 234.

⁶⁴ LÓRINCZ 1981, 95-96 Kat. 18/1-11.

⁶⁵ LÓRINCZ 1981a, 126-127 Kat. 1/56-93.

⁶⁶ SOPRONI 1978, 42-43; Taf. 30-31.

⁶⁷ Zu Terentianus vgl. noch FITZ 1993-1995, 1282 Nr. 928.

⁶⁸ SOPRONI 1978, 25; Taf. 8,1-2.

⁶⁹ Ebd. 42-43; Taf. 30-31.

⁷⁰ Ebd. 50; Taf. 53,1-5.

⁷¹ Zur Datierung siehe noch LÓRINCZ 1981a, 124; FITZ 1993-1995, 1281 Nr. 926.

Verianus. Seine Ziegel wurden in der Kleinfestung von Pilismarót–Malompatak (Abb. 4, 1-2) zusammen mit jenen des *dux* Frigeridus und der Tribunen Terentianus, Lupicinus und Olympus⁷², bzw. im Grab 166 des spätrömischen Gräberfeldes der Esztergom–Bánom Flur (Abb. 4, 6-7) mit jenem des *dux* Terentius *dux* gefunden⁷³. Sie können so ins Ende der 60er—Anfang der 70er Jahre des 4. Jahrhunderts n.Chr. datiert werden.

Zur Datierung der übrigen Tribunen haben wir bislang keine Angaben. Die bisherigen Vorschläge (die Zeitspanne von der Regierungszeit des Constantinus I. bis zum Tode Valentinians I.⁷⁴, die Regierungszeit Valentinians I.⁷⁵ bzw. die nachvalentinianische Zeit⁷⁶) können deswegen nur als Arbeitshypothese betrachtet werden. Jedenfalls wird durch die Tatsache, daß ausschließlich die Ziegelstempel der Gruppe aus der Regierungszeit Valentinians I. in den nachvalentinianischen Gräberfeldern zum Vorschein gekommen sind (Tokod,⁷⁷ Esztergom–Bánom Flur⁷⁸ und Intercisa⁷⁹), der Standpunkt bestätigt, daß die Stempelung der Ziegel nach dem Tode Valentinians I. in den pannonischen Provinzen aufgehört hat. Es muß noch bemerkt werden, daß J. Fitz in seiner Monographie über die Verwaltung von Pannonien unter den Tribunen weitere Personen aufgezählt ([- -]nicelio, Appianus, Flavius Superianus und Flavius Senecio)⁸⁰, aber wir haben dafür einstweilen keine Angaben.

III. *Centuriones*

Die Erzeugnisse mit den Namen der *Centuriones* bilden die folgende Gruppe der spätrömischen militärischen Ziegelstempel. Nach den bisherigen Kenntnissen gehören 4 Personen zu dieser Gruppe: Iovinus (16 Typen)⁸¹,

⁷² Siehe Anm. 69.

⁷³ EBM Inv. 91.70.105. und 91.70.146. = LÖRINCZ 2006, Kat. 161, 163. Ich danke Frau Dr. Márta H. Kelemen (Esztergom) für die Angabe.

⁷⁴ LÖRINCZ 1977, 24; LÖRINCZ 1979, 36 (Flavius Mucianus).

⁷⁵ FITZ 1993–1995, 1284–1285 Nr. 933 (Flavius Mucianus), 1281 Nr. 925 (Iulianus).

⁷⁶ J. FITZ, *Alba Regia* 17, 1979, 346 (Flavius Mucianus).

⁷⁷ LÖRINCZ 1981a, 127 Kat. 2/1–33. Zum Gräberfeld siehe V. LÁNYI, Das spätrömische Gräberfeld. In: A. MÓCSY (Hrsg.) *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod* (Budapest 1981) 169–221, bes. 190–191.

⁷⁸ Die Publikation ist in Vorbereitung; LÖRINCZ 2006. Siehe dazu noch M. H. KELEMEN, *ArchÉrt* 114–115, 1987–1988, 266 Nr. 31/1; DIES., *ArchÉrt* 117, 1990, 123 Nr. 31/1; DIES., *ArchÉrt* 118, 1991, 123 Nr. 27/1; DIES., *ArchÉrt* 119, 1992, 104 Nr. 22.

⁷⁹ B. LÖRINCZ, Die Ziegelstempel des spätrömischen Südstfriedhofes von Intercisa. *ActaArchHung* 31, 1979, 293–312, bes. 305. Zum Gräberfeld siehe E. B. VAGÓ — I. BÓNA, Die Gräberfelder von Intercisa I: Der spätrömische Südstfriedhof (Budapest 1976), bes. 131–140.

⁸⁰ FITZ 1993–1995, 1280–1281 Nr. 922–923, 1283–1284 Nr. 931–932.

⁸¹ SZILÁGYI 1933, Taf. XXV–XXVI, 7–15; LÖRINCZ 1979, Taf. 17, 4–5, 18, 2; É. MARÓTI, Ein römisches Gebäude bei Szigetmonostor–Horány, In: Á. Szabó — E. Tóth (Hrsg.) *Pannonica Provincialia et Archaeologia. Studia sollemnia Eugenio Fitz octogenario dedicata* (Libelli Archaeologici SN I), Budapest 2003, 210–211 Kat. 74, 89, 93, 95 = 230–231 Abb. 36–38.

Lupus (4 Typen)⁸², Luppianus (8 Typen)⁸³ und Ursicinus⁸⁴. Obwohl Iovinus bisher überhaupt nicht unter die Centurionen eingereiht wurde⁸⁵, kommt sein Rang auf einem Ziegelstempel eindeutig vor: *ap(paratu) Iovini cent(urionis) o(rdinarii oder -rdinati)*⁸⁶.

IV. Magistri

Zu den spätrömischen Unteroffizieren gehören noch die *magistri*. Vier Personen von ihnen haben nach den Ziegelstempeln in der *legio X gemina* gedient: Dalmatius (2 Typen)⁸⁷, Maxentius (2 Typen)⁸⁸, Saturninus (4 Typen)⁸⁹ und eine unbekannte Person (2 Typen)⁹⁰. Diese Stempel können in die letzten Regierungsjahre des Constantius II. datiert werden⁹¹. Die weiteren Typen gehören zur sog. OFAR-Gruppe. Zu ihrer Datierung wurden früher die Zeitspanne vor 364 n. Chr. (in erster Linie die Regierungszeit Diokletians bzw. des Constantinus I.⁹²), die Regierungszeit des Constantius II.⁹³ bzw. Valentinians I. vorgeschlagen⁹⁴. Auf Grund der archäologischen Angaben können die Ziegelstempel der sog. OFAR-Gruppe in die Zeit nach 351/354 n. Chr. datiert werden⁹⁵. Da solche Stempel auch in der Schiffslände von Bölske zum Vorschein gekommen sind⁹⁶, wird durch Münzen der Datierungsvorschlag von S. Soproni (Ende der Regierungszeit des Constantius II.) bestätigt⁹⁷. Die Ziegel der Gruppe wurden in den Provinzen Noricum

⁸² SZILÁGYI 1933, Taf. XXVIII, 67, 70; LÖRINCZ 1979, Taf. 20, 2, 4.

⁸³ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVII-XXVIII, 68-69, 71-74; LÖRINCZ 1979, Taf. 18, 4-5.

⁸⁴ Zu den seinen Typen siehe LÖRINCZ 1994a, 128, sowie LÖRINCZ 1985, 230. Zuletzt LÖRINCZ 2003, 78, 84 Typen 9-10 = Kat. 20-35.

⁸⁵ PLRE I. Iovinus 2 (p. 462): ? *tribunus*; LÖRINCZ 1979, 37: vielleicht *praepositus* aufgrund der Stempel Taf. 17, 4 und 18, 2, siehe dazu jedoch FITZ 1993, 1302; FITZ 1993-1995, 1302 Nr. 961: *centenarius* aufgrund des Stempels SZILÁGYI 1933, Taf. XXVI, 15.

⁸⁶ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVI, 15. J. FITZ hat zwar eine Auflösung *cent(enarius)* vorgeschlagen (siehe vorige Anm.), aber der Buchstabe *o* am Ende des Stempels ermöglicht nur unsere Interpretation.

⁸⁷ LÖRINCZ 2003, 82-83 Typen 1-2 = 90 Taf. 1, 1-3.

⁸⁸ Ebd. 83 Typen 3-4 = 90-91 Taf. 1, 4-5, 2, 1.

⁸⁹ Ebd. 83-84 Typen 5-8 = 91 Taf. 2, 2-5.

⁹⁰ Ebd. 84 Typ 11 = 92 Taf. 3, 4; LÖRINCZ 1991, 211 Abb. 7, 4.

⁹¹ Vgl. zuletzt LÖRINCZ 2003, 78 mit weiterer Literatur, zur Datierung siehe jetzt P. KOVÁCS, *ActaArchHung* 55, 2004, 379.

⁹² MÓCSY 1958, 98-101 = MÓCSY 1992, 232-235; DERS., Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer, In: E. Birley – B. Dobson – M. G. Jarrett (eds.) *Roman Frontier Studies* 1969. Eighth International Congress of *Limesforschung*, Cardiff 1974, 191-194 = MÓCSY 1992, 246-249.

⁹³ So SOPRONI 1978, 186-187 mit einer irrigen prosopographischen Begründung.

⁹⁴ ALFÖLDI 1920-1922, 97-98; ALFÖLDI 1924, 84-85; SOPRONI 1958, 53-55; EGGER 1963, 181-183.

⁹⁵ Zum *terminus post quem* siehe LÖRINCZ 1985, 231-232.

⁹⁶ LÖRINCZ 2003, 79-81.

⁹⁷ Siehe J. BERTA, Die Münzen der römischen Schiffslände von Bölske, In: Á. Szabó — E. Tóth (Hrsg.) *Bölske. Römische Inschriften und Funde (Libelli Archaeologici SN II)*, Budapest 2003, 51-60 und P. KOVÁCS, *ActaArchHung* 55, 2004, 379.

ripense, Pannonia I, Valeria und im benachbarten Barbaricum gefunden⁹⁸. Die auf den Ziegeln erwähnten *magistri* — Bonus (er hat 8 Typen⁹⁹) und Ursicinus (er hat 6 Typen¹⁰⁰) — waren sicherlich *magistri figlinarum*¹⁰¹ und nicht *magistri militum*¹⁰².

Von den Offizieren und Unteroffizieren, die oben aufgezählt wurden, waren die *duces* in der Dominatszeit die Oberbefehlshaber des Heeres der einzelnen Grenzprovinzen. Im Falle der Tribunen kann einstweilen nicht entschieden werden, ob die in den Ziegelstempeln genannten Personen die Kommandeure der Kohorten waren, die in der Notitia Dignitatum aufgezählt wurden. Wenn diese Kohorten wirklich im Inneren der Provinzen stationiert waren, wie S. Soproni angenommen hat¹⁰³, dann können die Tribunen auf den Ziegelstempel keineswegs mit ihnen identifiziert werden, da die Ziegel *ausschließlich* am Limes der Provinz Valeria zum Vorschein gekommen sind. Die Centurionen — obwohl der Truppenname auf den Stempeln der Iovinus, Lupus und Luppianus nicht angegeben wurde — haben ihren Dienst in den Legionen geleistet, wie im Falle des Ursicinus bezeugt ist (*legio X gemina*).

⁹⁸ Zur Verbreitung siehe SOPRONI 1958, 53; T. KOLNÍK, Cífer-Pác. Eine jungkaiserzeitliche Station, Nitra 1975, 20 Abb. 2.

⁹⁹ SZILÁGYI 1933, Taf. XXVII,37-38; LÖRINCZ 2003, 85 Typen 1-3 = 93 Taf. 4,2-4; B. LÖRINCZ, Römische Ziegelstempel des Territoriums von Vindobona, Wien 2007, Typen 1, 3-4 = Taf. 59,13.15-16.

¹⁰⁰ SZILÁGYI 1933, Taf. XXV,1-4; LÖRINCZ 1981, Taf. 13,1-2.

¹⁰¹ MÓCSY 1958, 101 Anm. 43 = MÓCSY 1992, 235 Anm. 43; EGGER 1963, 186; A. DEMANDT, Magister militum, RE Suppl. XII, Stuttgart 1970, coll. 555, 786; A. NEUMANN, Ziegel aus Vindobona (RLO XXVII), Wien 1973, 39; LÖRINCZ 1981, 46; LÖRINCZ 2003, 80-81.

¹⁰² So SOPRONI 1978, 186-187. In PLRE I. *Flavius Bonosus* 4 (p. 164) und *Ursicinus* 2 (pp. 985-986) wurde auch diese Möglichkeit erwähnt.

¹⁰³ SOPRONI 1978, 187-191.

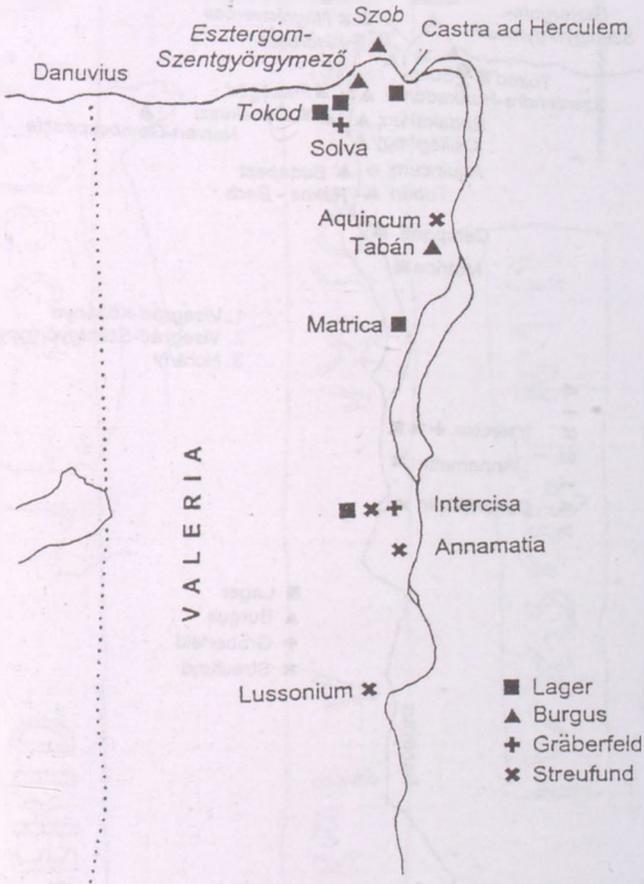

Abb. 1.

Die Verbreitung der Ziegel des *dux* Terentius in der Provinz Valeria

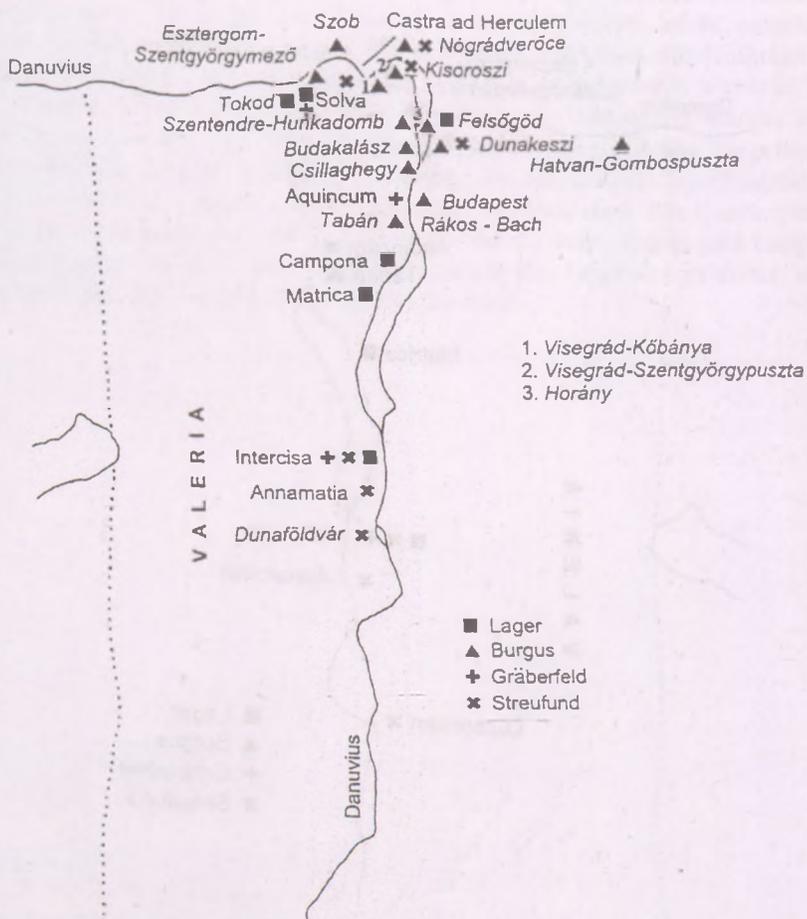

Abb. 2.

Die Verbreitung der Ziegel des *dux* Frigeridus in der Provinz Valeria

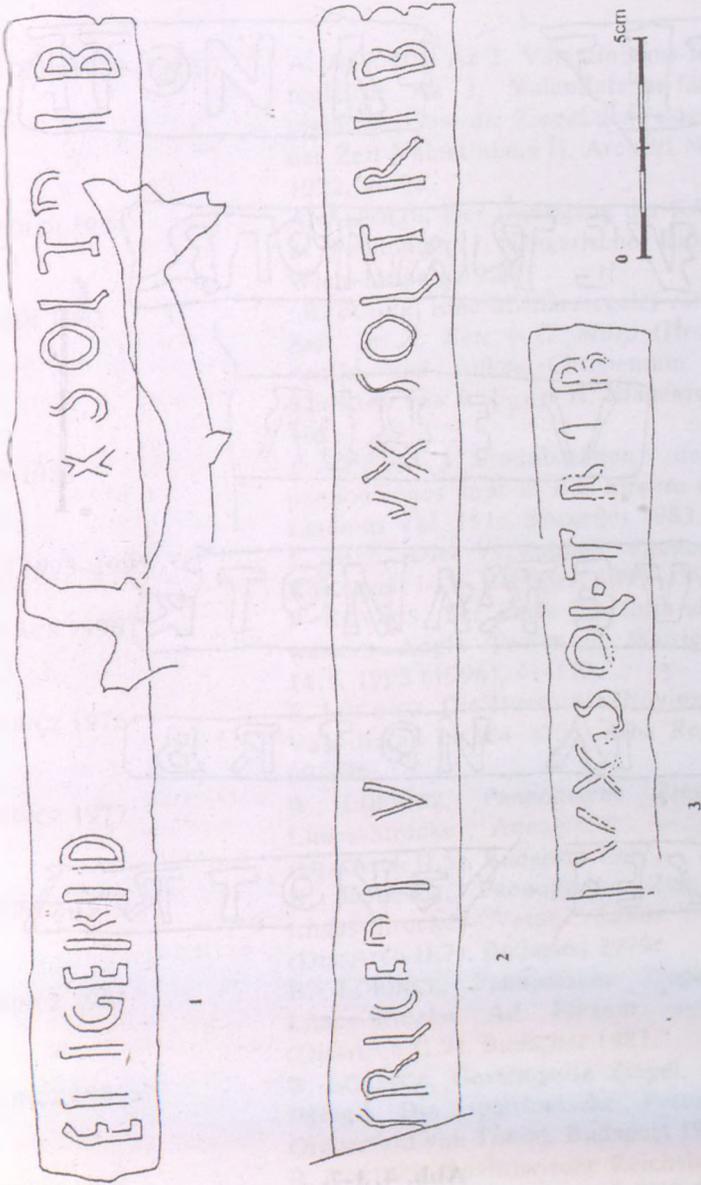

Abb. 3. 1-3.

Die Typen des *dux* Frigeridus mit dem Tribun Sol

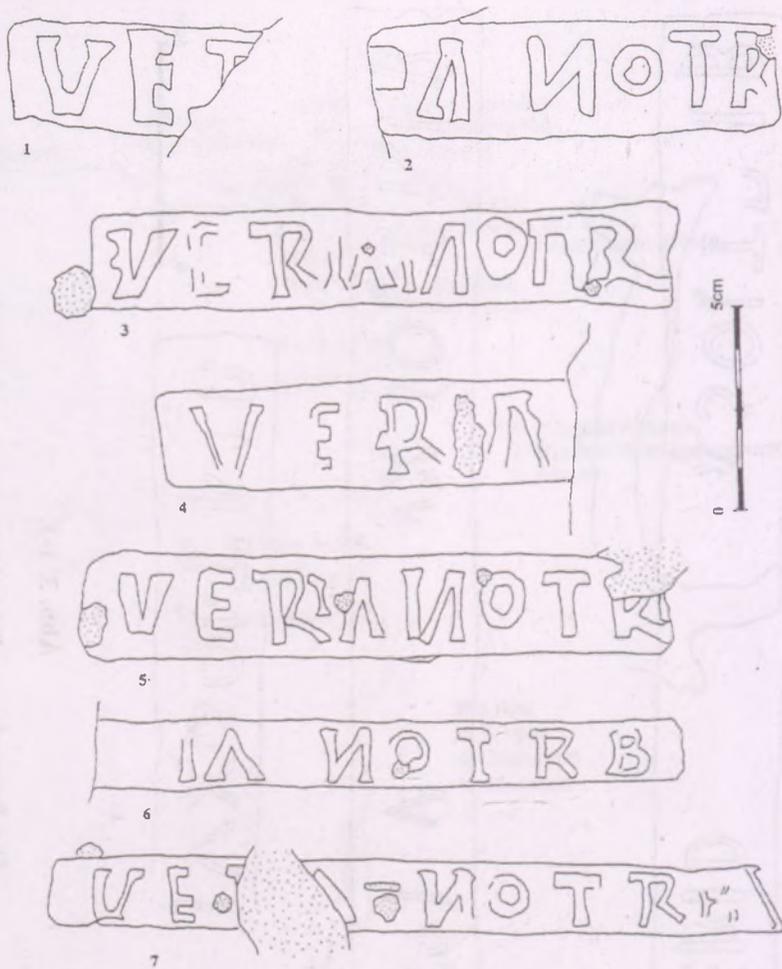

Abb. 4. 1-7.

Die Typen des Tribuns Verianus

Abkürzungen

- ALFÖLDI 1920–1922 A. ALFÖLDI, Az I. Valentinianus-féle erődépítés tégláiról Az I. Valentinianus-féle erődépítés tégláiról [Über die Ziegel der Festungsbauten aus der Zeit Valentinians I], ArchÉrt N.F. 39, 1920–1922, 96–98.
- ALFÖLDI 1924 A. ALFÖLDI, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I (Ungarische Bibliothek I,10), Wien–Leipzig 1924.
- EGGER 1963 ; R. EGGER, Eine Militärziegelei valentinianischer Zeit, In: A. Betz – G. Moro (Hrsg.) Römische Antike und frühes Christentum. Ausgewählte Schriften von R. Egger II, Klagenfurt 1963, 180–189.
- FITZ 1983 J. FITZ, L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain. (Coll. Latomus Vol. 181), Bruxelles 1983.
- FITZ 1993–1995 J. FITZ, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV, Budapest 1993–1995.
- KOVÁCS 1996 P. KOVÁCS, The Porta Praetoria and the North-western Angle Tower of Matrica, Specimina 11:1, 1995 (1996), 91–112.
- LÖRINCZ 1976 B. LÖRINCZ, Die Duces der Provinz Valeria unter Valentinian I (364–375), Alba Regia 15, 1976, 99–105.
- LÖRINCZ 1977 B. LÖRINCZ, Pannonische Ziegelstempel I: Limes-Strecke Annamatia — Ad Statuas (DissArch II,5), Budapest 1977.
- LÖRINCZ 1979 B. LÖRINCZ, Pannonische Ziegelstempel II: Limes-Strecke Vetus Salina — Intercisa (DissArch II,7), Budapest 1979.
- LÖRINCZ 1981 B. LÖRINCZ, Pannonische Ziegelstempel III: Limes-Strecke Ad Flexum — Ad Mures (DissArch II,9), Budapest 1981.
- LÖRINCZ 1981a B. LÖRINCZ, Gestempelte Ziegel, In: A. Mócsy (Hrsg.) Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod, Budapest 1981, 121–143.
- LÖRINCZ 1985 B. LÖRINCZ, Spätrömische Reichsbeamte und die pannonischen Ziegelstempel, ZPE 61, 1985, 229–234.

B. LŐRINCZ: SPÄTRÖMISCHE OFFIZIERE UND UNTEROFFIZIERE

- LŐRINCZ 1989 B. LŐRINCZ, Stamped Tiles. Garrison of the Fort, In: *D. Gabler* (ed.) *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes* (BAR-IS 531), Oxford 1989, 121-164, 417-425, 633-635.
- LŐRINCZ 1991 B. LŐRINCZ, Organisatorische Fragen der Herstellung und Verwendung von Ziegelstempeln, *Specimina* 7:1, 1991, 191-211.
- LŐRINCZ 1994 B. LŐRINCZ, Ein spätrömischer Ziegelstempel im Diözesanmuseum St. Pölten, In: *P. Scherrer* (Hrsg.) *Landeshauptstadt St. Pölten. Archäologische Bausteine II*, Wien 1994, 161-164.
- LŐRINCZ 1994a B. LŐRINCZ, I bolli laterizi militari in Pannonia. Risultati delle ricerche cronologiche, In: *G. Hajnóczy* (ed.) *Atti del convegno internazionale "La Pannonia e l'Impero Romano" = Annuario dell'Accademia d'Ungheria 1994*, 115-138.
- LŐRINCZ 1999 B. LŐRINCZ, A későrómai hídfőállások bélyeges téglái Valeriában — Die Ziegelstempel der spätrömischen Brückenkopffestungen in der Provinz Valeria, In: *A. Gaál* (Hrsg.) *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai* (Bölcske, 1998. október 7.) [Pannonische Forschungen. Vorträge der Gedenkkonferenz für Sándor Soproni (Bölcske, 7. Oktober 1998)], *Szekszárd* 1999, 53-68.
- LŐRINCZ 2003 B. LŐRINCZ, Die Ziegelstempel der Schiffslände von Bölske, In: *Á. Szabó — E. Tóth* (Hrsg.) *Bölske. Römische Inschriften und Funde* (Libelli Archaeologici – Régészeti Füzetek Ser. Nov. II), Budapest 2003, 77-102.
- LŐRINCZ 2006 B. LŐRINCZ, Az Esztergom-Bánom dűlői későrómai temető bélyeges téglái — Die Ziegelstempel des spätrömischen Gräberfeldes von Esztergom-Bánom-Flur, In: *M. H. Kelemen — M. Merczi* (Hrsg.) *Esztergom-Solva későrómai temetői — Spätrömische Gräberfelder von Esztergom-Solva*, Esztergom 2006, im Druck.
- MÓCSY 1958 A. MÓCSY, Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam, *FoArch* 10, 1958, 89-104 = MÓCSY 1992, 223-239.

SPECIMINA NOVA XX

- MÓCSY 1974 A. MÓCSY, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London–Boston 1974.
- MÓCSY 1992 A. MÓCSY, Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze. *M. P. Speidel* (ed.) *Mavors. Roman Army Researches* Vol. VII, Stuttgart 1992.
- SOPRONI 1958 S. SOPRONI, Adatok a valentinianuskori bélyegestéglák időrendjéhez — Beitrag zur Chronologie der gestempelten Ziegel aus der Regierungszeit des Valentinian, *ArchÉrt* 85, 1958, 52-55.
- SOPRONI 1978 S. SOPRONI, Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert, Budapest 1978.
- SZILÁGYI 1933 J. SZILÁGYI, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, (*DissPann* II,1), Budapest 1933.
- VISY 1978 (1981) VISY Zs., Megjegyzések Valeria védelmi rendszerének kérdéséhez [Bemerkungen zum Verteidigungssystem der Provinz Valeria], *Antik Tanulmányok/Studia Antiqua* 25, 1978 (1981), 246-252.
- ActaAntHung Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaArchHung Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
- AE L'Année Épigraphique
AK Archaeologiai Közlemények
ArchÉrt Archaeologiai Értesítő
BAR-IS British Archaeological Reports, International Series
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum
ComAH Communicationes Archaeologicae Hungariae
DissArch Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae
- DissPann Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestiensis provenientes
- FolArch Folia Archaeologica
ILS H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1893-1916.

B. LÖRINCZ: SPÄTRÖMISCHE OFFIZIERE UND UNTEROFFIZIERE

- LA Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae I-II (DissPann II,10-11), Budapest 1938–1941.
- PLRE I. A. H. M. JONES – J. R. MARTINDALE – J. MORRIS, The Prosopography of the Later Roman Empire Vol. I: A.D. 260-395, Cambridge 1971.
- RIU Die Römischen Inschriften Ungarns, Budapest–Amsterdam, –Bonn 1972-2001.
- RLÖ Der Römische Limes in Österreich
- Specimina Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae
- TRH P. KOVÁCS, Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum, Budapest–Bonn 2005.
- ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

OTTOMÁNYI KATALIN:

A SZENTENDREI TÁBOR BESIMÍTOTT DÍSZÍTÉSŰ
KERÁMIÁJA

Aquincumtól észak felé haladva a Duna menti első auxiliáris tábor Szentendrén található. Nevét az Itinerarium Antonini őrizte meg számunkra.¹ Ezek szerint Ulcisia Castra tábora VIII MP távolságra épült Aquincumtól, a Crumerumba vezető limesút mentén.² A 4. században, II. Constantius idején a tábor nevét „Castra Constantia”-ra változtatták. Ezt a nevet a Notitia Dignitatumból és két késő római feliratról ismerjük.³

A Bükkös patak menti dombháton, a mai Paprikabíró u. és Dunakanyar krt. közötti területen található a 2. sz. elején épült római tábor. (1. ábr.) Periodizációját Nagy T. és Soproni S. foglalta össze.⁴ Késő római története a 270-es szarmata – quád - vandál betörés utáni újjáépítéssel kezdődik. Ez az újjáépítés valamikor a tetrarchia idején ill. Constantinus alatt következett be. A legyező alakú saroktoronyok és a patkó alakú oldaltoronyok építését is régebben erre az időszakra (320-as évek) keltezték, de a legújabb álláspont szerint II. Constantius koriak.⁵ Valószínűleg ugyanekkor falazzák el egy patkó alakú toronnyal, a keleti fő kapu kivételével, a tábor többi bejáratát. A Valentinianus kori átépítésekre a téglabélyegek utalnak (APVAL, APIOVINI APLUPPIORD, QUADRIBURG).⁶ Valentinianus felújítja a tornyokat, megemelik a padlószinteket, kicserélik a tetőt (ÉNy-i legyező alakú saroktorony, É-i patkó alakú torony, porta decumana, porta praetoria), a vallumot betöltik és megerősítik a falakat. A belső épületekben is folynak kisebb javítások (principia, raktárpépület).⁷ Valentinianus utáni építkezést egy helyen említ Nagy Tibor. Az ÉNy-i legyező alakú saroktoronyban egy késői, sártapasztásos

¹ Itin. Ant. 266, 10.

² A távolságadat valószínűleg kódex másolási hiba, mert a mérföldköveken csak VIII MP szerepel

³ Notitia Dignitatum Ócc. XXXVIII. 33, 34; RIU 903b, 906. (Flavius Superianus táborparancsnok és Flavius Dragilis sírköve)

⁴ MRT 7. kötet, 28/1 Jh., 249; Soproni 1978, 68-71; Nagy 1942, 261-279.

⁵ Tóth 1985, 124-125; u.ő. 1980, 127; Salamon-Barkóczi 1984, 154-158; Lőrincz B.: Limes és helyőrségtörténet. in: Pannonia Régészeti kézikönyve (Archäologisches Handbuch Pannoniens), 108-111; Kovács P.: Pest megye a római korban, limes és helyőrség történet. in: Pest megye Monográfia (előkészületben)

⁶ Nagy Tibor Frigeridus dux tégláit is említi, de ezek nem maradtak ránk, ld. Nagy 1939, 147.

⁷ Esetleg ekkor épülnek az északi táborfalhoz későbbi, rosszabb minőségű lakóházak. ld. Nagy 1942, 262-263. I. kép „b” fal, Valentinianus kori téglabélyeg az égésrétegből.

kunyhó nyomai mutathatók ki.⁸ Besimított kerámia e toronyból nem került elő, csak késő római simított és mázas edények vannak a leletanyagban.

Az 5. század eleji használatra már csak a leletanyag utal. A Valens, Valentinianus érmek is használatban lehettek még néhány évtizedig, de a legutolsó érem Arcadiustól származik.⁹ A 380 utáni fennállás bizonyítékának tekinti Soproni S. a besimított, simított és kézzelformált kerámia együttes feltűnését a tábor területén.¹⁰ Besimított díszítésű kerámiát Nagy Tibor csak a porta decumana legfelső padlószintjén lévő törmelék rétegben említ. A leletanyag részletes vizsgálata során kiderült, hogy több helyen is előfordul. Hasonló korszakra keltezhető még a kétoldalas csontfésű, melyből a szentendrei táborban három töredék is található, valamint az amfóra alakú üvegyöngyök.¹¹

A tábort délről körbevevő késő római temetőben több olyan sír is van, ahol római környezetben (téglasír, köladásír), római mellékletekkel együtt, új típusú, 4. sz. végén - 5. sz. elején használatos mellékletek tűnnek fel. Mohazöld üvegpalack és pohár, kétoldalas csontfésű, aláhajtott lábú fibula, polyeder végződésű hajtűk és fülbevaló, bikónikus simított edények és kézzelformált kerámia. E sírok a temető K-i (23. sír) és Ny-i szélén (42, 44, 63, 66, 75, 77. sír), a táborhoz közeli részen (90-91. sír) jelentkeznek. Kettő az ókeresztény cella memoriae körülötti szegényes mellékletű sírokhoz tartozik (25, 26. sír).¹² Az új típusú mellékletek többnyire női sírból kerültek elő, néha kettős sírból (63., 44. sír, férfi és nő) vagy gyerek mellől (25., 66. sír). Férfi sír csak egy volt köztük (26. sír). A fenti tény jelzi, hogy a katonák családtagjaikkal együtt ekkor már a tábor falain belül laktak s a tábor közvetlen közelébe temetkeztek.¹³ Az új mellékletes sírok tájolása megegyezik a többi sír Ny-K-i irányával. Csak egyetlen gyerek sír tér el (ÉNy-DK), melynek kézzelformált edénye és vascsatja szomszédos barbár népességhez is köthető. Nem tájolható a 44. sír, melynek beszurkálással díszített simított edénye ugyancsak késői barbár, talán szomszédos germán hatást mutat.¹⁴

⁸ A felső padlószint sárga agyagrétegén Valentinianus kori téglabélyeg. Felette égésréteg az egész toronyban. A bejárati résznél még e fölött volt egy 15-20 cm-es törmelék majd újabb égett rétegben vesszőlenyomatos paticsdarabok és durva kerámia töredékek. (az ásató avar korinak mondja e tapasztott falú lakóházakat, de lehet késő római is). ld. Nagy 1943, 392-393, MRT 7. 253.

⁹ RIC 38 c/2 (AE 3); Biróné Sey K. - Lányi V.: Fundmünzenbericht 1977. AAH 32 (1980), 465 Nr.326.

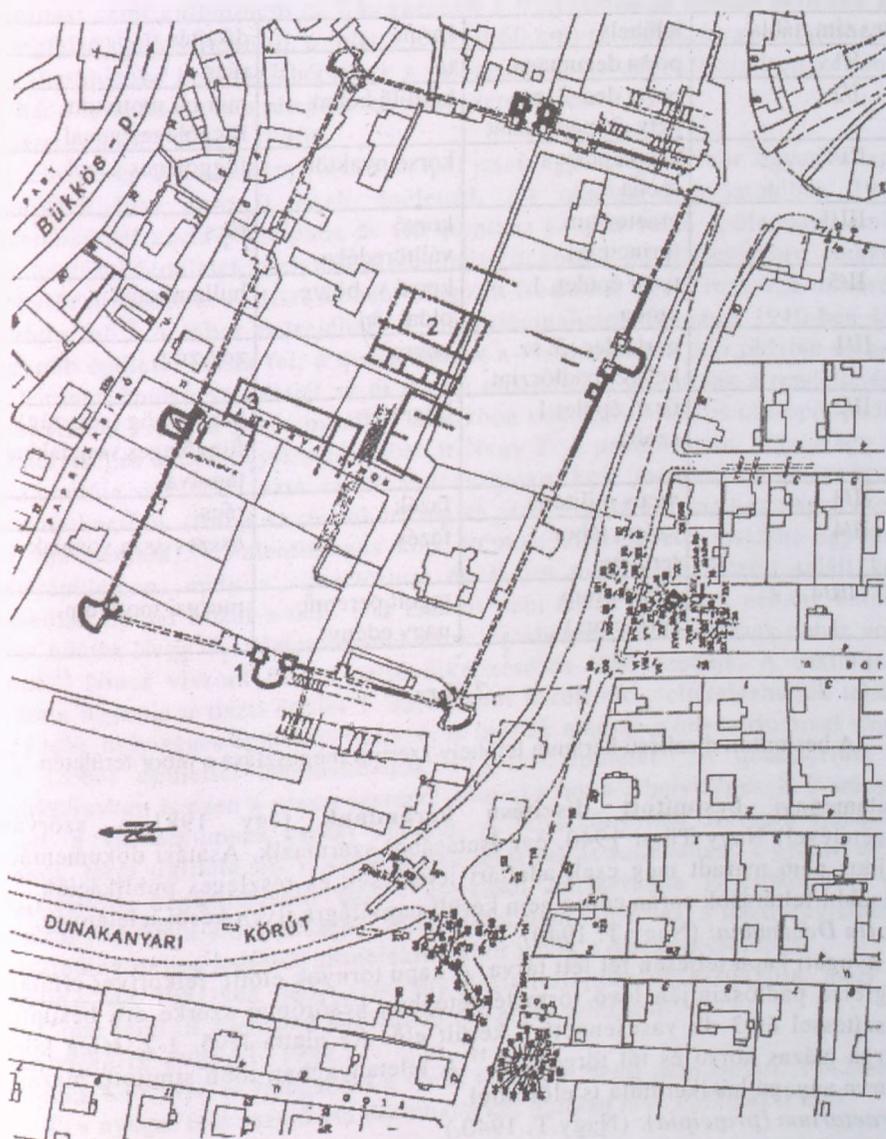
¹⁰ Soproni 1985, 67-68, Taf. 20. (A szövegben nála tévesen lelőhelyként porta praetoria szerepel porta decumana helyett.)

¹¹ SZFM Itsz. 77.138.53-55, 67.50.9.

¹² Maróti - Topál 1980, 95-172, 23, 63, 75, 77, 90-91. sír; Nagy L.: Pest város eredete. TBM 3 (1934) 8.

¹³ Ez a tény több más római táborban is megfigyelhető pl. Arrabona, ld. Szőnyi 1984, 346.

¹⁴ Maróti - Topál 1980, 14. t. 44/3. Hasonló díszítésű edényt mutat be Nagy L. a csúcshegyi villa késői anyagában, ld. Nagy L.: A csúcshegyi római villa Óbudán. BpR XII (1937) 27- 60.

1. ábra

A besímitott kerámia lelőhelyeinek ismertetése
 1. porta decumana, 2. principia, 3. „Tisztai épület”, 4. vicus militaris

OTTOMÁNYI K.: BESIMÍTOTT DÍSZÍTÉSŰ KERÁMIA

kat.szám, tábla	lelőhely	forma	díszítés
1. I/1	porta decumana	tál	rács
2. I/2	porta dec. 3. sz. hely, 2. padlószint	kétfülű korsó	murgai motívum függőleges vonal
3. III/2	tiszti épület 1. szoba	korsó nyaktör.	függőleges sávok
4. III/1.	praetorium (principia)	korsó válltöredéke	rács
5. II/5	tiszti épület, 1. szoba	korsó v. bögre oldal tör.	hullámvonal
6. II/1	porta dec. 3. sz. hely 2. padlószint	bögre	zeg-zúg
7. II/2	tiszti épület 1. szoba	bögre	háromszög (zeg-zúg) függőleges vonalakkal tagolva
8. II/3	vicus militaris	fazék	rács
9. II/4	szórv. tábor területe	fazék	összeviszsa vonalak
10. III/4	praetorium (principia)	tagolt peremű nagy edény	murgai motívum

2.ábra

A besimított díszítésű kerámia lelőhely szerinti megoszlása a tábor területén

Valamennyi **besimított díszítésű kerámiánk** (egy 1981-es szórvány kivételével) Nagy Tibor 1940. évi ásátásából származik. Ásatási dokumentáció sajnos nem maradt meg csak adattári jelentések és részleges publikációk.¹⁵ A későbbi feltárások során eddig nem került napvilágra ilyen késői leletanyag.¹⁶

Porta Decumana: (Nagy T. 1940)

A nyugati kapu teljesen fel lett tárva. A kapu tornyok előtti félköríves elfalazás legfelső padlószintjén lévő törmelékretegben későrómai szürke árú besimított díszítéssel és 3 db vascsengettyű került elő. Az alatta lévő, 1-2. réteg között sárga mázas korsó és tál töredékek.¹⁷ A leletanyagban több simított, mázas és durva anyagú házikerámia is előfordul.

Praetorium (principia): (Nagy T. 1940.)

Négyszögletes parancsnoki épület a tábor középpontjában, 5 kisebb szobával. A középső nagyobb terem alatt alapincézett táborszentéllyel. Két építési és egy

¹⁵ MNM Adattár 33 A.I., 36 A.I.; Nagy L. 1939, 147; Nagy 1942, 261-279; u.ö. 1943, 392-399.

¹⁶ A tábor területén folyó ásátások összefoglalását ld. MRT 7, 248-249; Maróti É.: *Ulcisia Castra* római tábora, a kutatás előzményei és jelenlegi állása. in: *Kutatások Pest megyében, Tudományos Konferencia I.*, Szentendre Füzetek 4 (1997) 354-360.

¹⁷ Nagy 1943, 397.

felújítási szint különíthető el.¹⁸ Legkésőbb a Valentinianus korban építették át. A legfelső padlószinten ill. a felette lévő (0-60 cm) törmelék rétegben található a Valentinianus kori téglabélyegek s valószínűleg itt volt a besimított kerámia is, bár a leltárkönyvben rétegdatok nem szerepelnek.

„Tiszti épület”: (Nagy 1940)

Az elnevezés a leltárkönyvben szerepel csak így. Nagy Tibor egyetlen egy publikációjában sem ír tiszti épületről. Az adattári beszámolóban 1940 decemberénél a via principalis és via quintana közötti belső épületeknél említ egy tiszti lakóépületet, melynek díszes belső dekorációját (fal festmény, stukkó) többször átfestették. A díszesebben kiképzett freskókat egyre rosszabb minőség váltotta fel.¹⁹ A tábor belsejében, a via principalistól nyugatra 1940-ben két nagyobb épületet tártak fel, a questoriumot a via decumana déli oldalán és egy É-D irányú épület 3 szobáját az út északi oldalán. Ez utóbbinak a rendeltetése bizonytalan. Freskós szoba mindkét épületben található, stukkós oszlopot pedig a 3 helyiséges épület egyik szobájában ír Nagy T. A probléma az, hogy Nagy T. beszámolója egyikben sem említ Valentinianus kori átépítést. Leletanyaguk szerinte korábbi. (főleg a szír cohors téglái, terra sigillata, festett és bepecsételt áru van bennük).²⁰ Valentinianus kori átépítés kimutatható viszont, egy ún. raktárépületben, mely a praetorium és a via principalis között talált két hosszúka épület közül a déli. (Az északit nem tárták fel, csak néhány kutató árkot húzott Nagy T.) Valentinianus kori téglabélyeg és zöldmázás pohár volt benne.²¹ Nincs viszont díszes belső kiképzése és több szobája. A besimított kerámia ugyanis a tiszti épület 1. szobájából került elő, feltételezhetjük tehát, hogy több helyiséges épületről van szó. A fentiek alapján a questoriummal vagy a 3 szobás épülettel azonosíthatjuk a „tiszti épületet”. A quaestorium a leltárkönyvben is ezen a néven szerepel, marad tehát a 3 helyiséges, É-D irányú épület, a via decumana északi oldalán. A leltárkönyvben szereplő freskók, stukkók, terra sigillata stb. is valószínűvé teszi ezt az azonosítást. Ugyanitt elég sok simított, kézzelformált, mázas és késői házikerámia is előkerült.²² A besimított kerámia előkerülésénél rétegdatot nem ismerünk a tiszti épületben, valószínűleg itt is a legfelső törmelék rétegből valók e díszített cserepek.

Szórvány: Az 1981-ben talált szórvány besimított töredék bizonyítja, hogy a késő római szint ill. törmelék a jelenlegi felszínen található.

Vicus militaris: (Nagy T. 1942.)

A töredék lelőhelye és rétegdadata a vicus területén belül nem ismert. 1942-ben Nagy T. a nyugat felé vezető via decumana két oldalán lévő épületeket ásta.

¹⁸ Nagy 1943, 395; Soproni 1978, 68-71.

¹⁹ MNM Adattár 33. A. I. A via quintana a via principalissal párhuzamosan futó, fele olyan széles út, mely a tábor nagyobbik felét osztja ketté. (ld. Petz V.: Ókori lexikon, 384-385.).

²⁰ Nagy 1943, 395-396. Az épületek padlózatán voltak a fent említett cserepek. Az ásati beszámolóban említett freskók egyre romló minősége többszöri felújításra, átépítésre utal.

²¹ Nagy 1943, 395.

²² SzFM ltsz. 56.41.49 - 104. A besimított, simított és kézzelformált töredékek egy részét Soproni S. már közölte, ld. Soproni 1985, 20. t.

A vicus területéről más, ennyire késői leletanyag nincs. Érmek közül a 4.sz. első felére tehető a legkésőbbiek. Kerámián belül kb. 15-20 db simított kerámia és feleannyi mázas edény került innen elő.²³ Besimított csak ez az egy rácsminta töredék. A vicus területét valószínűleg a 4.század közepétől, második felétől folyamatosan kiűrtették és a 4. század végére a lakosság már beköltözött a tábor falain belülre. A késő római temető sírjait rátemették a korábbi vicus házaira s a temető is egyre közelebb húzódott a táborfalhoz.²⁴ Edény töredékeink lelőhelye alapján megállapíthatjuk, hogy e kerámia rétegegek nélkül mindenütt a legfelső pusztulási omladékrétegből származik. Valamennyi a tábor azon részéből került elő, ahol Valentinianus kori átépítés kimutatható. Ugyanakkor hiányzik a tábor számos olyan részén, ahol bizonyítottan volt Valentinianus kori átépítés és az e korszakra jellemző mázas kerámia, simított edény, kézzelformált kerámia ill. késő római szürke árú kerámia (pl. ÉNy-i saroktorony, via praetoria, porta praetoria, raktárépület stb.).²⁵ A besimított díszítésű kerámia feltűnése a szentendrei táborban mindenképpen a Valentinianus kor után, leghamarabb a 4. század végén vagy az 5. sz. elején történt. Használatának vége egybeesik a tábor pusztulásának idejével, ami nagy valószínűséggel a 430-as évek hun foglalásával hozható kapcsolatba.

II. A besimított kerámia ismertetése:²⁶

Mindössze 10 db edény tartozik ide, ami a tábor nagyságát tekintve igen csekély szám.²⁷ A tábor területén folyt ásatások kis mértékét tekintve már nem annyira rossz az arány. Sajnos a tábor többi anyaga eddig feldolgozatlan, így nem tudunk viszonyítani a házi kerámiához ill. mázas edényekhez és százalékos mennyiségeket számolni.

Besimított díszítésű edényeink az anyag színét, a besimítás módját tekintve különböznek egymástól. Ez arra utal, hogy nem mind egy műhelyben készült, hanem különböző helyekről kerültek ide a szentendrei táborba.

Edényeink fele szürke színű. Van két darab mely kívül barna, belül szürke (I/1, II/1) egy másiknál pedig a két összeálló töredék egyike barna, a másik viszont szürkére égett (II/3). A III/3-4. edények feketés-szürke színűek, kívül fényes fekete simítással. A szórvány fazékperem (II/4) az egyetlen, mely vörös színű anyagból készült.

²³ mázas: 55.11.1., 65.41.18., 65.42.7., 65.43.10, 18, 23). A leltárkönyv alapján megállapítható simított kerámia egy része biztosan korai. Ezek szétválogatása és feldolgozása egy későbbi munka feladata lesz.

²⁴ MRT 7, 253; Soproni S.: Szentendre a rómaiak korában. Szentendre 1987, 41; Kovács P.: Vicus és castellum kapcsolata az Alsó-Pannonia limes mentén. Studia Classica I., Piliscsaba 1999, 17-18.

²⁵ Soproni 1985, Taf. 20, 4-9.

²⁶ A tábor késői, i.sz. 380 utánra keltezhető néhány jellegzetes kerámiáját, besimított díszítésű, simított felületű ill. kézzelformált edényét már közölte Soproni Sándor. ld. Soproni 1985, 68, 124-125. jegyz., Taf. 20.

²⁷ A katalógusba 11. edényként felvettem a 10.számúhoz teljesen hasonló anyagú, színű és fényes fekete simítású tálat, melyen nincs mintás besimítás, de a két edény biztosan egy korú, sőt egy helyen készült.

A besimítás általában az edény színével egyszínű (6 db) Két esetben sötétebb. (I/1, III/2) A III/3-4 edényeknél pedig fekete, fényes a simítás.

Valamennyi edényen, kivéve a vicusban talált fazekat (II/3.), a besimítás fényes. Alatta általában matt felület vagy sáv. Az edény többi része mindig simított felületű. A II/3. fazék besimított rácsmintája matt színű.

Az edények közül csak háromnak az **anyaga** keményre égetett. (II/1-3) Mind a három hasonló formájú, az un. leányfalui fazéktípus, kisebb és nagyobb változata. (Nyaka hengeres ill. lefelé szélesedő, vállá kiugrik).²⁸

A többi edény közepesen keményre égetett, jól iszapolt, homokkal soványított. Néha apró lyukacsos az anyag, ami lehet a mészszemcsés soványítás következménye is. (a mész égetéskor kipattogzott, helyén lyuk maradt.) Id. bikónikus tál. Ilyen mészszemcsés soványítás a keményre égetett fazekak között is található pl. II/2. A vörös színű fazék apró kavicsal iszapolt.

A besimított **minták és besimításuk módja** is különböző, bár itt már van bizonyos hasonlóság az edények között.

Rács minta három töredéken található. A tálon vastagvonalas, elég szabályos rács, de a vonalak vége túlfut a díszítés számára kihagyott matt mezőn. Ugyancsak vastagvonalas rács van a korszó válltöredékén, de sokkal sűrűbb, mint a tálon. (III/1.) A vicusban lévő fazék nyakán pedig szabályos, kicsit vékonyabb vonalas rács minta látható. (II/3.)

Három edényen szerepel egy hegyesedő végű *hullámvonal*, ami hol a hullámvonalhoz (ld. II/5) hol a *zeg-zug* mintához (I/2, II/1) áll közelebb. A kétfülű korszón ugyanez a *zeg-zug* minta függőleges sávok között látható. Ez az un. *murgai motívum*, ami a nagy, tagolt peremű edény (III/4) vállán is feltűnik. Valamennyi ilyen minta vastagvonalas besimítással készült.

Háromszög minta látható egy bögre nyakon (II/2.), közte függőleges elválasztó vonalakkal. (nagyobb *zeg-zug* mintának is nevezhető.) Szabálytalan, vékonyvonalas besimítással készült.

Függőleges vonalakat a nagy kétfülű korszó vállán láthatunk. **Függőleges sávok** pedig egy korszó nyakon találhatóak. (III/2)

Összevissza vonalakkal simították a szórvány fazék felületét. (II/4.)

Formát tekintve egy tál, három vagy négy korszó töredék, két bögre, két fazék és egy bizonytalan formájú nagy tárolóedény, esetleg situla tartozik ide.

Bikónikus tál: (I.t.1.)²⁹ Kívül-belül simított felületű (belül szürke, kívül barna színű) nyakán besimított rácsmintával díszített tál.

Formája kelta és római előzményekre vezethető vissza. A kelta eredetű „S” profilú tálak késő római változatai hasonló formák, erősebben ívelt nyakrésszel, gyakran kihajlóbb peremmel. Általában simított felületűek, pl. Pilismarót-Malompatak, Carnuntum, de készülhettek besimított hullámvonallal, néha

²⁸ Ottományi 1991, 11-13, 28-34. t.

²⁹ Soproni 1985, Taf. 20/1.

rácsmintával is pl. Wien-Leopoldau.³⁰ A forma a szemcsés, keményre égetett házi kerámiának is gyakori típusa a késő római korban.³¹

Hasonlóan kónikus aljúak, de duzzadtabb pereműek, az un. tagolt felső részű mély tálak. Egyosztatú változata simított felülettel már a 4. század első felétől gyakori és még a 4. sz. végi - 5. század eleji leletanyagban is jelen van pl. Leányfalu, Klosterneuburg.³² A 4. sz. végén - 5. sz. elején működő Mautern-i műhely vezető táltípusa, simított felülettel, többféle peremkiképzéssel.³³

Ezeket a kónikus aljú, megtörő falú, különböző peremű tálakat a késő római kerámiában „Knickschüssel”-nak is nevezik. Ilyeneket találunk pl. még Arrabonában, a tábor késői 4. sz. végi - 5. század eleji rétegeiben bekarcolt és besimított díszítéssel.³⁴

Edényünk átmenet e szokásos, késő római, 4.századi formák és az 5. századra jellemző bikónikus tálak között. A leányfalui műhely 4. sz. végi - 5. sz. eleji termékei között a miénkhez hasonló átmeneti formát és a későbbi mélyebb és nagyobb bikónikus tálformát egyaránt megtaláljuk, besimított rácsmintával a nyakán. Ez a műhely egész készleteket gyártott ilyen típusból.³⁵ Lehet, hogy edényünk is ennek a műhelynek a gyártmánya? A besimítás motívuma és a vonalvastagsága (0,2 cm) hasonló. A leányfalui ilyen típusú bikónikus tálak szürke színűek, de gyártanak barnásszürke edényeket is, melyeknek fő motívuma a rácsminta.³⁶ Keszthely-Fenekpusztáról is ismerünk hasonló formájú és díszítésű táltöredékeket. Mágocsról pedig 5. század eleji sírmellékletként találunk, hasonló formájú, de nem besimított díszítésű tálát.³⁷

A forma távolabbi párhuzamait megtaláljuk a Maroszentanna-Csernyahov kultúra területén a 4. század végén és 5. század elején. Peremük gyakran „S” profilú és kis talpgyűrűjük van, de formájuk hasonló. Készülhetnek érdes felülettel s bekarcolt hullámvonallal ill simított felülettel, nyakukon besimított

³⁰ Ottományi 1996, 83, 85, Abb.4/13, 3/7 és 38-42.jegyzet (Pilismarót-Malompaták); Grünwald 1979, Taf. 76/4. (Carnuntum); Friesinger 1984, 16/1, 9/1, 9/5, 5/3 (Wien-Leopoldau)

³¹ pl. legkésőbbi változatán besimított hullámvonallal Tokodról, ld. Lányi 1981, Abb.12/2. A dél-pannoniai magaslati telepeken is továbbél a forma az 5.században. ld. Ciglenecki 1981, T. 7/84.; A Duna túl oldalán, morva területen is jellemző a forma „S” profilú változata, az 5.századi házi kerámiára. Besimított változata nincs. ld. Tejral 1985, 140, Abb.21.

³² Ottományi 1989, 504, Fig. 116/28. (Ács-Vaspusztá); u.ő 1991, 25, 3. t. 14. (Leányfalu);

M. Grünwald: Die antiken, urgeschichtlichen und mittelalterlichen Funde der Grabungen auf dem Stiftsplatz zu Klosterneuburg 1953-1954. Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg 12 (1983) 95-278, Abb. 29-30, 26/6

³³ Friesinger 1981, Abb.2/7, 3/12. stb.

³⁴ Szőnyi 1984, 350, Abb.8.

³⁵ Ottományi 1991, 3. t.16. 4. t. 17.

³⁶ Ottományi 1991, 34.

³⁷ Sági K. ásatása. KBM 73.23.25., 71.109.25; Gábor O.: Későantik sírok Mágocson, JPMÉ 43 (1998) 1999, 113-130, I. sír, III. t. 4. (a temetőben új típusú mellékletek ld.kétsoros csontfésű, potyeder végződésű fülbevaló stb. jelennek meg római téglasírban, mázas korsóval és hagymafejes fibulával együtt. A szerző i.sz. 400 körülre keltezi a sírokat).

hullám vagy zeg-zúg vonallal. Rácsmintás besimítás nem jellemző e kultúra edényeire.³⁸ Szentendrei edényünk valószínűleg nem kapcsolható e kultúrához. Helyi, római műhely készítette, talán a leányfalui, a 4. sz. végén - 5. sz. első harmadában.

„Leányfalui fazéktípus”: Három fazék biztosan (II/2-4) s talán egy kis bögre (II/1) tartozik ide.³⁹

Ez egy lefelé szélesedő nyakú, vállban erősen kiugró, gömbölyű forma. Pereme ívelten vagy vízszintesen kihajló. Szentendrén, a máshol oly gyakori fedőnek kiképzett peremű forma besimított változatban nem fordul elő. Különböző méretben található. Legnagyobb (Sz: 16 cm) a rácsmintás fazék és a piros színű szórvány töredék. A másik kettő jóval kisebb. (Sz: 9 cm) A kis bögrének hiányzik a pereme, válla kevésbé élesen kiugró s egy füle is volt.

Kivitelüket tekintve három elég egyforma. Keményre égetett, szürke színű (a kis bögre kívül barna színű), jól iszapolt, csillámos anyagból készültek. A szórvány fazékperem vastagabb falú és piros színű. Nem keményre égetett.

Valamennyinek a nyaka díszített, alsó felük összefüggően, vízszintesen simított. A nyaki sávban lévő besimított díszítésük különböző. A nagy szürke fazék nyakán rácsminta van, besimítása matt. A két kisebb edényen zeg-zúg minta látható, egyiken függőleges vonalakkal tagolva. A piros színű fazékon összevissza besimított vonalak.

A besimítás technikája szempontjából nagyon hasonló a II/2. és II/3. edény. Szabálytalan, eltérő vastagságú vonalakkal történő besimítás látható rajtuk, bár a fazékon matt, a másikon fényes kivitelben. E két edény anyaga is hasonló, talán egy műhelyben készültek.

A formát egyik, fő gyártási helyéről „leányfalui fazéktípusnak” nevezem. Itt ugyanis a bögrék és fazekak 70 %-a ehhez a formához tartozik. A 4.sz. végén-5.sz. első harmadában készültek Leányfalun ezek az edények.⁴⁰ Bár a műhely jelentős mennyiségű besimított edényt gyártott, ilyen fazék forma csak egy maradt ránk nyakán besimított függőleges sávokkal. Füllel pedig csak a kisebb bögréket gyártották.⁴¹

A tokodi műhely házikerámiájának is vezető formája ez a típus, Itt főleg fazekak találhatóak, bögre jóval kevesebb. Besimított árú is nagyon kevés, de előfordul köztük egy nagy fazék, hasonlóan kiugró vállal, kevésbé kihajló peremmel, melynek nyaka simított, vállán pedig besimított ferde vonalak alatt

³⁸ Diaconu 1965, fig.2.1, CX/3.; Mitrea-Preda 1966, Fig.156/3, 255/7; M. Comşa: Zur Romanisierung der gebiete nördlich der Donau (Muntenien, Südmoldau) im 4. Jh. u. Z. Dacia IX (1965) 283-, Abb.2/25, 4/24; E. A. Szimonovics: Ornamentacijá Csemyáhovszkoj keramiki. MIA 116 (1964) 270-361, Risz.11/8; L.M. Rutkovszkaja: Archeologicseszkije pámjátki IV-VI. v v. rajone Kremenugszkogo morja (Ukrajna). SA XXVII/2 (1979) 317-364., Risz.11/3, 12, 24/6.

³⁹ Soproni 1985, Taf. 20/2.

⁴⁰ Valamennyi szemcsés, keményre égetett kivitelben kihajló vagy fedőnek profilált peremmel. A nagyobb változat szájátmérője: 18-22 cm (magasságuk is kb. ennyi). A legkisebbeké 6,5-10 cm. ld. Ottományi 1991, 12-13., 28-33. t., leginkább hasonlók: 28/39, b-c, 30/49 stb.

⁴¹ Ottományi 1991, 33. t. 66. (besim), 30. t. 56a és 33. t. 65. (füllel).

hullámvonal látható. E műhely is a Valentinianus kor végén kezdte működését, de egészen az 5. sz. utolsó harmadáig működött.⁴²

A Pilismarót-Malompataki műhely is gyártotta, a 4. sz. végén - 5. sz. első harmadában a formát, fedőnek kiképzett peremmel. A házi kerámia fazekainak 50%-a ide tartozik. Besimított változatban nincs.⁴³ A nyaki részen besimított nagy fazekak hasonlóan kihajló, vízszintes peremmel vannak itt, de formájuk más és jóval nagyobbak. Formájuk kónikusabb és nincs fülük. Megtalálható ellenben itt a zeg-zug minta, közte függőleges vonallal, igaz, hogy a műhelyre jellemző sávos kombinációkba beépítve és nem önállóan.⁴⁴

Területileg e fenti műhelyek esnek legközelebb Szentendréhez. Biztosan eldönteni, edényeink melyik műhelyből kerültek ide nehéz. Talán Leányfalúról valók, bár a leányfalui műhelyre jellemző erős bordaszerű korongolás nyomok vállukon nem láthatók. A keményre égetett, szemcsés, szürke edények anyaga is hasonló a leányfalui gyártmányokéhoz. A II/2-3, edények talán e műhely gyártmányai. A piros színű fazékhöz hasonlókat sem Leányfalun sem a másik két közeli műhelyben nem készítették. Visegrád-Gizellamajor késő római erődjének besimított edényei között viszont van hasonló anyagú és színű, de más formájú besimított edény.

Ugyanilyen formájú fazekak és bögrék Szentendrén a házi kerámiában is előfordulnak, egyrészt a táborban, ugyanazokon a lelőhelyeken, ahol a besimított edények, másrészt a késő római temetőben.⁴⁵

A formát helyi kelta előzményekre vezethetjük vissza. A 2-4. századi római kerámiában is továbbél, főleg 2-3 fülű változatban.⁴⁶ A mi „leányfalui fazéktípusunk” a 4. sz. utolsó harmadában terjed el és egészen az 5. sz. utolsó harmadáig használják.

Elterjedése nem egyenletes az egész provinciában. Egyik fő elterjedési területe itt a Dunakanyarban van, ahol a fent említett három műhely (Leányfalu, Pilismarót, Tokod) vezető fazék típusát alkotja. Területileg közel esik még Visegrád-Gizellamajor, ahol az erőd 5. sz-i omladékrétegében találjuk ezeket a szemcsés, keményre égetett anyagú fazekakat.⁴⁷ Lefelé haladva a Duna mentén több limes objektumban is előfordul. pl. Intercisában a legfelső égésréteg kerámiájában látunk hasonló edényeket, az egyiknek füle is van. Ezek is szemcsés, házi kerámiák, de van hasonló peremű, kevésbé kiugró vállú forma,

⁴² Lányi 1981, 75. Typ. I. Abb. 1-2., Typ. VII. Abb. 8/4-6; Ottományi 1987, CXIVA tábla 2/a. (Tokod)

⁴³ Ottományi 1996, Abb. 8/1, 3, 9/7.

⁴⁴ Ottományi 1996, Abb. 14/1-2, 33/66.

⁴⁵ SZFM I. sz. 56.37.264, 56.41.52. stb. (porta decumana, tisztii épület). Ezek feldolgozása egy következő tanulmány feladata lesz. Maróti-Topál 1980, 29. t. 110. sír/3 (mellette mázas korsó és simított felületű bögre).

⁴⁶ Bónis 1942, IX/3,5; Hunyady, I.: Kelták a Kárpát-medencében (Kelten im Karpaten-Becken). DissPann II/18 (1944) LIX; Brukner 1981, T. 12, 26, 122, 129, 136 stb.; A. Burger: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyzil. Budapest 1979, 11. sír stb.

⁴⁷ Gróf P.: Népvándorláskori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán. JAMÉ 30-32 (1987-89) 130-131. II/1. t. Az erőd kerámiájának feldolgozását OTKA pályázat keretében Ottományi Katalin végzi. A rottott edények alapján itt is egy kerámia gyártó műhely meglétére következtethetünk.

nyakán és vállán besimított díszítéssel is.⁴⁸ Tolna megyében (Bölcske) pedig a Dunából egy elsüllyedt hajórakományból ismert kb. 20 db ilyen formájú fazék. Valamennyi szemcsés, kavicsos, keményre égetett anyagból készült, vállukon többnyire bordaszerű korongolás nyomokkal. Egy műhely termékeként, hajóval érkeztek, hogy melyik irányból és melyik műhelyből egyelőre nem tudjuk. Hasonlókat a Szekszárd melletti 5. sz. eleji telepről is ismerünk. Besimított változat nincs köztük.⁴⁹

Másik terület, ahol igen gyakori a forma, a 4.században, az Dél-Pannonia, Nyakuk rövidebb, vállukat erős bordázás, alsó részüket seprűs díszítés borítja. Későbbiek a 4. sz. végi - 5. sz. eleji magaslati erődített telepekről származó ilyen formájú edények. pl. Gradec bei Prapetno, Ajdne, Vranje. Ciglenecki helyi gyártmánynak tartja, mivel a DK-Alpok vidéki hasonló korú telepek kerámiájában nem talál hozzá analógiákat. Ezek mind szemcsés, keményre égetett házi kerámiák. Besimított viszont Ludbregből a 4-5. század fordulójára keltezhető hasonló formájú edény. Nyakán egy sávban szabálytalan besimított egymást keresztező álló hullámvonalakkal. Ugyancsak besimított változatban Sirmiumból is ismerjük a formát, nyakán zeg-zug mintával. Itt az 5. sz. végi gepida kerámiához sorolták.⁵⁰

Máshol csak néhány darab fordul elő belőle, főleg a limes mentén. pl. Ács-Vaspuszta, Győr, Aquincum stb.⁵¹ A korszak nagyobb műhelyei pl. Carnuntum, Mautern, nem gyártják a típust. Alsó-Ausztriában 5. századi környezetben tűnik fel néhány darab.⁵²

Gyakori viszont a barbaricum kerámiában. Besimított kivitelben a szarmatáknál található, jóval korábban, mint Pannoniában. Már a 3-4. századi telep kerámiában meg van, nyakán besimított függőleges sávokkal.⁵³ Ugyanitt 5. századi környezetből, gepida telepekről is ismert a forma, egyik helyen fazekas kemence is előkerült.⁵⁴ Morva területen főleg az 5. sz. közepétől tűnik fel a házikerámiában, Wien-Leopoldauban pedig már az 5. sz. elején megjelenik.⁵⁵

⁴⁸ Ottományi 1991, 65., 5.tévkép; Bóna I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993, 153, 67.ábr./1-3., 5-6., besimított:67/11.

⁴⁹ Gaál A.: IV-V.századi kerámiaedények a Duna meder bölcskei (Tolna megye) szakaszáról. WMMÉ XX (1998) 19-48, 9. kép/4-5, 9, 10/4-5, 9-10, stb., 26.p., 9. jegyzet.

⁵⁰ Brukner 1981, 9-10, 29-30. tip.; Ciglenecki 1981, T.7/87, 91., Sl.3/2a tip.; Vikić-Belancić: Istraživanja u Ludbregu od 1968-79 god., VAMZ XVI-XVII. (1983-1984) 119-166., T.10/1

⁵¹ Ottományi 1989, fig.126/34; Győr, Széchenyi tér, ltsz.62.16.3.,

⁵² Windl, H.: Siedlungsspuren des 5. Jhs. in Schletz, BH Mistelbach, NÖ, Zalai Múzeum 6 (1996) 23-34, Abb.5,9,10.

⁵³ Vaday A.: Szarmata telep nyomai Bánhalma határában, ArchÉrt 104 (1977) 102-104, 2. kép/4, 11. jegyz.- hasonló forma és díszítés pl. Kunszentmárton-téglagyár, Bodrogeresztúr-Kutyasor stb.; K. Vég 1975, 89, 106, II/5.

⁵⁴ Cseh J.: Kora Meroving kori fazekak egy tiszazúgi településről. Tisicum IX (1996) 104. (Szelevény-Bohonyapart); Aquincum, Szentendrei út (BTM 52.045)

⁵⁵ Friesinger 1984, Abb.10/7; Tejral 1985, Abb.19/1-6; J. Peškar: Sídlištní keramika z doby stekovani národu ve Velkých Nemicích (Die Siedlungskeramik aus der Völkerwanderungszeit in Velké Nemce). PA 74 (1983)175-223, Obr. 5/2, 5, 12.

A Marosszentanna-Csernyahov kultúra anyagában ritkán, de megtalálható a forma és a II/2. számú edény besimített mintája is.⁵⁶

A II/1. sz. edény tartozhat a fent tárgyalt leányfalui fazéktípus kisebb változatához is, de elképzelhető, hogy kis korsó volt. Pereme és alja hiányzik, egy fülű lehetett. Hasonló formájú, kicsit gömbölyűbb korsó ilyen díszítéssel a Duna északi partján fordul elő az 5.századi besimített kerámiában. pl. Mušov.⁵⁷

Edényünk nyakán lévő zeg-zug minta elég gyakori motívum a késő római besimített kerámiában. Pilismarót-Malompatakon különböző kombinációkba, sávokba rendezve található, máshol önállóan, többnyire edények vállán. Tokodon a hullámvonallal együtt a legjellemzőbb besimített díszítés. Leányfalun is szerepel egy korsó vállán.⁵⁸

Az egyik bögre (II/2) nyakán látható háromszög minta közte elválasztó vonallal viszonylag ritka motívum a későrómai besimített kerámiában. Legközelebbi analógiáit a Pilismarót-Malompataki fazekas kemence anyagában találjuk, az 5. sz. elején. Bikónikus edények nyakán, sávokba rendezve fordul elő.⁵⁹ Kicsit hasonló motívum már a kelta kerámiában feltűnik.⁶⁰

A rács minta ritkán díszíti fazék nyakát, mint azt a legnagyobb, füles fazekunkon (II/3) láthatjuk. Már a kelta kerámiában találunk hasonlót, még ha ritkán is. A késő római kerámiában a tojás alakú vagy bikónikus nagy fazekak nyakán és vállán fordul elő ez a motívum.⁶¹

Kétfülű korsó (I/2.): Pereme és talpa hiányzik, egyik fülének is csak a helye van meg. (fül alatt megszakad a besimített minta). Nyakán un. „murgai motívum. (függőleges sávok között függőlegesen futó zeg-zúg minta). Vállán egy sávban függőleges besimített vonalak. Hasán és alul összefüggő vízszintes simítás. Kétszátatú szalag fülén két besimített, függőlegesen futó hullámvonal minta.

Mérete az, ami egyedivé teszi. Meglévő magassága 45 cm, a hiányzó részeket figyelembe véve teljes magassága kb. 60 cm lehet. Egy kisebb amfóra méretének felel meg.

Formája római. Egyfülű, besimített díszítésű korsókhöz hasonló típus. Kétfülű változatban és ilyen nagy méretben kevés analógiája van.

A kora római kerámiában is előfordul már nagyalakú kétfülű korsó, de formája nem hasonlít a mi edényünkre.⁶² Pannonia késő római kerámiájában több féle kétfülű korsó is található. Valamennyi kisebb a mi edényünknel (20-30 cm

⁵⁶ Mitrea-Preda 1966, fig. 221, 254.

⁵⁷ Tejral 1985, Abb.15/5; u.ő. Morava na sklonku antiky. Praha 1982, 205, 79/1.

⁵⁸ Ottományi 1981, 81, XX/9; u.ő. 1996, Abb.11/6, 12/2, stb.; Szönyi 1984, Abb. 7. (Arrabona). A tokodi kerámiára nagyon jellemző ld. 63. és 66. jegyz.

⁵⁹ Ottományi 1981, 81, 9f-g-h, 10 (Brigetio, Tác, Pilismarót); u.ő. 1996, Abb.13/18, 16/8, (Pilismarót-Malompatak). Ugyanílyen sávos elrendezésben fordul elő a minta a Szombathely-Kőszegi utcai kemence anyagában is ld. Ottományi-Sosztarics 1998, 216, Taf.VIII/9; Leányfalu ld. Ottományi 1991, 38. t. 7. (nagyon vékonyvonalas besimítás).

⁶⁰ Bónis 1969, Abb.102/10.

⁶¹ Bónis 1969, 58/11; Ottományi 1996, Abb.14/23-23a (Pilismarót-Malompatak); u.ő. 1981, XI-XIII. t.; Grünwald 1979, Taf.80/2, 81/2

⁶² Bónis 1942, XXXI/4.

magasak) és formájuk is más. Leggyakoribb változatuk mázas, gömbölyűbb edény, tölcésesen kihajló peremmel, gallérból induló füllel. Bónis Éva a tokodi anyaggal kapcsolatban amfórának nevezi.⁶³ A Budakalász-Luppacsárdai őrtorony anyagában is van egy kétfülű mázas korsó, melynek formája már sokkal inkább hasonlít a miénkre, de mérete és díszítése nem.⁶⁴

Szarmata területen nagyméretű korsókat egy ill. kétfülű változatban a késői telepeken használnak, tároló edényként. A hunkori, 4. sz. végi - 5. századi leletanyagra jellemző egy lefelé szélesedő, majdnem hengeres nyakú, miénknél gömbölyűbb forma, peremből vagy közvetlenül alatta induló füllel. Nyakán s vállán több sávba rendezett besimított díszítéssel. (függőleges sávok, hullámvonal, ívminta, rácsminta, rombuszminta stb.)⁶⁵ Edényünknek egyik sem pontos analógiája. Miénkhez hasonló nagyságú és formájú edény szarmata területen egyfülű korsók között inkább található (m: 50-60 cm). Ezek kis számban fordulnak itt elő, nyakukon függőleges sáv díszítéssel. Koruk szintén 4. sz. vége - 5. sz. eleje.⁶⁶

Edényünk szinte teljesen pontos analógiáját *Wien-Aspernből* ismerjük, egy Duna bal partján lévő germán telepről. Itt egy Valentinianus korban létesült kereskedelmi központ volt, mely a Duna túlsópartjáról hozott árukat közvetítette a szvébek felé. E piachelyek gyakran az 5.sz. második feléig fennálltak, bár a Wien Aspern-i anyagot Pollak csak 425-ig keltezi.⁶⁷ Ez a korsó kicsit kisebb (kb. 40 cm) de formája és díszítése nagyon hasonló. Nyakán murgai motívum, alatta besimított hullámvonal. Az edény pereme tölcésesen kihajló. Ugyanitt más edényeken is előfordul a murgai motívum ill. található hullámvonallal díszített besimított fültöredékek is. Friesinger a korsót i.sz. 375-450-ig keltezi.⁶⁸

Hasonló formájú kétfülű korsót ismerünk még ugyancsak a Dunától északra, Devinnél, vállán besimított rácsmintával, az 5. sz. közepéről, második feléből.⁶⁹ Területileg Szentendréhez legközelebb *Visegrád-Gizellamajorban*, egy késő római erőd pusztulási omladékában találunk hasonlóan nagy méretű korsó töredékeket. Az egyik edény fényes fekete simítású, galléros peremű korsó, melynek csak a pereme és egy szalag füle van meg (valószínűleg kétfülű volt). (Tagolt galléros pereme és fényes fekete simítása a szentendrei tábor III/4.

⁶³ A rajnai üvegedények agyag utánpótlása. A mediterraneumban gyakori és a bizánci kerámiában él tovább. A mi edényünkhöz nem hasonlít. ld. Bónis 1991, 130-131, Abb. 8/13, 25, 27. (Tokod, Budakeszi, Somodorpuszta, Csákvár stb.); Lányi 1972, Abb.39/34, 40/36.

⁶⁴ Ottományi K.: A Budakalász-Luppacsárdai őrtorony késő római kerámiája. (Die spätrömischen Keramiken des Wachturmes von Budakalász-Luppacsárda) StComit 2001, III. t. 4. (előkészületben).

⁶⁵ Vaday 1985, 27., I. kép/7, (Bag, m: kb. 45 cm), analógiák a 31-32, 34. jegyzetekben; Füle P.: Hunkori kerámia az Alföldön. szakdolg. 1994, XIII/3 (Tiszaföldvár); M. Párducz: Archäologische Beiträge der Hunnenzeit in Ungarn, AH IX (1959), 361-362, Abb. 3-4.

⁶⁶ Istvánovics E.: Szarmata besimított kerámia. Szakdolg. 1981, XIV. t. (Sátoraljaújhely, Debrecen).

⁶⁷ Friesinger, H.-Adler, H.: Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich. St. Pölten - Wien, 1979, 7, 17-21., Abb. 2; Pollak 1980, 200, C/3 Period

⁶⁸ Pollak 1980, 154-155, 158/1, 157/7; Friesinger 1981, Abb.26/3, 26/5, Abb.57; u.ő. Die Germanen im Umland von Wien. in: Vindobona 52 (1978) 78-84.

⁶⁹ Tejral 1986, Obr.32/2 (méretarány nincs).

edényének peremére hasonlít.) Nyakán is valószínűleg besimított díszítés volt, de az nem maradt meg. A másik ugyancsak kétfülű korsó, kb. 60 cm magas, nyakán függőleges sávokkal, összefüggően simított, vállán rácsminta, pereme hiányzik, nyakán gallér. Koruk az 5. sz. első fele-közepe.⁷⁰

Megtaláljuk a formát Moesiában is, a késő római kerámiában. *Iatrus* erődjében, az amfórák egyik típusa ilyen formájú, nyakán és vállán besimított függőleges sávokkal, fül magasságában rombusz mintával díszítve. Többosztatú széles szalagfüle van, kihajló, gömbölyű pereme és lapos talpa. (m: kb. 40 cm). Az erőd IV. rétegéből való, vagyis relativ kronológia alapján Böttger i.sz. 375-420-ig keltezi.⁷¹

A korsónk nyakán látható murgai motívum már a kelta és kora római kerámiában feltűnik, bár nagyon ritkán.⁷² A pannoniai késő római-hunkori kerámiában a 4.sz. végén-5.sz. elején jelenik meg, ugyancsak korsók nyakát díszíti, bár nem csak az első lelőhelyről elnevezett „murgai típusú”, galléros korsóé. Szarmata területen ritkább, morva területen nagyon gyakori, főleg az 5.sz. közepén, második felében.⁷³

Korsónkon a fül magasságában, egy körbefutó sávban függőleges besimított vonalak láthatók. Ez a függőleges vonallal való díszítés leggyakoribb motívuma a késő római-hunkori korsóknak, de többnyire nem sávba foglaltan, hanem perem alól indulva, szabálytalan hosszúságban díszíti a korsók nyakát és vállát. Sávba rendezve ritkább. Előfordul pl. Pilismarót-Malompatakon több sáv között. Morva területen is jellemző, főleg bikónikus tálak vállán.⁷⁴

Szalagfül függőleges hullámvonallal való díszítése is gyakori a késő római kerámiában, de inkább egyosztatú füleken, kétosztatún ritkább.⁷⁵

Korsónk kora a formai és díszítésbeli analógiák alapján a 370-es évektől 420/450-ig terjed. Római gyártmány, de gyártási helyét nem állapíthatjuk meg pontosan. Legközelebbi párhuzamát Wien-Aspernbén ill. Devinben találjuk, de e germán telepekre is római áruként került. Valahol itt a Duna mentén lehetett

⁷⁰ Visegrád-Gizellamajor, nyugati I. helyiség.

⁷¹ Böttger 1967, 280-283, amfóra „C” típusa, XVI/65. Böttger helyi gyártmánynak tartja, analógiát nem talált hozzá.

⁷² Bónis 1969, Abb.18/13; Ottományi 1981, 80, (5.jegyzet); Palágyi Sz. - B.Sey K. A balácai éremlelet. *CommArchHung* 1983, 63-(3.sz-i)

⁷³ Ottományi 1981, XX/8a-d, VIII/13; K. Póczy: *Keramik*. in: *Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. *ArchHung* XXXVI, Budapest 1957 30-138, Abb.46/100; Friesinger 1981, Abb.26/3 (Wien-Aspern); u.ő. 1984, Abb.8/1; Szőnyi 1984, Abb.7. (Arrabona); Kiss M.: Adatok a Murga típusú korsók kérdéséhez. in: *A kőkortól a középkorig*. Szeged 1994, 249-255; Vaday A.: Die sarmatischen denkmäler der Komitats Szolnok. *MittArchInst* 17-18 (1989) 97, 294.t./6; Tejral 1985, Abb.14/2-3, 15/1a, 16/8 (Velké Nemcice, Smolín, Vrchoslavice); u.ő.: Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen grenze aus der Sicht der Grabfunde. in: Th. Fischer - G. Precht - J. Tejral: *Germanen beiderseits der spätantiken Limes*. Köln-Brno 1999, 265, Abb. 34 (Levice), Abb.39 (Murga); Peškar 1983, Obr. 2/7

⁷⁴ Ottományi 1981, XVIII/1a,2a; u.ő. 1996, Abb. 15/4,16/12/13, 10/1; Tejral 1985, Abb.18/5 (Lovcicky), Friesinger 1981, Abb.27/1, (Wien-Salvatorgasse), 28/4 (Wien-Aspern), 23/7 (St.Pölten) stb.

⁷⁵ Ottományi 1996, Abb. 15/1 (Pilismarót-Malompatak); u.ő. 1987, XCII/3 (Intercisa, via princip. feletti omladék); Tejral 1985, Abb.15/1b, (Velké Nemcice); Pollak 1980, Taf. 157/7 (Wien Aspern kétosztatú), 166/1, 185/11-14, (Wien-Leopoldau), 183/3 (háromosztatú fül) stb.

egy műhely mely szállított az északi barbár telepekre és a limesmenti erődökbe egyaránt.⁷⁶

Hullámvonal-díszes kis edény (II/5.): A töredék túl kicsi a forma pontos megállapításához. Lehet korsó, bögre, esetleg mély tál válltöredéke.⁷⁷

Vannak olyan kihajló peremű, egyfülű korsók, melyek gömbölyű hasán ill. vállán egy sorban besimított minta fut végig. Alsó-Ausztriában és a Dunától északra lévő területeken találunk főleg ilyen hullámvonallal díszített korsókat pl. Trausdorf, Velatice, Devin stb. Morva területen a murgai típusú galléros peremű korsókra is jellemző a hason vagy vállon körbefutó besimított hullámvonal. pl. Velké Nemcice.⁷⁸ Közelebbi analógiákat a Duna menti limes táborokban látunk, de ezek többnyire csak töredékek s ritkán ép edény. pl. Tokod, Ács-Vaspuszta, Leányfalu.⁷⁹ Valamennyi ilyen korsó 5. századi, többnyire a század első feléből valók.

Besimított hullámvonal bikónikus bögrék vállát is díszítheti. A dunai limes mentén ill. a Dunától északra gyakoriak a 4. sz. végétől az 5. sz. közepéig. pl. Aquincum, Velké Nemcice stb.⁸⁰

Mély, gömbölyű, enyhén bikónikus tálak vállán is előfordul besimított hullámvonal. Főleg morva területre jellemző, de megtaláljuk Dél-Pannoniában is az 5. században.⁸¹

Edényünk a fenti formák közül bármelyikhez tartozhat. Az analógiák főleg a Duna menti limeshez és a Dunától északra lévő germán területhez kapcsolódnak. A hullámvonal díszítés különösen ez utóbbi részen nagyon közkedvelt az 5. századi besimított kerámiában.

A hullámvonal a kelta, kora római besimított kerámiának is vezető motívuma volt, majd a 4. század végén újra feltűnik Pannoniában. Ekkor már vezető szerepét a pannoni edényeken átvette a rácsminta, bár még mindig gyakori motívum a zeg-zug és háromszög mintával együtt.⁸² Pannonián kívül pl. ÉK-Magyarországon és K-Szlovákiában a Blažice típusú kerámia edényeire jellemző a 2-3. században a hullám vonal díszítés. A Marosszentanna-Csernyahov kultúrának is fő motívuma a 3-4. században, mind besimítva, mind

⁷⁶ A Iatrusi erőd hasonló kétfülű, besimított amfóráját is helyi, római gyártmánynak tarja Böttger. Id. 56. jegyz.

⁷⁷ Soproni 1985, Taf. 20/3.

⁷⁸ Friesinger 1981, Abb. 21/3; Tejral, J.: Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren. SAÚCAV, Rocnik 2 (1976) Abb. 2; u.ő. 1985, Abb. 14; Pieta - Plachá 1989, Abb. 3/8.

⁷⁹ Ottományi K.: Későrómai kerámia gyártás a Dunakanyarban. Kutatások Pest megyében, Tud. Konf. II. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 5., Szentendre 1999, 42, 8. t. 2-5.; u.ő. 1991, 37.t.4.; u.ő. 1989, Fig. 134/5.

⁸⁰ Ottományi 1981, XII/2; Tejral 1985, Abb. 17/9.

⁸¹ Pieta - Plachá 1989, Abb. 3/8, (Devín); V. Dautova-Ruševljan: Ein germanisches Grab auf dem Fundort Vrnja bei Hrtkovci in Syrmien. ArchJug 20-21 (1980-81) 131, T. III/8.

⁸² Ottományi 1981, 79-81, XX/7d. A minták közkedveltsége területileg is változik pl. a tokodi besimított kerámiában szinte kizárólag hullámvonal és zeg-zug minta van (ld. 63. jegyz.). Morva területen is ez a fő motívum, Leányfalun ezzel szemben sokkal több a rácsminta és egyedi motívumok. Pilismaróton valamennyi szerepel, de sávokba rendezve stb.

becarcolva. Hasonló a helyzet a morva terület 5.századi edényeinél is. A későszarmata-húnkori kerámiában is kedvelt motívum.⁸³

Korsó váll töredékei (III/1-2).: Mind két váll töredék egyfülű, szűknyakú korsó formához tartozott, mely típust Alföldi András, a leányfalui edények alapján a hunkori korszok 1.csoportjába sorolta.⁸⁴ Ezeket a tölcésesen kihajlító peremű, peremből induló szalagfüles edényeket nyakukon és vállukon besimítás borítja. Leggyakoribb a függőleges sáv vagy vonal. (ld. III/2.) Ez alatt többnyire rácsminta következik. Gyakran a rácsminta önállóan díszíti az edény vállát. (ld. III/1.)⁸⁵

A forma provinciális római eredetű, mely üveg és fémedényeket utánoz. A 4.században római népesség használja, az 5.században a továbbélő provinciális lakosság mellett barbár, keleti gót, hun, alán sírokban is feltűnik. pl. Wien-Simmering, Laa an der Thaya stb. Besimított díszítéssel a 4. sz. *utolsó harmadától az 5. század közepéig* használják Pannoniában.⁸⁶

A rácsminta már a kelta kerámiában előfordul, de igazán kedvelt motívum csak a késő római besimított edényeken lesz.⁸⁷ Egyes területeken a besimított edények nagy részén ilyen minta található pl. Leányfalú, máshol ritkább pl. Tokod, morva terület, szarmaták stb. Az 5. században a minta kizárólagos szerepe egyre nő pl. egy szombathelyi fazekasműhely anyagában az 5. század közepén szinte csak rácsminta fordul elő. Hasonló a helyzet az 5. század végi Ternitzi műhelyben is.⁸⁸ Míg kezdetben főleg szűknyakú korszok vállát díszíti ill. fazekak vállán tűnik fel, addig az 5. században már egyre inkább a bikónikus edények, tálak fő díszítő motívuma. (kiv. a morva terület, ott a hullám vonal a legkedveltebb minta).

III/4 Tagolt peremű nagy edény: A perem töredék túl kicsi a forma pontos megállapításához. Szájátmérője alapján nagyméretű tárolóedény lehetett. A korai quád situláknak van hasonló, tagolt peremük, de egyik sem pontosan ugyanilyen. Ezek az edények a váltóérés után kónikus ívelnek befelé, míg edényünkön csak itt kezdődik a minta és egyenesen tart lefelé. E korai situlák egyike sem besimított. Valószínűleg ennek a nagyméretű edénynek a késő

⁸³ K. Végh K.: Császárkori telep Miskolc-Szirmán. HOMÉ XVII (1989) 491., 49-51.jegyz., 9-10. kép, 14 kép/9; K. Végh 1975, 105; Vaday 1985, 1/7, 8/6 stb.

⁸⁴ A. Alföldi: Leletek a hunkorszakból és etnikai szétválasztásuk (Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung). AchHung 9 (1932) XXXI/4 a-b.

⁸⁵ Ottományi 1991, 38/13, 39/12, 40/11 (Leányfalú); u.ő. 1989, Fig.122619, 135/8a (Ács-Vaspusztá), u.ő.: Roman pottery in the Dunabogdány camp. Antaeus 24 (1997-1998) 1999, 333-373, 726-738, Pl.VII/6 (Dunabogdány); u.ő. 1996, Abb.14/23 (Pilismarót); Grünwald 1979, Taf. 83/6 (Camuntum); Friesinger 1981, Abb. 25/3, 4, 7, 10 (Camuntum, Breitenbrunn, Steinbrunn), Abb. 24/1-6 (Wien, Laa an der Thaya, Stillfried, Grafenwörth) Abb. 5/19 (Mautern); Pollak 1980, Taf. 184/1,9-16 (Wien-Leopoldau); Plachá-Pieta 1986, Abb. 7/13 (Devín) stb.

⁸⁶ Ottományi 1991, 29-30, 17-18.t. 37-41. t.; u.ő. 1989, Fig.122/19; u.ő. 1981, 36-37, 9. tip., XXIX. t; Friesinger 1981, Abb. 48-49, 57. (Friesinger 488-ig keltezi Alsó-Ausztriában).

⁸⁷ Bónis 1969, Abb.27/22, Abb.41/23., 58/11 stb.

⁸⁸ Ottományi 1981, 32-33; Ottományi-Sosztarits 1998, Taf. IV-VII; Friesinger 1981, Abb.34-40.

római, hunkori változatáról lehet szó jelen esetben.⁸⁹ Hasonló peremű töredék, besimított zeg-zug díszítéssel Sirmiumban is található, sajnos a forma itt sem állapítható meg. 5. sz. végi gepida kerámiához sorolják a szerzők.⁹⁰ Nagyméretű bikónikus tálaknál is találunk ilyen, bordával tagolt perem s nyakkiképzést, az 5. században, de ezek nem besimítással díszítettek.⁹¹

Ugyancsak tagolt, galléros pereme van a Visegrád-Gizellamajori erőd pusztulási omladékából származó nagyméretű korsónak, de szájmérete fele akkora. Simítása is hasonlóan fényes fekete. Kora az 5. sz. első fele-közepé.⁹²

Az edény nyakán látható függőleges sávok közötti függőleges zeg-zug minta az un. murgai motívum. E motívum elterjedéséről már volt szó a kétfülű korsónál, bár a két edény díszítése teljesen más. Ezen az edényen fényes fekete, míg a korsón anyaggal egyszínű világosszürke besimítás látható. A korsó zeg-zug mintája vékonyabb vonalas és szabálytalan, hegyes végű hullámvonalhoz hasonló, a „situláé” vastag vonalas, szabályos zeg-zug minta. A korsón függőleges vonalak között látható a hullám vonal. itt pedig különálló sávok keretezik a mintát. Ez utóbbi fajta díszítés, gyakran sötét fekete, fényes kivitelben látható a legkésőbbi 5. századi „murgai” korsók nyakán ill. a morva terület kerámia edényein.⁹³

Ezzel az edénnyel együtt került elő egy u.o. anyagú és kivitelű, felületén fényes fekete, összefüggően simított táltöredék is (III/3). Besimított minta nincs rajta, mégis az anyag és simítás hasonlósága miatt érdemes itt tárgyalni az edényt. Biztosan ugyanabból a műhelyből származik, mint a fenti, murgai díszes edényünk. Ez egy gömbölyű, kissé kónikus alsó részű tál, válltörésén borda fut körbe, felette íveltlen már a perem rész következhetett. Hasonló edényeket morva területen találunk 3-4. századi hamvasztásos sírokban urnaként. pl. Kostelec. Tejral a formát elbai germán előzményekre vezeti vissza, bár azok díszítése plasztikus, míg a miénk csak simított. Ugyanilyen fekete, fényes simítás látható viszont e terület 5. századi bikónikus edényein.⁹⁴

A besimított díszítésű kerámiának Pannonián belül van egy nagyon késői csoportja, melyre ez a fekete fényes besimítás jellemző. Elterjedése főleg a provincia északi része pl. Leányfalu, Visegrád-Gizellamajor, Carnuntum, Dör, Bezi-Paskum stb., bár délebbre is feltűnik pl. Balatonaliga, Lussonium. Morva területen és Alsó-Ausztria északi részén is megtalálható. Tejral „murgai” stílusnak nevezi, ezt az 5. sz. közepén feltűnő kerámiát. Formát tekintve főleg galléros peremű korsó és bikónikus tálak tartoznak ide, bár tovább él néhány más edényforma is („S” profilú tál, tojásalakú nagy edény stb.). Kora az 5.sz.

⁸⁹ K. Godlowski: Die älteste Kaiserzeit in der Umgebung von Krakow. in: J. Tejral - K. Pieta - J. Rajtár: Kelten, Germanen, Römer. Brno-Nitra 1995, 94, Abb.5; Rutkovszkaja 1979, 318, Risz. 2/7, (Zovnino).

⁹⁰ Parovic-Pešikan: Sirmium II. 36, XXV/80, 4.

⁹¹ Pollak 1980, Taf. 178, Wien-Leopoldau (Sz: 28 cm)

⁹² Ld. 95. jegyzet. Az erőd kerámiájában rontott edények is vannak, lehet, hogy egy műhely működött itt az 5.sz. első felében.

⁹³ Tejral 1985, Abb.12/4 (Slavkov), Abb.12/6 (Velké Nemicce) stb.

⁹⁴ J. Tejral: Die Probleme der späten römischen Kaiserzeit in Mähren. SAÚCAV, Rocnik III/2 (1975) Abb.6/14, 8/8, 9/15

első fele-közepé. (morva területen még később). Ehhez a csoporthoz tartozik a két szentendrei edény is, melyek közül egyik a „murgai” motívum is feltűnik.⁹⁵

Összefoglalás:

A szentendrei tábor eddig feltárt anyagában összesen 10 darab besimított díszítésű edénytöredék található. Edényeink többsége (kiv. a „situlát”) római eredetre visszavezethető forma. Nem helyben készültek, erre sem fazekas kemence megléte, sem rontott töredékek, sem az edények anyagának és formájának hasonlósága nem utal. A bikónikus rácsmintával díszített tál (I/1) és a „leányfalui fazekak” (II/2-4) azok, melyeknél feltételezni lehet, hogy esetleg a közeli leányfalui műhelyből kerültek ide. A többinél a műhely helye kérdéses. A rontott edények alapján lehetett egy műhely a Visegrád-Gizellamajori erődben is, mely többek között szemcsés, keményre égetett „leányfalui fazéktípust”, nagy kétfülű, besimított mintás korsókat, és fényes fekete simítású edényeket gyártott. Talán néhány edényünk onnan való.⁹⁶ Figyelembe véve a késő római korban egyre szűkebb területre korlátozódó kereskedelmet és az egyre szaporodó helyi műhelyek számát, közeli, Duna menti műhelyek termékeinek kell tartani edényeinket.

Valamennyi edényünk analógiája főként az északi limes szakaszra, a Duna kanyarra ill. Alsó Ausztriára korlátozódik. Távlabbi párhuzamok főként Dél-Pannoniából vannak. Igen sok viszont a hasonlóság a Dunától északra eső szváb terület kerámiájával, főleg a közvetlenül Duna bal partján létesült telepek anyagával. E területre is római áruként került a hasonló edények nagy része ill. római hatásra kezdték el helyben gyártani, kicsit később, mint Pannoniában feltűnik. Ez a tény, vagyis, hogy a Duna két partján lévő leletanyag egyre több hasonlóságot mutat és csak a helyi hagyományok színezik az egységes kultúrát, már az 5. századi kerámiára jellemző. Hasonlót tapasztalunk Leányfalun, Visegrádon, s Szentendrén is ez a helyzet. .

Besimított edényeink kora a fentiek alapján a Valentinianus kor utáni időszakra, a 4. század végére, de még inkább az 5. század első harmadára tehető. Edényformáik és díszítésük nem a besimított kerámia használatának kezdetére jellemzőek. Hiányoznak a körte alakú korsók, behúzott peremű tálak stb., feltűnik viszont a bikónikus tál és a galléros, tagolt perem. A függőleges sáv és a hullám vonal valamint zeg-zúg minta a legkorábbi motívumok, de edényeink közül csak az egyik korsónyakat és hullámvonalas kis edényt tehetnénk ez alapján a 4.század végére. A többi edény formáját és mintáját tekintve is inkább 5.századi. A fekete, fényes besimítású edények valószínűleg a legkésőbbiek.

⁹⁵ Ottományi 1991, 37 (további irodalom); Grünwald 1979, 78; Elterjedését morva területen Tejral a keleti gótokhoz köti. ld. Tejral 1985, 122-140; Ottományi-Sosztarits 1998, 172. további irodalommal

⁹⁶ Az erőd anyagát OTKA támogatással Gróf D., Gróf P. és Ottományi K. dolgozza fel.

A szentendrei tábor lakossága, mely e beszírtott kerámiát használta a 4. sz. végén, az 5. sz. első harmadában, már igen kevert lehetett. Ebben az időben a limes menti katonaság és a vele együtt a családjuk is fokozatosan elbarbárosodott. Utánpótlásukat a szomszédos germán területől tölthették fel ill. a kereskedelmi kapcsolatok során a szvébek is előszeretettel használták a római formákat és díszítést. A szomszédos germán kapcsolat mellett, új keletről jött hatás is érte a Duna kanyarban élő római népességet. A hunok által kimozdított és nyugatra vándorolt népek egy része, talán a 380-ban betelepített keleti gót-hun-alán foederati kereshető az új ízlést tükröző leletanyag mögött. Ez a hatás Szentendrén főleg a temető új típusú leletanyagában mutatható ki. A táborban a beszírtott kerámia mellett csak a kétoldalas csontfésűk képviselik e korszak új leletanyagát.

Katalógus

- (I. tábla 1.)** 56.37.133. Tál teljes profilja. Törésfelülete szürke, kívül barnás-szürke színű. Anyaga elég jól iszapolt, homokkal soványított (csillámos), apró mészszemcsés, melyek égetéskor kipattogzottak így felülete helyenként lyukacsos. Közepesen keményre égetett. Külső felén alul összefüggő vízszintes simítás. Nyakán szabályos, vastagvonalas rácsminta. A simítás anyagnál sötétebb. Belül vízszintes vonalakkal, nem összefüggően simított. Perem egyik oldalán ragasztónyomok, de a letört darab hiányzik. Szá: 23 cm, bv: 0,2 cm, lh: porta decumana. Id. még Soproni 1985, 20.t.1.
- (I. t. 2.)** 56.37.121., 304. Nagyméretű, kétfülű korsó több töredéke (15 db ragasztott ill. össze nem illő töredék). Pereme és talpa hiányzik. Világosszürke színű. Anyaga jól iszapolt, csillámos, belül kicsit hólyagosra égett, helyenként apró lyukak. közepesen keményre égetett. Nyakán függőleges simítások között függőlegesen futó szabálytalan zeg-zúg minta. Vállán függőleges beszírtott vonalak, melyek alul -felül szabálytalan hosszúak, felfútnak a nyakat elválasztó bordára ill. lefutnak a hasra. Hasán összefüggő vízszintes simítás, de nem az edény aljáig. Közben matt sáv, majd lent újabb simított felület. A simítás az edény anyagával egyszínű, helyenként kicsit sötétebb. Kétosztatú szalagfülének osztásaiban beszírtott szabálytalan hullámvonal fut végig. Másik fülének csak indítása ill. a helye van meg. (fül alatt nincs simítás). Edény alján egy sávban bemélyedő ferde „bevagdosások”. bv: függ. vonalak 0,3 cm, zeg-zúg vonal 0,15 cm. meglévő m: kb. 45 cm. Lá: 38 cm, Lh: porta decumana 3.sz.hely 2. padlószint (1940), Id. Soproni 1985, 20.t.5.
- (III. t. 2.)** 56.41.62. Korsó nyaktöredéke. Világosszürke színű. Anyaga csillámos, jól iszapolt, közepesen keményre égett. Kívül fényes, sötétebb színű függőlegesen simított sávok. Lá: 20 cm, Lh.: tisztai épület 1.szoba (1940)
- (III. t. 1.)** 56.33.15. Vastagfalú korsó válltöredéke. Szürke színű, anyaga csillámos, jól iszapolt, keményre égetett. Kívül vastagvonalas, szabálytalan, beszírtott rácsminta. beszírtás fényes, anyaggal egyszínű. Lá: 24 cm, bv: 0,2 cm, lh: praetorium (1940)
- (II. t. 5.)** 56.41.60. Kis korsó vagy bögre oldaltöredéke. Világosszürke színű. Törése rétegesen feketére égett. Anyaga csillámos, apró lyukacsos, közepesen

OTTOMÁNYI K.: BESIMÍTOTT DÍSZÍTÉSŰ KERÁMIA

keményre égetett. Kívül fényes, összefüggő simítás és a vállon besimított, hegyes hullámvonal, ami helyenként zeg-zúg vonalba megy át. (minta hasonlít a nagy korsóéra). A besimítás az anyag színével egyszínű, fényes. Lá: 17,6 cm, bv: 1,5 cm, lh: tisztí épület 1.szoba (1940). ld. Soproni 1985, 20.t.3.

6. (II. t. 1.) 56.37.90. Bögre nyak és válltöredéke. Anyaga szürke, kívül világosbarna színű. Keményre égetett, jól iszapolt, csillámos. Nyakán besimított zeg-zúg minta, alatta összefüggő vízszintes ill ferde vonalakból álló simítás. Egyfűlű lehetett, mivel egy részen a vízszintes simítás megváltozik. Simítás anyaggal egy színű. Lá: 9 cm, bv: 0,15 cm. lh: porta decumana 3.sz.hely 2. padlószint (1940)

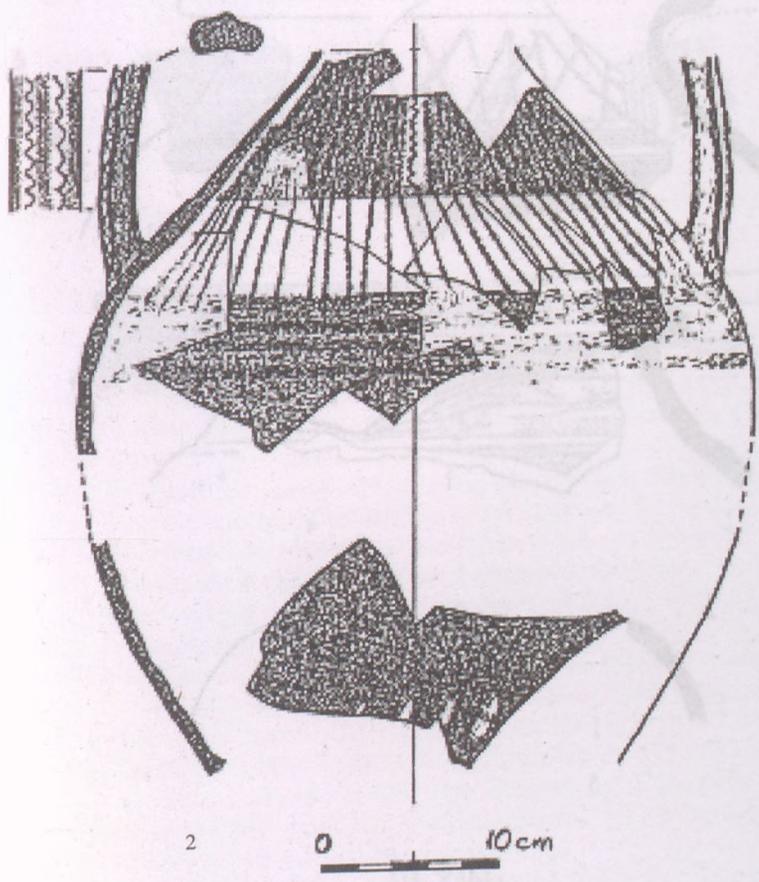
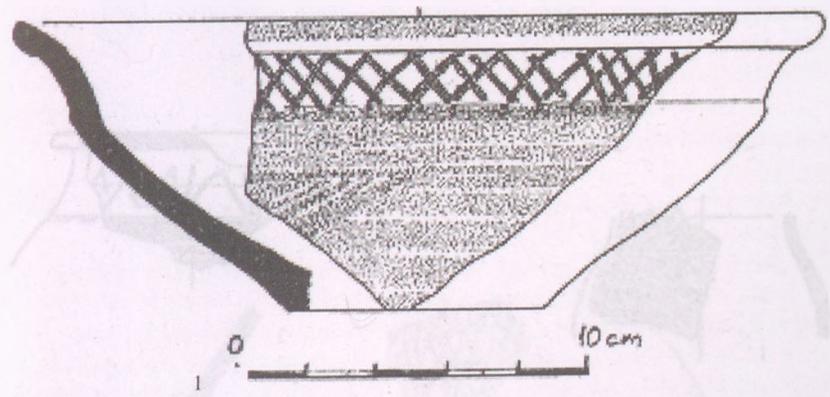
7. (II. t. 2.) 56.41.58. Bögre vagy fazék perem és nyaktöredéke. Szürke színű. Anyaga keményre égetett, csillámos, néhány kipattogzott nagyobb kavics helyén lyukak. Még törése előtt másodlagosan feketére égett. Vállán vízszintes, fényes simítás. Nyakán egy sávban besimított zeg-zug (háromszög) minta, közte függőleges vonalakkal. A simítás anyaggal egyszínű, változó vastagságú, szabálytalan vonalakkal történt. Szá: 10 cm, bv: 0,1-0,2 cm, lh: tisztí épület 1. szoba (1940), ld. Soproni 1985, 20.t.2.

8. (II. t. 3.) 65.43.1. Fazék perem töredéke. Ragasztott, egyik töredék szürke, a másik vöröses-barna színű. Keményre égetett, csillámos és mézszemcsés anyagú, helyenként lyukacsos. Hasán vízszintes, fényes összefüggő simítás, nyakán matt felületen matt, szabálytalan besimított rács minta. Füle is lehetett, helye alatt simítás hiányzik. Vállán körbefutó bekarcolt vonalak, amire néha ráfutnak a besimított rácsminta vonalai. Szá: 18 cm, bv: 0,2 cm, lh: vicus militaris (1942).

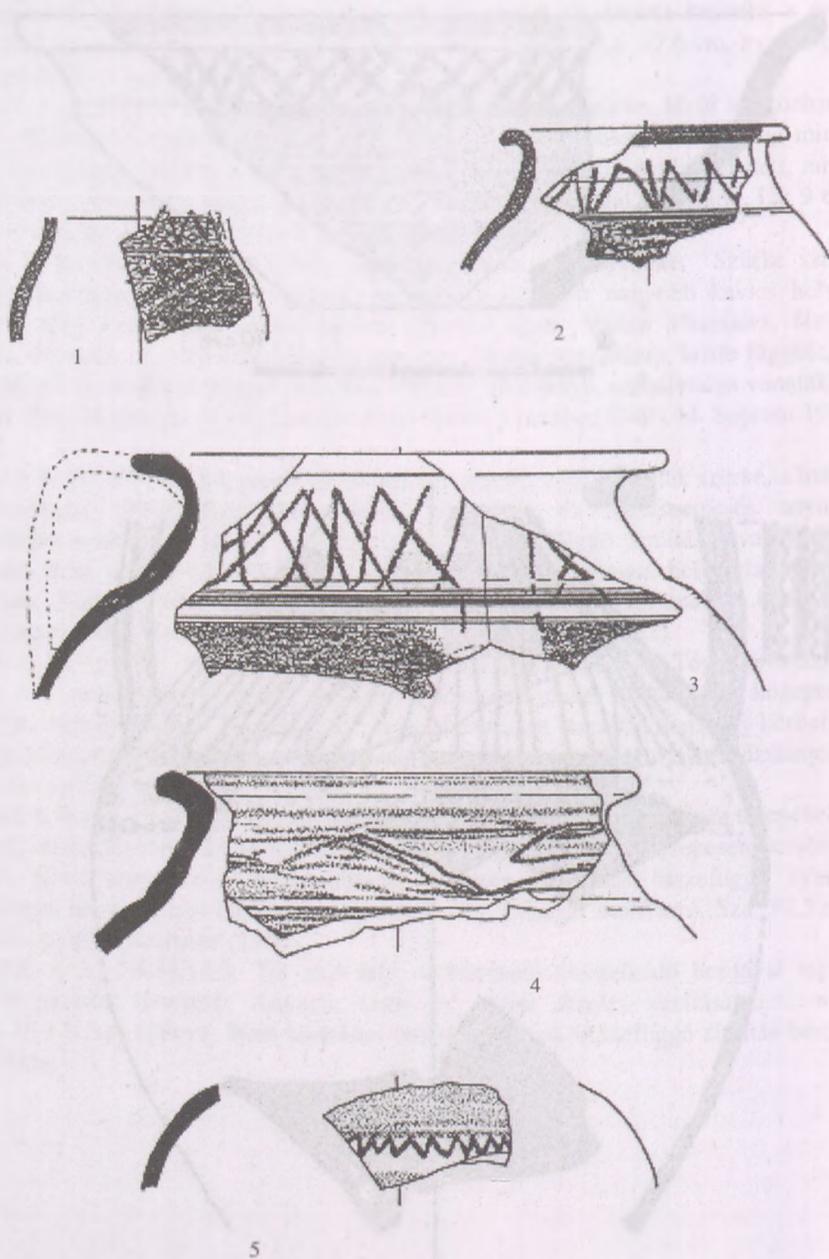
9. (II. t. 4.) 81.20.1. Vízszintesen kihajló peremű fazék töredéke. Téglavörös színű, egyik fele másodlagosan égett. Anyaga kavicszemcsékkel soványított, közepesen iszapolt, keményre égett. Nyakán összevissza besimított vonalak, majd egy körbefutó bemélyedés alatt vállán vízszintesen besimított vonalak. Peremén is két vízszintesen simított vonal fut körbe. Szá: 16,6 cm, lh: castrum szórv. (1981)

10. (III. t. 4.) 56.33.16.1-2. Vastag falú, tagolt peremű nagy edény perem töredékei (2 db, nem összeálló tör.). Színe feketés-szürke. Anyaga csillámos, közepesen keményre égetett. Kívül fényes, sötét fekete simítás. peremén vízszintes, összefüggő, nyakán függőleges sávok között besimított zeg-zug minta. (murgai motívum). Szá: 32,5 cm, bv: 0,2 cm, lh: praetorium (1940)

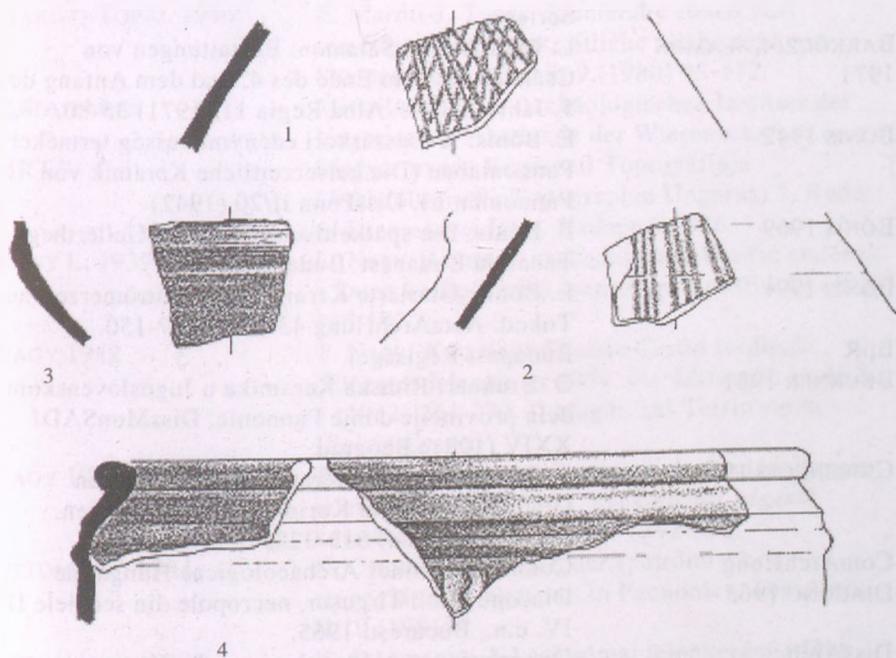
11. (III. t. 3.) 56.33.16.3. Tál alsó fele, válltörésnél kiemelkedő bordával tagolt, kihajló pereme hiányzik. Anyaga, színe és fekete fényes simítása u.o., mint 56.33.16.1-2. sz. edényé. Nem mintásan besimított, csak összefüggő simítás borítja. Lá: 20 cm.

I. Tábla

II. Tábla

III. Tábla

Rövidítések és irodalom

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapest
ArchA	Archaeologia Austriaca, Wien
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő, Budapest
BAR Int.Ser.	British Archaeological Reports, International Series
BARKÓCZI-SALAMON 1971	L. Barkóczy-Á. Salamon: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11 (1971) 35-80.
BÓNIS 1942	É. Bónis: A császárkori edénművesség termékei Pannoniában (Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I.). DissPann II/20 (1942)
BÓNIS 1969	É. Bónis: Die späteltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. Budapest 1969.
BÓNIS 1991	É. Bónis: Glasierte Keramik der Spät Römerzeit aus Tokod. ActaArchHung 43 (1991) 87-150.
BpR	Budapest Régiségei
BRUKNER 1981	O. Brukner: Rimska Keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Pannonie. DissMonSADJ XXIV (1981) Beograd.
CIGLENECKI 1984	S. Ciglenecki: Die Keramik des 4-6.Jh. von Gradec, Tinje und Korinjski hrib Slowenien. ArchA 68 (1984) 313-328.
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae
DIACONU 1965	Diaconu, Gh.: Tirguşor, necropole din secolele III-IV. e.n., Bucureşti 1965.
DissArch	Dissertationes Archaeologicae, Budapest
DissMonSADJ	Dissertationes et Monographiae Saveza Arheoloških Društava Jugoslavije
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest
FRIESINGER 1981	H. Friesinger-H. Kerchler: Töpferofen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2.Hälfte 4.-6.Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. ArchA 65 (1981) 193-266.
FRIESINGER 1984	H. Friesinger: Bemerkungen zu den frühgeschichtlichen Grab und Siedlungsfunden von Wien-Leopoldau. ArchA 68 (1984) 127-154.
GRÜNEWALD 1979	M. Grünwald: Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLÖ XXIX, Wien 1979.

- GRÜNEWALD 1983 M. Grünewald: Die antiken, urgeschichtlichen und mittelalterlichen Funde der Grabungen auf dem Stiftsplatz zu Klosterneuburg 1953-1954. Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg 12 (1983) 95-278.
- HOMÉ A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve
- LÁNYI 1972 V. Lányi: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung XXIV (1972) 53-213.
- LÁNYI 1981 V. Lányi: Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest 1981, 73-120.
- MARÓTI-TOPÁL 1980 É. Maróti-J. Topál: Szentendre római kori temetője (Das römerzeitliche Gräberfeld von Szentendre). StComit 9 (1980) 95-172.
- MittArchInst Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
- MRT 7 Magyarország Régészeti Topográfiája (Archäologische Topographie Ungarns) 7, Budai és Szentendre-i járás. Budapest 1986.
- NAGY L. 1939 L. Nagy: A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében. ArchÉrt 52 (1939) 115-147.
- NAGY 1942 T. Nagy: Kutatások Ulcisia Castra területén (Előzetes jelentés az 1939. évi ásatásról). ArchÉrt 3 (1942) 261-279. (Indagini sul Territorio di Ulcisia Castra)
- NAGY 1943 T. Nagy: A fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942. évek között végzett kutatásairól. BpR 13 (1943) 392-399.
- OTTOMÁNYI 1981 K. Ottományi: Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien. DissArch II/10 (1981).
- OTTOMÁNYI 1987 K. Ottományi: A késő római telepkerámia főbb típusai Pannoniában. Doktorarbeit 1987.
- OTTOMÁNYI 1989 K. Ottományi: Late Roman pottery. in: D.Gabler: The Roman fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian Limes, BAR Int.Ser. 531/I-II. Oxford 1989, 482-571.
- OTTOMÁNYI 1991 K. Ottományi: Késő római kerámia a leányfalui örutoronyból (Die Keramik von Burgus in Leányfalu). StComit 22 (1991) II. 5-144.
- OTTOMÁNYI 1996 K. Ottományi: Eine Töpferwerkstatt der spätrömischen Keramik mit Glättverzierung in Pilismarót-Malompaták. ActaArchHung 48 (1996) 71-133.
- OTTOMÁNYI 1997 K. Ottományi: Spätrömischer Töpferofen im südlichen Stadtteil von Savaria. Savaria (1997)

OTTOMÁNYI K.: BESIMÍTOTT DÍSZÍTÉSŰ KERÁMIA

- PA Památky Archeologické
 PIETA-PLÁCHÁ 1989 K.Pieta-V.Plachá: Getreide und Brotfunde aus der Völkerwanderungszeit in Devín, SA 37/1 (1989) 69-88.
- POLLAK 1980 M. Pollak: Die germanischen Bodenfunde des I-IV. Jahrhunderts n. Chr. im nördlichen Niederösterreich. Wien 1980.
- RLÖ Der Römische Limes in Österreich, Wien
 SA Slovenské Archaeologia
- SOPRONI 1978 S. Soproni: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978.
- SOPRONI 1985 S. Soproni: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. München 1985.
- StComit Studia Comitatus
 SZÖNYI 1984 E. Szőnyi: Die Keramik des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. aus Arrabona. ArchA 68 (1984) 345-350.
- TEJRAL 1985 J. Tejral: Spätromische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren. ArchA 69 (1985) 105-140.
- TEJRAL 1986 J. Tejral: Naše zeme a rimske Podunajni na Pocatku doby stehováni národu. PA 76 (1986) 308-387.
- TÓTH 1980 E.Tóth: Zur Geschichte des nordpannonischen raumes im 5-6. Jh. ComArchHung 1980, 93-100.
- TÓTH 1985 E. Tóth: Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jh. in Pannonien. MittArchInst 14 (1985) 120-330.
- VADAY 1985 A. Vaday: A bagi lelet, újabb adat a későszarmata besimített kerámia kérdéséhez. ArchÉrt 112 (1985) 25-35.
- VÉGH 1975 K. Végh K.: Régészeti adatok Észak-Magyarország i.sz. I-IV. századi történetéhez. (Archäologische Beiträge zur Geschichte Nordungarns im 1-4. Jahrhundert n.Chr.) HOMÉ 13-14 (1975) 63-129.

ADÉL MAYER – ÁGNES NAGY – MARCELLA NAGY:

ANTROPOLOGISCHE ANGABEN ÜBER DIE BEVÖLKERUNG
VON SAVARIA IN DEN SPÄTRÖMISCHEN ZEITEN

Savaria grenzte im Osten an dem Gewässer mit nord-südlichem Lauf, das Gyöngyös genannt wurde und im Westen an dem Gewässer, das den gleichlautenden Namen des Ortes trug – Perint. Die Stadt lag am Zusammentreffen wichtiger Handelswege, die Bernsteinstraße entlang (Abb. 1). Laut der römischen Gesetze wurden die Toten von der Bevölkerung außerhalb der Stadtmauer diese Wege entlang begraben:

Zur Beerdigung wurden vor allem der Bereich der Bernsteinstraße (nördlich, südlich von der Stadt) und der Bereich der Handelswege westlicher bzw. östlicher Richtung benutzt. Das gilt auch in den nahen Provinzen, in Scarabantia und Arrabona², um die wichtigsten zu benennen. Es kamen ständig Ruinen des Stadtfriedhofes aus den 1-4. Jahrhunderten u. Z. zum Vorschein. Mit Hilfe der Funde wurde der nördliche Friedhof auf dem Gebiet des heutigen Szombathely die Paragvaristraße entlang bis zum Stadteil Kámon lokalisiert. Man kann vermuten, dass sich der östliche Friedhof in der Umgebung der Sankt-Martin Kirche befand, der südliche den Rumi-Weg entlang lag, die Gräber des westlichen Friedhofes westlich von dem Bach Perint ihren Platz hatten. Diese drei letzteren Friedhöfe umgaben das Gebiet des Kaiserkultus³.

Laut der Begrabung und der Anhangen kann man behaupten, der Friedhof am östlichen Ausweg der Stadt stammt aus den Spät Römerzeiten (3-4. Jh. unserer Zeitrechnung). Es kamen altchristliche Denkmäler zum Vorschein, mit deren Hilfe wir feststellen können, dass sich die Vertreter der neuen Religion da haben begraben

¹ Gábor Kiss – Endre Tóth – Balázs Zágordhidi Czigány: Savaria-Szombathely története. A város alapításától 1526-ig. (Die Geschichte von Savaria-Szombathely. Seit der Stadtgründung bis 1526). Szombathely, 1998. 10-12.

² András Mócsy: Pannonia régészeti kézikönyve. (Ein archäologisches Handbuch über Pannonia). Verlag Akadémia, Budapest, 1990.

³ János Varsányi: A szombathelyi határban 1836-1845-ig kiásott régiségek topographikus leírásai (Eine topographische Beschreibung der 1836-1845 auf dem Grenzgebiet von Szombathely freigelegten Antiquitäten). AE Rf. 4. 1871. Terézia Buócz: Savaria topográfiaja. (Topographie von Savaria). Szombathely, 1967. Magdolna Medgyes: Leletmentések Savaria É-i temetőjében 1970-1975. (Fundenrettung im nördlichen Friedhof von Savaria 1970-1975). Savaria. Zeitschrift der Museen im Komitat Vas. Nr. 11-12. 1977-1978. 177-209. László Mayer – Kálmán Tóth: Régészeti Kutatások Vas megyében 1952-1989. (Archäologische Forschungen im Komitat Vas) Szombathely, 1993., Ferenc Derdák – Gábor Kiss – Ottó Sosztarits: Savaria elpusztult temetői (Die verloren gegangenen Friedhöfe von Savaria) In. PANNICVLVS SER.C. No. 22. Szombathely, 1994. Endre Tóth: A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. (Das Hauptaltar der Kaiserkult in Pannonia Superior) Arch.Ért 126. (2001) 9. Endre Tóth: Fettich Nándor és a Savaria – topográfia. (Nándor Fettich und Savaria – Topographie) Vasi Szemle LV. Jhrg. 2001/4. Nr. 415, Szilvia Bíró: Savaria nyugati temetője című szakdolgozat. (Der westliche Friedhof von Savaria – Diplomarbeit) Budapest, ELTE 2004. im druck Savaria 28.

lassen. Wir erfahren aus den Friedhofen-fragmenten, die von den Archäologen Gábor Kiss (1990-91), Gábor Ilon (2001) und Ildikó Katalin Pap (2003-2004) freigelegt wurden, dass das Gebiet schon in der Zeit der Árpáden benutzt worden ist. Die oben erwähnten Archäologen haben auch Denkmäler aus den Römerzeiten gefunden: Das lässt uns annehmen, dass die Denkmäler aus dem 3-4. Jh. im Laufe der Zeit ziemlich aufgestört wurden. Den ununterbrochenen Gebrauch des Friedhofes beweisen die Sankt-Martin Kirche⁴ und der neuzeitliche Friedhof um die Kirche herum. Dieser Friedhof gilt als einer der ältesten und am längsten benutzten Friedhöfe von Europa.

Die „Freilegungen“ der östlichen Friedhöfe von Savaria verlaufen schon mehr als anderthalb Jahrhunderte. In unserer Arbeit sind das anthropologische Material nur der letzten Jahrzehnten bearbeitet, da das Material der älteren Zeiten sind verloren gegangen oder die Gräber gar nicht freigelegt wurden. Wir haben ein Knochengermaterial untersucht, das dank der vier fundschützenden und der zwei vorbeugenden⁵ Ausgrabungen zutage gefördert wurden/ zum Vorschein gebracht wurden. Das Gebeine der Friedhöfe ist von mittelmäßigem Zustand, es gibt zwar zahlreiche vollständige Skeletten unter den Funden, aber auch solche, welche bis zur Unerkennlichkeit geschädigt wurden- leider ist ihre Anzahl höher als die der vollständigen. Wir haben das Gebeine morphologisch untersucht, seine knochenchemische Analyse kam nicht an die Reihe (**Abb. 2**)⁶.

Der Friedhof wurde archäologisch von der Studentin Brigitta Szanyi (Universität Eötvös Loránt, Budapest) bearbeitet. In den Arbeiten der Archäologen-Techniker Ágnes Nagy und Marcella Nagy (Hochschule Berzsenyi Dániel, Szombathely, weiter BDF) geht es um die grundlegenden anthropologischen Untersuchungen und über den Bezeichnungszustand der einst gelebten Menschen⁷. Die Analyse der Körpergröße der Verstorbenen und eine skelettpathologische Analyse haben die Archäologen-Techniker Adél Mayer und Katalin Nagy (BDF) fertig gemacht. Früher hat sich unsere Mitstudentin Anett Verebes (BDF) mit dem gegebenen Thema beschäftigt und 1999 sie hat die Ergebnisse ihrer Analyse auf dem Gebiet der Glasgeschirre aus der Römerzeiten in ihrer Diplomarbeit zusammengefasst. Eine ausführliche zoologische Bearbeitung der Fünde bildet das Thema einer anderen zukünftigen Diplomarbeit. Die ersten Schritte in diesem Bereich/ in dieser Richtung hat schon der Technik- und Geschichtestudent Róbert Kiss (BDF) unternommen.

Seit 1974 kam es auf dem gegebenen Gebiet 289 Menschenkörpergerüste ans Licht (**Abb. 3**). Es gab unter ihnen insgesamt 210 Skelette für eine anthropologische Analyse geeignet. 126 Körpergerüste war Geschlecht nach analysierbar- diese Angabe enthält

⁴ Gábor Kiss – Endre Tóth: A szombathelyi Szent Márton templom kutatása 1984-1992. (Die Forschung der Sankt Martin Kirche in Szombathely 1984-1992) CommArchHung 1993. 175-199.

⁵ Die Leiter der Freilegungen: Csilla Farkas, Gábor Ilon, Magdolna Medgyes, Ildikó Katalin Pap, Endre Tóth.

⁶ Wir danken dem Humanbiologen Gábor Tóth PhD (BDF Lehrstuhl der Tierkunde) für die anthropologische Hilfe.

⁷ Ágnes Nagy – Marcella Nagy: Savaria keleti temetőjének antropológiai vizsgálata. Életkor, nem meghatározása és orálpatólógia. (Antropologische Untersuchung des östlichen Friedhofes von Savaria. Alters- und Geschlechtsbestimmung und Oralpatologie). Szombathely, 2002. Diplomarbeit.

die Zahl der Kindergräber nicht. Die Skelette der Kinder haben wir nur dem Alter nach untersucht, da bei ihnen die geschlechtsdifferenzierende Merkmale noch nicht relevant waren. Es gab 55 Kindergräber, insgesamt 19 % der analysierbaren Gräber. Die primären Geschlechtsmerkmale sind natürlich im Falle der historischen Forschungsmateriale nicht zur Untersuchung geeignet, es gibt ja auch solche sekundäre Geschlechtsmerkmale, die aus diesem Gesichtspunkt wertlos sind. Aufgrund dieser Daten konnten wir feststellen, die Zahl der weiblichen Skelette beträgt 44, die männlichen Skelette waren 67. Außerdem gab es 15 Skelette, die sich nicht genau haben erkennen lassen (**Abb. 4**).

Das Alter konnten wir nur bei 163 einmal gelebten Menschen feststellen, da der Knochenbau entweder stark berührt war oder mangelhaft oder eben in kleine Stückchen zerstört. Die verschiedenen Einflussfaktoren durften wir in keinem Fall außer Acht lassen. Am wichtigsten war, dass das Altwerden des menschlichen Organs, d.h. das biologische Alter, nicht unbedingt mit dem chronologischen Altersjahr übereinstimmt. Zur Gestaltung des Knochenbaus trugen sowohl die noch im Leben erlittenen Erkrankungen als auch die physische Arbeit bei. Die freigelegten Skelette wurden dem Alter nach in die folgenden Gruppen eingeteilt: 0,001 % Foetus (Embryo), 14 % Infans I. (0-7 Jahre), Infans II. (8-15 Jahre), 9 % Juvenis (15-22 Jahre), 21 % Adultus (23-39 Jahre), 33 % Maturus (40-59 Jahre) und 13 % Senilis (60-bis zum Tod) (**Abb.5**).

Wir haben nicht nur das Alter und das Geschlecht der einst in den Römerzeiten gelebten Menschen festgestellt, sondern auch ihre Bezahnung und die Krankheiten der Zähne. Da wir viele und aller Wahrscheinlichkeit nach schmerzhaft Krankheiten antrafen, können wir ganz in Ruhe behaupten, es habe in Savaria in einem *taberna medica* ein Arzt, vertraut auch mit zahnärztlichen Kenntnissen, praktiziert. Leider haben wir die Spuren seiner Hand bzw. seiner Geräte in unserem Forschungsmaterial nicht gefunden. Man kann sich ja vorstellen, der Arzt hätte nur von dem Zahnausziehen verstehen können, da wir zahlreiche Beweise dafür gefunden haben – wie z. B. Zahnverlust vor dem Tod (**Abb. 6**)⁸.

Die ärztlichen Geräte wie Gläser, Scheren, Aderlasser, *rhisotomai* (Wurzelschneider) aus den Römerzeiten waren im Allgemeinen klein und aus einem leicht verderbenden Material gemacht, deshalb haben sich nur wenige von ihnen erhalten. Wir kennen das Grab und die Geräte eines Arztes aus dem Grenzgebiet von Savaria und Zsennye. Ähnliche ärztliche Gedenke oder Spuren kamen auch in Aquincum, Sirmium, Carnuntum und in Intercisa (z.B. Grabsteine) ans Tagelicht.

Der Leiter der Arztschule auf der Insel „Kos“ im Ägei-See war Hippokrates, einer der besten griechischen Ärzte seiner Zeit. Seine eigenen Arbeiten und die von seinen Schülern kennen wir aus dem Corpus Hippocraticum, das aus mehr als 70 Bänden besteht. Die Bände enthalten Diagnosen, Beobachtungen und die Erfahrungen über den möglichen Ausgang von einigen Krankheiten. Hippokrates meint: was den Zahnschmerzen betrifft, wenn man der Zahn angefault ist und er sich bewegt, dann muss man ihn entfernen. Wenn er aber nicht so angefault ist und er sich nicht einmal

⁸ Die Fotos wurden von Gábor Papp gemacht.

bewegt, doch tut er weh, dann muss man ihn mit Feuer austrocknen⁹Cornelius Celsus bearbeitete in seiner Enzyklopädie „Artes“ (Handwerke) alles, was man damals über die Wissenschaften wusste. Das größte Teil des Werkes ist verschwunden, es sind nur noch das eine Teil „Retorika“ und das De Medicina, das aus 8 Büchern besteht übrig. Das VI. Buch in De Medicina behandelt die Krankheiten der Haut, der Sinnesorgane, des Mundes, der Zähne, der Geschlechtsorgane und des Mastdarmes. Über die Heilung der Zähne sagt es: bevor man den kariösen Zahn auszieht, muss er mit Blei plombiert werden, damit die Oberfläche des Zahnes nicht abbricht, wenn man ihn mit der Zange greift. Wenn wir schon die Metalle erwähnt haben, lohnt es sich auch darüber zu schreiben, was Plinius in seinem von den Mineralien und Künsten handelnden Buch *Naturalis historia* über die Arzneien gegen den Zahnschmerzen berichtet: „Das Gestein selbst wird Chalcitus genannt, woraus man das Kupfer gewinnt...es zerstäubt gleich wegen seines weichen Zustandes...es ist wirksam bei ulzerösen Auswüchsen, es wirkt als blutstillendes Mittel, als Pulver zieht das Zahnfleisch, das Zäpfchen und die Mandeln zusammen...Das sogenannte egyptische sor¹⁰ heilt den Zahnschmerzen, indem man es in der Mundhöhle hält und so spült...“¹¹ Mit den Krankheiten des Mundes und der Zähne beschäftigt sich in unseren Tagen die sog. Oralpathologie (os, oris=MUnd, Mundhöhle, pathologie=Wissenschaft, die sich mit den menschlichen und tierischen Erkrankungen der gegebenen Epoche beschäftigt).

Die Zusammensetzung der Zähne hat sich mit der Zeit nur im geringen Maße verändert. Im Laufe unserer Arbeit war es also möglich, die Abnormitäten der Zähne damals und heute miteinander zu vergleichen. Zuerst haben wir den Unter- (*mandibula*) und den Oberkiefer (*maxilla*) und ihre Bruchstücke (natürlich mit den Zähnen zusammen) von den Gerüstknochen gelöst. Danach haben wir die „premortem“ Zahnmangel (=Zähne, die noch vor dem Tod ausgefallen sind) und die „postmortem“ Zahnmangel (=Zähne, die während der Grabungen, Lieferung oder während der Reinigung verschwunden) voneinander getrennt. Anhand der vorhandenen Zähne haben wir die „Zahnkarte“ des Menschen aus den Römerzeiten gezeichnet und den Zustand der Zähne ausführlich untersucht.

Bei der Forschung des östlichen Friedhofs von Savaria haben wir die folgenden Abnormitäten angetroffen:

1. Ein typisches Merkmal der Funde ist das „abrasio“ der Zähne. Der Verlauf des Zahnabnutzens ist aus dem historischen Material leicht zu rekonstruieren. Das Abnutzen fängt auf der Kauoberfläche an: Zuerst werden die Spitzen abgenutzt. Mit der Zeit bleibt inselartig auch das Dentin frei, dann hat sich das „abrasio“ allmählich auf die originale Kauoberfläche ausgebreitet. Ab und zu geht die ganze Krone verloren und bleiben nur die Reste der Zahnwürzel. Die Häufigkeit und der Grad des Abnutzens hängt mit den physikalischen Eigenschaften der verzehrten Speisen und mit der Intensität des Kauens eng zusammen. Damit erklärt sich, dass die aus dem

⁹ Corpus Hippocraticum. Auswahl aus der Sammlung von Hippokrates (Die Studien hat László Havas ausgewählt. Red.:Zoltán Kádár.) Verlag Gondolat, Budapest, 1991.

¹⁰ Es mag entweder ein verwittendes Markazit oder ein schwarzer Kalkstein mit Löcher und innen mit Pirit sein

¹¹ d. Ä.Plinius: Természetrajz (XXXIII-XXXVII). Az ásványokról és a művészetekről. (Natrkunde. Über den Mineralien und Künsten). Verlag Enciklopédia, Budapest, 2001. 131-133.

Grad des Abnützens ausgerechneten Altersangaben geben nur in dem Fall sichere Informationen, wenn wir auch die Lebensumstände und die Essgewohnheiten der Einzelmenschen in Betracht nehmen. Das Abnutzen der Zähne war bei fast allen Personen zu beobachten, der Unterschied lag nur in seinem Grad. Der Grad des Abnützens hängt stark von der Qualität des Ernährens und von den physikalischen Eigenschaften der verzehrten Speisen ((z.B. ob die Speise weich oder stark ist) und damit auch von der Intensität des Kauens und dem Vorbereitungsverfahren der Nahrungsmittel (z.B. Mahlen des Getreide). Die Gründe der Ausbildung des „abrasio“ geben Antwort auf die Abweichung in den Lebensumständen zwischen den verschiedenen Populationen.

2. In dem untersuchten Kiefermaterial gab es 64, in denen Zähne mit Zahnstein (calculus) saßen. Der Zahnstein ist ein harter Zahnbelag, seine Entstehung ist noch nicht erklärbar. Aus anorganischen Materialien ergeben sich Kristallisationspunkte, die allmählich wachsen. Pathologisch gesehen ist die Erscheinung bedeutungsvoll, da der Zahnstein die Zahnfleischentzündung verursacht, und das führt zum Zahnfleischschwund. Calculus wurde von uns in vier Klassen eingeteilt, abhängig davon, in welchem Maße sich der Zahnstein auf dem Zahn auflagerte. In vielen Fällen war es schwer zu entscheiden, ob der Zahnstein postmortem ist, d.h. er sich nach dem Tod auflagerte oder er ein echter Zahnstein ist, d.h. ein echtes calculus. Man braucht zu einer exakten Identifizierung des calculus ein Mikroskop.

3. Aus den 94 Grabungen wurde 41 mit Skeletten freigelegt, deren Zähne kariös waren (caries). Die Karies ist eine chronische pathologische Erkrankung des Zahnes, bei der die äußere, harte Substanz (der Zahnschmelz) und allmählich die tieferen Zahnteile (Dentin, die Pulpahöhle) zerstört wird. Wenn sich das Zahnfleisch von dem Zahnhals zurückgezogen hat und das Zement frei geblieben ist, dann kann das Hohlwerden auch im Wurzelbereich beginnen. Der Hauptgrund der Kariesbildung liegt vor allem in der Zusammensetzung und der Zubereitung der Speisen. Die Ernährung wirkt direkt bzw. indirekt auf die Zähne. Direkterweise verderben die Zähne in der Mundhöhle wegen der physischen (sie werden abgenutzt, sie zerbrechen und sich kratzen) und der chemischen Auswirkungen (Kohlenhydrate, Laugen, Säuren). Indirekt beeinflusst das Mineraliengehalt der Speisen (Ca, P, F, Mg) die chemische Zusammensetzung der Zähne. Weitere Faktoren, welche zur Kariesbildung beitragen sind die Folgenden: die Vererbung der Neigung zur Karies, das Alter, die sozialen Lebensumstände, der eigenartige Aufbau und der Seltsamkeiten der Zähne, die chemische Zusammensetzung des Speichels, das Verhältnis des von der Schilddrüse und der Beischilddrüse erzeugten Phosphors und Calciums und das Fluorgehalt des Trinkwassers¹². Der kariöse Zahn zieht immer ernsthafte Folgerungen nach. Es verursacht Entzündungen der Zahnpulpe, der Zahnwurzelhaut und der Knochenhaut, die Fähigkeit des Kauens verdirbt, er infiziert sich, es entsteht schwärige Auswüchse. In der diachronischen Anthropologie benutzt man die sg. Kariesprozent oder den Kariesindex, um die kariösen Zähne zu bestimmen. Dieser

¹² Es hängt mit der Wasserversorgung (der Zusammensetzung, dem Lieferverfahren des Wassers) von Savaria zusammen.

Index gibt das prozentuelle Verhältnis der kariösen Zähne zu den gesamten Zähnen an. Dieses Rechnungsverfahren gilt sowohl bei Einzelmenschen als auch bei dem gesamten Zähnenmaterial, das im Friedhof freigelegt wurde. Abhängig vom Grad der Karies haben wir sechs Gruppen gebildet. Um die Karies auch im Zahninnern bestimmen zu können, haben wir weitere fünf Kategorien verwendet.

4-5. Aus den Erkrankungen der Zähne und des Zahnflaches haben wir zwei hervorgehoben. Das abscessus (der Abszess im Zahnflach und das cysta am historischen Material voneinander zu trennen ist gar keine einfache Aufgabe. In beiden Fällen bildet sich ein Knochenhöhle, das Erfüllungsmaterial aber fehlt aus dieser Höhle- das haben wir während der Freilegungen erfahren. Demzufolge ist die Ursache der Erkrankungen nicht erklärbar, deshalb müssen wir die Benennungen abscessus bzw. cysta auch weiter benutzen. Die cysta sind regelmäßig größer als die Abszeshöhlen, sie sind rundförmig oder elliptisch, innen mit einer Schale bedeckt. Sie drücken die Knochen der Umgebung, folglich werden die Knochen resorbiert und die cyste beginnen allmählich zu wachsen. Ihre Form ist einem Kreis ähnlich, von dieser Rundform können sie aber abweichen. Im Fall „abscessus“ entsteht ein enges, tiefes Tütchen mit einer unregelmäßigen Form, sie kann sich leicht verschließen. In diesem Tütchen sammelt sich der Eiter zusammen, das Tütchen kann sich nicht leeren und wegen der gewebe-lösenden Wirkung vernichtet er die Knochen verhältnismäßig schnell und in großem Maße. Das Verhältnis vom Abszess und Cysta ist ziemlich klein, es war insgesamt sechs Fälle nachweisbar.

6. Der Taurodontismus ist ein paleo-anthropologisches Merkmal, was für das Gebiss der ältesten Menschenarten charakteristisch ist. Es stellt eine Abnormität in dem Zahnwuchs dar, wobei sich die Zahnwurzeln vergrößern und zusammenwachsen. Diese Erscheinung kam nur zweimal bei dem Forschungsmaterial vor: In dem einem Fall im Grab Nr. 2001/211 war der Zusammenwuchs mehr eindeutig als im Grab 2001/213. In dem letzten Fall zeigte sich die Abnormität nur bei den großen Mahlzähnen.

7. Es kommt auch vor, dass sich der Zahn nicht in dem Zahnfach entwickelt, sondern in einer abnormalen Stelle, oder es kann auch vorkommen, dass sich der Zahn nicht in die richtige Stelle einbettet (z. B. corpus mandibulae). In einem solchen Fall kann man eine von dem Normalfall abweichende, höhere Zahnzahl beobachten (hyperdontia). Wir sind nur bei einem einzigen Fall aus den 289 untersuchten Skeletten (Grab Nr. 2001/163) auf das hyperdontia gestoßen. Um einen Augenzahn mehr war ganz nah in das äußere Kieferloch eingebettet.

8. Die Zahnfarbe kann sich abhängig von dem Alter, von der Krankheit oder dem vererbten Hang verändern, das haben wir in der Mehrheit der Fälle auch erfahren. Im normalen Fall sind die Farben der Zähne gleich. Daran spielen die vererbten Eigenschaften bzw. Veränderungen, die von außen auf die Zähne wirken, Rolle. Wenn der Zahn erstirbt, kann er ganz dunkle Farbe annehmen (dunkelbraun oder schwarz). Wenn das Mineraliengehalt des Zahnes sehr abnimmt (Mineralisation), entstehen weiße Flocken auf der Zahnoberfläche.

Seit 1974 wurden 289 Graben in dem östlichen Friedhof von Savaria freigelegt, davon war 94 Graben zu oralpathologischen Analyse geeignet. Dentalpathologisch haben wir nur die Zähne der Erwachsenen untersucht. Bei den Kinderzähnen kann man nicht so viele Abnormität entdecken, sie beeinflussen also den Gesundheitszustand einer Gemeinschaft nicht¹³. Das Rechnen haben wir auf zweierlei Art gemacht: Zuerst haben wir die bei der Grabung freigelegten Zähne (416 St.) analysiert, dann haben wir die Ergebnisse mit der theoretischen Zahnzahl (94 x 32, d.h. 3008) verglichen. Wir haben die aufgetauchten Abnormitäten sowohl bei dem Einzelmenschen als auch bei der Gemeinschaft aus den Römerzeiten ausgerechnet.

Wir haben insgesamt 210 abnormale Fälle auf den 94 menschlichen Zähnen beobachtet. Der Gesundheitszustand der Gemeinschaft in den Römerzeiten widerspiegelt sich vor allem an der Zahnkaries, die sich als am meisten vorkommende Zahnkrankheit erwies. Die Ursachen dieser Krankheit liegt - wie schon oben erwähnt - in den Essgewohnheiten, den Umweltfaktoren, in den vererbten Eigenschaften und in den nur für die Einzelperson charakteristischen Merkmalen. Aus den gerechneten Daten ergibt sich den sg. Archäologische Dentalindex (ADI), der zeigt, in welchem Maße das geforschte Material repräsentativ ist bzw. in welchem Verhältnis die vorhandenen Zähne mit der Grundzahl der Zähne stehen. Die Endresultat ist 47%, was man für gut halten kann, doch muss man mit den Angaben unbedingt vorsichtig umgehen, bevor man die Schlussfolgerungen zieht.

Im Laufe der archäologischen Forschungen erwiesen sich 43 % für metrische Untersuchung geeignet und außerdem drei Gehirnschalen für antropothaxonomische¹⁴ Analyse. Daraus folgt, dass das Forschungsmaterial nur einen annähernd genauen Wert angeben kann. Wir haben insgesamt 40 Schädel analysiert, unter denen die Langschädel waren in Übergewicht. Dem Merkmal „transversisch-frontoparietal“ nach überwogen die Schädel mit engem Lob. Unter den letzten gab es 3 Personen mit Mittellangschädel und eine mit Kurzschädel, und es gab auch einen Skelett, der keinen Schädelwert hatte. Diejenigen, deren Lob mittelbreit war (2 Personen), hatten langen Kopf. Unter denjenigen, die aber einen breiten Lob hatten (3 Personen) gab es zwei mit langem Kopf und eine Person mit kleinem Kopf. Damit konnten wir zwei Gruppen bestimmen: eine der Menschen, deren Lob schmal und deren Kopf mittelgroß war, die andere Gruppe bildeten die Menschen, deren Lob breit und deren Kopf lang war. Unter den drei analysierten Köpfen gab es zwei, deren Schädelkapazität normale Werte zeigte (1300-1500 cm³), die Schädelkapazität des dritten Kopfes war etwas mehr (1552,45 cm³). Taxonomisch konnten wir drei Männer einordnen. Unseres Erachtens gehörten zwei Menschen zur Rasse „europid“, der dritte war zur Rasse „mongoloid inzuordnen.

Aus den gemessenen langen Knochen können wir auf die Körpergröße der einst gelebten Menschen. Die Körpergröße konnten wir bei 30 Fällen messen, bei 13 männlichen, 11 weiblichen, 4 indifferenten und 3 geschlechtlich nichtdefinierbaren Menschen. Die Größenwerte sind nur annähernd genaue Angaben, da ein Teil der

¹³ Um das Alter der Kinder angeben zu können, haben wir die Zahnentwicklung in Betracht gezogen.

¹⁴ Die Antropothaxonomie beschäftigt sich mit dem räumlichen Vorkommen der Menschenarten.

Skelette zusammengeklebt war. Die Werte haben wir dann dem Martinschen Zeiger der Körpergröße nach in Gruppen geteilt. Aufgrund dessen konnte die Mehrheit der untersuchten Männer in die Gruppe der großen Menschen eingeordnet werden (6 Männer=46,16 %). Die Durchschnittgröße aber (166,81 cm) gilt als mittelgroß. Drei von den Männern (23%) gehört zur Gruppe der klein-mittelgroßen Menschen, zwei von ihnen (15,38%) zur Kategorie der Kleingewachsenen. Je ein Mann gehört zur Gruppe der mittelgroßen und der großmittelgroßen Menschen. Anhand dieser Ergebnisse sieht man zwei von einander gut trennbaren Gruppe: die Gruppe der kleinsten Menschen und die der großgewachsenen. Im Fall der Frauen gehört die überwiegende Mehrheit in die Gruppe der Großgewachsenen (6 Frauen=54,55%), ebenso wie die Durchschnittgröße bei den Frauen (160,36 cm). Bis auf die Kategorie der allerkleinsten Frauen enthalten die anderen Körpergrößengruppen je eine Frau. Das Körpergewicht zusammen mit der Körpergröße gibt über die Ernährtheit, zugleich über die Lebensumstände der Menschen aus den historischen Zeiten ein einheitliches Bild an. Da man für dieses Verfahren viele Daten braucht, konnten wir nur bei einem einzigen Skelett das Körpergewicht ausrechnen. Das Gewicht ist 71,92kg. Bei dieser einst gelebten Person haben wir auch die Körpergröße festgestellt, ihre Größe war 170,19 cm. Aus diesen Angaben ergibt sich der sg. Body mass index (d.h. Körpergewicht-index), aus dem man auf das Verfettungsmaß (obesitas) schließen kann. Unser Mann gehört demnach (sein Index ist 24,87) zu den beinahe fetten Männern. Das bedeutet, wenn er wirklich so groß und so „schwer“ war, dann durfte er unter ziemlich guten Umständen leben.

Wir werden nie die Möglichkeit haben, den Friedhof vollständig freizulegen, da in unseren Tagen Wohnhäuser und Einkaufszentren auf der Stelle des ehemaligen Friedhofes stehen. Die Freilegungen können erst dann fortgesetzt werden, wenn die Grundstücke eingebaut werden. Da leider nur die Innenstadt von Szombathely, d.h. das mit Mauern umgebenen Teil des altertümlichen Savaria, unter Schutz steht, sind die Auswege der Stadt und die Friedhöfe um die Stadt herum in den Hintergrund gedrängt worden. Wir hoffen, unsere Ergebnisse tragen zu einem ausführlicheren Bild der Römerzeiten zu, obwohl die von uns untersuchten Grabungen immer noch zu wenige Daten liefern, um zu versuchen, ein historisch-demographisches Bild von Savaria zusammenzustellen. Die Bevölkerungszahl von Savaria aus dem 3. Jahrhundert können wir nur auf 6-8000 Menschen schätzen.¹⁵ Wenn die Einwohnerzahl auch in dem 4. Jahrhundert ungefähr so groß war, betrug die Zahl der Verstorbenen mindestens 12-16 000. Dafür geben die bis dahin freigelegten Gräber kaum die 1,8-2,5% der vermeinten gesamten Verstorbenenanzahl an. Wir dürfen uns nur auf die Ehrlichkeit der Mitbürger und auf die aktive Teilnahme der Behörde der Kulturerbe und der lokalen Archäologie verlassen.¹⁶

¹⁵ KISS – TÓTH – ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998. 33.

¹⁶ Für die Publikationsmöglichkeit seiner Materialien und für seine selbstlose Hilfe sind wir Herrn Gábor Ilon, dem Archäologen des Savaria Museum dankbar. Wir möchten auch Herrn Gábor Tóth (BDF), Herrn András Figler (KÖH), Herrn István Vörös Frau Csilla Farkas, Frau Magdolna Medgyes und Herrn Tóth Endre, für die berufliche Hilfe unseren Dank aussprechen. Die Pläne haben Gábor Vámos gezeichnet. Die Übersetzung hat Hajnalka Farkas gemacht.

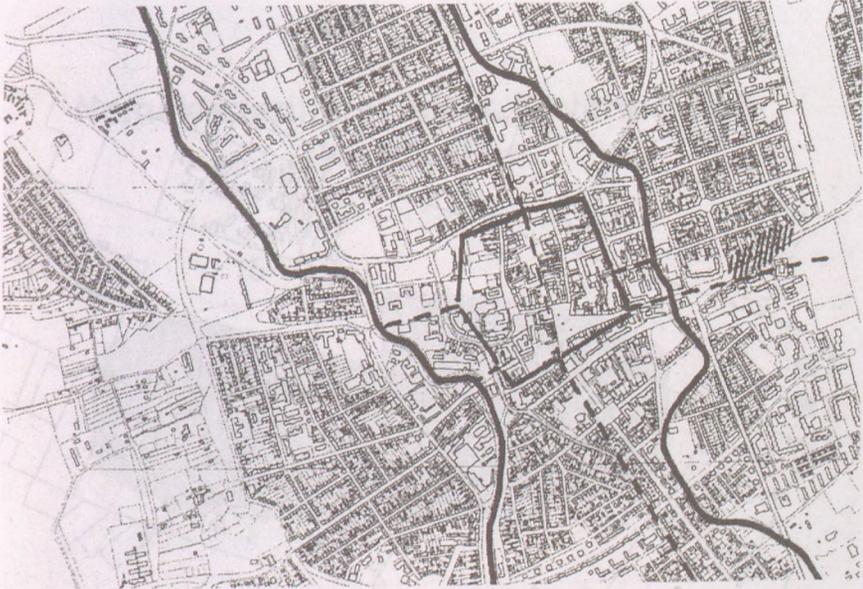

Abb. 1

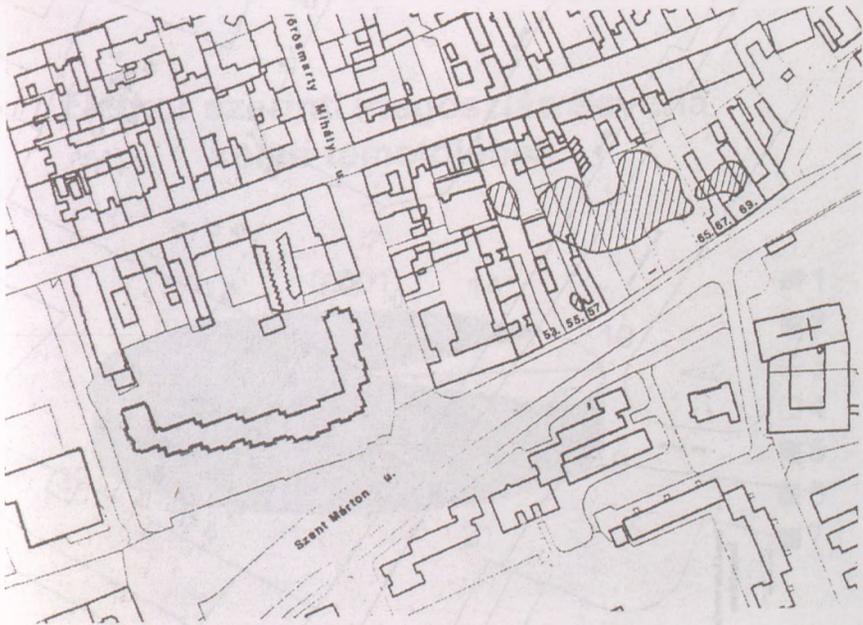
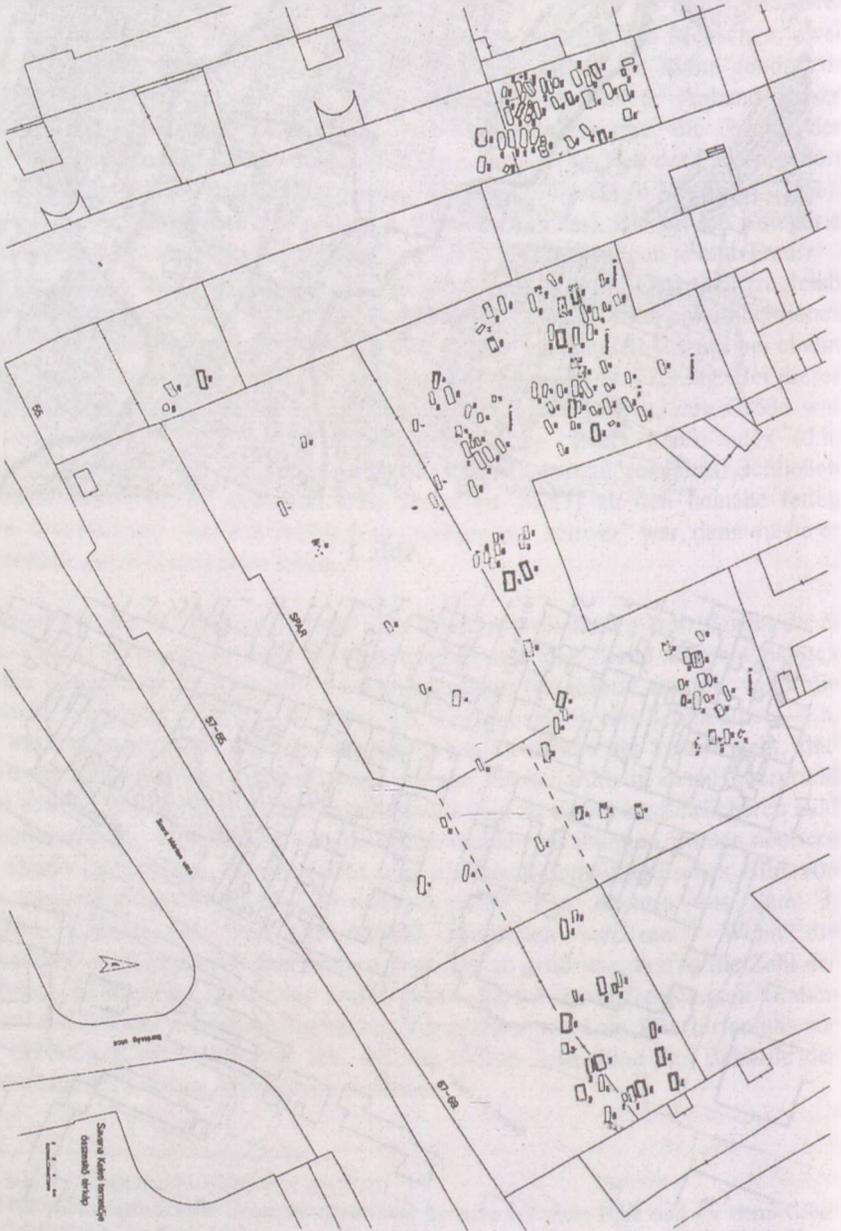

Abb. 2

Abb. 3

Nemek szerinti eloszlás Savaria keleti temetőjében

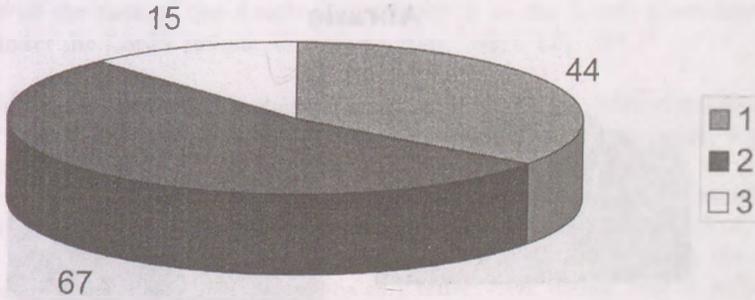

Abb. 4

Életkor szerinti megoszlás Savaria keleti temetőjében

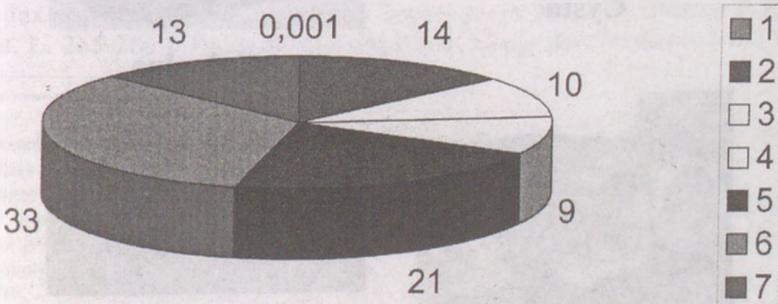
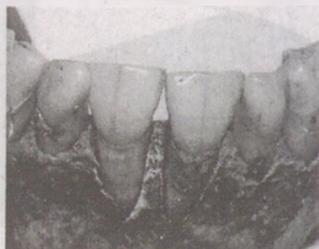

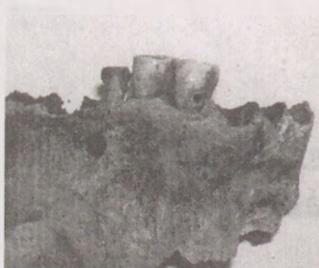
Abb. 5

Abrasio

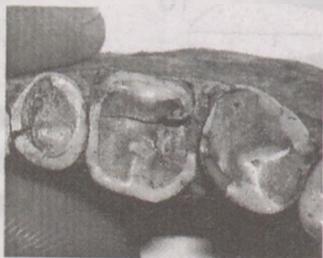
Keresztben álló metszőfogak

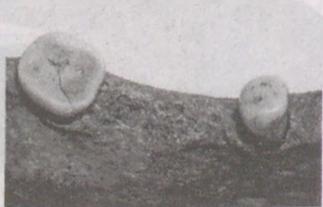
Cysta

Calculus

Caries

Prmortem

Abb. 6

SZILVIA HORVÁTH:

RESTORATION OF THE ROMAN GREAT-EMPIRE IN
JORDANES' GETICA¹

This union of the race of the Anicii with the stock of the Amali gives hopeful promise, under the Lord's favour, to both peoples.² (Get. LX. 314.)³

Jordanes wrote this sentence in the last paragraph of his *De origine actibusque Getarum*. The Anicius family, one of the above mentioned two peoples, was of Roman senatorial origin⁴ and, due to family relations,⁵ they were in close connection with emperor Justinian. By the time discussed they were members of the immigrant senatorial group in Constantinople. In the meantime, the Amal was the royal house of the Ostrogoths.⁶ The person, in whom the two peoples were united, was a few-months-old baby:⁷ his father was a military leader from the Anicius family, named Germanus, the cousin or nephew of emperor Justinian, while his mother, Matasuntha,⁸ was the granddaughter of Theoderich, king of the Ostrogoths.⁹ The aim of the present study is to give a possible answer to the questions, why Jordanes considered this baby a 'hopeful promise' and how this opinion can be connected to the idea of the restoration of the Roman Empire.

All that we know for sure about Jordanes, this writer of the Late Roman period, is what he told about himself in his *Getica*. Besides, Mommsen also revealed some information about the author when studying Jordanes' other work, *Romana* (*De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*).¹⁰ According to these, he was the scribe of a leader who was of Amal and Scirian origin and whose name was Gunthigis or Baza. This Gunthigis can be identified with a dux serving the emperor by the Euphrates in 536 AD. (Procop. B.P.I.8.¹¹ and Get. L. 265-266.). From all these it seems likely that Jordanes lived in the

¹ The present study is a shortened and revised version of the introduction published in Jordanes' *Getica*. Kiss 2002, 11-24.

² Translation from Charles C. Mierow.

³ *In quo coniuncta Aniciorum genus cum Amala stirpe spem adhuc utriusque generi domino praestante promittit.*

⁴ See Germanus in Kiss 2002, 212.

⁵ *Ibid.*, 190.

⁶ *Ibid.*, 183.

⁷ Get. LX. 314.

⁸ Kiss 2002, 212.

⁹ See Appendix 1

¹⁰ Get. 265-270. See Mommsen 1882, Prooemium V.

¹¹ Gunthigis later became *magister utriusque militiae* in Scythia and Moesia Inferior, where his relatives, the Scirians had lived since about 454 AD.

first half of the sixth century. He was born at the end of the fifth or at the beginning of the sixth century AD, he wrote his works around 551 AD and he died soon after. His grandfather was called Paria, who was also a military scribe (notarius) serving a certain Scirian leader, Candac¹² (Get. L. 266¹³-270). His father's name was Alanoviamuth – on the basis of interpreting the name as Alanorum ducis some scholars, like Theodor Mommsen, believe that Jordanes belonged to the people of the Alans. However by nowadays, this view has already become outdated. Jordanes was Goth as he himself wrote¹⁴ in the Getica(LX. 316¹⁵). The two families and the relations between them can be reconstructed as is shown on **Figure 1**.

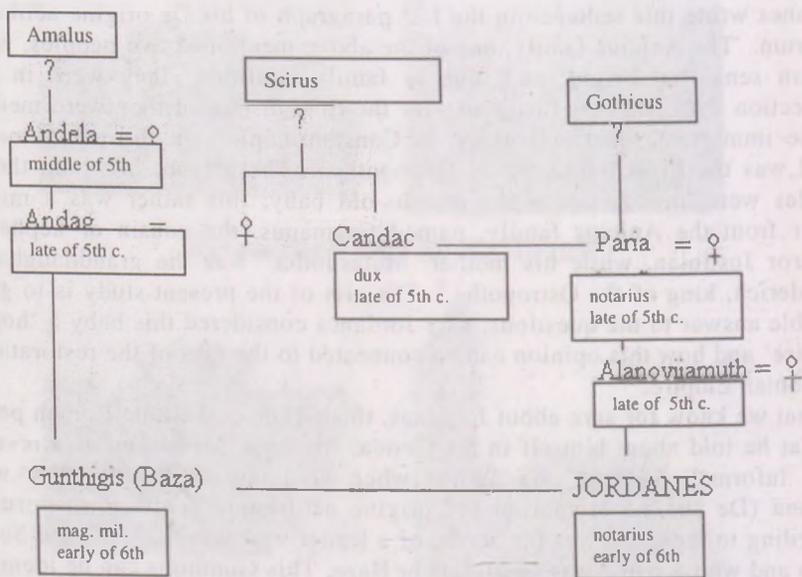

Fig. 1

Jordanes and Gunthigis

¹² Get. L. 265-270., PLRE II. Candac 1

¹³ cuius Candacis Alanoviamuthis patris mei genitor paria, id est meus avus, notarius; quousque Candac ipse viveret, fuit, eiusque germanae filio Gunthigis, qui et Baza dicebatur, mag. mil., filio Andages fili Adele de prosapia Amalorum descendente, ego item quamvis agramatus lordannis ante conversionem meam notarius fui

¹⁴ Mierow 1915, 2.

¹⁵ Nec me quis in favorem gentis praedictae, quasi ex ipsa trahenti originem

There were also serious debates concerning the understanding of the phrase 'ante conversionem meam' in *Getica* L. 266. Most probably this expression refers to Jordanes' baptism or his conversion from Arian to Nicean Christianity.¹⁶ Furthermore, it is proved that he was a clergyman, moreover a bishop,¹⁷ presumably of Croton.¹⁸ In 551 AD he escorted pope Vigilius to Constantinople.¹⁹ His other work titled *Romana*, which was written parallel with the *Getica*, was recommended to the pope. Although the expression 'nobilissime frater Vigili' Jordanes used for addressing the pontiff is a bit puzzling for scholars, it is possible that he allowed himself to use this term because he was a friend of the pope.²⁰

According to our knowledge Jordanes wrote only two historical works. These are the *Getica* describing the history of the Goths and the *Romana* presenting the Roman history. (The terms *Getica* and *Romana* were introduced to scholarship by Theodor Mommsen.) Concerning the circumstances of their origin we know that Jordanes started to write the *Getica* first, but one of his friends, Castalius, also a clergyman, asked him to compile the history of the Goths (*Get. Praef. 1-2*).²¹ In order to fulfil this task he suspended working on the *Romana* for a while. Hence, first he published the *Getica*, and after he had finished *Romana* as well he sent the two works together to Vigilius.²²

If we agree that Jordanes visited Constantinople together with the pope in 551 AD, we have to accept these data as the date and place of the origin of the *Getica*. From the very precise and detailed descriptions of Scythia and Moesia Mommsen drew the conclusion and argued that Jordanes wrote this work in one of these two provinces. However, the accurate elaboration of the descriptions can also be explained by the facts that these two territories were of great

¹⁶ Ebert 1889, 554.

¹⁷ Sigebert of Gembloux *De script. Eccl. 35: Jordanes episcopus Gothorum scripsit historicum* (Mierow 1915.)

¹⁸ The other possibilities are Africa or Ravenna.

¹⁹ Mierow 1915, 7. *Damn. Theodori, Acta concil. Tom.5, 1314.; Mansi 9, 60. ... nos (Vigilius) ... cum Dacio Mediolanensi... Paschasio Aletrino atque Iordane Crotonensi fratribus et episcopis nostris...*

See Mommsen 1882, Prooemium XIII, Mierow 1915, 7. and Kiss-Lengvári 1993, 204.

²⁰ The following facts seem to support this theory: Cyprianus, bishop of Carthage addressed pope Cornelius in his letter of 250-251 AD in the same way, while Johannes, bishop of Antioch called pope Sixtus *frater*. Mierow 1915, 8.

²¹ *Volentem me parvo subvectum navigio oram tranquilli litoris stringere et minutos de priscorum, ut quidam ait, stagnis pisciculos legere, in altum, frater Castali, luxuri vela compellis relictoque opusculo, quod intra manus habeo, id est, de abbreviatione chronicorum, suades, ut nostris verbis duodecem Senatoris volumina de origine actusque Getarum ab olim et usque nunc per generationes regesque descendentes in uno et hoc parvo libello choartem*

²² Kiss-Lengvári 1993, 201-204. Vigilius was an interesting and outstanding person of his age. In 537 AD Belisarius made him pontiff after pope Silverius was removed from his office. Although he was favoured by Empress Theodora, when Vigilius did not accept the "three chapters" in 544 AD, by command of Justinian he was captured and taken to Constantinople (*Chron. Min. II. 201*). Here he was forced to sign the document. Then, in 551 AD Vigilius – after he had faced strong opposition in the West, especially in North-Africa – withdrew his consent and his signature, thus the emperor made him to sign it the once again. In 555 AD, returning home from Constantinople, he died. See Demandt 1989, 202.

importance for the Goths and that Jordanes as a scribe had probably visited these places.²³

The dating of the *Getica* is much more problematic than the place of its compilation. According to the present state of scholarship Jordanes wrote his historical work in 551 AD (more precisely, at the end of 551 AD). Recently, O'Donnell has argued for this date by listing the following five reasons.²⁴

Jordanes said that he had written the work in *vicensimo quattoro anno Iustiniani imperatoris* (Rom. 4.). According to this it seems likely that the *Romana* was written between 1st April 550 and 31st March 551 AD. However, in *caput 363* of the same work he says: *Iustinianus imperator regnat iam iubente domino ann. XXIII.* (Rom. 363.). This means, perhaps, that the twenty-fourth year of Justinian's rule was already over when he wrote the *Praefatio* of the *Romana* and the *Romana* was finally finished only between 1st April 551 and 31st March 552 AD.²⁵

Jordanes referred to an epidemics in the *Getica*: *quod nos ante hos novem annos sumus* (Get.104.). Constantinople suffered from this plague in October 542 AD, so once again it seems likely that Jordanes created the *Getica* in 551 AD.²⁶

The author mentioned in both his works the birth of Germanus postumus, the son of Germanus and Mathasuntha (Get. XIV.81²⁷ and XLVIII. 246-251., but also Rom. 383.²⁸). The child was born in March or May 551 AD.

He made mention of the marriage of a Goth princess and a Lombard king, the result of which was a battle between the Lombards and the Gepids on the Balkans (Rom. 386-387.). This battle was fought in May 552 AD.

Finally, Jordanes talked about the military campaign of a noble patrician, Liberius in 'Spania' (Get. LIX. 303²⁹). According to Stein, this event took place some time between the autumn of 551 AD and the spring of 552 AD.³⁰

The fourth proof does not seem to support the argument. This information, however, can be found in the *Romana*, and – as we know – Jordanes finished it later than the *Getica*.³¹ Therefore, it is possible that the above mentioned reference to the marriage is dated from the second phase of the compilation of

²³ Kiss-Lengvári 1993, 201-204.

²⁴ O'Donnell 1982, 223-240.

²⁵ Várady 1976, 444. n.5

²⁶ Várady 1976, 444. n.5

²⁷ *Vetericus item genuit Eutharicum, qui coniunctus Amalasuinthae genuit Athalaricum et Mathesuentam, mortuoque in puerilibus annis Athalarico Mathesuenthae Vitigis est copulatus, de quo non suscepit liberum; adductique simul a Belesario Constantinopolim: et Vitigis rebus excedente humanis Germanus patricius fratruelis Iustiniani imp. eam in conubio sumens patriciam ordinariam fecit; de qua et genuit filium item Germanum nomine*

²⁸ *contra quem germanus patricius dum exire disponit cum exercitu, Mathesuentham Theoderichi regis neptem et a Vitigis mortuo derelictam, tradente sibi principe in matrimonio sumptam, in Sardicense civitate extremum halitum fudit, relinquens uxorem gravidam, quae post eius obitum postumum ei edidit filium vocavitque Germanum*

²⁹ *cui succedens hactenus Agil continet regnum. contra quem Atanagildus insurgens Romani regni concitat vires, ubi et Liberius patricius cum exercitu destinatur*

³⁰ Stein 1959, 820-821.

³¹ Kiss-Lengvári 1993, 201-204.

the Romana, i.e. it was written after the Getica had been finished. In this way it does not contradict to the 551 AD dating of the Getica.

Thus, when Jordanes wrote his Getica the Roman Empire lived through a period of crisis haunted by the question, whether this empire could be maintained further. The Empire, which had already started – and later finished – its way to “be replaced by states organised on a territorial and national basis.”³²

The sixth century is the period when the government in Constantinople took concrete steps in order to solve the problems. By that time Justinian I ruled the Empire, whose dream was the recuperatio imperii or restitutio orbis, the idea of restoring the Roman Empire. Thanks to the ambition and firmness of the Emperor, this dream became reality. He started wars against the Vandals in 533 AD and the Ostrogoths in 535 AD, as a result of which Byzantium once again gained control over the coastal regions of North-Africa, the Italian-Peninsula and Hispania.³³ In 551 AD, however, the fights in Italy were still going on, and the decisive battle, fateful for the Goths, was fought only in 552 at Tadinæ.³⁴

Numerous places of reference in the Getica³⁵ prove that Jordanes agreed with Justinian’s restoration policy. This can be surprising from an author who – in the same work – emphasises his Gothic origin (Get. LX.316.). The explanation of this phenomenon should be found in his aim of writing the Getica and in its topic.

Talking about the literary form of the Getica, it is not a typical work of propaganda, but if we consider the contents of it, it is possible to call it that.³⁶ By telling the story of the Goths from their mythic origins up to the sixth century, the aim of the author was to rise this people, especially the house of Amal, to the heights of history. Besides, he also wanted to make their past deeds in world history glorious – he emphasised their role in the Trojan war as well as in a battle fought against Alexander the Great, where he was finally defeated. He called the attention of his readers to the fact that this glorious nation even gave an emperor to the Roman Empire, namely Maximinus (Get. XV.88.) – although Jordanes, being a good Christian, blamed him for his intolerant religious policy towards Christians. He mentioned that Constantine the Great had been supported by the Goths in his fights, and he praised Constantinople, the city (Get. XXI. 111-112.), by the foundation of which this support had also played an important role. He considered these two peoples –

³² Alföldy 1993, 19.

³³ Collins 1991, 125.

³⁴ Prokopios B.G. IV.32. See Bury 1958, 255-257.

³⁵ *sic Africa, quae in divisione urbis terrarum tertia pars mundi describitur, centesimo fere anno a Vandalico iugo erepta in libertate revocata est regni Romani, et quae dudum ignavis dominis ducibusque infidelibus a rei publicae Romanae corpus gentilis manus abstulerat, a sollerte domino et fideli ductore nunc revocata hodieque congauget* (Get. XXXIII. 172.)

et sic famosum regnum fortissimamque gentem diuque regnantem tandem pene duomillensimo et tricesimo anno victor gentium diversarum Iustinianus imperator per fidelissimum consulem vicit Belesarium, et perductum Vitiges Constantinopolim patricii honore donavit (Get. LX. 313.), and LX. 307.; Get. LX. 313-315.

³⁶ Heather 1991, 41.

the Goths and the Romans – as closely related to each other, moreover, he mentioned them as the most powerful nations of the world (Get. XXXV. 181-182.). When these peoples fought together on the field of Catalaunum, they were even able to drive back Attila and the Huns and to remove the threatening danger from their heads.

The main political message of the Getica is the praise of the Goth-Roman collaboration. But how and why did Jordanes accept this view as of his own? The answer to this question lies in the facts that Jordanes was a very well informed person for his age and that he maintained several important connections with different people. Three influential people were involved in this system of connections: the aforementioned Gunthigis, Cassiodorus, a Roman senator who fled to Constantinople and pope Vigilius.

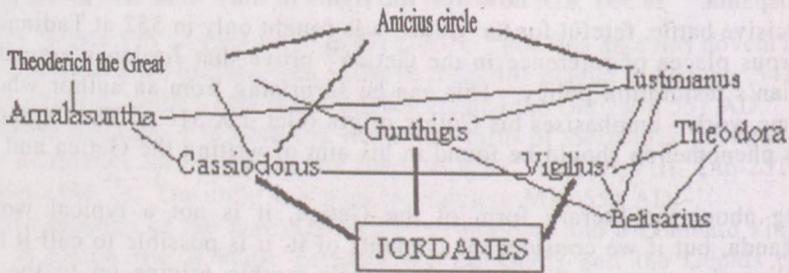

Fig. 2

Jordanes' connections

Gunthigis (Baza), whose official affairs were managed by Jordanes as military scribe, was in the service of the emperor. This was an indirect link to Justinian and Belisarius: Gunthigis, a high-ranked army officer serving the emperor had probably known Belisarius as well. Since Jordanes was his scribe he had to have indirect connections with the imperial court, as a result of which he most probably knew its functioning well. Taking the topic of the Getica into consideration it is not without interest that Gunthigis came from the Goth Amal family. The old ties between the two families meant that Jordanes even at his young age could have heard about the glorious deeds of the Amals when the adult members of his family had remembered the ancient events. Perhaps these early memories determined the future life of Jordanes.

The other link was pope Vigilius, with whom Jordanes maintained close, perhaps friendly relation. His person also leads to the Emperor and to Belisarius; Belisarius made him pope, Empress Theodora liked him, and his relation to the emperor, which was close, but not friendly at all, has been

already discussed.³⁷ While serving Gunthigis helped Jordanes to get to know the imperial administration, his friendship with Vigilius provided him with the chance to contact the imperial court directly.

The third link was Cassiodorus. Although in the service of Theoderich the Great, he was a Roman, who hoped that barbarian tribes would become Romanized and civilised by a common Christian-classical culture.³⁸ According to Jordanes (*Get. Praef.* 1-2.), Cassiodorus himself had lent him his book, the *Historia Gothorum*, so that he could use it when he wrote the *Getica*. By that time Cassiodorus was the member of the group led by the immigrant Anicii in Constantinople, and probably there was some family relation between Cassiodorus and the Anicii.³⁹ The idea of a Goth-Roman collaboration originated from this relation.

Presumably, Jordanes himself was also a member of this group, which dreamed about the restoration of the Roman Empire.⁴⁰ This dream could have been realised by the marriage of commander Germanus, nephew of Justinian, and Matasuntha, who was of Amal origin and the granddaughter of Theoderich the Great. With this marriage Germanus could have been king of the Ostrogoths as well as Western Emperor.

At this point the question emerges, how could the idea of creating a Western Roman Empire come into the mind of the members of the aforementioned group. All the time the Eastern Empire considered the Roman Empire extant⁴¹ (to some extent it was true, as the territories the Empire lost still acknowledged the imperial authority) and, in fact, its emperors had never given up their plan to become rulers of the entire Roman Empire. Moreover, in the western part there were no emperors elected that consequently annulled the 395 AD division of the Empire⁴² – this fact also helped the eastern rulers to maintain their claim. The idea of the restoration of the Western Roman Empire was also continuous among Germanic peoples. With his *Gothia-Romana* concept the Visigoth king, Athaulf created the Germanic form of this theory. Orosius wrote about him that Athaulf wanted to transform *Imperium Romanum* into *Imperium Gothorum* and he wanted to forget the name *Romana*. He wanted to be with Gothia what Augustus had been with Romania. He realised, however, that the Goths, due to their wildness, were not willing to subject themselves to law, without which no state can be formed. Therefore, he decided to use the power of the Goths for the restoration and expansion of the Roman Empire, as he was not able to transform it according to his aims (*Orosius VII.43*).⁴³ Later Odoacer and

³⁷ See note 22.

³⁸ Chadwick 1999, 235.

³⁹ PLRE II.267. See Demandt 1989, 11.

⁴⁰ Wolfram 1990, 357.

⁴¹ *Arcadius et Honorius germani utrumque imperium divisit tantum sedibus tenere coeperunt.* Chron. Min. II.

Orosius VII. 36,1; Marcellinus comes anno 395. (p. 64.) and Eunapius Fr. 85. See Demandt 1989, 138-139.

⁴² EKK. 1997, 185.

⁴³ See Demandt 1989, 320.

Theoderich kept alive this concept (Ennod Pan. 7; 9,11); the latter reigned as *custos libertatis et propagator Romani nominis*, meaning that he was a quasi western emperor in the western part of the Empire.⁴⁴

Talking about Justinian, he did not think about the restoration of the Western Empire at all. In the given political-military situation – in order to gain support from the Italian Romans and Goths – he abused these utopian thoughts of the senators who fled from Rome to Constantinople. To prove that he really did not take this possibility into account it is enough to mention how he settled certain issues after the wars of the *recuperatio imperii*: he organised a *praefectura* in the Vandal parts of Africa and at first he did the same in Italy. Then, after 554 AD he created the system of *exarchati* there in order to connect these territories to the empire.⁴⁵

It was a deliberate decision, however, that he appointed Germanus a chief commander; this choice was practical and beneficial at the same time. One of his parents came from the Anicius family, he himself was the cousin of Justinian, his wife was Matasuntha from the Amal house,⁴⁶ so he could represent the interests of all those groups that played an important role in Italy. But Germanus died in autumn 550 AD. With his death the Ostrogoth-Byzantine agreement based on his marriage seemed to fail. In 551 AD, however, Jordanes believed that it was possible to prevent a failure like that, as in March or May a baby, Germanus was born from this marriage. In this baby – as in his father – the two peoples were united, therefore he was able to guarantee the political agreement between the two nations, therefore he gave “a hopeful promise to both peoples.”

So Jordanes wrote his *Getica* in 551 AD in Constantinople. He proclaimed Goth-Roman collaboration when the two nations were at war. In fact, this collaboration he proposed was the “political dream” (Wolfram) of the Roman senatorial group, which fled to Constantinople from the Italian wars by that time. According to this dream Germanus postumus, the child born from the marriage of the nephew of Justinian and the granddaughter of Theoderich the Great, was a possible means to restore the Western Roman Empire, and thus to restore the Roman Great-Empire.

Therefore, the real addressees of the *Getica* were the Emperor himself and those groups in the imperial court that took part in the formation of the imperial policy. Talking about the Emperor it is noteworthy that Justinian started the twenty-fifth year of his reign on 1st April 527 AD.⁴⁷ Heather has already pointed out that Jordanes wanted to create the impression of having finished the *Getica* before 31st March 551 AD – before the twenty-fourth year of Justinian's rule was over. According to Heather the reason behind this intention of Jordanes was that he did not want to mention the military campaign of Narses

---

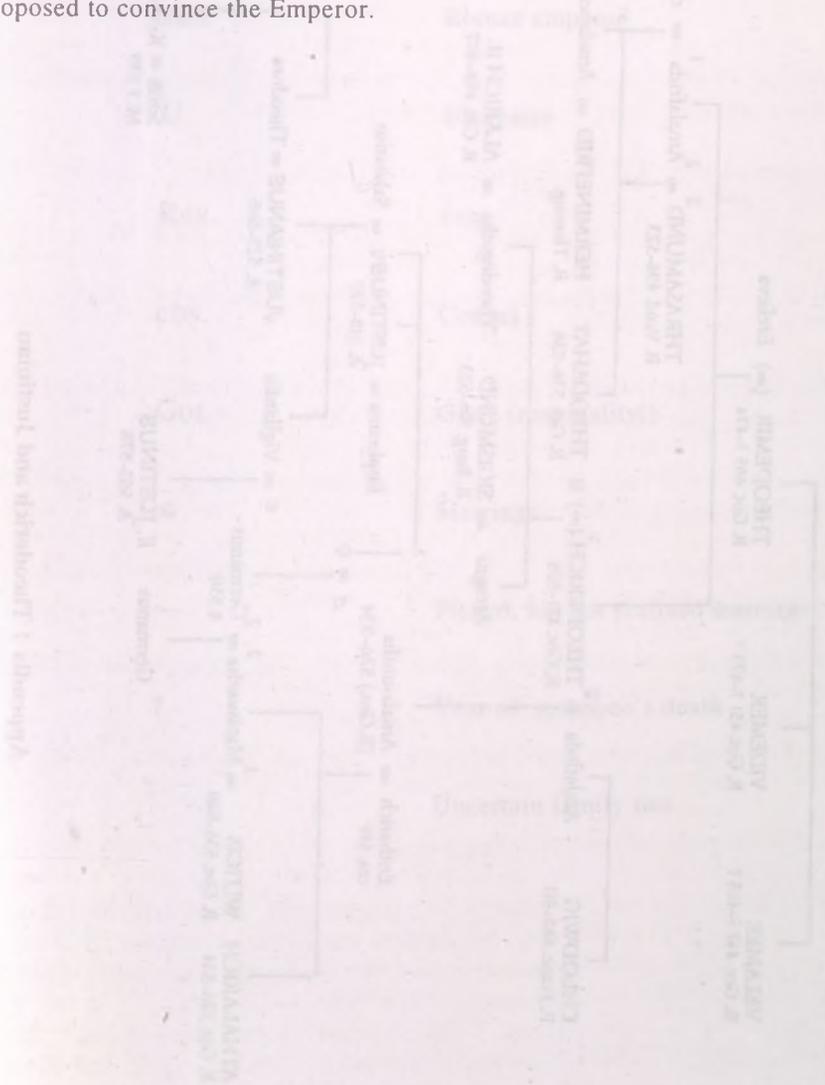
⁴⁴ Demandé 1989, 181. and 472.

⁴⁵ EKK 1997, 92.

⁴⁶ See Appendix I

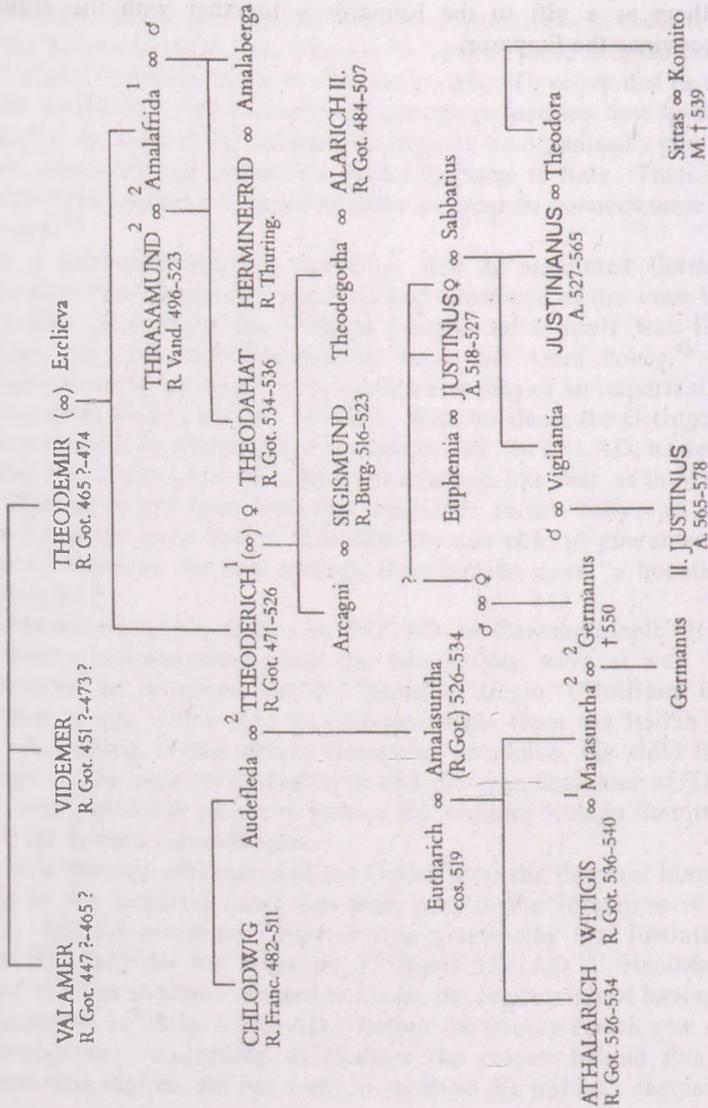
⁴⁷ We know from comes Marcellinus that Justin made him co-emperor on 1st April 527 AD. (Chron. Min. II.)

against Italy (1st April 551 AD), which – from the point of the policy he proposed in his work – was an ill omen.⁴⁸ This historical misrepresentation is easily understandable, if Jordanes had intended to finish his works by the twenty-fifth anniversary of Justinian's rule⁴⁹ and if he had wished to recommend them as a gift to the Emperor – together with the arguments proposed to convince the Emperor.

⁴⁸ Heather 1991, 49.

⁴⁹ It is also noteworthy that Procopius wrote his *Bella* (Wars of Justinian) between 542 and 545 AD, but it was published only in the spring of 551 AD. Goffart 1980, 67.

Appendix 1 Theoderich and Justinian

Explanation to Appendix 1

A.	Roman emperor
U.	Usurpator
Rex.	king
cos.	Consul
Got.	Gotic (nationality)
∞	Marriage
~	Planned, but not realized marriage
†	Year of someone's death
!	Uncertain family ties

Sources

Cassiodorus: *Variae epistolae*. Ed. Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi* (MGH AA) 12, 1894, 1-

Chronica Minora II.: Ed. Th. Mommsen, MGH AA 11, 1884,

Ennodius: *Panegyricus dictus Theodericho regi*. Ed. Vogel, MGH AA 7, 1885.

Eunapius: Ed. C. and Th. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum IV*, 1868, 7-

Iordanes: *Getica et Romana*. *Getica* Ed. Th. Mommsen, MGH AA 5,1 Berlin, 1882, 53-; *Romana* Ed. Th. Mommsen, MGH AA 5,1, Berlin, 1882, 1-

Mansi (Johannes Dominicus) Ed. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Nachdruck - Graz 1960.

Marcellinus comes: *Chronicon*. Ed. Th. Mommsen, MGH AA 11, 1884, 37-, (reprint Munich, 1981.)

Orosius: *Historiarum adversum paganos libri VII*, Ed. Zangemeister, Leipzig, 1882.

Prokopios (from Kaisarea): *De bellis libri VIII*, Ed. Werke 2-4, 1966, 1970, 1971.

Bibliography

Alföldy 1993

Alföldy, G.: *Birodalmak tündöklése és bukása: a római történelem tanulsága*, *Doctores Philosophiae honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae*, Pécs, 1993, 7-23.

Bury 1958

Bury, J. B.: *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (AD 395 to AD 565)*, Vol 2, New York, 1958.

Cameron 1993

Cameron, A.: *The Mediterranean World in Late Antiquity*, London, 1993.

Chadwick 1999

Chadwick, H.: *A korai egyház*, Budapest, 1999.

Collins 1991

Collins, R.: *The Early Medieval Europe 300-1000*,

- Hampshire and London, 1991.
- Demandt 1989 Demandt, A.: Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-365. N. Chr., Munich, 1989.
- Ebert 1889 Ebert, A.: Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters, Leipzig, 1889.
- EKK 1997 Angi János – Bárány Attila – Orosz István – Papp Imre – Pósán László: Európa a korai középkorban (3-11. század), Egyetemi Tankönyv, Debrecen, 1997.
- Evans 1996 Evans, J. A. S.: The Age of Justinian, The Circumstances of Imperial Power, London and New York, 1996.
- Goffart 1980 Goffart, W.: Barbarians and Romans, Princeton, 1980.
- Goffart 1989 Goffart, W.: Rome's Fall and After, Ronceverte, 1989.
- Heather 1991 Heather, P.: Goths and Romans 332-489, Oxford, 1991.
- Kiss 1998 Kiss, M.: Zur Bedeutung des Begriffes foederati bei Jordanes. Specimina Nova XII 1996/ 1998/ 215-220.
- Kiss 2002 Kiss Magdolna (szerk.): Jordanes, A gótok eredete és tettei (Fordítás és magyarázat). Pécs, 2002².
- Kiss-Lengvári 1993 Kiss Magdolna - Lengvári István (szerk) : Jordanes, Getica I. XXIV-XXVIII. (Fordítás és magyarázat). Pécs, Specimina Nova IX 1993/1994/ 201-220.
- Mierow 1915 Mierow, Ch. Ch.: The Gothic History of Jordanes in English Version with an Introduction and a Commentary, Princeton, 1915.
- Momigliano 1966 Momigliano, A.: Cassiodorus and the Italian Culture of His Time, Studies in Historiography, London, 1966.
- Mommsen 1882 Mommsen, Th. (Rec.): Iordanis Romana et Getica. Prooemium (MGH AA V/1) Berolini, 1882.
- Moorhead 1983 Moorhead, J.: Italian Loyalties during Justinian's Gothic War, In: Byzantion 53, 575-596.
- Moorhead 1994 Moorhead, J.: Justinian, London, 1994.
- O'Donnel 1982 O'Donnell, J.J.: The Aims of Jordanes, Historia 31 (1982), 223- 240.
- Ostrogorsky 2003 Ostrogorsky, G.: A bizánci állam története, Budapest, 2003.
- PLRE II. The Prosopography of the Later Roman Empire II. A.D. 395-527, Szerk. A.H.M. Jones, Cambridge, 1980.
- Stein 1959 Stein, E.: Histoire du Bas-Empire, Szerk. J.J. Palanque, 2 vol, Paris, 1949, 1959.

LÁSZLÓ SCHRAMEK:

EINIGE NEUE ASPEKTE ZUR PROBLEMATIK DER FÜNF
REGIONES TRANSTIGRITANAE

Obwohl viele berühmte Forscher sich schon mit der Problematik der fünf *Regiones Transstigritanae* beschäftigten, wurden alle Fragen zu diesem Thema mit Sicherheit noch nicht beantwortet. In der folgenden kurzen Schrift wird die Aufmerksamkeit auf neue Aspekte gerichtet. Obwohl das Gebiet in strategischer Hinsicht geringer Bedeutung ist als Mesopotamien, kann manche merkwürdigen Elemente des römischen Staatswesens hier betrachtet werden. Im vorliegenden Aufsatz wird der rechtliche Status und die Dauer der Römischen Herrschaft untersucht werden. Als erstes wird aber die römische Herrschaftsübernahme überblickt.

Das Römische Reich und Persien führten gegeneinander lange Kriege im dritten Jahrhundert. Das Ziel der Großmächte war, die Oberhand über Nordmesopotamien und Armenien zu gewinnen. Die Gebiete spielten eine wichtige Rolle im Verteidigungssystem beider Reichen. Von daher konnten die Gegner schnelle Feldzüge führen, oder ihre Provinzen schützen.¹ Im Jahre 296 brach ein neuer Krieg aus. Die Römer erlitten zuerst eine Niederlage 296 bei Callinicum, aber triumphierten im nächsten Jahr, und nahmen die Familie des Großkönigs gefangen. Dies zwang Narses, den persischen König, die Verhandlungen einzuleiten, und ermöglichte den Römern, die Friedensbedingungen zu diktieren. Der Friedensvertrag im Jahre 298 lautete nach den Angaben von Petros Patrikios, der im sechsten Jahrhundert lebte:

„Die Punkte des Friedens waren die folgenden: Ostwärts haben die Römer Intelene mit Sophene, Arzanene mit Korduene und Zabdikene. Die Abgrenzungslinie zwischen den zwei Staaten wird der Tigris sein. Die Grenze Armeniens in Richtung Medien ist die Festung von Zintha. Könige von Iberien bekommen ihre Hoheitsabzeichen von den Römern. Der Ort des Handels ist die am Tigris liegende Stadt von Nisibis.“²

¹ Wheeler R. E. M.: *The Roman Frontier in Mesopotamia in: The Congress of Roman Frontier Studies, University of Durkheim 1952, S. 112.*

² FHG IV. Petros Patrikios Frg. 14:

„Ἦν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς πρεσβείας ταῦτα, ὥστε κατα τὸ ἀνατολικὸν κλίμα τῆν Ἰντηληνῆν μετὰ

Σωφηνῆς καὶ Ἀρζανηνῆν μετὰ Καρδουνηῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ῥωμαίους ἔχειν, καὶ τὸν Τίγριν ποταμὸν ἑκατέρας πολιτείας ὁροθεσίον εἶναι, Ἀρμενία δὲ Ζινθα τὸ κάστρον ἐν μεθορίῳ τῆς Μηδικῆς κείμενον ὀρίζειν, τὸν δὲ Ἰβηρίας βασιλέα τῆς οἰκίας Βασιλείας τὰ σύμβολα Ῥωμαίοις ὀφείλειν, εἶναι δὲ τόπον τῶν συναλλαγμάτων Νίσιβιν τὴν πόλιν παρακειμένην τῷ Τίγριδι.“

Die Frage der Zuverlässigkeit stellt sich automatisch, weil der Text offensichtliche Fehler enthält. Petros Patrikios schreibt nämlich, die Stadt von Nisibis liege am Tigris. Die Forscher entdeckten noch andere Zwiespalte. Es ist schwer zu beantworten, warum Zabdikene erwähnt wurde. Es befindet sich auf dem linken Ufer des Tigris. Von den Versuchen, die Gegensätze aufzuheben, ragt der des Güterbocks heraus, der meint, die Grenze Roms sei wirklich der Tigris gewesen mit der Ausnahme der oben angegebenen Territorien. Hier wurde die Abgrenzungslinie der zwei Staaten weit vom Fluss nach Osten festgesetzt.³

Weissbach fand einen anderen Gegensatz. Wenn man annimmt, dass Petros Patrikios gut informiert war, muss man gleich zugeben, dass sich ein Loch zwischen Arzanene und Ingilene (Ingilene und Intilene bezeichnen dieselbe Region) im römischen Verteidigungssystem befand, und ein persischer Korridor nach Sophanene führte. Dies scheint aus strategischen Gründen, kaum wahrscheinlich zu sein. Er kam zum Schluss, dass sich Petros Patrikios irrte, als er sagt, dass der Tigris das Sassanidenreich und das Römische Reich getrennt habe. Hübschmann behauptet, die römisch-persische Grenze sei eher am östlichen Ende der angeführten Territorien gewesen.⁴

Bloekleys Meinung nach gibt es gar keinen Gegensatz zwischen den Aussagen, der Tigris sei die Grenze, und die *fünf Regionen* würden zu Rom gehören. Er ist der Ansicht, dass der Tigris nur im Süden Grenzfluss war, und die Grenzenlinie im Norden vom Vansee direkt nach Süden an den Tigris lief. Er geht noch weiter. Er nimmt an, dass Rom die *fünf regiones* erobern musste, um seine strategischen und wirtschaftlichen Interessen verteidigen zu können.⁵ Luttwak erklärt vor allem mit militärischen Gründen die Eroberung des Gebietes.⁶

Festus, einer von den Geschichtsschreibern des vierten Jahrhunderts erwähnt den römisch-persischen Frieden. In einer kurzen Zusammenfassung teilt er den Lesern mit, dass der römische *Limes* dank dem erfolgreichen Kriege hinter dem Tigris gelegen sei.⁷ Dem Werk des Zonaras fehlt die genaue Beschreibung des Friedensvertrags. Er weist kurz darauf hin, dass die Perser den Römer alle Wünsche erfüllten.⁸ Die anderen Geschichtswerke der Diocletianer Ära sind entweder verloren gegangen wie das des Ammianus Marcellinus und des Zosimos oder berichten über die Friedensverhandlungen überhaupt nicht, wie die *Chronik* von Eusebios, das *Breviarium* von Eutropius und die *Historia*

³ Güterbock: Römisch-Armenien und die römische Satrapien, Festschrift für Th. Schirmer, Königsberg 1900, S. 6.

⁴ RE, II. 3: Weissbach: Sophene, 1018.

⁵ Bloekley, East Roman Foreign Policy, Francis Cairns (Publication) Ltd, Leeds, 1992, S. 7. sqq

⁶ Luttwak, The Grand Strategy of the Roman Empire, The Joh Hopkins University Press, Baltimore, London. 1976, S. 151.

⁷ Festus XIV: „...pace facta Mesopotamia est restituta et supra ripas Tigridis limes est reformatus, ita ut quinque gentium trans Tigridem constitutarum dicionem adsequemur...“; Festus XXV: „...Persae...Mesopotamiam cum Transtigritanis Regionibus reddiderunt.“

⁸ Zonaras XII, 31:

„ἀξιῶν σπονδὰς θέσθαι εἰρηνικὰς, καὶ ἔτυχε τῆς αἰτήσεως, ἕκστας τοῖς Ῥωμαίοις ὅσων ἐβούλοντο.“

contra paganos von Orosius. Nach der Untersuchung der Berichte über den Frieden wird der Status der *fünf Regiones* erforscht.

Die rechtliche Lage des Gebiets festzulegen, ist es schwer. Die ausführlichste Darstellung der Fakten von Petros Patrikios enthält keinen Ausdruck, der die Frage zu beantworten hilft. Festus spricht über fünf Völker (*quinque gentium*), aber das Wort *gens* hat mit Abhängigkeit zwischen Römern und Anderen nichts zu tun. Es kommt noch dazu, dass die *Notitia dignitatum* den Terminus *gens* als Regierungseinheit nicht kennt. Eine *constitutio* des Kaisers Iustinianus schreibt, dass *magister militum* auf den Territorien der *gentes* verbeamtet werden kann. Der Text wird hier wörtlich zitiert:

CJ.1.29.5: Imperator Justinianus: „*Cum propitia divinitate Romanum nobis sit delatum imperium, sollicita cura cauta diligentia pertractantes perspeximus oportere etiam partibus Armeniae et Ponto Polemoniaco et gentibus proprium magistrum militum per hanc legem constituere... elegimus certasque provincias, id est Magnam Armeniam, quae Interior dicebatur, et gentes (Anzetenam videlicet, Ingilenam, Asthianenam, Sophenam, Sophanenam, in qua est Martyropolis, Balabitenam) et primam et Secundam Armeniam et Pontum Polemoniacum tuae curae cum suis ducibus commisimus... * Iust. A. Zetae viro illustri mag. mil. per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes.*”*

Die Verordnung ist sehr wichtig, weil sie zwei *gentes*, Sophena und Ingilena anführt, die eben im Jahre 298 den Römern übergeben wurden. Weissbach hält es für möglich, dass Iustinianus nach dem persischen Angriff 502 wegen der Neuorganisation des Gebietes jene Anordnung erlassen habe. Die Benennung des *magister militum* war die Folge der Reorganisation des Verteidigungssystems.⁹ Weissbach betrachtet jedoch die Worte „*cum suis ducibus commissimus*“ nicht wichtig. Sie deuten darauf hin, dass die *duces* also römische Statthalter schon vor der Regierung des Iustinianus auf dem Gebiet der *gentes* waren. Eine andere *constitutio* des Iustinianus aus dem Jahre 529 zeigt, dass die Appellationen aus der Gegend der *regiones* bereits von Römischen Beamten entschieden wurden.¹⁰ Jetzt ist es zu untersuchen, wie die Verwaltung des Gebiets gebildet wurde.

Unter Theodosius hatten die *gentes* ihre eigene, ursprüngliche Verwaltung, sie wurden also von Satrapen regiert. Sie waren vom Römischen Reich nicht unabhängig, weil sie dem Kaiser goldene Krone schuldeten.¹¹

Es scheint sehr wahrscheinlich zu sein, dass der rechtliche Status der *fünf Regiones Transstigritanae* sich während des fünften Jahrhunderts änderte. Laut der *Notitia Dignitatum* und des Beamtentitels Satrapen gehörten die Satrapien

⁹ RE, II. 3. Weissbach: Sophene, 1018.

¹⁰ CJ.7.63.5.1: Imperator Justinianus: „Sancimus itaque, si quidem ab Aegyptiaco vel Libyco limite vel orientali tractu usque ad utrasque Cilicias numerando vel Armeniis et gentibus et omni Illyrico causa fuerit more appellationum transmissa primum semestre spatium in antiqua definitione permanere et a nihil penitus neque deminui neque ad crescere. <a 529 d. Xv k. Dec. Chalcedone decio vc. cons.>”

¹¹ C. Th. XII. 13. 6. „Idem AAA. Gaddanae satrapae Sofananae. aurum coronarium his reddi restituique decernimus, quibus illicite videtur ablatum, ut secundum consuetudinem moris antiqui omnes satrapae pro devotione, quae romano debetur imperio, coronam ex propriis facultatibus faciant serenitati nostrae sollempniter offerendam. dat. xviii Kal. Iul. Constantinopoli Valentiniano A. iiii et Eutropio cons.” (387 iun. 14).

noch nicht zu Rom. Anfang des sechsten Jahrhunderts findet man keine Spur der ehemaligen Unabhängigkeit. Im Folgenden soll betrachtet werden, wie sich die Geschichtsschreiber des vierten Jahrhunderts sich über den Status des Gebiets äußern.

Die Wortnutzung der antiken Historiker ist bei dem Bericht über den römisch Persischen Frieden von 363 zu beobachten. In diesem Jahre gab das Römische Reich Persien nach dem gescheiterten Feldzug des Julianus die 298 gewonnenen Gebiete zurück. Auf die Nachwelt gelangten zwei detaillierten Beschreibungen der Friedensbedingungen. Die erste stammt von Ammianus Marcellinus, die zweite von Zosimos, bei denen sowohl die lateinischen, als auch die griechischen Termini zu erforschen erstrebenswert scheinen.

Ammianus spricht über *regiones*.¹² Dieses Wort hat vielfältige Bedeutungen. Bei Ammianus bezeichnet es außerhalb des Römischen Reich liegende Gebiete.¹³ Der Begriff kann aber auch auf eine Provinzengruppe hindeuten.¹⁴ Die römischen Gesetze kennen den Ausdruck *regio* auch, und erkennen ihre speziellen, lokalen Sitte und Gebräuche, aber sie kommt nie als Verwaltungseinheit vor.¹⁵ Es kann wohl belegt werden, dass *regio* und *gens* keine gegensätzlichen Termini sind.

Bei dem Frieden von 363 schreibt Zosimos über fünf *eāqnoj*.¹⁶ Diese Definition hat keine spezielle, staatsrechtliche Bedeutung. Es kann sowohl römische Provinzen¹⁷, als auch fremde Gebiete angeben.¹⁸ Am Ende darf der Schluss gezogen werden, dass die fünf *Transtigritanae Regiones* während des vierten Jahrhunderts laut der Terminologie des Rechts abhängig vom Römischen Reich waren, aber sie noch nicht annektiert wurden. Die Begriffe der Geschichtsschreibung zumindest widerrufen diese Behauptung nicht. Die Frage stellt sich natürlicherweise, wie großen Einfluss Rom auf die *Transtigritanae regiones* hatte. Zuerst werden die Umstände des Friedens und danach die Informationen über die hinter dem Tigris liegende Territorien überblickt.

Die kurzen Detailangaben des Friedensabschlusses sind doch bemerkenswert. Offiziell gaben die Römer im Jahre 363 die *regiones Transtigritanae* auf. Der

¹² Amm. Marc. XXV. 7. 9. „...quinque regiones Transtigritanas: Arzanenam et Moxoenam et Zabdicenam itidemque Rehimenam et Corduenam...“

¹³ Amm. Marc. XVII. 10. 9. „...annonam enim transferre, ita ut Suomarius, ea re conpelli non potuit, quod ad internicionem regione eius vastata...“ XXIII. 6.14. „...sunt autem in omni Perside hae regiones maximae...“

¹⁴ Amm. Marc. XXI. 5. 6. „...regiones Illyricae...“

¹⁵ CJ. IV. 65. 8. „Licet certis annuis quantitibus fundum conduxeris, si tamen expressum non est in locatione aut mos regionis postulat...“, IV.65.19. „Circa locationes atque conductiones maxime fides contractus servanda est, si nihil specialiter exprimatur contra consuetudinem regionis. quod si alii remiserunt contra legem contractus atque regionis consuetudinem pensiones...“

¹⁶ Zosimos III. 31. 1:

„συνεδόκει δὲ Ῥωμαίους τοῦ τε Ζαβδικηνῶν ἔθνους ἐκστῆναι τοῖς Πέρσαις, ἔτι δὲ Καρδοουηνῶν καὶ Ῥημηνῶν καὶ Ζαληνῶν“

¹⁷ Zos. I.13.2:

„Ἀλέξανδρος δὲ ἐν τοῖς περὶ τὸν Ῥῆνον ἔθνεσιν διατρίβων I.64.1. ὑπήκουον δὲ αὐτῷ καὶ τὰ ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἔθνη, Γαλάται καὶ Ἰβηρες“

¹⁸ Zos. I.18.1. „|Πέρσαι τοῖς κατὰ τὴν ἑῶαν ἔθνεσιν...“

Text des Friedensabkommens, der bei Ammianus lesbar ist, birgt fragenswürdige Zeilen. Wann eroberten die Römer Rehimene und Moxoene? Wer ist trauenswürdiger beim Anführen der *fünf regiones* Ammianus oder Petros Patrikos? Die Fragen sind schwer zu beantworten. Leider liegt der ammianische Text des Friedens vom Jahre 298 nicht vor. Es ist zu vermuten, dass er dieselben Gebiete aufzählte, wie auch beim Friedensabkommen von 363. Er schreibt nämlich über von Maximianus eroberten Territorien.¹⁹ Die Aussage gibt Antwort auf zwei Fragen: erstens was wusste Ammianus über den Friedensvertrag von 298? Zweitens, wann eroberten die Römer *Moxoene* und *Rehimene*? Jetzt sind wir beim Problem der Vertrauenswürdigkeit. Wenn man die ammianische Aufzählung (Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Rehimena und Corduena) durchliest, wird man ein noch größeres Loch im römischen Verteidigungssystem finden, als bei Petros Patrikos, wie darauf oben hingewiesen wurde. Daher ist es wahrscheinlicher, dass der Geschichtsschreiber aus dem sechsten Jahrhundert besser informiert war, und das Römische Reich *Moxoene* und *Rehimene* nie unter seine Herrschaft brachte. Es ist nötig noch, die anderen Quellen des Friedensabschlusses zu untersuchen.

Malalas und die Kirchenhistoriker wissen nichts über die Übergabe der Transtigritanischen Regionen. Sie erwähnen nur die Aufgabe von Nisibis und Nord-Mesopotamien.²⁰ Auch die Brevierschreiber lassen diesen Punkt des Friedens beiseite.²¹ Das Schweigen von Festus muss in Betracht gezogen werden, weil er vorher über die Eroberung der fünf *gentes* berichtete. Dies deutet darauf hin, dass die Römer zumindest teilweise de facto ihre Vorherrschaft in jener Region verloren. Es ist zu enträtseln, wann und welche Bezirke die Herrschaft des Sassanidenreichs anerkannten.

Es ist eine berühmte Geschichte, dass Ammianus Marcellinus 359 zum Satrapen von *Korduene* ging, um den persischen Flussübergang zu beobachten. Ammianus bemerkt, der Satrapen gehorche dem persischen König.²² Dillemann fasste zum ersten Mal die Argumente zusammen, die darauf hinweisen, dass Rom schon vor 363 die *regiones Transtigritanae* verlor. Seine Argumentation enthält die folgenden Punkte:

¹⁹ Amm. Marc. XXV. 7. 9. „petebat autem rex obstinatus, ut ipse aiebat, sua dudum a Maximiano erepta...“

²⁰ Malalas XIII. 26-27, PG 97. 501:

„δοῦναι Ῥωμαίους Πέρσαις πᾶσαν τὴν ἐπαρχίαν τὴν λεγομένην Μυγδοῦναν“;

Socr III. 22. PG. 456:

„Ζημιωθείς γὰρ τοὺς Σύρους τῆς ἀρχῆς καὶ παραδοὺς τοῖς Πέρσαις τὴν ἐν Μεσοποταμίᾳ Νίσιβιν πόλιν...“;

Soz VI. 3. PG 67. 1297:

„ἀναγκαῖον εἶδεν εἰς συμβάσεις ἐλθεῖν, παραδοὺς τινα Πέρσαις τῶν πρότερον Ῥωμαίοις ὑποτελῶν.“

²¹ Eutr. X. 17. „Iovianus... pacem cum Sapore, necessariam quidem, sed ignobilem, fecit, multatus finibus ac nonnulla imperii Romani parte tradita.“ Festus Brev. 29. „...Nisibis et pars Mesopotamiae traderetur...“

²² Amm. Marc. XVIII. 6. 20. „Erat eo tempore satrapa Corduena, quae obtemperabat potestati Persarum, Iovianus...“

- Ammianus schreibt an einer Stelle: „vom Tigris nach dem Flussübergang“²³
- Auf dem Tigrisufer wurde eine Festungskette ausgestattet (Ziata, Amida, Charca, Hesn Kifa, Bezabde). Allem Anschein nach hatte Rom kein Interesse, Gebiete hinter dem Tigris zu bewahren.
- Constantius der zweite gründete die Verteidigung des Römischen Reiches auf der Linie des Tigriss.²⁴

Am Tigris stehende Kastelle stärkten wahrscheinlich den römischen Einfluss auf das rechte Ufer des Flusses in Sophene und Intilene.

Als nächstes wird es untersucht, ob es andere Beweise für Dillemanns Theorie gibt. Die griechischen Rhetoren des vierten Jahrhunderts betrachten öfters den Tigris als Grenze. Iulianus nennt den Fluss die uralte Grenze des Römischen Reiches.²⁵ Libanios erwähnt bei der Schlacht von Singara den unbehinderten Flussübergang der Perser zur römischen Seite des Tigris.²⁶

Zum Schluss wird eine Inschrift von der Zeit des Kaisers Iulianus angeführt, die auch den Tigris als Grenze bezeichnet.²⁷ Diese Aussagen unterstützen Dillemanns Theorie.

Gegen die hier oben zitierten Ausschnitte ist nur ein einziges Beispiel zu lesen, das 363 Korduene noch für römisch hält: „...ad praesidia Corduenaе, uberis regionis et nostrae...“ Amm. Marc. XXV. 7. 8

Diese Bemerkung kann es nicht bedeuten, dass die römische Vorherrschaft so lange unberührt blieb, sondern dass die Satrapen Möglichkeit hatten, von einer Seite zur anderen überzutreten, wenn ihre Interessen das forderten. Am Ende wird noch erforscht, wann Rom die *regiones Transtigritanae* verlor.

Es kann mit Sicherheit nicht festgestellt werden, wann und welche Satrapien ihre abhängige Beziehung zu Rom abbrachen, weil unser Wissen über die Geschichte des Gebiets nach dem Frieden von 298 ziemlich begrenzt ist. Daher sollen sich die Lösungsversuche auf Hinweisen der Zeit Constantius des zweiten basieren.

Die meisten Schlachtfelder des persischen Kriegs von Constantius befinden sich in Nord-Mesopotamien. Deswegen möglicherweise schon vor jener Zeit zum persischen Interessengebiet gehört haben. Warmington hält diese Behauptung

²³ Amm. Marc. XVIII. 6. 9. „a Tigride... superato flumine“

²⁴ Dillemann, Louis, *Hauté Mesopotamie Orientale et Pays Adjacents* 217 sqq. Paris 1962.

²⁵ Iul. I. 23 D:

„εἰ φθῆσεται τὸν ποταμὸν διαβῆναι, ὅσπερ ἐστὶ τῆς χώρας ἐκείνης, πρὸς τὴν ἡμετέραν ὄρος ἀρχαῖος.“

²⁶ Lib. 59. 116:

„οὐκ οὖν τὴν μὲν ἀπόβασιν ἐποίησαντο καὶ τὸν ποταμὸν ἐξευξάνοντες οὐ βιασάμενοι τὸν ποταμὸν ἐξευξάνοντες, ἀλλὰ παρὰ τῶν οὐ βουλευθέντων κωλύσαι λαβόντες τὴν ἐξουσίαν ἀποβάντες δὲ καὶ περισκεψάμενοι κρίσει τὰ καρτερὰ τῶν χωρίων κατέλαβον, ἀλλὰ οὐχ ὡς περ ἐν ὄπλων ἀπορία τοῖς φανεῖσιν ἐπέδραμον.“

²⁷ ILS. 754: „domino totius orbis Iuliano Augusto ex Oceano Britannico vis per barbaras gentes strage resistentium patefactis adusque Tigridem una aestate transvecto, saturnius secundus v. c.[praef.] praet. [d.]“

für wahrscheinlich.²⁸ Es ist sicher, dass Amida, das im Norden steht, schon vor dem Tod Konstantins des Großen ausgestattet wurde.²⁹ Es deutet darauf hin, dass das Sassanidenreich schon vorher die hinter dem Tigris liegenden Territorien wieder an sich knüpfte. Die vorstellbaren Jahre des Machtwechsels werden im Folgenden behandelt. Die Epoche des armenischen Aufstandes nach dem Tod Konstantins hätte die Abfallung der fünf *gentes* mit sich bringen können. Constantius II. zwang in kurzer Zeit Armenien, neues Bündnis mit den Römern zu schließen. Deshalb scheint diese Periode zur persischen Machtübernahme nicht zu stimmen.

Auf einer Inschrift aus der Provinz Africa vom Jahre 315 wurde Konstantin dem Großen der Titel *Persicus* verliehen. Unserem Wissen nach trug Konstantin die Ehrennamen des Galerius nicht. Dies deutet darauf hin, dass es einen kurzen römisch-persischen Krieg in der Mitte des zweiten Jahrzehntes des vierten Jahrhunderts gab.³⁰ In diesem Konflikt gewann Licinius die Obermacht. Es ist aus dem Ehrenstitel darauf zu schließen. Da konnte wahrscheinlich die persische Rückeroberung der *regiones Transtigritanae* nicht stattfinden. Am wahrscheinlichsten scheint, dass sich die abhängige Beziehung der *gentes* langsam auflöste. Es konnte jahrzehntelang dauern, und es musste um die ersten Jahre von Constantius II. in den transtigritanischen Gebieten fast vollendet werden. Die Satrapien auf dem linken Ufer des Flusses wurden von dieser Veränderung nicht berührt.

Zum Schluss können die Ergebnisse folgendermaßen zusammengefasst werden. Rom eroberte 298 fünf Territorien auf beiden Ufern des Tigris. Ihr staatsrechtlicher Status war die so genannte *gens*. Sie waren vom Rom abhängig und sollten Dienste leisten (z. B. goldene Krone geben). Sie behielten ihre traditionelle Verwaltung. Während der langen Friedenszeit vor 337 kehrten die Gebiete ostwärts vom Tigris zum Sassanidenreich zurück. Sie konnten noch später auch den Römern kooperieren. Darauf weisen die Bemerkungen des Ammianus hin.

Die Satrapien in der Gegend von Nisibis und Bedzabde wurden von den Römern im Jahre 363 verloren. Die restlichen Satrapien (Sophene, Ingilene und Arzanene) wurden ins Römische Reich eingegliedert. Am Ende des vierten Jahrhunderts standen sie noch unter Satrapen, aber am Anfang des sechsten Jahrhunderts nicht mehr. Da wurden *duces* und *magistri militum* ernannt, und ihr besonderer rechtlicher Status löste sich auf.

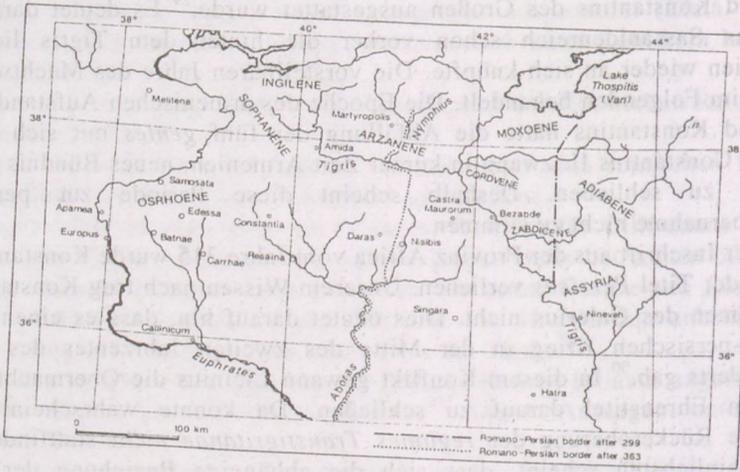
Nordmesopotamien in der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts³¹

²⁸ Warmington, B. H. Objektives and Strategy in the Persian War of Constantius II, in Limes Akten des XI Internationalen Limeskongress, Herausgegeben von J. Fitz, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. S. 517

²⁹ Amm. Marc. XVIII. 9. 1. „Hanc civitatem olim perquam brevem Caesar etiam tum Constantius, ut accolae suffugium possint habere tutissimum, eo tempore quo Antoninupolim oppidum aliud struxit, turribus circumdedit amplis et moenibus, locatoque ibiconditorio muralium tormentorum fecit hostibus formidatam suoque nomi-ne voluit appellari.“

³⁰ Barnes, T. D. Imperial Campaigns, A.D. 285-311. Phoenix 30/1976, S. 196.

³¹ Blockley, East Roman Foreign Policy, Francis Cairns (Publication) Ltd, Leeds, 1992, Map 3.

Die Region des Kaukasusgebirges in der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts³²

³² Blockley, East Roman Foreign Policy, Francis Cairns (Publication) Ltd, Leeds, 1992, Map 2.

TAMÁS GESZTELYI:

SOL—CHRISTUS IN ROTA.

Ikonographie und Ikonologie des mittelalterlichen Siegels von Tirnau

*Dis Manibus maiorum olim in
Superiore parte Hungariae habitatorum*

Die Publikation der vor Kurzem aufgetauchten zwei ältesten (1347, 1348), bis jetzt nicht gebührend beachteten großen Wachssiegel der Stadt Tirnau bewegt uns dazu, uns mit der Ikonographie dieser merkwürdigen Komposition und deren Interpretation zu beschäftigen. In der Veröffentlichung des Archivs der Kirchenprovinz Esztergom¹ beschreibt Imre Takács die erwähnten Siegel folgender Weise (**Abb. 1. a-b**): „frontales menschliches Gesicht, umgeben von einem konkaven Bereich und von ein Kreuz bildenden Linien. Darum herum ein Ring mit einer Inschrift. Außerhalb des Rings ein von 6 Zylinderformen unterteiltes Band, in den beiden oberen Feldern mit Abkürzungszeichen versehene A und Ω. Unter dem Alpha die Zeichnung eines Halbmondes, unter dem Omega die einer strahlenden Sonne. Umschrift in Majuskeln: + S' M CIVIVM DE ZVMBOTHEL CVM ROTA FORTVNE. Die das Gesicht umlaufende Umschrift: + ET DEVS IN ROTA.“ Weiterhin stellt er fest, dass diese nicht völlig mit der schon früher bekannten Kopie im Budapester Historischen Museum (Budapest Történeti Múzeum, im Folgenden: BTM)² übereinstimmen (**Abb. 2**): „Die Abweichungen zeigen sich in erster Linie im Verhältnis der konzentrischen Bänder, in der Formung der Buchstaben und im Charakter des Christus-Gesichts.“ Letzteres analysiert er so: „In der Mitte befindet sich ein als menschliches Gesicht dargestelltes Gottesbild, welches die Buchstabensymbole A und Ω zum Christusbild machen.“

Tatsächlich ist diese Form des Siegels nicht ganz neu, seine gezeichnete Version erschien bereits mehrmals in der Fachliteratur der 2. Hälfte des 19. und des Anfangs des 20. Jahrhunderts, zuerst in österreichischen Fachzeitschriften³, dann auf diese reagierend auch im *Archaeologiai Értesítő*.⁴ „Das Zentrum des Feldes bildet der von Kreuz und Nimbus umgebene Kopf des Erlösers“, schrieb in letzterem Béla Czobor (**Abb. 3**). In Kürze beschäftigte sich im Zusammenhang mit seiner Besprechung der Wappenbücher von József Podhradczky im 1902-er Jahrgang von *Turul* auch Elemér Varjú mit diesem

¹ Hegedüs A., *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból*. Esztergom 2000, 164, Nr. 130.

² Inv. Nr. 67.2167. Dank gebührt Enikő Spekner für das Foto. Hier bedanke ich mich bei János Eisler und Márta Nagy für ihre nützlichen Bemerkungen und für ihre Hilfe bei meiner Arbeit.

³ G. Heider, *Das Glücksrad und dessen Anwendung in der christlichen Kunst*. Mittheilungen der K. u. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. IV. 1859, 113 f.; K. Lind, *Blätter für ältere Sprachistik*. Wien 1878, Nr. 223, Taf. 20.

⁴ *ArchÉrt* 14, 1880, 151, Nr. 17, Taf. XX.

Siegel.⁵ „Podhradczky hat sich geirrt, wahrscheinlich haben ihn die zu seiner Verfügung stehenden schlechten Siegelabdrücke fehlgeleitet. Auf dem Siegel der Stadt Tirnau ist nämlich nicht der Kopf des Hl. Johannes des Täufers, sondern der des Erlösers zu sehen“, schreibt Varjú.

In der Reihe Komitate und Städte Ungarns erschien erstmals die Variante des Siegels, deren Kopie sich im BTM befindet. Dort kann man Folgendes über ihn lesen: „das bedeutendste Beispiel des im christlichen Geist umgeformten Glücksrads ... Der Kopf in der Mitte wird auf Grund der Umschrift heute im Allgemeinen für einen Christus-Kopf gehalten. Mátyás Bél – und nach ihm auch andere – sahen im Wappen den Kopf des Hl. Johannes des Täufers, da auch die angeblich älteste Kirche der Stadt zu Ehren dieses Heiligen errichtet wurde. Die Überlieferung gibt hier, wie in vielem anderem auch, keine Auskunft.“⁶ Nach dem Zeugnis einer slowakischen Publikation von 1981 gibt es auch das originale Metalltyparium dieses Siegelabdrucks. In der bildbandartigen Publikation gibt es zu den Bildern leider weder Beschreibungen noch Erklärungen.⁷

Im Gegensatz zu obigen Meinungen findet man Interpretation des zentralen Gesichts als Johannes der Täufer bis in unsere Tage in einer der gründlichsten ungarischen Kunstgeschichten: „Auf dem Siegel von Tirnau aus dem 14. Jahrhundert verweist die Darstellung des Johannes-Schüssels auf den Schutzheiligen.“⁸

In der ungarischen Forschung beschäftigten sich in der zweiten Hälfte der 1990-er Jahre zwei Studien eingehend mit der besonderen Symbolik des Tirnauer Siegels.⁹ Basis ihrer Untersuchungen war die Kopie im BTM. Imre Takács, der die schon früher publizierten Varianten gut kannte, dachte, dass Podhradczky „nicht das Großsiegel aus dem 14. Jahrhundert beschrieben hat, sondern dessen wahrscheinlich neuzeitlichen Nachfolger“ (a. a. O. 77, Fn. 5). Die Entdeckung der Siegel von Esztergom stellte diese Annahme in Zweifel. Takács hält den Kopf auf Grund des Kreuzes, des A und Ω eindeutig für den langhaarigen, bärtigen Christus. Die Entstehungszeit datiert er auf Grund der Buchstabenformen auf die erste Hälfte oder Mitte des 14. Jahrhunderts. Den Stern hält er für eine Darstellung der Sonne, diese zusammen mit dem Mond für Attribute einer auf apokalyptische Bibelstellen verweisenden Theophanie. Er hält es für möglich, dass der Mond die immer sich ändernde Fortuna und die Sonne Christus bedeuten.

⁵ Varjú E., *Czimeres könyvek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában* (Wappenbücher in der Bibliothek des Ungarischen Nationalmuseums) II. Turul 20, 1902, 81-82.

⁶ Pozsony vármegye (Komitat Pressburg). Hrg. S. Borovszky. Budapest 1895, 174.

⁷ P. Horváth—D. Veliká, Trnava. Kosice 1981, Abb. 2.

⁸ A magyarországi művészet története (Die Geschichte der Kunst in Ungarn) II. 1300-1472 körül. Hrg. Marosi E. Budapest 1987, 164, Abb. 763/3.

⁹ Takács I., *Et Deus in rota. Nagyszombat város középkori pecsétjének ikonográfiája* (Die Ikonographie des mittelalterlichen Siegels der Stadt Tirnau. Zusammenfassung). *Ars Hungarica* 25, 1997, 69-79.

Kovács I., "Címere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép". Még egyszer a nagyszombati pecsét ikonográfiájáról (Still on the subject of the iconography of the Seal of Nagyszombat. Summary). *Ars Hungarica* 26, 1998, 339-351.

Sowohl Takács als auch Kovács versuchen die Ikonographie der Komposition ausgehend vom Rad der Fortuna zu erklären. Ersterer beruft sich auf das Rosettenfenster in der nördlichen Kreuzschiff-Fassade der Kirche des Hl. Stephan in Beauvais, deren Säulen als Radspeichen interpretiert wurden und auf die eine Fortuna-Figur gestellt wurde (a. a. O. 73). Er beruft sich weiterhin auf eine der Zeichnungen im Skizzenbuch des Villard de Honnecourt aus der Mitte des 13. Jahrhunderts, auf der Fortuna in der Mitte eines sechsteiligen Rades thront.¹⁰ Den Gedanken der im Kreislauf sich befindlichen Welt und der unveränderlich und bewegungslos im Zentrum stehenden Gottheit führt er auf das 4. Buch von Boethius' „De consolatione Philosophiae“ zurück (a. a. O. 73 f.).

Diesem ikonographischen Muster stimmt Kovács zu, vermisst aber ein Kettenglied: „Auf der unter der Herrschaft Fortunas sich ändernden Welt gegenübergestellten göttlichen Mittelpunktsachse erscheint nämlich nicht eine Darstellung des thronenden Christus, sondern eine der *Facies Dei* vom Typ des Heiligen Antlitzes Christi.“ (a. a. O. 339) Dessen Bedeutung und Funktion versucht der Verfasser herauszufinden. Das Rad bezieht er auf den Himmel, das Vorbild der in der Mitte dargestellten *Facies Dei* entdeckt er in einer der Miniaturen des so genannten Rotschild-Liederbuches (a. a. O. 341, 3. Abbildung). Die westliche Verbreitung des Heiligen Antlitzes führt er auf das Schweiß Tuch der Veronika zurück, das Ludwig der Große in Rom mehrmals besichtigte. In J. Sambucus' Buch „Emblemata“ halten auf dem auf das Tirnauer Wappen verweisenden Bild tatsächlich zwei Engel ein Tuch über ein Rad. Kovács schreibt dem auf dem Siegel erscheinenden Gottesantlitz Palladium-Funktion zu, so wie auch das als Urquelle des Bildtypus geltende Abgar-Bild diese Funktion erfüllt habe. Darauf verweist in der sich auf das Wappen beziehenden Beschreibung die Formulierung „sein Schutz dieses himmlische Symbol“.

Soweit die sich auf das Siegel beziehenden Feststellungen. Im Folgenden sollten wir uns zuerst mit der Klärung der Ikonographie beschäftigen. Die Esztergomer Siegel bedeuten in dieser Hinsicht deshalb einen Fortschritt, weil auf ihnen mit aller Eindeutigkeit festzustellen ist, dass in der Mitte ein Jünglingskopf erscheint, mit dichtem, in Wellen herabfallendem Haar, das Gesicht leider nicht erkennbar, aber, wie es scheint, bartlos. Einen langen Bart trägt es sicher nicht, denn dessen Umrisse würden sich abzeichnen. Ein bartloses Jünglingsgesicht erscheint auch auf dem Titelblatt des Tirnauer Kalendariums (1683) von Justus van der Nypoort (Kovács a. a. O. 341, 2. Abb.). Das eigentümlichste Attribut aber ist der Strahlenkranz um den Kopf. Diese Strahlen halten sowohl Czobor als auch Takács für die Balken des Kreuzes, dem widerspricht aber, dass die Linien gerade sind und nicht gewölbt wie im Fall der Kreuzbalken; sie befinden sich in gleicher Entfernung und zeichnen überhaupt keine Kreuzform. Den Strahlenkranz gibt die im Archaeologiai Értesítő und Turul erschienene Zeichnung richtig wieder, die

¹⁰ Vgl.: H. J. Dow, The Rose-window. Journal of the Warburg and Courtauld Institut 20, 1957, 271.

Frage des Bartes ist dagegen unsicher, die Schattierung auf dem ganzen Kinn kann auch als Bart interpretiert werden. Die Zeichnung irrt aber in der frontalen Darstellung des Gesichts, auf den Esztergomer Siegeln ist nämlich klar zu sehen, dass der Blick leicht zur Seite gerichtet ist. Im Zentrum des Rades der Fortuna erscheint also der als Sonne erstrahlende Gott. Da dieser Strang der Interpretation bisher überhaupt nicht in Betracht kam, soll dessen Vorgeschichte beleuchtet werden.

Wenn wir nach dem ikonographischen Vorgänger der zentralen Gestalt des Esztergomer Siegels suchen, finden wir ihn unter den antiken Helios/Sol-Darstellungen. Wir begegnen ihm häufig auch auf Gegenständen ähnlicher Größe, z. B. auf Münzen des hellenistischen Rhodos (**Abb. 4**)¹¹ oder auf Gemmen, auch unter den pannonischen Funden (**Abb. 5**).¹² Helios/Sol war in den antiken Künsten aller Epochen ziemlich beliebt, damit müssen wir uns hier nicht beschäftigen. Zu beachten ist dagegen, dass die Identifizierung von Sol und Christus bereits in der spätantiken Kunst erscheint. Die Bibel liefert nämlich eine Begründung für die Darstellung Christi als Sonne. Er sei zu betrachten als „Sonne der Wahrheit“ (Mal. 4, 2), nach der Apokalypse: „sein Antlitz war wie die in ihrer ganzen Helligkeit erstrahlende Sonne“ (1, 16). Wir kennen auch den Niederschlag dieser Bibelstellen in der bildenden Kunst. Das Gewölbe eines Mausoleums unter dem Petersdom (M) – das einer gewissen Familie Julius – wurde in den Jahren rund um 300 mit einem Mosaik versehen. In dessen Zentrum ist die Sonne zu sehen, wie sie ihr Gespann antreibt, ihren Kopf umgibt ein strahlender Nimbus wie den Christi (**Abb. 6**).¹³ Den gleichen Gedanken können wir im Fall einer Gemme aus dem 3. Jahrhundert entdecken, auf deren einer Seite der Sonnengott steht, mit einer Geißel in der Hand, mit einem Strahlenkranz um den Kopf und auf deren Rückseite das Christus-Monogramm und die Aufschrift EICVVC XPECTVS (sic!) zu lesen ist.¹⁴ Schließlich hat dieser Vergleich dazu geführt, dass Jesu Geburtstag auf den 25. Dezember, den Feiertag von Sol Invictus, fiel.¹⁵

Im 4. Jahrhundert entstand eine Bildform dieser Identifikation, die ikonographisch dem Tirnauer Siegel nahe steht. Im Zentrum eines Bodenmosaiks einer Synagoge erscheint Helios mit strahlendem Nimbus und um ihn herum sind in zwei konzentrischen Kreisen, getrennt durch die Strahlen des Kreises, die 12 Tierkreiszeichen angeordnet (**Abb. 7**).¹⁶ Die Zeichnung ähnelt also einem zwölfspeichigen Rad, ihre Bedeutung ist der ewige Kreislauf der Zeit, den die göttliche Sorge lenkt. Das Rad des Tirnauer Siegels hat 6 Speichen und zwischen ihnen zwei Himmelskörper. Wenn im Zentrum Christus mit der Sonne identisch ist, dann ist es überflüssig, den Stern als Sonne zu

¹¹ Ch. Seltman, *Greek Coins*. London 1960, Pl. LXI Nr. 13-15.

¹² Aquileia—Aquincum. Kiállítási katalógus (Ausstellungskatalog). Budapest 1995, 94 Nr. 230; G. Dembski, *Die antiken Gemmen und Kameen aus Carnuntum*. Wien 2005, Nr. 700.

¹³ A. Effenberger, *Frühchristliche Kunst und Kultur*. Leipzig 1986, 47, Taf. 12.

¹⁴ *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen III*. Hsg. P. Zazoff. Wiesbaden 1970, 253 Nr. 212.

¹⁵ G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*. München 1902, 307.

¹⁶ R. and A. Ovadia, *Hellenistic, Roman and early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*. Roma 1987, 63 Nr. 87.

interpretieren, die himmlische Sphäre wird also neben dem Mond von einem Stern verkörpert. Das Alpha und das Omega über ihnen sind die Symbole der Ewigkeit und der Totalität. Wenn wir von dieser Interpretation ausgehen, brauchen wir für das in Sambucus' Emblem-Erklärung zu lesende *Christo praeside tuta manet* die überaus komplizierte Erklärung von Facies Dei und Palladium-Funktion des Abgar-Bildes nicht. (Kovács a. a. O. 340 ff.) In Psalm 84, 12 finden wir eine viel einfachere Erklärung: „...Gott ist die Sonne und der Schild“.

Unsere folgende Frage richtet sich auf den unmittelbaren Vorgänger des auf dem Siegel erscheinenden Rades. Es liegt auf der Hand, dass es nichts anderes sein kann als das, was auch auf dem Wappen von Tirnau zu finden ist. Obwohl wir über keinerlei Daten über dessen Verleihung verfügen (vgl. Varjas a. a. O. 82), scheint gesichert, dass es älter ist als das Siegel. Károly Tagányi beschreibt es in seinem Ungarischen Wappenbuch folgendermaßen (**Abb. 8**): „Auf blauem Grund steht ein achtspeichiges, goldenes Rad, an der Stelle der Achse ist der so genannte st.-veronikaartige goldene Christuskopf zu sehen. Das Rad symbolisiert nach der mittelalterlichen Symbolik die Ewigkeit.“¹⁷ Im Vergleich mit dem Siegel kann man mehrere wichtige Unterschiede feststellen: Das Rad ist nicht sechs- sondern achtspeichig, es gibt keine Aufschrift, seine Bedeutung bringt er mit der Ewigkeit in Zusammenhang. Diese Interpretation steht in Einklang mit den Symbolen zwischen den Speichen des Rades und letztendlich mit den Sternbildern der antiken Helios-Mosaik.

Als Beweis der Vieldeutigkeit des Rades soll hier die neueste Beschreibung des Stadtwappens stehen, die im Internet unter der Adresse International Civic Heraldry zu finden ist (www.ngw.nl): The original symbol for the city, dating from the early 14. century, was a wheel with the head of Jesus in the middle. Between the spokes the Greek letters alpha and omega, a star and a crescent were placed. The smaller symbols disappear in the early 15th century and from 1420 onwards only the wheel is used. The wheel has no special meaning, but the spokes form the letters I and X Greek for Jesus Christ. Unter der Beschreibung steht als Literaturhinweis eine in den 90-er Jahren erschienene slowakische Publikation.¹⁸

Auf Grund der sich verzweigenden Symbolik des Rades können wir also annehmen, dass der Hersteller oder Auftraggeber des Tirnauer Großsiegels seine Interpretation gegeben hat, als er durch die Umschrift eindeutig machte, dass hier vom Rad der Fortuna die Rede ist. Von der Zulässigkeit okkasioneller Interpretation und Variation zeugt auch Sambucus' Emblem, auf dem das Antlitz Christi auf dem über das Rad gehaltenen Tuch erscheint. Im Folgenden werden wir von der Vorgeschichte der Fortuna-Ikonographie sprechen.

¹⁷ Tagányi K., Magyarország címertára (Wappenbuch Ungarns): országos és állami címerek, vármegyék és kerületek, városok címereinek gyűjteménye. Budapest 1880, Taf. XXXVII. Arcanum DVD Bibliothek IV. Heraldika. Budapest 2004.

¹⁸ Kartous et al., Slowakei—Spaziergänge durch die Jahrhunderte der Städte und Städtchen. Bratislava 1994, German version 2000. Non vidi.

Zwar ist Fortuna zweifellos eine antike Göttin und die schriftlichen Quellen erwähnen manchmal auch ihr Rad¹⁹, die Behauptung, dass das Rad zu ihren Attributen gehört habe, ist aber falsch.²⁰ Die antiken Insignien Fortunae sind das Füllhorn, das Steuerruder und dann auch der Globus. Das Rad erscheint zwar auf einigen Münzen Ende des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr., aus ihren Umschriften geht aber hervor, dass dort von Fortuna Redux die Rede ist, d. h. vom zurückführenden Glück, das Rad also auf die Heimreise verweist.²¹ Im Fall der Antiken Fortuna wurde also dargestellt, was gewünscht wurde: das Glück. Das Rad war Insignium der Nemesis, das sie nicht mit Tyche/Fortuna geteilt hat, auch wenn das *Lexicon Iconographicum*²² und das Lexikon der christlichen Ikonographie²³ das behaupten. Das Tirnauer Siegel ist also nicht „christlicher Erbe der antiken Darstellungen des Rades der Fortuna“ (Kovács a. a. O. 346), sein ikonographisches Muster kann nur mittelalterlich sein. Mit deren wichtigsten Typen beschäftigten sich auch sowohl Takács (a. a. O. 73) als auch Kovács (a. a. O. 247, Fn. 3) in ihren Studien.

Wenn wir akzeptieren, dass das Rad der Fortuna das unmittelbare ikonographische Muster bedeutete, müssen wir darauf verweisen, dass die Komposition, indem sie das Antlitz von Sonne-Christus in den Mittelpunkt stellte, zum Vorläufer einer völlig neuen Interpretation wurde. Im 13. Jahrhundert erschienen in den Fassaden der Dome die riesigen Rosettenfenster, deren Ziel es war, den bisher in mystische Dämmerung getauchten Kircheninnenraum mit Licht und durch ihre bunten Glasfenster mit strahlenden Farben zu erfüllen.²⁴ Diese riesigen, kreisförmigen Rosettenfenster wurden auch Rota genannt und als Sonne interpretiert.²⁵ Diese Bedeutungsveränderung hat genau hierher passend H. Sedlmayr beschrieben: Ihre ursprüngliche Bedeutung ...ist die des Fortunarades. Dann aber wird...in der unmittelbar folgenden Generation das kreisende Rad, fest eingefügt in den Bau der Hauptfassade der Kirche, zum ruhenden umgedeutet; das ruhende strahlende Rad wird Symbol der Sonne... So wurde das Radfenster im Verlauf des 13. Jahrhunderts zum Sonnenfenster.²⁶

Da das Zentrum der Rosettenfenster regelmäßig durchbrochen war, wurden zu seinem Schmuck Glasfenster verwendet, deren bevorzugte Themen die Darstellung Christi und der Dreifaltigkeit waren (Dow a. a. O. 288 ff.). Selten findet sich auch ein skulpturaler Schmuck. Aus dem Zentrum der Rosette des Doms von Orvieto erhebt sich der Kopf Christi (**Abb. 9**) und drückt so nicht nur allgemein die zentrale Rolle des Erlösers in der christlichen Theologie aus,

¹⁹ Cicero *In Pisonem* 10, 22; Ammianus Marcellinus 26, 8, 13.

²⁰ Takács a. a. O. 72, Kovács a. a. O. 339.

²¹ F. Rausa, *Fortuna. Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (im Folgenden: LIMC) VIII (1997) 132 Nr. 105.

²² P. Karanastassi, *Nemesis. LIMC VI* (1992) 735.

²³ G. Risto-Red, *Fortuna. LChI 2* (1994) 54.

²⁴ H. Jantzen, *Francia gótikus székesegyházak* (Kunst der Gotik). Budapest 1989, 77 ff.

²⁵ Vgl.: Dow a. a. O. 286 ff.

²⁶ Zeichen der Sonne. In: *Epochen und Werke: Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte II*. Wien—München 1960, 251 f. Über die Benennung des Rosettenfensters s. Dow a. a. O. 268 f.

sondern auch eine konkrete Interpretation: die Identifikation Christi mit der Sonne. Den Kopf umgeben schlanke Säulen wie Sonnenstrahlen. Wenn wir die Ikonographie des Siegels von diesem Muster ableiten, erhalten wir auch eine Erklärung für die konkave Fläche um den Kopf herum: Das Antlitz Christi erhebt sich nämlich im Zentrum des Fensters aus einer Koncha. Diese Form hat also nichts mit der Schüssel zu tun, in der gewöhnlich der abgeschlagene Kopf Johannes des Täufers, übrigens mit geschlossenen Augen, dargestellt wird. Die Fassade des Doms von Orvieto hat im ersten Drittel des 14. Jahrhunderts L. Maitani aus Siena entworfen, der Vollender der Rosette war in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts A. Orcagna.²⁷ Ob es zwischen der großskulpturalen Komposition des Doms von Orvieto und der kleinplastischen des Siegels von Turnau eine unmittelbare Verbindung geben könnte, scheint vorläufig eine unbeantwortbare Frage zu sein.

Die Ikonographie des Siegels als Ganzem besteht also tatsächlich aus einem sehr komplexen Symbolsystem, sein Schöpfer war sowohl in der antiken Kultur als auch in Theologie und Kunst des Mittelalters zu Hause und kannte auch die ursprüngliche Bedeutung des ins Zentrum gestellten Kopfes. Es ist also kaum anzunehmen, dass er das Rad bloß irrtümlich Fortuna zugeschrieben habe, wie Dow meint.²⁸ Wir sehen darin eher eine gut durchdachte, bewusste Entscheidung, dass er das Rad der Fortuna nicht zum Sonnensymbol umgestaltete, sondern mit dem Antlitz Christi verband, indem er es diesem unterordnete. Im Folgenden müssen wir die Frage beantworten, was der gedankliche Hintergrund dieser ungewöhnlichen Lösung sein könnte.

Auf die bei Boethius zu findende philosophische Vorgeschichte der Interpretation des Siegels hat auch Takács schon hingewiesen (a. a. O. 72 f.). Die *De consolatione Philosophiae* ist tatsächlich eine Arbeit, anhand deren sowohl Fortunas Rolle, als auch die des in den Mittelpunkt gestellten Gott(essohn)es bzw. die Verbindung der beiden erklärbar ist. Bei der Interpretation der Rolle Gottes lohnt es sich, auch eine noch frühere Quelle zu erwähnen, die wohl auch auf Boethius wirkte, und zwar Cicero, der in der *De natura deorum* (II. 80) die Ordnung der Welt so beschreibt: „cum satis docuerimus hos esse deos quorum insignem vim et inlustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim quae inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani, efficitur omnia regi divina mente atque prudentia.“ Diese Beschreibung und die Originalbedeutung der zentralen Figur legen nahe, dass der Stern auf dem Siegel tatsächlich als Stern aufzufassen ist, der zusammen mit Mond und Sonne die Himmelssphäre bildet.

Es steht also außer Zweifel, dass die Wurzeln des gedanklichen Hintergrundes des Siegels in den stoischen und neuplatonischen Lehren zu suchen sind, die der Schöpfer der Komposition ohne Weiteres gekannt haben dürfte. Wir müssen

²⁷ Gótikus stílus. Építészeti Szobrászati Festészeti (Die Kunst der Gotik. Architektur. Skulptur. Malerei). Hrg. R. Toman, B. Beyer, B. Borngässer. Budapest 2000, 256, 327 f.

²⁸ a. a. O. 272: Such an interpretation has indeed been made erroneously, as it seems, of the wheel on a seal... from the Hungarian town of Turnau.

aber auch erklären, wie sich die im Siegel ausgedrückte Symbolik in die damalige christlich-theologische Denkweise integriert. Wie können in der Entwicklung der Ereignisse das unberechenbare und unbeständige Glück und die sich auf die ganze Welt erstreckende lenkende Rolle Gottes gleichzeitig präsent sein? Auf diese Frage finden wir die Antwort in Thomas von Aquins *Summa Theologiae*. Einerseits „unterliegt alles der göttlichen Vorsehung“ (necesse est...omnia divinae providentiae subiacere, I 22, 2, 5), andererseits „ist Gott der Vorseher des ganzen Seins und zu seiner Vorsehung gehört es, in einigen Einzelheiten manche Mängel zu erlauben, damit nicht das vollkommene Wohl des Weltalls scheitert“ (Deus sit universalis provisor totius entis, ad ipsius providentiam pertinet ut permittat quosdam defectus esse in aliquibus particularibus rebus, ne impediatur bonum universi perfectum. I. 22, 2, 5.). Darin besteht also dasin der Scholastik formulierte Verhältnis, d. h. die Dialektik zwischen der göttlichen Vorsehung und dem unberechenbaren (Un)Glück. Wir meinen, das Wappen von Tirnau dürfte wohl in Kenntnis dieser Lehre entworfen worden sein und kann auch als deren Illustration interpretiert werden.

Thomas von Aquins Gestalt und Lehre wurden schnell zu Thema und Inspiration der damaligen Kunst. Nach seiner Heiligsprechung 1323 malte Lippo Memmi sein Tafelbild *Die Verklärung des Hl. Thomas*. A. Orcagna, der an der Fassade des Doms von Orvieto arbeitete, fertigte Mitte des 14. Jahrhunderts im Sakramentshäuschen von Orsanmichele die Schnitzwerke der Allegorien der 15 Tugenden auf Grund der Beschreibung der *Summa Theologiae* an.²⁹ Die Reihe könnten wir mit den Fresken von Santa Maria Novella aus Florenz fortsetzen. Die unmittelbare Wirkung der scholastischen Lehren lässt sich vor allem in der französischen und italienischen Architektur feststellen. E. Panofsky kam beim Studium des Albums von Villard de Honnecourt (†1263) zur Schlussfolgerung, dass der damalige „Architekt wohl in enger Beziehung mit den Bildhauern, Glasermeistern, Holzschnitzern usw. lebte, ... die er zu seinen eigenen Unternehmen aufnahm und kontrollierte, und denen er ein ikonographisches Programm geben musste, das er...nur mit Hilfe von und in enger Zusammenarbeit mit einem Scholastiker erarbeiten konnte.“³⁰ Wir halten es nicht für unvorstellbar, dass der Schöpfer des Siegels von Tirnau bei seiner Arbeit ein dem von Honnecourt ähnliches Musterbuch verwendete, wahrscheinlich um die Wende des 13. zum 14. Jahrhundert. Wenn man die schlanken und leichten, säulenförmigen Speichen des als Original zu betrachtenden, im Archiv der Kirchenprovinz Esztergom aufbewahrten Siegels sieht, denkt man mit gutem Grund an einen französischen oder italienischen Künstler, der – dem Helios/Sol-Porträt nach – auch in der antiken Kultur bewandert war. Besonders auffällig sind diese Eigentümlichkeiten, wenn man

²⁹ R. Toman, *Az itáliai reneszánsz. Építészet Szobrászat Festészet Rajz* (The Art of the Italian Renaissance. Architecture, Sculpture, Painting, Drawing). Budapest 1998, 75, 80.

³⁰ E. Panofsky, *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás* (Gothic Architecture and Scholasticism). Budapest 1986, 15.

ihn mit der Siegelkopie im BTM vergleicht. Die säulenförmigen Speichen sind bei diesem gedrängter, die Inschrift ist betonter, der Christus-Sonne-Kopf verschwindet. Der neue, frontal abgebildete Kopf zeigt ein altes Männergesicht mit langen Haaren, üppigem Bart und großem Schnurbart, stellt also eher den Vater als den Sohn dar. Der Strahlenkranz aber verwandelt sich in ein Kreuz mit drei Balken. Der Stempelschneider des neuen Typariums, oder noch eher der Auftraggeber, hat vielleicht die Bedeutung des ursprünglichen Kopfes nicht verstanden und ihn deshalb geändert. Wir wissen aber nicht, was ihm vor Augen schwebte, als er dieses lächelnde, gütige, alte Gesicht formte.

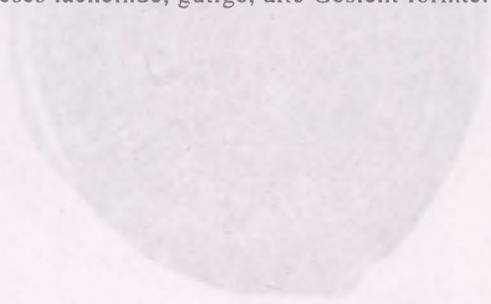

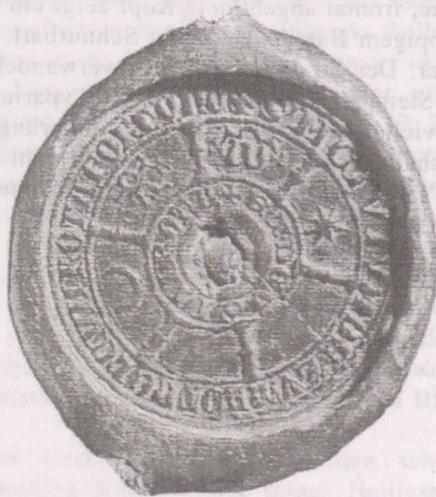
Abb. 2.

Kopie des Siegels des Tyrannen aus dem 14. Jh.

Abb. 3.

Das neue Siegel auf einem Urkunde aus dem 14. Jh. zeigt ein altes Männergesicht mit langen Haaren, üppigem Bart und großem Schnurbart, stellt also eher den Vater als den Sohn dar. Der Strahlenkranz aber verwandelt sich in ein Kreuz mit drei Balken. Der Stempelschneider des neuen Typariums, oder noch eher der Auftraggeber, hat vielleicht die Bedeutung des ursprünglichen Kopfes nicht verstanden und ihn deshalb geändert. Wir wissen aber nicht, was ihm vor Augen schwebte, als er dieses lächelnde, gütige, alte Gesicht formte.

a.

b.

Abb. 1.

a. Tirnaus Siegel auf einer Urkunde aus 1347. b. Tirnaus Siegel auf einer Urkunde aus 1348.

Abb. 2.

Gipskopie des Siegels von Tirnau aus dem 14. Jh

Abb. 3.

Zeichnung des Siegels von Tirnau in Veröffentlichungen aus dem 19. Jh.

Abb. 4.

Helios/Sol auf einer Münze aus Rhodos

Abb. 5.

Helios/Sol auf einer Gemme aus Aquincum

Abb. 6.

Sol-Christus auf dem Mosaik des Vatikanischen Mausoleums

Abb. 7.

Helios mit dem Tierkreis auf einem israelischen Mosaik

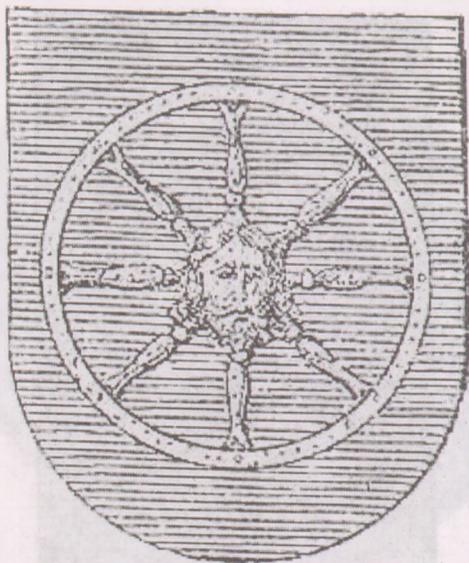

Abb. 8.

Tirnaus Wappen

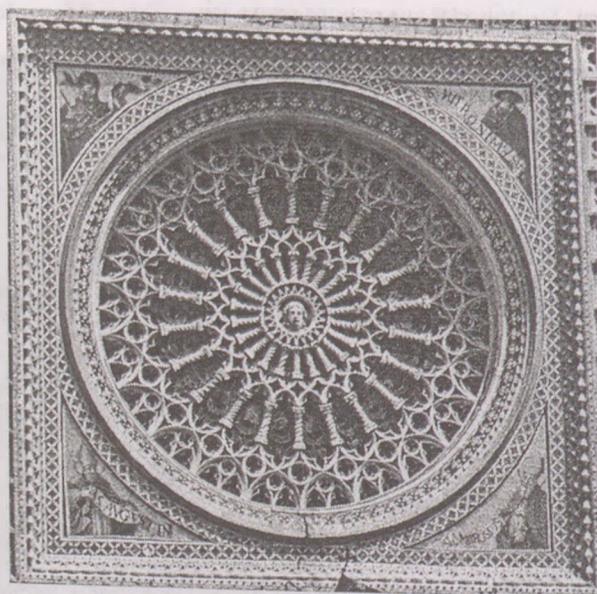

Abb. 9.

Rosette des Doms von Orvieto

Abb. 6.

Sol-Christus auf dem Mosaik des Vatikanischen Mausoleums

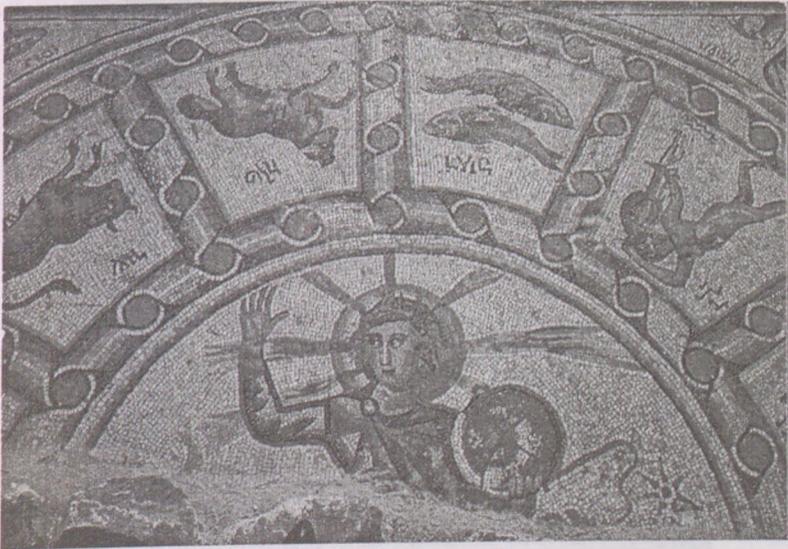

Abb. 7.

Helios mit dem Tierkreis auf einem israelischen Mosaik

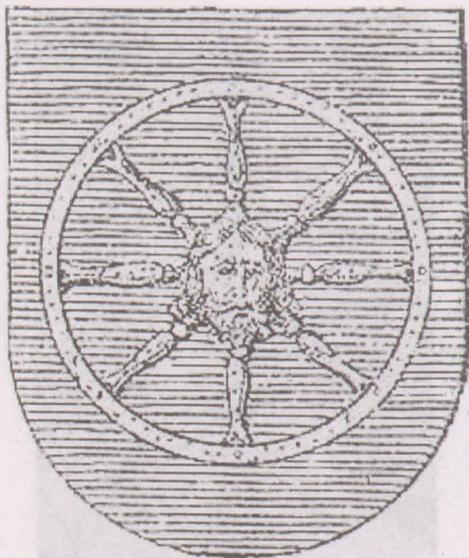

Abb. 8.

Tirnaus Wappen

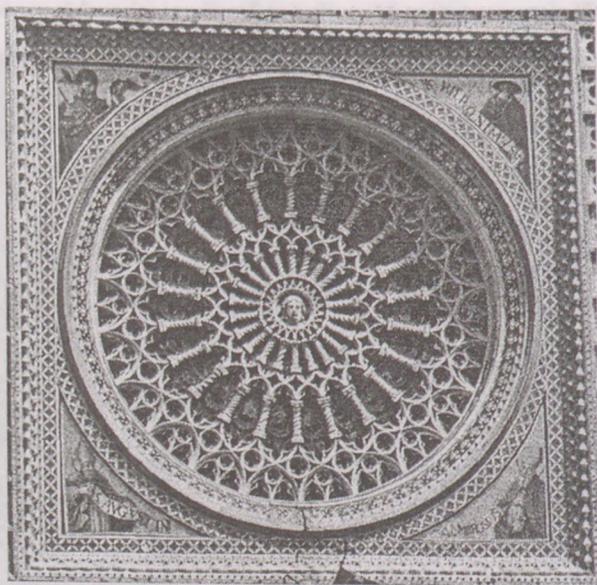

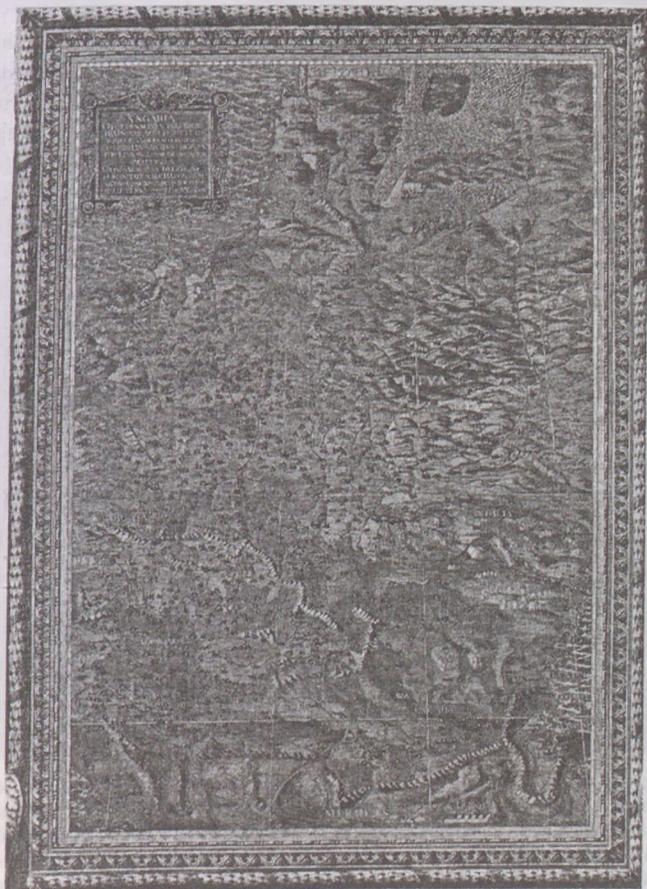
Abb. 9.

Rosette des Doms von Orvieto

PÓCZY KLÁRA:

RAFFAELLO MAGYARORSZÁG TÉRKÉPE RÓMÁBAN,
A VATIKÁNBAN

VNGARIA | OLIM PANNONIA INFERIOR | PRAESTANS AGRI FERTILITATE |
AVRICOPIA VIRORVM FORTITVDINE | A CHRISTIANIS REGIBVS TRIGINTA
| PERPETVA SVCCESIONE POSSESSA | POLONIA | OLIM SARMATIA
RELIGIONE | HVMANITATE SCIENTIA BONARVM | ARTIVM INSIGNIS
PASCVIS IDONEA | MELLE ET SALI FOSSILI ABVNDANS olvasható a 11
soros, arany keretbe foglalt, kék alapon arany betűkkel írott táblán (1 a, b kép).

1 a. kép

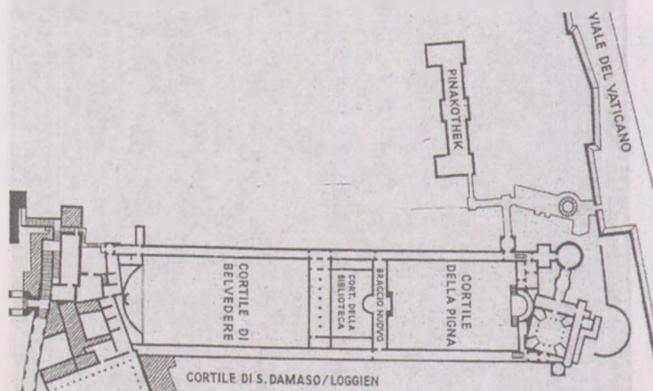

1 b. kép

század elején üvegezték be, amikor az oldalfal festményei már sürgős restaurálásra szorultak, s csak a mennyezet színei őrizték eredeti ragyogásukat. A freskósorozat Raffaello műve, a részleteket a mester kartonjairól és mintalapjairól műhelye másolta. A megbízást Bramante örökségeként Raffaello X. Leo pápától kapta a vatikáni első stanza (1508-1511) elkészülte után.²

A felirat a falra festett térkép-szelvény bal felső sarkában megnevezi a freskó témáját. Pontosabban három egymás melletti térképszelvényre utal, amelyek Magyarországot és környékét ábrázolják az 1515-1518 körüli években.

A Vatikáni Palota "új Damazus" udvarának II. emeleti loggiája "cortile delle carte geographi-che" néven ismert¹. A 120 méter hosszú nyitott folyosó belső falát térképsorozat és város-képek borítják (2 a, b kép). A nyitott loggiát csupán a 20.

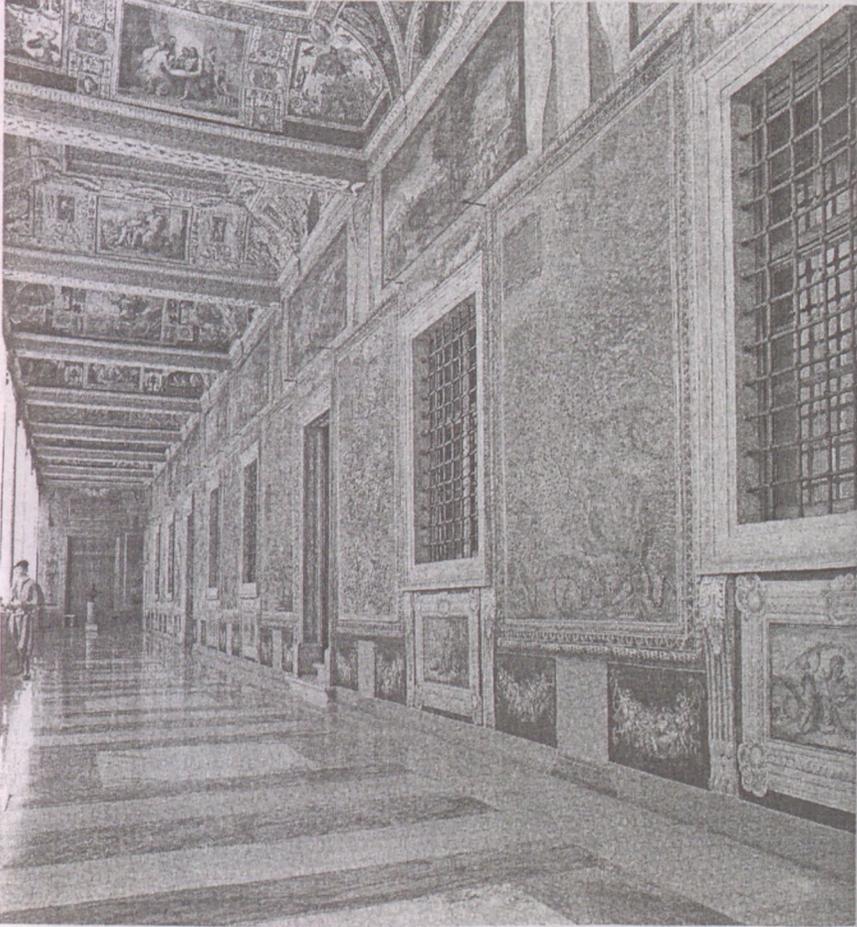

2 a. kép

¹ Lutor F.: Magyar Szemle 1931, 72.-; "... A Vatikáni palota "új" szárnya a Damazus udvarral a bíborkor államtitkár hivatala... Egyik nyugati folyosón Ráffael bibliai képei ékesítik a boltozatot, a felette lévőn a geográfiai rajzok folytatódnak, s itt van Ungheria is aranybetűs városnevekkel. - Az élet az árkádor derékszög alatti fordulata dacára összekötetésben marad a renaissance kor műemlékeivel." Henze A.: Galleria delle carte geographiche. in: Kunstführer Rom und Latium. Stuttgart 1962. irodalommal.

² Vasari G.: Le Vite de' piú eccellenti architetti, pittori e scultore italiani da Cimabue insino a tempi nostri (1550) IV. Künstler der Renaissance Leipzig 1940, 361, 365-6. Raffaello Santi (Sanzio), Urbino. Vasari 2. kiadása (1564-8) alapján készült.

A megbízás eredetileg Itália térképének és jelesebb városképeinek a megörökítésére szült. Vagyis az akkori "res publicák", fejedelemségek, királyságok ábrázolása közepén mindenekelőtt Róma és a Vatikán bemutatását célozta. Munka közben a téma világtérképpé bővült. Részből az Ószövetségből ismert helyszínekkel gyarapodott. E képek többsége a mennyezeten látható. Bennünket elsősorban az érdekel, hogy átlépve az Alpokon az Itáliát környező területek is a falra kerültek, így mindjárt Magyarország az Itáliába vezető főútvonallal.

2 b. kép

Magyarország valamennyi fontosabb városa, vára, "monostora", lóváltó állomása szerepel a térképen (1 a; 3. kép).

A "Cortile delle carte geographiche" keletkezését annak köszönhetjük, hogy a XVI. század elején a TÉRKÉP a legizgalmasabb és legdivatosabb témának számított. Köztudomású, hogy a XV. század végétől a nagy utazások, a nagy felfedezések korszaka következett. A legismertebbek, mint Christoforo Colombo, majd pl. Amerigo Vespucci mellett számtalan flotta járta a tengereket, technikailag mind fejlettebb járművekkel. A hajózáshoz műszerekre és térképekre volt szükség, terjesztésükhöz a könyvnyomtatásra, az új találmányra. A hajózó nemzetek sorában elsőként Itália (Bologna), majd a Németalföld "állt rá" a színes térképek

3. kép

nyomtatására. A XVI. század közepéig javarészt a rézmetszők nürnbergi központja, kisebb mértékben a bajor Ingolstadt elégtették ki a sokkal szűkebb igényeket. A nyomtatott térképek eleinte kompilációk. Raffaello vatikáni térképének érdeme, értéke, érdekessége, hogy évtizedekkel megelőzte a nyomtatott térképek világhírűvé vált sorozatait.

A téma megértéséhez felidézünk néhány térképet, amelyek Magyarországról készültek, illetve, amelyeken Magyarország is szerepel. Mindenek előtt egy X. századi ún. angolszász térkép említendő, amelyen először jelenik meg a honfoglalók neve; Pannonia és Thracia között a GENS HVNNORUM olvasható. Ez a *Codex Cottonianus*³ egyidős a Castorius-féle eredeti római térkép másolatával. Nyugat-Európa tehát tudomásul veszi a magyar országalapítást.

Egy következő lépcsőben Magyarország már nem csupán egy nevet jelent, hanem területet: a XIV. században egymásután négy különböző térképen is feltüntetik, s nemcsak egymásról másolják, hanem ismerik is az országot, mert időbeli sorrendben bővülnek a földrajzi helynevek. A XV. században a firenzei Germanus-féle térképen, majd a Rossellini család térképei esetében ez nem is meglepő, hiszen Mátyás király udvarában, szolgálatában több évtizeden át működtek.⁴

Harmadik fázisként jelölhető az a korszak, amikor az Európa térképeken Magyarország területén belül a római kori ptolemaioszi térkép provincia beosztása és latin nevű helynevei, magyar földrajzi nevekre cserélődnek ki. Mintegy tíz névvel találkozunk Fra Mauro Velencei-Muranoi térképész művén, Andrea Bianco közreműködésével (1459-ből). A fejlődés és az ismeretek gyors ütemű gyarapodását mutatja, hogy alig fél évszázaddal később a magyar Lázár térképén, s ez olvasható le a Raffaello-féle Vatikán-beli falképről is, már több, mint száz földrajzi helynév szerepel magyar névvel. Első és sokáig egyetlen, példa értékű térképünk ugyanis LÁZÁR (Lazarus) műve, 1528-ban Ingolstadtban jelent meg a mester halála után, a művet munkatársai fejezték be. Lázár curriculum vitae-jét a térkép jobb szegélyén beillesztett *cartouchban* (4 kép) olvassuk: Bakócz Tamás esztergomi hercegprímás személyi titkára volt⁵... s munka-csoportjával nagyjából a Dózsa-féle felkelés évtizedeiben járta az országot és készítette felméréseit. Egyébként Székes-fehérvárról való, s Bécsben tanulta a "kozmozgrafiát", vagyis a matematikát, csillagászatot és térképészetet. A bécsi egyetem matrikulájának a bejegyzése szerint Lázár Stuhlweissenburgból való: "Lazarus gentis Hunnicæ" írták 1512-ben. Lázár deák térképét 1528 után többször és több helyen megjelentették, híressé a bolognai, majd különböző itáliai és a bécsi 1566. évi kiadása után lett. Másolták, bővítették az újabban készült térképek esetében, de érdekes, hogy pl. tájolósi tévedését csak sokkal később - több részletben - korrigálták. Hiába tünteti fel ugyanis térképén az égtájakat, a valósághoz képest közel 45°-os eltérés mutatkozik ÉK-i irányban az É-D-i tengelytől. Erre azért tértünk ki, mert ugyanez a hiba jellemzi még a Raffaello-féle magyarországi szelvényeket is!⁶ Élárulva, hogy vagy közös alapanyagból dolgozott a magyarországi és Róma városi térképészítő, vagy maga Lázár adott bizonyos tanácsokat a vatikáni

³ Stegena L.: Korok és térképek. Budapest 1984, 44-45 és 13. ábra.

⁴ Gerevich L.: Budapest művészete a későbbi középkorban a Mohácsi vészig. in: Budapest története, Budapest 1973, 313- (szerk: Gerevich L. - Kosáry D.).

⁵ "Tabula Hungariae ad quattuor latera per Lazarus, Thomas Strigoniensis Cardinali Secretariu viru..." Ehhez: Gergely J.: A pápák és Magyarország. 1984.

⁶ Stegena uo. 53-. Az eltérés több évszázada tartó okáról.

térkép készítőinek. Nincs rá bizonyíték, de alaposan feltételezhető, hogy Lázár deák járt a Vatikánban Bakócz személyi titkáráként, amikor a magyar hercegprímás 1514-ben török ellenes összefogás megszervezése címén érkezett az Örök Városba, s ott hónapokig tartózkodott. A magyar kíséret bevonulásáról Rómába ugyanis több korabeli feljegyzés emlékezik meg⁷... A térkép előkészületei a Vatikánban éppen ekkor folytak, az anyaggyűjtéshez a komplex feladat véghezviteléhez megfelelő és hozzáértő szakemberekkel bizonyára konzultáltak.

4. kép

Lázár 1528-ban megjelent térképét Wolfgang LAZIUS saját 1556-ban megjelent bécsi térképéhez messzemenően használta, sőt az ő támogatásával készült LÁZÁR művének 1566. évi újrakiadása is. Mattheius (Zündt) ZINT térképe Nürnbergben 1567-ben jelent meg. SAMBUCUS (Zsámbéky) János térképét ugyanerről a témáról 1579-ben Bécsben nyomták, akárcsak MERCATOR

⁷ Riedl F.: Magyarok Rómában. Budapest 1930.

(Gerard Kremer) 1595-ös térképét. E példák felsorolásával csupán néhány adattal kívántuk felhívni a figyelmet:⁸ a térképkészítés "divatjára", évtizedenként megjelent újabb változatokra Lázár alaptérképének finomítására, bővítésére, de csak egészen csekély mértékig korrigálva tévedéseit...

Önként vetődik fel ezek után a hibák, tévedések ismeretében a Vatikáni Loggiák Magyarországot bemutató térképével kapcsolatban a pontosság kérdése, a használhatóság mértéke?

A loggia falán valamennyi szelvény azonos méretű, a padlótól a mennyezetig borítja a falat (**2 b kép**). Álló téglalap alakúak, mindegyiken feltüntetik tájolásként szövegesen latinul (és nem olaszul) az ÉK-DNY irányt és az ábrázolás léptékét a léptékegység jelével. (Már hosszabban írtunk róla, hogy ez adatok ellenére is eltérés tapasztalható az ÉD-i iránytól). Éppen emiatt gondolunk arra, hogy alaptérképként valamelyik ókori - római kori térkép szolgált legalábbis a magyarországi szelvényekhez (**5 kép**). A római császárkor elején, időszámításunk kezdetekor, Augustus - Octavianus a Forum Romanumon csarnokot emeltetett, amelynek belső falára az Imperium Romanum színes térképét festették. Nyugatról haladva Britanniától Perzsiáig, majd ennek sávja alatt a Birodalom délebbi területeinek sávja következett. Az ország területi gyarapodásait és idővel elvesztését még az V. században is átvezették a térképre. Ennek az alaptérképnek kicsinyített, fa hengerre tekert, pergamenre festett másolataival közlekedtek az utasok az óriási Imperium Romanum távolsági útjain.⁹

Ismeretes, hogy I. (Szent) István király hosszabb előkészületek után 1018-ban megnyitotta Magyarországon keresztül a Jeruzsálembé vezető zarándokutat, amivel bekapcsolta Európa gazdasági vérkeringésébe az országot. Az út leágazásán a Balatontól délre az ősi "Borostyánút" mentén Rómába Szent Péter sírjához, a zarándokok római kori térképekkel közlekedtek.¹⁰ Az egyik alaptérképük az ún. *Itinerarium Burdigalense*, a másik az ún. *Tabula Peutingeriana* (utóbbit ma Bécsben az Archivumban Codex 324. számon őrzik). Ez utóbbinak a 12. századi másolatán a vatikáni térkép tájolási elcsúszása látható.¹¹

Következő témaként az 1515 körüli térképen szereplő magyarországi helységnevek használhatósága merül fel. Feltűnő ugyanis a megnevezések három különböző nyelve, néhol szomszédos helységek esetében is...

Következésképpen latinul szerepelnek az utasítások, még hozzá fehér nyomtatott betűvel, elválasztva tehát a helységnevektől, utóbbiak kurzív írással készültek (bár itt is vannak kivételek). Tehát latinul írták az égtájakat, az ország neveket. Kivételek vannak olyan városoknál, mint pl. Szombathely = SAVARIA (Savaria a római korban). Tehát nem a német Stein am Anger és nem a későbbi magyar

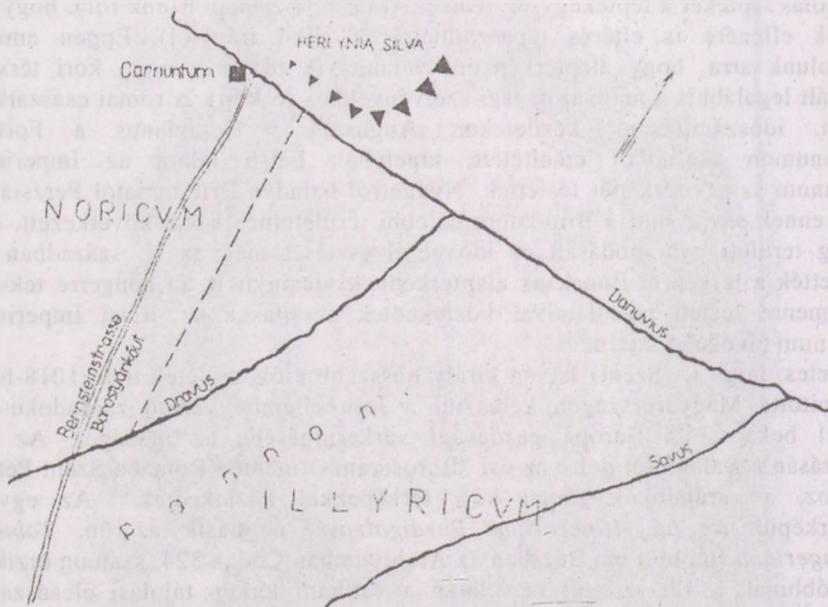
⁸ Stegena L.: 61-

⁹ A Levi - M. Levi, *Itineraria picta Studi e Materiali Museo dell' Impero Romano* 7, 1967. Roma.

¹⁰ Györfly Gy.: Az "Apostolok útján" zarándoklat Magyarországon át Rómába. in: István király és műve. Bp. 1977. 293-

¹¹ Ehhez Soproni S.: *Itineraria*. in: *The Archeology of Roman Pannonia* (szerk. Lengyel A. - Radan GTB., Kentucky-Budapest 1980, 213-; Weber E.: *Tabula Peutingeriana*. Faksimile Ausgabe mit Kommentar. Graz 1976.

Szombathely. A helység a római kori alaptérképen SAVARIA-ként még rajta volt, de a XVI. század legelején már szinte lakatlan romhalmazzá vált. Latinul szerepel az "új" székváros ALBA REGALLY-ként írva. Erdély TRANSSILVAIA-ként szerepel, de a Kalotaszeg, vagy pl. COLOSVÁR magyar néven. Magyarországon kívül is van néhány ilyen latin megnevezés pl. a Vaskapu helyén (fehér nyomtatott betűvel) PONS TRAIANI, vagyis Traian hídja olvasható, vagy pl. a Duna deltájánál több ilyen ókori helység, mint pl. SEVERINUS, ma Turnu Severin, stb....

5. kép

Más csoportba tartoznak a magyarul írott helységnevek: valamennyi magyarul írott folyó vagy város nevét hibásan írták! A hiba - úgy tűnik - hangzás után, idegen kiejtéssel diktált, vagy félreértett írás eredménye. Pl.: SOBROŃ, Sopron helyett (de már nem a római kori Scarbantia és nem az osztrákok által használt Ödenburg, s nem a X. századi Supron).

Ugyanakkor az is feltűnik, hogy a térképen a geográfiai meghatározások elfogadhatók, a sűrű település ellenére a helységek sorrendje valós helyzetet mutat. A kapott adatok tehát a helyszínnel ismerős csapattól származnak.

A helynevek harmadik csoportját a német nyelvűek alkotják, hiszen a Nürnbergben, az Ingolstadtban vagy Bécsben kiadott - valamivel későbbi - magyarországi térképeken megszorodtak a német nyelvű helynevek, így pl. a sokat emlegetett LAZARUS-Lázár térképén is! A vatikáni térképen pl.

Raffaello BUDA-t ír, LÁZÁR valamivel később kinyomtatott térképén viszont OFEN olvasható a mai magyar főváros helyén.

Tanulságosak a Magyarország körüli országok, helyük és nevük. A szóban forgó szelvények az Északi-tengertől az Adriáig terjednek, s É-ről D-re mutatják be az országokat, közbül Magyarországgal és Ausztriával, amelyek a térség messze legsűrűbben települt részei. A Skandináv félszigettől a sorrend: SCANIA, LITVANIA, PLONIA, PODOLIA, MORAVIA, VOLHINIA, majd a Kárpátok északi karéja alatt kezdődik Magyarország. Feltűnő, hogy a beszámolóknak elején idézett címjelző táblán UNGARIA helyett a térképen *belül* országnévként HUNGARIA szerepel. Ez is mutatja, hogy több forrásból merített Raffaello, művének készítésekor. (Szükséges itt is utalnunk a sokat idézett Lázárra, akinek a térképén is megvan ez a kettősség...) Erdély helyén SILVA olvasható, a Déli-Kárpátok és a Duna között WLACHIA, az eredeti Órománia. A Dunától délre RASCIA, feltehetően Rácországra utal.

A térképsorozat díszítményei és a híres "groteszkek"

Raffaello 1508-tól dolgozott Rómában, 1513-tól már a Szent Péter bazilikában. 1515-től (Bramante utóadaként) a Bazilika főépítész, ugyanakkor a Róma városi ókori emlékek főfelügyelője tisztét is betölti.¹² Valamennyi életrajzírója említi, hogy fiatalon, 1520-ban bekövetkezett haláláig, életének ebben az utolsó szakaszában agyon volt halmozva megbízásokkal, s éjjel-nappal dolgozott. Ezért tűnt fel, hogy amikor Nero császár *Domus Aurea*-jában első ízben folynak komoly feltárások,¹³ Raffaello minden idejét a helyszínen tölti, munkaköréből következő hivatalos odafigyelést messze meghaladó módon.

Nero császár csodás Arany Palotáját Kr. után 64-ben építteti és felülmúlhatatlan pompával rendeztette be. A helyszín a Colle Oppio, a Colosseum ÉK-i oldalánál kiugró meredek sziklafal, ahonnan széles kilátás nyílt a Forum Romanumra, a Palatinusra, az Aventinus villáira, a Circus Maximusra.

Raffaello naphosszat töltött a helyszínen és másolta a római kori frissen napvilágra kerülő festményeket. A mestert elbűvölte az alkotások magas színvonala. Számtalan pontos kartont készített e színpompás művekről. S naponkénti rögtönzéssel azonnal be is dolgozta ezeket a Vatikánban készülő freskókba, amelyeket jól begyakorolt műhelye kivitelezett (a csapat egyenként is híres festőkből állt).¹⁴ Raffaello naponta ellenőrizve ezt a munkát saját kezűleg korrigált és alakított, így került mind több részlet a *Domus Aurea*-ból a Vatikáni palota falára. Keretként, témák elválasztó motívumaként ötvöződött az "antik" a "modern"-nel.

¹² Delogu G.: *Italianische Malerei*. Zürich 1939, 126-141. Raffael műhelyének legismertebb művészei Giulio Romano, Andrea del Sarto...

¹³ Dacos N.: *La découverte de la Domus Aurea et la fondation des grotesques à la Renaissance*. Leiden 1968.

¹⁴ Műhelyében állandóan több mint 50 művészt foglalkoztatott a párhuzamosan különböző helyszíneken készülő munkáin. A "Loggiák"-on 6 festő és stukkókészítő dolgozott. Bagnacavallo, Giovanni da Udine, Francesco Penni, Perin del Vega: a stukkózást Giovanni Francesco irányította, az alakok mestere Giulio Romano volt.

Kivétel a pápai lakosztály: itt mindjárt a loggia magyarországi szelvényei melletti ajtón át a lakosztály előterébe jutunk. A Szentatya által naponta használt bal oldali, a térre néző helyiség falát kizárólag a Nero-féle "groteszkek" másolatai borítják.

A mesealakokat idéző, kandeláberekre helyezett növények, állatalakok, szárnyas kis Amorok festői világa a Krisztus születése körüli évtizedekben vált divattá a római kori képzőművészetben.¹⁵ Az idők változásával járó "ízlés romlása" mélyen megbotránkoztatta az idősebb nemzedéket. A művészet eddig ugyanis a napi élet reális másolatára törekedett, a realitásba a kor hite szerint természetesen az istenvilág is beletartozott, hiszen a mennybéliek jó vagy rossz szándékkal folyamatosan beleszóltak az emberek sorsába. Most az "új" stílus szakított e hagyománnyal, szakított a realitással. Vitruvius: (Tíz könyv az építészetről. Hetedik könyv, 5. fejezet) erről így ír (Hajnóczy Gábor fordítása (1988): "... hogyan bírhatná el (a kandeláberen) az oly vékony és gyenge inda az ülő alakot; vagy hogyan nőhetnének a gyökerekből és hajtásokból részben virágok, részben félalakos szobrok? Az emberek azonban az ilyen hamis dolgok láttán nem méltatlankodnak, hanem gyönyörködnek, s nem is gondolják meg, vajon melyik is lehetséges vagy nem. A beteges ítékezés által elhomályosult elmék nem képesek megítélni, mi lehetséges méltóan a *decor* elve szerint. Az olyan képeket ugyanis nem kell helyeselni, amelyek nem a valóság hasonmásai..."

A vatikáni freskó térképsorozatával kapcsolatban felmerül bennünk itthon a kérdés, vajon mit tudhatnak Rómában ebben az időben Magyarországról - a magyarokról? A válasz meglepő lehet: nagyon sokat! Történelmünk során végig a XV. század és a XVI. század eleje az az időszak, amikor Magyarország tevékeny szerepet vitt Európa történetében. Zsigmond, Hunyadi János, Mátyás király több, mint egy évszázadon át gondozták az ország jó hírnevét. Zsigmond 1387-től magyar király, majd lengyel király, német király és végül a Német-Római Birodalom császára. Az évtizedig tartó Konstanci Zsinattal reformálja az egyházat. Hunyadi János törökök feletti győzelmével szerzett tekintélyt a magyaroknak, bizonyítéka ennek a déli harangszó elrendelése. Corvin Mátyás udvarába Itália különböző részeiből igyekeztek olasz művészek, humanista tudósok, feltalálók, hiszen rangot jelentett a magyar király udvarában töltött idő.

A vatikáni térkép létrejötténél, illetve részletességénél az egyetlen magyar szerzetesrend, a pálosok Róma városi közreműködése is számításba jöhet. A pálosok a XIV. század közepétől vannak az Urbsban, s jutnak mind fontosabb szerephez, ami kitűnik abból, amint mind rangosabb feladatokat bíz rájuk a mindenkori egyházfő.¹⁶ A szóban forgó térkép készítésekor Rómában egyidőben két jelentős magyar bázis működött: mindkettő előkelő helyen, az egyik a Vatikánban, a másik a Laterán mellett. Mindkettő egyházi, kulturális és

¹⁵ Alapvetően Mau A.: Geschichte der dekorativen Wandmalerei in Pompeji. Berlin 1882.; Maiuri A.: La pittura delle case... Monumenti della pittura antica scoperti in Italia. Roma 1938.

¹⁶ Tóth S.: Templomok és birtokok a magyar pálosok gondozásában Rómában. in: A magyarok ezer esztendeje Rómában. (szerk: Póczy K. - Szelényi K.) Budapest 2000. 81-89.

politikai küldetést is betöltött.¹⁷ Raffaello idejében a pálosok tulajdonában van már több, mint egy évszázada a Laterán mellett, a monte Caelion, a S. Stefano Rotondo templom és kolostor. A közelben több templom is felügyeletükre volt bízva, s Róma környékén nagy birtokokon gazdálkodtak. A pápa megbízásából ugyanis nem csak a "Szent István kerek templomát" gondozták, hanem a Vatikánban lévő magyar komplexum liturgikus ellátásáról is gondoskodniuk kellett. Utóbbi együttest: templomot, káptalant 12 kanonokkal, s az ún. zárandokházat, még I. István a később szentté avatott magyar király koronázásakor 1000-ben alapította Szent Péter sírja mellett, annak közvetlen szomszédságában.

Ha most - szigorúan témánknál maradva - arra a néhány művészeti alkotásra emlékeztetünk, amelyeket a pálosok priorjai a S. Stefano Rotondo részére készíttettek, csupán az 1500-as évek elején neves római és firenzei képzőművészekkel, egyértelművé válik, milyen szoros kapcsolatban állt a magyar szerzetesrend a XVI. század elején koruk művészeivel.¹⁸ Gyöngyösi Gergely prior megrendelésére díszes taernaculum készült 1510-ben, reliefjei István első mártírt és Remete Szent Pált mutatják. Ugyanebből az időből való a templom bejárata elé a XII. században emelt porticusnak az új festmény ciklusa, szintén első Szent István és Remete Szent Pál történetével. 1511-ben készült a padlóba helyezett renaissance márvány fedlap a pálos atyák sírja fölött. A templom egyik művészeti ékessége máig a gyulafehérvári püspök, László vatikáni magyar gyóntató vörös márvány renaissance síremléke 1523-ból, a sokat emlegetett verses felirattal. A következő évből való (1524) Bernardino Capello kanonok ugyancsak remekmű renaissance síremléke. A kolostor udvarában áll az a nyolcszögű kút, amelyet Zsigmond magyar király és X. Leo pápa (1513-1521) címerei ékesítenek.

A pálosok naponta feljártak a S. Stefano Rotondóból a Vatikánba, ahol szolgálatot teljesítettek a Santo Stefano Unghereseben. Szinte elképzelhetetlen, hogy ne kísérték volna érdeklődéssel az udvari loggiát díszítő freskósorozat előmenetelét. Talán ők diktálták a művészeknek a magyar helységneveket. A Caeliuson lévő templomukban és kolostorukban csupán az 1510-1525 között készült műalkotások láttán, a Vatikánban dolgozó művészekkel való kapcsolatuk reálisnak tűnik.

Összefoglalva: a "Cortile delle carte geographiche" freskójának térképsorozata több szempontból kiemelt figyelmet érdemel a hazánkra vonatkozó műalkotások sorában:

¹⁷ A két magyar bázis Rómában, amelyek évszázadokon át párhuzamosan vallási, kulturális és politikai feladatot töltöttek be helyszínein:

a Vatikánban a Szent Péter bazilika közvetlen szomszédságában a Szent István király kultuszát gondozó *Santo Stefano Ungherese* kis templom, kolostor és zárandokház.

A Laterán mellett a Caeliuson a *Santo Stefano Rotondo* templom, az első István mártír és Remete Szent Pál tiszteletére épült templom, majd a XVIII. századi új kápolnájában a magyar Szent István kultuszhelye.

¹⁸ H. Vladár Á.: A Santo Stefano Rotondo a Szent István kápolnával. in: A magyarok ezer esztendeje. Bp. 2000, 89-110.

PÓCZY K.: RAFFAELLO MAGYARORSZÁG TÉRKÉPE RÓMÁBAN

- a) Korban megelőzi Lázár 1528-ban megjelent Magyarország térképét, s mint ilyen az egyik legkorábbi térképünk. Közvetlenül a török hódoltságot megelőző időszak fontos dokumentuma.
- b) Elképzelhető, hogy maga Lázár is közreműködött létrejöttében. Magyarországi helyismerettel, sőt a XVI. század elejei településhálózatot ismerő tanácsadóként bizonyára többen diktáltak helyneveket a vatikáni térkép kivitelezőinek.
- c) Szóba jöhetnek tanácsadással a Rómában lévő magyar pálosok is, akik a Vatikánban a Szent István alapítású Santo Stefano Ungherese kis templomnak, a káptalannak és a zarándokháznak a liturgikus ellátásáról gondoskodtak; saját templomuk és kolostoruk a Santo Stefano Rotondo volt a Coeliuson.
- d) Figyelemre méltó a térkép helyszíne a vatikáni palotában,
- e) nem is szólva a mesterről, Raffae'lloról, aki a művet nevével jegyezte.

Összességében a vatikáni palota "Cortile delle carte geographiche" freskójának Magyarország térképét ábrázoló részlete az 1515-1517 körüli évekből a magyar kultúrtörténet egyik fontos eleme.

TAMÁS FEDELES:

DIE KIRCHENHISTORISCHE BEDEUTUNG DES
ALTCHRISTLICHEN BEGRÄBNISSTÄTTEN VON SOPIANAE
(PÉCS/FÜNFKIRCHEN)*

Die ersten drei Jahrhunderte nach der Kirchengründung durch Jesus Christus können wir die Epoche des Katakombenchristentums, nach dem hervorragenden Werk von Henri Daniel-Rops,¹ die Ära der Kirche der Aposteln und der Märtyrer nennen. Während dieses Zeitalters gab es solche Perioden, in denen die römische Staatsgewalt gegenüber der Nachfolger Christi Toleranz erwies. Auf die Zeit von der 60er Jahren des 3. Jahrhunderts bis 303/304, dem letzten und grausamsten Höhepunkt der Christenverfolgungen unter Kaiser Diokletian (284–305), folgte eine Friedensepoche.² Die Zahl der Christen stieg dank der günstigen Umstände fortlaufend. Auf Grund der Berechnung verschiedener Forscher kann festgelegt werden, dass sich ihre Zahl zwischen Mitte des 3. und Anfang des 4. Jahrhunderts auf dem Gebiet des Römischen Reichs 2–von 2–3 auf 6–7 Millionen verdoppelt hatte.³ Zur selben Zeit begann die Zahl der Christengemeinschaften auch im westlichen Teil des Römerreichs anzuwachsen. In dieser Zeit nahm der Christenglaube in den Donauprovinzen, so auch in Pannonien, große Dimension an.⁴ Im Leben der katholischen Kirche kam die

* Der Text des vorliegenden Aufsatzes wurde am 11. Mai 2005 in Wien auf dem Symposium „Der altchristliche Friedhof von Pécs/Sopianae“ vorgetragen.

¹ Henri DANIEL-ROPS, *Az Apostolok és vértanúk egyháza I–II.* [Die Kirche der Aposteln und Märtyrer] Budapest 1989, (Nachfolgend: DANIEL-ROPS, *Az apostolok...*).

² Joseph LORTZ, *Geschichte der Kirche. In ideengeschichtlicher Betrachtung.* Münster 1948¹⁴. S. 38., KATUS, László, *A kereszténység a Római Birodalomban a 4. és 5. században.* [Das Christentum in dem Römischen Reich in den 4. und 5. Jahrhundert]. In: *A Pécsi Világörökség. Örökségi Füzetek 2.* Pécs, é. n. [2004] S. 101–109. (in weiteren: KATUS, *A kereszténység...*) hier S. 101., Frits van der MEER, *Die alte Kirche. Einleitung.* In: *Alte Kirche I. (Gestalten der Kirchengeschichte I.)* Hrsg. von Martin Greschat. Stuttgart/Berlin/Köln 1994². S. 7–37. Hier S. 14. Der Verfasser bezeichnete die erwähnte Friedensperiode als »longa pax«.

³ KATUS, *A kereszténység...* S. 101., SZÁNTÓ, Konrád, *A Katolikus Egyház Története* [Die Geschichte der katholischen Kirche]. I. Budapest 1983. 76.

⁴ KATUS, *A kereszténység...* S. 102., MÓCSY, András, *Vallás* [Religion]. In: *Pannonia régészeti kézikönyve.* Hrsg. von A. Mócsy, J. Fitz, Budapest 1990. S. 255–264. und 368–373. (Anmerkungen) (Nachfolgend: MÓCSY, *Vallás...*) hier 260–261., Ders., *Pannonia a késői császárkorban* [Die Pannonien in der spätromischen Kaiserzeit]. Budapest 1974. (Apolló Könyvtár 4.) (Nachfolgend: MÓCSY, *Pannonia...*) S. 86–87., TÓTH, István, *A rómaiak Magyarországon* [Die Römern in Ungarn]. h. n. 1979². (Magyar História) S. 228–229., Ders., „In hoc signo...” A

entscheidende Änderung erst mit der Herrschaft des Römerkaisers Konstantin des Großen (306–337). Nachdem er bei der Mulvischen Brücke Maxentius besiegt hatte (1312), erließ er im Frühjahr 313 mit seinem Mitkaiser Licinius (308–324) das sogenannte Mailänder Edikt. In diesem Dekret wurde die volle Religions- und Kultusfreiheit der Christen versichert.⁵ Damals nahm, von dem kraftlosen Versuch des Kaisers Julianus Apostata (361–363) zur Wiedererweckung des Heidentums abgesehen,⁶ die ununterbrochene Entwicklung der katholischen Kirche ihren Anfang. Der Höhepunkt dieser Tendenz stellte das Jahr 380 dar, als das Christentum von Theodosius dem Großen (379–395) als Reichsreligion anerkannt wurde.⁷

In den bedeutenden Städten von Pannoniens gab es christliche Gemeinschaften mit Spitze je einen Bischof. Eine der wichtigsten Bischofsstädte dieses Territoriums war Sirmium (Sremska Mitrovica/Serbien-Montenegro), der Sitz der Provinz von Pannonia Secunda. Aus dem 4. Jahrhundert kennen wir den Namen aller dortigen Bischöfe. Bei den Christenverfolgungen zu Beginn des 4. Jahrhunderts starben viele Einwohner der Stadt und seiner Umgebung für den Glauben. Einer der bekanntesten Märtyrer war Demetrius, der in erster Linie in der orthodoxen Kirche verehrt wird.⁸ Der griechische Victorinus, Bischof von Poetovio (Ptuj/Slowenien), fiel ebenfalls der diokletianischen Verfolgung zum Opfer.⁹ Quirinus, Bischof von Siscia (Sisak/Kroatien), wurde im Jahre 308/309 mit einem Mühlstein um den Hals im Fluss Sibaris (Güns) ertränkt.¹⁰ In den schriftlichen Quellen wurden die auch Bischöfe von Cibale (Vinkovce/Kroatien), Mursa (Osijek/Kroatien) und Scarbantia (Sopron, Ödenburg/Ungarn) erwähnt. Anhand der indirekten Angaben und der archäologischen Funde ist aber anzunehmen, dass es neben den erwähnten

kereszténység kezdetei Pannóniában [„In hoc signo...“ Die Anfänge des Christentums in Pannonien]. Baranya, 4 (1991):1-2. S. 9–21. (Nachfolgend: TÓTH, *In Hoc Signo...*) Hier S. 10–12.

⁵ Szókratész egyháztörténete [Kirchengeschichte von Sokrates]. Übersetzt von Baán, István. Budapest 1984. (Ókeresztény Írók 9.) (Nachfolgend: Szókratész) 36–37., Aleksander KRAWCZUK, *Nagy Konstantin* [Konstantin der Große]. Budapest 1981. 137–163., Thomas SCHLEICH, *Konstantin der Große*. In: *Alte Kirche I.* wie Anm. 2. S. 189–214. Hier S. 198–199., DANIEL-ROPS, *Az apostolok...* S. 118–126., *Der Text des Ediktes* (ungarisch): BORZSÁK, István (Hrsg.), *Római történeti chrestomathia*. [Die Textsammlung der römischen Geschichte]. Budapest 1989⁵. (Nachfolgend: Textsammlung...) S. 276–278.

⁶ Ammianus MARCELLINUS, *Róma története* [Die Geschichte Rom]. Übersetzt von Szepesy, Gyula. Budapest 1993. XXII. 5. S. 282–283., DANIEL-ROPS, *Az apostolok...* II. S. 265–270., Szókratész, S. 221., 239.

⁷ Textsammlung... S. 281–282., DANIEL-ROPS, *Az apostolok...* II. S. 294–295.

⁸ MÓCSY, *Pannonia...* S. 87., 103–105., 157., 162–163., MÓCSY, *Vallás...* S. 262., TÓTH, *In Hoc Signo...* S. 12–13.

⁹ Nach der Meinung von György Heidl ist es vermutlich der Bischof schon früher (ca. 283–284) zu verstorben. HEIDL, György, *Egy Dráva-parti írásmagyarázó. Poetoviói Victorinusról* [Ein Exeget von Drau-Ufer. Über Viktorin von Poetovio.]. In: *A Pécsi Világörökség. Örökségi Füzetek 2.* (wie Anm. 2.) S. 82–85., Tóth, *In Hoc Signo...* S. 11.

¹⁰ TÓTH, *In Hoc Signo...* S. 13–14.

Städten auch in Aquincum (Óbuda, Ofen/Ungarn), Savaria (Szombathely, Steinamanger/Ungarn), Iovia (Alsóhetény/Ungarn) und Sopianae auch je ein Bischofssitz gab.¹¹

Die Gründung der Römerstadt Sopianae¹² kann man in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts nach Christus ansetzen, aber wir kennen weder den genauer Zeitpunkt noch die Umstände. Die Blütezeit der Siedlung begann am Ende des 3. Jahrhunderts. Im Rahmen der Zivilverwaltungsreformen von Kaiser Diokletian wurde der Sitz der neugegründeten Teilprovinz Valeria in der Stadt Sopianae eingerichtet. Nach dieser Umorganisation wurden die großen Bauarbeiten im Zentrum der Stadt, in der Gegend des heutigen Postpalastes, in Angriff genommen.¹³ Die allmähliche Entwicklung der Siedlung wirkte sich auch auf die Umgebung aus, so bedeutete sie eine große Anziehungskraft für die dort lebende Bevölkerung. Die Zahl der Christen, wuchs parallel zum Zuwachs der Einwohnerzahl kontinuierlich.

Am 30. November 2000 wurden die 16 Grabdenkmäler der frühchristlichen Begräbnisstätte des ehemaligen Sopianae von der Weltkulturerbekommission der UNESCO auf die Weltkulturerbeliste aufgenommen.¹⁴ Diese Anerkennung bestätigt schon offiziell die große Wichtigkeit der Grabgebäude und des ganzen frühchristlichen Zömeteriums. Diese Objekte beweisen die Präsenz der Gemeinschaft der Christengläubigen in Sopianae mindestens seit dem 4.

¹¹ KATONA GYÓR, Zsuzsa, *Az első keresztények a Dél-Dunántúlon az ókeresztény temetők tükrében Sopianae* [Die ersten Christen im südlichen Transdanubien im Spiegel der Urchristlichen Friedhöfe – Sopianae]. In: *Kereszténység és államiság Baranyában*. Hrsg. von Huszár, Zoltán, Pécsvárad 2000–2001. S. 23–39. Hier S.24., TÓTH, Endre, *A pécsi ókeresztény sírépületek eredete és jelképei* [Der Ursprung und die Symbole der altchristlichen Grabbauten von Fünfkirchen]. In: *A Pécsi Világörökség. Örökségi Füzetek 2.* (wie Anm. 2.) S. 110–116. (Nachfolgend: TÓTH, *A pécsi ókeresztény sírépületek...*) Hier 110., Ders., *A 4–8. századi pannóniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről* [Über den Quellen des Christentums von Pannonien in 4.–8. Jahrhunderts und über den Quellenwert der Funde]. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2 (1990) S. 17–33. (Nachfolgend: TÓTH, *A 4–8. századi...*), PÓCZI, Klára, *Scarbantia. A római kori Sopron* [Scarbantia. Ödenburg in Römerzeit.]. h.n. 1977. S. 36., 42–44.

¹² Über der Historiographie der Römerstadt Sopianae: LENGVÁRI, István, *Sopianae, a római Pécs kutatásának története* [Sopianae, Die Geschichte der Forschung von römischen Pécs]. *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis*, 15 (1999) S. 155–168., Ders., *Sopianae kutatásának története* [Die Geschichte der Forschung von Sopianae]. In: *A Pécsi Világörökség. Örökségi Füzetek 2.* (wie Anm. 2.) S. 55–62.

¹³ FÜLEP, Ferenc, *Sopianae. The History of the Pécs during the roman Era, and the Problem of the continuity of the late Roman Population.* (Archeologia Hungarica 50.) Budapest 1984. (Nachfolgend: FÜLEP, *Sopianae...*) S. 24–25., Ders., *Régészeti kutatások Sopianae városában* [Archäologische Forschungen in der Stadt Sopianae]. In: *Sopianae–Pécs Ókeresztény emlékei*. Budapest 1988. S. 1–35. (Nachfolgend: FÜLEP, *Régészeti kutatások...*) Hier S. 9–10., TÓTH, Endre, *Sopianae: Római város és temető* [Sopianae: Römerstadt und Friedhof]. *Baranya*, 1, (1988) S. 23–34. Hier S. 28–29.

¹⁴ KATONA GYÓR, Zsuzsa, *Az UNESCO a Világörökség részévé nyilvánította Pécs/Sopianae ókeresztény temetőjét* [Der altchristlichen Friedhof von Pécs/Sopiane wurde von der UNESCO auf die Weltkulturerbeliste aufgenommen]. *Pécsi Szemle*, 3 (2000):4. S. 117–120. Hier S. 117.

Jahrhundert. Dem Friedhof wird deshalb viel Bedeutung beigemessen, weil er eine 1600 jährige Existenz der katholischen Kirche in der Stadt belegt. Diese Tatsache verleiht dem Bistum und der Stadt solche Tradition und Identität, die – unabhängig von der Kontinuität der römischen Bevölkerung – bis in die Gegenwart bestimmend wirken und für die Fünfkirchner Bürger auch im 21. Jahrhundert maßgebend sein sollten.

Die mittelalterliche Stadt entstand auf dem Gebiet des frühchristlichen Gräberfeldes.¹⁵ Die bedeutsamsten Grabbauten befinden sich auf dem Heiligen-Stephans-Platz südlich der Kathedrale. Die Zahl der Grabkammern und der Grabkapellen ist gering gegen die mehrere hundert freigelegten Bestattungen,¹⁶ jedoch sind sie angesichts der angewandten architektonischen Technik und der Wandgemälde einzigartig auf der Welt.¹⁷

Bisher haben die Archäologen 20 größere Grabbauten freigelegt.¹⁸ Die Gemeinsamkeiten lassen sich vor allem in den Baumethoden und im Baustil erfassen. Die römische Stadt Sopianae lag im Berührungspunkt verschiedener kultureller Strömungen aus Norditalien, Dalmatien und der Balkan-Halbinsel. Die unterirdische, fallweise gemalte Grabkammer spiegelt balkanischen Einfluss wider. Die auf der Oberfläche erbauten Grabkapellen, die sogenannte *cella memoriae*, zeigen norditalienische Bautradition.¹⁹ Ursprünglich waren acht Grabkammern mit Fresken bemalt, aber heute sind nur drei zu sehen.²⁰ Diese Darstellungen der biblischen Szenen an den Wandgemälden (z. B. Sündenfall, Daniel zwischen den Löwen, Petrus und Paulus, Geschichte von Jonas, babylonische Jungen usw.) sind zur Zeit, außer den italienischen Katakomben nur in Fünfkirchen bekannt.²¹ Archäologen und Architekten datieren die

¹⁵ Darüber: G. SÁNDOR, Mária, *Die Bischofsburg zu Pécs – Archäologie und Bauforschung. Pécs püspökvár – Régészet és épületkutatás*, (ICOMOS – Hefte des deutschen Nationalkomitees XXII) Budapest 1999., Dies., *Die Entwicklung der mittelalterlichen Stadtstruktur in Pécs*. In: Font, Márta – Sándor, Mária (Hrsg.): *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. (Varia Archeologica Hungarica IX.) Budapest–Pécs, 2000. S. 203–212., Dies., *A középkori Pécs topográfiája* [Die Topographie der mittelalterlichen Fünfkirchen]. In: *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. Hrsg. v. Font, Márta (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs 2001. S. 197–208.

¹⁶ GÁBOR, Olivér, *A pécsi ókeresztény sírkamrák* [Die altchristliche Grabkammern von Fünfkirchen]. *Pécs Szemle*, 7 (2004):4. S. 2–16. (Nachfolgend: GÁBOR, *A pécsi ókeresztény sírkamrák...*) Hier S. 4.

¹⁷ TÓTH, *A pécsi ókeresztény sír épületek ...* (wie Anm. 11.) S. 113.

¹⁸ GÁBOR, *A pécsi ókeresztény sírkamrák...* (wie Anm. 15.) S. 12–13.

¹⁹ TÓTH, *A pécsi ókeresztény sír épületek...* (wie Anm. 11.) S. 113–114., TÓTH, *A 4–8. századi...* (wie Anm. 11.) S. 26–27., TÓTH, Endre, *Sopianae a késő császárkorban* [Sopiane in der spätrömischen Kaiserzeit]. In: *A Pécsi Világörökség. Örökségi Füzetek 2.* (wie Anm. 2.) S. 27–34. (im weitem: TÓTH, *Sopianae...*) Hier. S. 27–28.

²⁰ TÓTH, *A pécsi ókeresztény sír épületek...* (wie Anm. 11.) S. 115.

²¹ Ebenda

Entstehungszeit dieser Bauten in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts.²² Auf jeden Fall zeigen diese Objekte den tiefen Glauben der Mitglieder der frühchristlichen Gemeinschaft von Sopianae, weil der Bau entsprechende Vorbereitungen, längere Zeit und nicht zuletzt große finanzielle Leistungen gefordert hat. Es handelt sich nicht darum, dass der Christusglauben der einzelnen Mitglieder der Gemeinschaft sich gleichsam eine Modeströmung lediglich in Äußerlichkeiten gezeigt hat; die wohlhabenden Christen wurden durch den Glauben zur Errichtung dieser prachtvollen Grabdenkmäler angeregt. Von den bedeutenden Grabgebäuden soll nun die Grabkammer von Petrus und Paulus als erste erwähnt werden. Im Jahr 1782 wurde diese bei dem Abriss eines Renaissancebauwerks aus dem 15. Jahrhundert der sog. *Aedes Sacmarianae*,²³ der am südöstlichen Turm der Kathedrale angebaut war, entdeckt.²⁴ Die 4,8 m tief unter der Erdoberfläche liegende bemalte Grabkammer wurde nach den an der nördlichen Wand befindlichen Fresken benannt. In der Mitte der Wand gibt es eine Lücke, an deren Seiten die Figuren der Apostelfürsten, Petrus und Paulus stehen. Über der Nische ist ein Christusmonogramm dargestellt.²⁵

Die Grabkammer Nr. 2. liegt ebenfalls unter dem Domplatz gegenüber dem südlichen Haupeingang der Domkirche. Vor der nördlichen Wand steht ein aus Steinen gebautes Grab mit doppeltem Boden. Über dem Grabkasten befindet sich eine sogenannte eucharistische Nische, in der man einen Krug und einen Becher sieht.²⁶

Das frühchristliche Mausoleum ist das größte unter den heute für das Publikum zugänglichen Objekten. In der dreitaktigen unterirdischen Schicht kamen die Fundamente bzw. die Reste von drei Särgen ans Tageslicht. Die Archäologen legten in der von Grabräubern zerstörten Begräbnisstätte 14 Skelette frei. Über dem Bodenniveau liegen die Fundamente einer nach Osten ausgerichteten, mit

²² FÜLEP, *Régészeti kutatások...* S. 15., NAGY, Lajos, *Pannonia Sacra*. In: Serédi, Jusztinián (Hrsg.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Budapest 1938. S. 31–148. (in weiteren: NAGY, *Pannonia Sacra...*) Hier S. 32–42.

²³ Dieses Gebäude funktioniert im Mittelalter als Domkapitelhaus. „Das in Fachliteratur etwas widersprüchlich interpretierte Renaissance-Gebäude ist das von Szatmári im Renaissance-Stil umgebaute mittelalterliche Kapitelhaus, das die Quellen seit dem 16. Jahrhundert als *Domus (Aedes) Sacmarianae* Bezeichnen.“ FARBAKY, Péter, *Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon* [György Szatmári als Mäzen. Die Stiftertätigkeit eines Prälaten in Ungarn der Jagiellonenzeit]. S. 49–52. und 183.

²⁴ PETROVICH, Ede, *A pécsi káptalani levéltár épületének története* [Geschichte des Gebäudes des Archivs des Domkapitels von Fünfkirchen]. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 8 (1963) [1964] S. 177–206. Hier S. 194–195.

²⁵ DYGGVE, Ejnar, *Das Mausoleum in Pécs (Ein christliches Heroon aus Pannonia Inferior)*. *Pannonia* 1–3, (1935) S. 62–77., NAGY, *Pannonia Sacra...* (wie Anm. 22.) S. 36–38., FÜLEP, *Régészeti kutatások...* (wie Anm. 22.) S. 22–27., TÓTH, *Sopianae...* (wie Anm. 19.) S. 32.

²⁶ FÜLEP, *Régészeti kutatások...* (wie Anm. 22.) S. 27–31., TÓTH, *Sopianae...* (wie Anm. 19.) S. 31–32.

einen Halbkreisapsis versehenen kleinen Kirche. Zweifelsohne wird diese Kirche eine der wichtigsten Gebäude des Friedhofs gewesen sein.²⁷

Vor der Westseite der Domkirche liegt die zentral eingerichtete und mit drei Apsiden versehene Friedhofkapelle, die *cella trichora*. Unter der Kapelle gab es keine Grabkammer. Die Kapelle funktionierte auch noch in den ersten Jahrhunderten des ungarischen Mittelalters.²⁸

In den vorigen Wochen (im April 2005) begann die Freilegung der bereits 1938/1939 teilweise ausgegrabenen, nach Osten liegenden siebenkantigen Kapelle, die sog. *cella septichora*. Der Grundriss des kultischen Baus symbolisierte das Chrismon, die griechische Buchstabe X und P, das heißt Christus.²⁹

Genau so ist der oktagonalen Bau zu erwähnen, der höchstwahrscheinlich eine Taufkapelle, eine sogenanntes Baptisterium, gewesen sein könnte.³⁰

Wir können nur annehmen, dass die Mittelalterliche Domkirche über einer frühchristlichen Basilika aufgebaut worden ist.³¹ Eine der wichtigsten Aufgabe der Experten wäre es meine Erachtens, unter dem Langhaus der heutigen Domkirche die Spuren der angeblichen Basilika freizulegen. Wenn die Mutmaßung der Experten bewahrheiten würde, wäre die sakrale Kontinuität beweisen. (Auf Grund der neuen Forschungsergebnisse können wir sagen, dass die Bevölkerung der ehemaligen Stadt die ungarische Landnahme am Ende des 9. Jahrhunderts nicht mehr miterlebt hat.)³²

²⁷ FÜLEP, Ferenc, *A pécsi ökeresztény mauzóleum feltárásáról* [Über der Freilegung des altchristlichen Mausoleums]. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32 (1987) [1988] S. 31–44., FÜLEP, *Régészeti kutatások...* (wie Anm. 22.) S. 15–22., TÓTH, *Sopianae...* (wie Anm. 19.) S. 32–33.

²⁸ NAGY, *Pannonia Sacra...* (wie Anm. 22.) S. 32–34., FÜLEP, Ferenc, *Újabb ásatások a pécsi cella trichorában* [Neuere Ausgrabungen in der Cella Trichora von Pécs]. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 5 (1960) S. 75–89., FÜLEP, *Régészeti kutatások...* (wie Anm. 22.) S. 31–35.

²⁹ GOSZTONYI, Gyula, *A pécsi hétkarélyos ökeresztény temetői épület* [Ein altchristliches Gebäude mit sieben Apsiden in Pécs]. *Archeológiai Értesítő*, 67 (1940) S. 56–61., FÜLEP, *Sopianae...* S. 57–59., VISY, Zsolt, *Adatok Sopianae ökeresztény leletgyűjtésének értékeléséhez* [Angaben zur Bewertung der altchristlichen Fundkollektion von Sopianae]. In: *A Pécsi Világörökség. Örökségi Füzetek 2.* (wie Anm. 2.) S. 117–123. (Nachfolgend: VISY, *Adatok...*) Hier S. 119.

³⁰ KÁRPÁTI, Gábor, *Contra damnationem memoriae*. In: *A Pécsi Világörökség. Örökségi Füzetek 2.* (wie Anm. 2.) S. 35–40., Hier S. 40., VISY, *Adatok...* S. 120.

³¹ VISY, *Adatok...* S. 120–123., BOROS, László, *Kultikus hagyományok a pécsi dóm altemplomában* [Kultische Traditionen in der Krypta de Domes von Pécs]. *Pécsi Szemle*, 4 (2001):2. S. 2–8. Hier S. 4.

³² Die Bevölkerungskontinuität betonte z.B. András Alföldy. ALFÖLDY, András, *A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában* [Die Spuren des Christentums in Völkerwanderungszeit in Pannonien]. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I.* (wie Anm. 22) S. 151–170. Hier S. 156–158., Auf Grund der Forschungsergebnisse von Endre Tóth können wir bezüglich Sopianae nur über „Gebäudekontinuität“ sprechen. TÓTH, Endre, *Sopianae: a római város, mint pécs elődje* [Sopianae: Die Römerstadt als Vorgängerin von Pécs]. In: *Pécs szerepe a Mohács előtti*

Am 23. August 1009³³ errichtete der erste Ungarnkönig Stephan der Heiligen (997/1000–1038) in Fünfkirchen das sechste Bistum seines Landes.³⁴ Er gründete die Diözese nach seinem erfolgreichen Feldzug, gegen die sog. Schwarze Ungarn (*Nigris Ungris*) im Jahre 1008.³⁵ Der Heilige Petrus wurde der Schutzpatron des Bistums. Der meisten Kirchenhistoriker meinen, dass die Motivation für die Bestimmung des Bischofsitzes mit der christlichen Tradition der Stadt zu begründen ist. Um die erste Jahrtausendwende haben die frühchristlichen kultischen Gebäude noch gestanden und wurden mindestens bis zur Anfertigung der ersten mittelalterlichen Domkirche für liturgische Zwecke

---

Magyarországon. (wie Anm. 15.) S. 27–42., Ders., *A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez* [Zu der Lokalisation und der Interpretation der Ortsnamen von Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae]. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 36 (1991) S. 101–107.

³³ *Diplomata Hungariae antiquissima edendo operi preluit Georgius GYÖRFFY*. I. 1000–1131. Budapestini 1992. S. 58. Die neuste ungarische Ausgabe: *A pécsi püspökség alapítólevele* [Die Gründungsurkunde des Bistums von Pécs]. Einl., Übers., Anm. Von PITI, Ferenc. In: *Az államalapítás korának frott forrásai*. Hrsg. v. Kristó, Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. S. 92–94., Über der Gründungsurkunde und der Organisation der Diözese: KISS, Gergely, *A pécsi püspökség megszervezése és területi kiterjedése* [Die Organisation und die territoriale Ausdehnung des Bistums Pécs]. In: *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. (wie Anm. 15.) S. 53–68.

³⁴ Stephan errichtete die nächste Kirchendiözesen: Esztergom/Gran, Erdély/Siebenbürgen, Veszprém, Győr/Raab, Eger/Erlau, Pécs/Fünfkirchen, Kalocsa, Csanád/Tschanad. Sein erster Nachfolger, der Venediger Peter Orseolo (1038–1041, 1044–1046), gründete in Vác/Waitzen das neunte Bistum, und Andreas I. (1046–1060) das zehnte in Bihar (später Várad). König hl. Ladislaus I. (1077–1095) begründete die Zagreber und Koloman (1095–1116) die Neutranner Diözese. In der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts wurde das Seremer Bistum errichtet, und im Jahr 1247 unterstellte Papst Innozenz IV. (1243–1254) die Diözese von Bosnien der Kirchenprovinz von Kalocsa. KOSZTA, László, *A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon* [Die Anfänge des Christentums und die Kirchenorganisation in Ungarn]. In: Kristó, Gyula (Hg.): *Az Államalapító*. Budapest 1988. S. 153–207, Ders., *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban* [Die kirchliche Topographie Südungarns im Mittelalter]. In: Kollár, Tibor (Hg.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000. S. 41–80., Ders., *A keresztény egyházszervezet kialakulása* [Die Herausbildung der christliche Kirchenorganisation] In: Kristó, Gyula – Makk, Ferenc (Hgg.): *Árpád előtt és után*. Szeged 1996. 105–115, Ders., *A váci püspökség alapítása* [Die Gründung des Bistums Vác]. *Századok*, 135 (2001) 363–375., Ders., *'szerémi püspökség'* [Seremer Bistum]. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Hrsg. v. Kristó, Gyula., Hrsg. v. Engel, Pál und Makk Ferenc. Budapest 1994. S. 642–643., HERMANN, Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* [Die Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn bis 1914]. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* I.) München 1973². S. 51–53., GAŠIĆ, Emerik., *Kratki povijesni pregled biskupija Bosansko-Đakovačke i Srijemske*. Osijek 1944. (Reprint 2000) S. 43–44.,

³⁵ KRISTÓ, Gyula, *A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása* [Die schwarze Ungarn und die Gründung des Bistums Pécs]. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 82 (1985) S. 11–16.

genutzt. Hier möchte ich auf die *cella trichora* hinweisen, diese Kapelle wurde nämlich in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts ausgemalt.³⁶

Ich bin an der Meinung, dass die Begräbnisstätte in Pécs deshalb sowohl für die katholische Kirche als auch für die Kirchengeschichte von hervorragender Bedeutung ist, weil bereits Stephan der Heilige die Stadt als Bischofsresidenz der vor 1000 Jahren gegründeten Pécser Diözese auserkoren hat, wo sie bis heute funktioniert.

---

³⁶ FÜLEP, *Régészeti kutatások...* S. 35., KIKINDAI, András, 'pécsi ókeresztény sírkamrák' ['die altchristliche Grabkammern von Pécs']. In: Magyar Katolikus Lexikon. X. Budapest 2005. S. 764–765. Hier 765.

AUCTORES HORUM VOLUMINUM

T. BÍRÓ, MÁRIA	KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, BUDAPEST
DIETZ OTTO, EDZARD †	MÜNCHEN
FEDELES, TAMÁS	PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
FEHÉR, BENCE	KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, BUDAPEST
GAÁL, ERNŐ †	EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, BUDAPEST
GESZTELYI, TAMÁS	DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM
HORVÁTH, SZILVIA	PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
KOVÁCS, PÉTER	PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM, PILISCSABA
LŐRINCZ, BARNABÁS	EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, BUDAPEST
MAKKAY, JÁNOS	BUDAPEST
MRÁV, ZSOLT	MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST
OTTOMÁNYI, KATALIN	PEST MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA, FERENCZY MÚZEUM, SZENTENDRE
PÓCZY, KLÁRA	BUDAPEST
PROHÁSZKA, PÉTER	KUNY DOMOKOS MÚZEUM, TATA
SCHRAMEK, LÁSZLÓ	PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM, PILISCSABA

SZABÓ, ÁDÁM	MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST
TÓTH, ENDRE	MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST
TÖRÖK, LÁSZLÓ	MTA RÉGÉSZETI INTÉZET, BUDAPEST
VÖRÖS, ISTVÁN	MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTÁK:

PÉCS MEGYEI JOGÚ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA

PÉCS/SOPIANAE ÖRÖKSÉG KHT.

BORNUS NYOMDA KFT., PÉCS

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, FEEFI

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, REKTOR

Köszönjük továbbá

Csabai Zoltán, Fehér Bence, Mráv Zsolt és Tóth Csaba

közreműködését

IN VOLUMINIBUS PRIORIBUS CONTINENTUR

(KIIL = Kolloquium Instrumenta Inscripta Latina, Pécs)

Géza **Alföldy**: Revidierte Inschriften aus der Gegend des Plattensees (1990); Géza **Alföldy**: Die Personennamen auf den Bleietiketten von Kalsdorf (Steiermark) in Noricum (KIIL-1991); Alföldy, Géza: Epigraphica Pannonica II. Inschriften aus der niederpannonischen Limeszone zwischen Matrica und Intercisa (2000); Alföldy, Géza: Epigraphica Pannonica III. Inschriften aus dem Gebiet der Eravisker und vom Territorium von Aquincum (2004); Radu **Ardevan**: Curator civitatis Romulensium (1996); Ardevan, Radu: Zur interpretation der Inschrift CIL III 8227 aus Scupi (2000); **Bachmann**, Bálint: Die Architektur zum Schutze des Weltkulturerbes in Pécs (2000); Dániel **Bagi**: Zur Frage des von Ludwig von Anjou in Polen eingeführten ständigen Steuersystems im Kaschauer Privileg (1996); Péter **Bán**: Professional Debate on "History of Transylvania" (1987); Péter Bán: Additional material to the Portugese cult of the saints of the Árpád-Dynasty (1988); Mihai **Bărbulescu**: Pondera examinata du camp légionnaire de Potaissa (KIIL-1991); László **Barkóczi**: Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV-VI. Jh. (1994); László **Barkóczi**: Eaglehaed-ornamented Sword-Hilts and Scrinia (1995); Gábor **Barta**: Umanisti nella corte del rei Giovanni I. (1988); Colette **Bémont**: Le staut des patrons et des ouvriers d'après les marques de fabriques (KIIL-1991); Ferenc **Benedek**: "Pecuniam incertis nominibus" als "materia peccandi". Der Rätsel der Mordtat Macedos (1986); Helmut **Bender** - Thomas Burns - Zsolt Visy: Die römische Ansiedlung bei Babarc. Komitat Baranya, Ungarn (1992) Die Prospektionsarbeiten in den Jahren 1989-1991. Mit den Beiträgen von H. **Becker**, M. Pattantyús Ábrahám, Gy. Füleky, F. Horváth, I. Lengvári, G. Bertók und H. Friedmann (1992); Andrea **Besenyő**: Eine auffallende Paulinische Entscheidung (D. 18,1,34,6) und die alternative Obligation (1989); Andrea **Besenyő**: Furtum libidinis causa. (Appunti esegetici intorno a tre passi contrastandi di diritto Romano) (1987); Tamás **Bezecky**: Stamps and Inscriptions: The case of the Pannonian amphorae (KIIL-1991); Mária T. **Bíró**: The Relationship of the Mother Goddess and the Thracian and Danubian Equestrian Gods (1996); T. Bíró, Mária: Fából készült fésűk maradványai Aquincumból (2000); Marcin **Biborski**: Die Schweter des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. aus dem römischen Imperium und dem Barbaricum (1993); Irén **Bilkei**: Stand der paläographischen Forschungen im Bereich der Gelegenheitsinschriften (KIIL-1991); László **Borhy**: Überlegungen zur Bedeutung der Aussage „aeternitas mea" des Constantinus II bei Ammian (1995); Christer **Bruun**: Neue Forschungen zur Organisation der stadtrömische Bleirohrherstellung im Lichte der fistula-Stempel (1992); Sorin **Cociș**: Les instruments pour décorer la céramique en Dacie (1996); Henrietta **Cseke**: Family Relations in a Neo-Babylonian Archive (1996); Gábor **Csizmadia**: Der Glashandel zwischen Pannonien und dem Rheingebiet in der römischen Kaiserzeit (1990);

Karlheinz **Dietz**: Cohortes VI et VII Lusitanorum (1986); Zoltán Imre **Fábián**: Did They Say 'Yes' in the 19th Dynasty Version of Book of the Dead 145? (1999); Fábián, Zoltán Imre: Harper's song scene in the tomb of Nefermenu (TT 184) (2000); **Fehér**, Bence: Deifuc. Elfrás vagy hiba? Nyelvészeti megjegyzések az újonnan előkerült budaörsi szarkofág szövegéhez (2004); Mária **Fekete**: Etliches über die hallstattzeitlichen Hortfunde Transdanubiens (1995); Fekete Mária: Koravaskori kincsleletek mint vallástörténeti források (1999); Géza **Ferenczi**: Runaic signs from Magyarózd (1989); István **Ferenczi**: Beiträge zur Kenntnis der Feldzüge des Traian in Dacia (Inschriften als Indiz über die Tätigkeit der Legio II Adiutrix und der Legio VI Ferrata bezüglich der Belagerung des dakischen Festungskomplexes im Şurianu-Gebirge) (1992); István Ferenczi: La vallée de Maros et l'expédition militaire de Marcus Vinicius (1989); István Ferenczi: Peut-on identifier l'hydronyme Máris de Hérode à l'hydronyme Maros Transylvanicae? (1994); Ferenczi István: Száz éve született Ferenczi Sándor, a Pósta Béla-féle kolozsvári régészeti iskola egyik elfelejtett, kimagasló alakja (1994); István Ferenczi: Le Problème des Daces libres dans l'Est de la Transylvanie [Considérations d'ordre archéologiques et historiques concernant l'importance des dépressions du Csík à l'époque romaine et postromaine] (1993); Ferenczi István: Curriculum vitae (1996); Ferenczi István: A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséhez (1996); Dr. s.c. et h.c. Ferenczi István bibliográfiája (1996); Jenő **Fitz**: Änderungen in der Verwaltung Pannoniens (1996); Márta F. **Font**: Dissenting opinions in the Hungarian historical science about St. Stephen's organisation of state (1988); Márta Font: Einige Repräsentäten des Kleinadels im polnisch-ungarischen Grenzgebiet im 13. Jh. und die Zukunft ihrer Familien (1995); Márta Font: Kievskaja letopisz kak isztocsnyik dlja izucsenija vengerszkoi izstorii (1989); Márta F. Font: On the question of European regions from eleventh through the thirteenth centuries (1992); Márta Font: Rol Beli III v galickih mezdousobicah 1188-h gg (1986); Márta F. Font: Ungarische Vornehmen in der Halitsch im 13. Jh. (1990); Martha Font: Hungaro-Kievan Political Ties and Cultural Relations during the 12th Century (1996); Dénes **Gabler**-Ferenc Redő: Gli scavi a San Potito di Ovindoli 1985-1986. Seconda realzione preliminare (1987); Gabler, Dénes: Terra sigillata dall'Italia Centrale in Pannonia? (2000); Gabriella **Gabrielli**: Das Mithräum am Ufer des Neusiedler Sees (1996); Tamás **Gesztelyi**: Religiosität der Aristokratie (1995); Tamás Gesztelyi: Nordbalkanische Grylloi-Typen (1996); Erzsébet Sz. **Galántai**: Filippo Tamburini: Santi e peccatori (1995); Kazimierz Godłowski: Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken - Einwanderungen, politische und militärische Kontakte (1993); Tibor **Grüll**: PATMIAKA (1987); Tibor Grüll: „Joseph Caiaphas, Aged Sixty” (1996); Grüll, Tibor: Kore on the Temple Mount? (2004); Nicolae **Gudea**: Ziegel- und Gefäßinschriften im römischen Dakien. Frage bezüglich der lateinischen Sprache und Kursivschrift (KIIL-1991); Manfred **Hainzmann**: Die Instrumenta Inscripta Latina vom Magdalensberg: Aufnahme, Dokumentation, Analysen - Ein Vorbericht (KIIL-1991); Manfred Hainzmann: Fragen der Militär- und Zivilverwaltung (Ufer-) Norikums (1995); Márton **Hartmann**: Die Zeit der Christianisierung der Ungarn unter König Stephans des Heiligen in der Geschichtverziehung unseres Zeitalters (1988); Bernhard **Hebert**: Neufunde aus der Steiermark (KIIL-1991); Dolores **Hegyí**: Die Gründung der istsmische Spiele (1995); **Heidl**, György: Two Early Theories of the Resurrection of the Body: Common

Elements (2000); **P. Horváth**, András: Der Götterstreit um Attika und der athenisch-aiagnetische Krieg (2000); Friderika **Horváth**: A római kori bennszülött kerámia (1999); János **Hóvári**: Über die Eigenarten des türkischen Eroberungsgebietes in Ungarn (1986); Gábor **Ilon**: Late Bronze Age Hoard from Szentkirályszabadja, Veszprém County, Hungary (1996); Ilon, Gábor: Früheisenzeitliches rituelles Zentrum auf dem Kalapos-kő (Hutstein)? (2000); Eszter **Istvánovits-Valéria** Kultsár: New Archaeological Phenomena in the Ethnical Picture of Eastern Hungary after the Marcomannic-Sarmatian War (1993); Wacław **Jerzy**-Urban Rajman: Die Ungarn bei Krakau im frühen Mittelalter (1995); Piotr **Kaczanowski**: Bemerkungen über Infiltration der Einwohner des Barbaricums in das römische Reich im Lichte der Waffenfunde (1993); István **Kertész**: Bemerkungen zur OGIS Nr. 338 (1995); Attila **Kiss**: Was für ein Gesellschaftsspiel hat der im Grab II von Apahida (Siebenbürgen) bestattete Gepidische Fürst in der 2. Hälfte des 5. Jh. gespielt (1996); **Kiss, Gábor**: A szombathelyi Banafölde birtok 1360. évi határainak helymeghatározása (2000); **Gergely Kiss**: „Monasterium sive cellarium donatio... dilecto filio Latisclavo Ungarorum rege” Les motifs de la fondation de l’abbaye bénédictine de Somogyvár (1996); **Magdolna Kiss**: Programm der gemeinsamen Studienausflüge der Janus Pannonius Universität Pécs und der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn (1990); Magdolna Kiss: Zum Problem der Barbarischen Ansiedlungen in Pannonien – Iordanes: *Getica* I. XXIV-XXVIII [Fordítás és magyarázat] (1993); Magdolna Kiss: Anmerkungen zu dem in „*Getica*” gezeichneten Bild von Alarich (1995); Magdolna Kiss: Zur Bedeutung des Begriffes *Foederati* bei Jordanes (1996); Kiss Magdolna: Anonymus Valesianus: *Origo Constantini* (Fordítás és magyarázat); Kiss, Magdolna – Fazakas, Ferenc: Wo fand die Schlacht am Fluss-Bolia statt? **Mráv**, Zsolt – Ottományi, Katalin: (2000); De(i)fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) Lauri(aco) morte sua. Egy Caracalla alamann expedíciója során elhunyt katona szarkofágja Budaörsről (2004); **Kiss, Péter**: Urchristliches Lampenhängeglied aus Savaria (2000); Gabriele Wesh-Klein: Die Truppenziegel von Rheinzabern: Probleme militärischer Produktionstätigkeit und Arbeitsorganisation. Vorüberlegungen zu einer Ziegelstempeledition (KIIL-1991); **Kocsis, László**: Restart of the research in the Roman Castle of Campona in Nagytétény – Budapest Distr. (2000); Károly **Kozák**: Stephan der Heilige und Pécsvárad [Quartierplätze, Edelhöfe, Fürstensitze, Kapellen, Kloster] (1988); Zoltán **Kosztolnyik J.**: The Idea of the 'Body of the State in John of Salisbury's *Policratus* (1993); Zoltán **Kosztolnyik J.**: Early Hungarian towns and Town Life in the Record of Western Chronicles (1995); Péter **Kovács**: The Porta Praetoria and the Northwestern Angle Tower of Matrica (1995); Kovács, Péter: New Roman inscriptions from Szigetszentmiklós (2000); Kovács, Péter: *Civitas and Castrum* (2000); Kovács, Péter: New Roman inscriptions from Almásfüzitő (2004); Kovács, Péter: *Az Oracula Sibyllina és Pannonia* (2004); László **Költő-József Szentpéteri**: Gedanken über die awarisch-ungarischen Assimilation nach Grabanalysen (1996); Jan **Kumpera**: Comenius and his Hungarian Stay (1985); **Kun József**: A pécsi kísérleti latinoktatás módszertani és tankönyvírási problémái a JPTE Történelem Tanszékén (1985); László Gyula: Egy régészélet dicsérete (1996); István **Lengvári**: Grain Storage pits from Lussonium Roman Fort (1995); István **Lengvári**: Notes on the Life of Maximinus (1996); Lengvári István: *Sopianae, a római Pécs kutatásának története* (1999); Barnabás **Lőrincz**: Organisatorischen Fragen der

Herstellung und Verwendung von Ziegelstempeln (KIIL-1991); Barnabás Lőrincz: Ein neuer Ritter aus Pannonien (1995); Barnabás Lőrincz: Eine Auxiliärtruppe Dakiens in Pannonien (1996); Lőrincz, Barnabás: Neue Militärdiplome aus Ungarn (2000); Lőrincz, Barnabás: Zu den Militärdiplomen für die pannonischen Provinzen (2004); Paola **Maggi**: Per una ricerca sui graffiti della Venetia orientale: problemi e prospettive (KIIL-1991); Daniele **Manacorda**-Silvio Panciera-Clemetina Panella-Carlo Pavolini-Giuseppe Pucci-Mara Strenini: Gezeichnetes Instrumentum und Sozial- und Wirtschaftsgeschichte; Elisabeth Römer **Martijnse**: "Fullones ululamque cano" (KIIL-1991); Ibolya **Mózer**: The Senatorial Order at the Time of the Early Principate (1985); Ibolya Mózer: Die Juden in I. Jh. n.Chr. in römisches Reich (1995); Ibolya Mózer: Der charismatische Charakter der legalen Herrschaft in der Julisch-Claudischen Dynastie (1996); János **Makkay**: The Treasures of Decebal (1994); Róbert Müller: Ein frühvölkerwanderungszeitlicher Grabfund aus Sármedék-Égenföld (1996); Mihály **Nagy**: The Hasdingian Vandals in the Carpathian Basin [A Preliminary Report] (1993); Mihály Nagy: A Double Building Inscription from Pannonhalma (1995); Coriolan H. **Opreanu**: Der Westen des römischen Dakien und das Barbaricum in der Zeit Traians (1996); **Ormos** Mária: Polányi Imre (1999); Adela **Paki**: Quelques remarques sur la population rurale de la region de la Dacie orientale (1996); **Pekári** Tamás: Plotinos és az arckép elvetése az ókorban (1993); Hubert **Petersmann**: Die Instrumenta Inscripta Latina als Spiegel der Entwicklung der lateinischen sprache (KIIL-1991); Áron **Petneki**: Zwei Xantener von europäischer Bedeutung: Gedanken über Norbert von Xanten und Corneille de Pauw (1990); Ioan **Piso**: Zum Munizipalleben von Apulum und Sarmizegetusa (1995); Richard **Petrovsky**: Bemerkungen zu Stempeln auf Bronzegefäßen (KIIL-1991); Gernot **Piccottini**: Neue Belege für den Handel in der Stadt auf dem Magdalensberg (1992); Csaba **Pozsárkó**: Beneficiary Altar from Sopianae (1990); Csaba Pozsárkó: Neues römisches Grabsteinfragment aus Sopianae (1999); **Prohászka**, Péter: A dunaszekcsői Krisztus monogramos arany-csüngöröl -Über den goldenen Anhänger mit Christusmonogram aus Dunaszekcső (2004); Piroska **Ratimorska**: Geschichte der archäologischen Forschung in „Dunamenti Múzeum" in Komárom zwischen 1886-1945 (1996); Joes Remesal **Rodriguez**: Die Erforschung der Werkstätten im Lichte der reproduzierten Inschriften (KIIL-1991); Endre **Sashalmi**: Transylvania and the Levant during the Reign of Stephen Báthori [1571-1586] (1987); Endre Sashalmi: Some Aspects of the Cultural Impact of East-Central-Europe on Russia from the 15th Century to 1730 (1996); Susanne Zabehlicky-**Scheffenegger**: Der römische Handel im Lichte der Instrumenta Inscripta Latina (KIIL-1991); Monika **Seiler**: Zur Chronologie der ersten Herrschaftsjahre Attilas (1990); Alexander **Simonenko**: Sarmatian Tribes of the Great Hungarian Plain and the North Pontic Region [Problem of migrations] (1993); Róbert **Somos**: Origéne sur la langue (1985); Róbert Somos: Werner Jaeger und die Patristik [Vor 100 Jahren ist Werner Jaeger geboren] (1988); Róbert Somos: Similarities and differences in the didactic advice of Christian fathers. Origen and Basil (1990); Róbert Somos: Aus dem Nachlass Endre von Ivánkas (1992); Ottó **Sosztarits**: Urchristliche Kleidungsnaegel aus Savaria (1996); Karl **Strober**: Produktions und Arbeitverhältnisse in der südgallischen Sigillatenindustrie: Zu Fragen der Massenproduktion in der römischen Kaiserzeit (1992); Michael A. **Speidel**: Die Schreiftafelchen aus dem Legionslager Vindonissa [Vorbericht zur

Gesamtveröffentlichung] (KIIL-1991); **Ádám Szabó**: Ein Spätromischer Augur in Sopianae? (1999); Szabó, Ádám: Raetia vagy Ratiaria? (2000); Szabó, Ádám: Hercules-szobor posztamensének felirata Scarbantia forumáról (2004); György **Székely**: Typological and historical questions of three Slavic state-foundations (1988); György Székely: La naissance de l'Europe centrale des universités [14e siècle] (1990); Krisztina **Szirmai**: Adlocutio in Aquincum (1995); Szirmai Krisztina: Nagy Tibor tudományos tevékenységének bibliográfiája (1999); Szirmai, Krisztina: A katonai felszerelés ábrázolásai Aquincumban, - a markomann háborúk után (2000); Sarolta **Takács**: The Travels of Two Men and an Obelisk (1995); György **Tatár**: Die historischen Wissenschaften und die ewige Wiederkehr. Pompei und die Titanic (1987); **Tengely**, Adrienn: Élet a halál után. Egy pécsi mitológikus sírkő értelmezéséhez (2000); György **Timár**: Stephan der Heilige des Pécs-er Episkopat (1988); Günther E. **Thüry**: Erotisches in römische Fibeln Inschriften. Zur Deutung dreier Texte auf Fibelfunden aus Niederösterreich (KIIL-1991); **Endre Tóth**: Templum provinciae in Tác? (1989); Tóth, Endre: Zwiebelknopffibel aus Goldblech von Dejoj (Goldfibeln des Ostgoten Theoderich?) (2000); **István Tóth-Zsolt Visy**: Das große Kultbild des Mithräums und die Probleme des Mithras-Kultes in Intercisa (1985); István Tóth: A Dacian „apostle” of the cult of Mithras? (1992); István Tóth: Der Lebenslauf von L. Octavius Faustianus (1986); István Tóth: Die Einweihung des Hans Castorp (1986); István Tóth: Der Kult der kleinasiatischen Götter in Pannonien (1987); István Tóth: Saint Martin de Tours – Saint Martin de Savaria (1987); István Tóth: Addenda Mithriaca Pannonica (Additionis to the work of M. J. Vermaseren: Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae) (1988); István Tóth: The remains of the cult of Magna Mater and Attis in Pannonia [Catalogue] (1989); István Tóth: The Cult of Cybele and Attis in Pannonia (1990); István Tóth: Supplementa Epigraphica Pannonica (1994); István Tóth: Jüdische Gemeinde in den römischen Pannonien (1995); Tóth István: Laudatio (1996); István Tóth: Ein gemeinsamer Altar des Iuppiter Dolichenus und Mercurius aus Mursa (1996); Tóth István: Egy „európai utas” emlékezetére: In memoriam Nagy Tibor (1999); Tóth, István: Néhány szönyi hamisítványról (2000); Tóth István: Mithras Pannonicus (2003); Tóth, István: Mithras kultusza és a karácsony Poetovioban - Cult of Mithras and the Christmas in Poetovio (2004); **Andrea Vaday**: Roman Barrel-Wooded Wells (1995); Vaday, Andrea: The world of beliefs of the Sarmatians (2000); Péter **Vargyas**: On some unusual Neo-Babylonian Interest Rates (1996); Péter Vargyas: Wages and rations in a Neo-Babylonian text (1999); Vargyas, Péter: The alleged Eretria goldsmith in near Eastern perspective (2000); Gábor **Vékony**: The Peoples of the Period of the Great Migrations in the Carpathian Basin (1996); László **Vilmos**: Some Remarks on the Dorian Problem (1987); László Vilmos: Integrated Archaic Political Principles in the Greek poleis (1988); László Vilmos: Dispute-Settlement in Homer (1995); László Vilmos: A Note on the So-Called Crocus Field Battle (1996); László Vilmos: The greek theory of constitution; from Herodot to Polybius (1999); **József Visy**: Die Humanum-Idee im klassischen Altertum (1986); **Zsolt Visy**: Eine Statuenbasis des Kaisers Aurelian von Vág, Komitat Győr-Sopron (1986); Zsolt Visy: Archäologische Ausgrabungen in Dunakömlöd zwischen 1969-1987 (1987); Zsolt Visy: Eine wiederaufgetauchte Inschrift vom Rom (1989); Zsolt Visy: Neue römische Inschriftsteine aus Pannonien (1989); Zsolt Visy: Maße und Gewichte: Fragen der

industriellen Norm im Lichte der Instrumenta Inscripta Latina (KIIL-1991); Zsolt Visy: Cotini in Pannonia (1993); Zsolt Visy: In memoriam Kun József (1994); Zsolt Visy: Bemerkungen zur Frage der Länge des Militärdienstes auf Grund der Militärdiplome (1995); Zsolt Visy: Rekonstruktionsversuch des vierrädigen Wagens des Funds von Környe (1996); Visy, Zsolt: Ein neueres Militärdiplom aus Dunakömlöd (2000); Morizio **Vincenza**: Criteri di edizione dell'Instrumentum inscriptum: un breve profilo storico (KIIL-1991); **Gabriella Vörös**: Spätsarmatische-hunnenzeitlicher Siedlungsteil in Bordány (1993); **Vörös, István**: Farm and Hunted animals from the Roman Imperial Period in Hungary (a sketch) (2000); Ekkehard **Weber**: Ein Beschriftetes Lotgewicht aus Carnuntum (1995); Hartmut **Wolff**: Die Graffiti im römischen Raetien (KIIL-1991); Claudio **Zaccaria**: La ricerca sull'Instrumentum inscriptum nell'Italia nordorientale. Esperienze e problemi (KIIL-1991); Heinrich **Zabehlicky**: Ritzungen auf Grabbeigaben aus Halstatt (KIIL-1991); **Zsidi, Paula**: Aquincum topográfiája (2004);

Supplementum I (1989): Mozaikok a dunakömlödi ásatásokról (Mosaics from the Excavations in Dunakömlöd); **Supplementum IV** (1990): Archäologische Partnerschaften dem Seminar Alte Geschichte und Archäologie der Janus Pannonius Universtität, Pécs und Institut für Alte Geschichte der Friedrich Wilhelm Unversität, Bonn;

Supplementum V (2005): Kovács Péter: Marcus Aurelius esöcsodája és a markomann háborúk;

INSTRUMENTA INSCRIPTA LATINA: Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften, Ausstellungskatalog, Pécs 1991.

